

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԱՇԱԲՆ

13

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

IV

ФЕОФАН
ИСПОВЕДНИК

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ
ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ՌԱԿԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ
ԱՊՐԵՍՏՈՒՄ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), **Լ. Ս. ԽԱՉԻՎՅԱՆ**, Հ. Գ.
ԻՆՃԻՎՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ),
Հ. Գ. ՓԼՓԱՋՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ (գիտական ֆարտուղար):

Հատորի խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՆՇԱՐՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատ-
մական գիտությունների դոկտորներ Բ. Ա. ՈՒՆՈՒՐԱԲՅԱՆԸ
և Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԸ

Թեոփանես Խոստովանող

Ք 460 Ժամանակագրություն (Թարգմ. բնագրից, առաջա-
բանը և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, խմբ. Ս. Մ. Կրկյա-
շարյան եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 361 էջ: (Օտար
աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյու-
զանգական աղբյուրներ, 4) ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ինստ.):

*Թեոփանես Խոստովանողի «ժամանակագրությունը» բյուզան-
դական ամենակարևոր աղբյուրն է Բյուզանդիայի ու հարևան եր-
կրրների պատմության ուսումնասիրության համար՝ հատկապես VII—
VIII դարերի: Նրա տեղեկությունները լույս են սփռում բյուզանդա-
պարսկական և բյուզանդա-արաբական հարաբերությունների, Հա-
յաստանի և հայերի, Բյուզանդիայում գործած հայաղգի գոր-
ծիչների դերի վրա:*

*Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմությամբ հետաքրքրվող-
ների համար:*

Ք $\frac{050504}{703(02)-83}$ 17—83

ԳՄԴ 63 . 2
902 . 9

Թ Ե Ո Փ Ա Ն Ե Ո Խ Ո Ս Ո Վ Ա Ն Ո Ղ Ը,

ՆՐԱ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ»

ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

VII—VIII ԳԳ.

VII—VIII գգ. Բյուզանդական կայսրության ամենաբախտորոշ շրջաններից է, ամենաճակատագրական թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին նկատառումներով: Այդ գարերում նրա գոյությանն էին սպառնում պարսիկները, ավարները, խազարները, սլավոնները, բուլղարները և, ամենից շատ՝ արաբները: VII—VIII գգ. կայսրության համար ծանր էին նաև աշխատավոր զանգվածների դասակարգային պայքարի բռնկումներով ու աննախագեպ ծավալմամբ: Պայքարը ծավալվել էր ոչ միայն տիրող ու շահագործվող դասակարգերի միջև, որի արտահայտություններից մեկը այդ շրջանում բռնկված ու տարածված աղանդավորական շարժումներն էին, այլև նույն իշխող դասակարգերի: VIII գ. և IX գ. առաջին կեսին այդ պայքարը ծավալվեց «պատկերապաշտների» և «պատկերամարտների» անդիջում կռիվների ու տակնուվրայությունների քողի տակ: Թվում է, թե այդ թոհուբոհը ավարտվելու է կայսրության խորտակմամբ:

VII—VIII գգ. բյուզանդագիտության մեջ ընդունված է որակել որպես մթին ժամանակաշրջան: Բյուզանդական կայսրության պատմության և ոչ մի շրջան սկզբնաղբյուրների տեսակետից այնքան աղքատ չէ, ինչքան հիշյալ դարերը: Դրա պատճառը նախ և առաջ այն է, որ պատկերամարտների գրչին պատկանող պատմական երկերը պատկերապաշտության լիակատար հաղթանակից հետո (842) նրանց քաղաքական հակառակորդների կողմից ոչնչացվեցին, հրապարակի վրա մընացին այդ շրջանը լուսաբանող ընդամենը երկու պատմական երկ՝ պատկերամարտների հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թեոփանես հոստովանողի «Ժամանակագրությունը» և Նիկեփոր պատրիարքի «Համառոտ պատմությունը»: Երկուսն էլ օգտագործել են իրենց քաղաքական հակառակորդների գրչին պատկանող և այժմ կորած երկերը, նրան-

ցից քաղած տեղեկությունները անցկացնելով իրենց հավատամքի քուրայի միջով:

Ո՞վ էր Թեոփանեսը խոստովանողը: Ի տարբերություն բյուզանդական բազում հեղինակների, որոնց վերաբերյալ կենսագրական տվյալները աղքատիկ են, սփռված իրենց աշխատությունների տարբեր էջերում, Թեոփանեսի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները համեմատաբար առատ են: Հարցն այն է, որ լինելով իր ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, Թեոփանեսը պատկերամարտ կայսրերի կողմից հալածանքների է ենթարկվել, վախճանվել աքսորվայրում: Պատկերապաշտության հաղթանակից հետո պատկերամարտների հակառակորդների կողմից նա սրբացվեց, ստեղծվեցին եկեղեցու «սուրբ այր» Թեոփանեսի «Վարքերը»¹, որոնք և, ինչքան էլ կանխակալ տեսանկյունից գրված լինեն, հնարավորություն են տալիս գծելու նրա կենսագրությունը: Այգպիսի հնարավորություն են ընձեռում հայսմավուրքները, որտեղ մարտի 12-ի (կամ՝ 9-ի) տակ նշվում է սուրբ Թեոփանեսի հիշատակը, ինչպես և նրան նվիրված բազմաթիվ շարականներ: Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսը IX դ. միակ սուրբն է, որի վարքը մեծ հաճույքով ընթերցվում էր հավատացյալների շրջանում: Նրա մահից անմիջապես հետո նրա կենսագրությունը կազմել է Թեոդորոս Ստուղիտեսը՝ իր մի նամակում: Սրբի մահից երեսուն տարի անց նրա կենսագրության շարագրությանը ձեռնամուխ եղան պատրիարք Մեթոգիոսը (842—847), հագիոգրաֆ Սաբան, Վլախեոնայի տաճարի լուսարար Նիկեփորը, պրոտասեկրետ Թեոդորոսը, ապա հայտնի վարքագիր Սիմեոն Մետափրաստեսը: Պահպանվել են նաև երկու անանուն վարքագրություններ²:

Թեոփանեսը ծնվել է շուրջ 760 թվականին, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում: Ծնողները՝ Իսահակն ու Թեոդոտեն, կենսագրի ասելով, շատ հարուստ մարզիկ էին: Հայրը գորավարի բարձր աստիճան ուներ և գրխավորում էր «էգեական ծով» անունը կրող բանակաթեմը: Կարծիք է հայտնվել, որ Թեոփանեսի ծնողները էգեական ծովի կղզիներում մեծ ձեռնարկություններ ունեին, որտեղ օգտագործվում էր ստրկական աշխատանքը:

¹ *Sb' u Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885: p. 3—30: Թեոփանեսի վարքագրությունների մասին տե՛ս Krumbacher, *Geschichte*, S. 347: 'Իրանց լիակատար ցուցակը' *Bibliotheca hagiographica*, t. II, p. 292—294

² Лопарев, *Жития святых*, стр. 94—95.

³ S. Runciman, *In Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, 1953 p. 106 (apud: Браунинг, *Рабство*, стр. 45, прим. 20).

Թեոփանեսը երեք տարեկան հասակում որրանում է հորից և դառնում նրա հսկայական հարստության ժառանգորդը: Տասներկու տարեկան հասակում նրան նշանում են, բայց ութ տարի անց, երբ պիտի տեղի ունենար հարսանյաց հանդեսը, նա հրաժարվում է և իր նշանածի հետ «մնալով աշխարհական, վանականին հատուկ կյանք էին վարում»:

Լևոն IV կայսրը (775—780) Թեոփանեսին ուղարկում է գլխավորելու Կյուզիկոսի բերդի շինարարությունը, ինչ որ նա կատարում է, շինարարության վրա ծախսելով, վարքագրի ասելով, և սեփական միջոցներից:

Թեոփանեսը 21—22 տարեկան էր, երբ վախճանվեց Լևոն IV կայսրը: Գահը ժառանգում է կայսրուհի Իրենեն և նրա որդի Կոստանդին VI-ը, որոնց օրոք պատկերամարտությունը ժամանակավորապես զիջում է իր դիրքերը: Այդ ժամանակ ահա Թեոփանեսն ու նրա նշանածը հնարավորություն են ստանում իրենց հայեցողությամբ տնօրինելու սեփական ունեցվածքը: Վարքագրի համաձայն նրանք այն բաժանում են աղքատներին, իսկ իրենց ժառանգրին (οι χείροι) ազատություն շնորհում: Թեոփանեսի նշանածը հաստատվում է Իշխանաց կղզում կառուցված վանքի իրենց պատկանող կալվածքում, իսկ Թեոփանեսը դիմում է Օպսիկիոն բանակաթեմի՝ Պրոպոնտիսի ափին, Սիգրիանե լեռնային շրջանում գտնվող Պոլիխրոնիոսի վանքը, վանահայր Ստրատեգիոսին: Հիշյալ վանքը ժամանակին Ստրատեգիոսին էր նվիրել հենց Թեոփանեսը, ով, ձեռամբ հիշյալ վանահոր, վանական է օծվում: Այնուհետև վանքը բազում կալվածներով Ստրատեգիոսին թողնելով, վերջինիս ցանկությամբ անցնում է Կալոնիմոս կղզին, որտեղ, իր հայրական կալվածքում վանք է կառուցում: Իր նյութական կարիքները նա հոգում է ձեռագրերի արտագրությունից վաստակած միջոցներով: Վանահոր մահից հետո Թեոփանեսը վերադառնում է Սիգրիանե լեռը և պարտք վերցրած գրամով ոմն Գեորգից գնում է Ագրոս կոչվող գյուղը և հաստատվում այնտեղ: 780 թ. հետո Ագրոսում նա վանք է կառուցում և, որպես նրա վանահայրը, մասնակցում 787 թ. VII տիեզերական ժողովին՝ ընդդեմ պատկերամարտության:

Հիսուն տարեկան հասակում Թեոփանեսը ծանր հիվանդանում է և մնացած տարիները ապրում անկողնին գամված:

Պատկերամարտության հաղթանակը Իրենե կայսրուհու օրոք երկար կյանք չունեցավ: Նիկեփոր I կայսեր (802—811) և հատկապես Լևոն V Հայկազնի օրոք (813—820) այն ուժգին հարված ստացավ: Սկսվեցին

պատկերապաշտների նոր հալածանքները: Պատկերամարտության բարձրացրած ալիքները չէին կարող չհասնել նաև պատկերապաշտների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Թեոփանեսին: Ծանր հիվանդ Թեոփանեսին բերում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ լևոն V կայսրը նրանից պահանջում է հավանություն տալ իր պատկերամարտական քաղաքականությանը, մի բան, որ մերժվում է: Կայսրը նրան երկու տարի արգելափակված է պահում Կոստանդնուպոլսի էլեթերիոսի պալատում: Այստեղից նրան 818 թ. տեղափոխում են Սամոթրակե կղզի, որտեղ 23 օր անց, 818 թ. մարտի 12-ին նա կնքում է իր մահկանացուն և թաղվում տեղում: Լևոն V-ի մահից հետո Թեոփանեսի աշակերտները իրենց ուսուցչի աճյունը բերում են Ազրոս վանքին մոտիկ գտնվող Հիևրիա վայրի սբ. Պրոկոպիոսի տաճարը, իսկ հաջորդ տարի տանում ու ամփոփում են Ազրոսի վանքում:

Ահա համառոտ գծերով Թեոփանես խոստովանողի կենսագրությունը:

Թեոփանես խոստովանողը իր ընկեր Գեորգ Սինկելլոսի խնդրանքով գրել է 284—813 թթ. շրջանի պատմությունը, որը բնագրում վերնագրված է. — Θεοφάνους ἀμαρτωλοῦ καὶ ἡγουμενῶν τοῦ Ἀγροῦ καὶ ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐπὶ τοῦ ΦΚΠΨ⁴ (αԹեոփանես խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ազրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն)⁴: Գեորգ Սինկելլոսը շուրջ 806 թ. սկսել էր կազմել մի ընդարձակ ժամանակագրություն՝ աշխարհի արարչագործությունից ընկիզբ առնող: Այն, հեղինակի 810 թ. վախճանվելու պատճառով, կիսատ էր մնացել, հասցվել էր մինչև Դիոկլետիանոս կայսեր թագավորությունը՝ 284 թ.: Գեորգ Սինկելլոսը, զգալով իր կյանքի մոտալուս վախճանը, իր պատմագրական երկը ավարտին հասցնելու գործը վստահել է Թեոփանեսին: Այսպիսով, Թեոփանեսը իր «Ժամանակագրության» վրա աշխատել է սկսած 811—815 թթ., կամ 816 թ., սկսելով այն տեղից, որտեղ վերջակետ էր դրել Գեորգ Սինկելլոսը՝ 284 թվականից և հասցրել մինչև Միքայել I կայսեր թագավորությունը (811—813): Նախ-

⁴ Թեոփանեսի ժամանակագրության մասին հատուկ աե՝ Ս. Преображенский, Летописное повествование; Успенский, Очерки: Նորագույններից՝ Կուչурով, Место „Хронографии“; Նույնի՝ К проблеме, էջ 203—217, Նույնի՝ Византийские исторические сочинения: Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մտենագիտությունը աե՝ Ս. Krumbacher, Geschichte, էջ 346—347, Moravcsik, Byzantinoturcica, I, էջ 531—537, Colonna, Gli storici bizantini, I, էջ 131—134, Կուչուրով, Византийские исторические сочинения, էջ 21—23,

քան «ժամանակագրության» պատմական ու գիտական արժեքի մասին խոսելը, պետք է հատուկ շեշտել, որ պատկերամարտ կայսրերի կողմից դաժան հալածանքների ենթարկված Թեոփանեսս խոստովանողը ծայրահեղ աշառու է պատկերամարտ կայսրերի, պատկերամարտական ողջ շարժման նկատմամբ ընդհանրապես: Նրանց թագավորությունը Թեոփանեսսի երկում ներկայացված է որպես Հռոմեական կայսրության (այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրության) ամենամռայլ էջը, երբ այդ կայսրերի դեմ էին հանդես գալիս ոչ միայն պետության արտաքին թշնամիները, այլև անգամ բնության տարերքը⁵: Նույնիսկ Լևոն III կայսեր՝ արաբների դեմ 717, 725 և 739 թթ. տարած փայլուն հաղթանակները, (որոնց մասին վկայում են և արաբ հեղինակները), Թեոփանեսսի համար աննշան դեպքեր են: Նույնպիսի «գնահատականի» են արժանացած և Կոստանդին V-ի՝ բուլղարների դեմ տարած փայլուն հաղթանակները:

Որո՞նք են Թեոփանեսս խոստովանողի օգտագործած աղբյուրները: 284 թվականից մինչև Փոկասի թագավորությունն (602—610) ընկած ժամանակաշրջանի պատմության շարադրման համար նա օգտագործել է Սոկրատի, Սոզոմենոսի և Թեոդորեոսի եկեղեցական պատմությունները, «Exc. Barocc.» անանուն երկը, Եվագրիոսի, Մալալասի պատմությունները, Զատկական ժամանակագրությունը, Պրոկոպիոս Կեսարացու⁶, Հովհաննես Անտիոքացու, Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի⁷ երկերը: Այս աղբյուրները, բացի Հովհաննես Անտիոքացու աշխատությունից, որ հատվածաբար է պահպանվել, հասել են մեզ: Սակայն Փոկասի ժամանակաշրջանից սկսած Թեոփանեսսի աղբյուրները մեծամասամբ հայտնի չեն: Հերակլիոս I կայսեր շրջանի մասին (610—641) կարելի է հիշատակել գլխավորապես Գեորգ Պիսիդացու „De expeditione Heraclii imperatoris contra Persas“ և „Heraclias“՝ երկարաշունչ պոեմները⁸, իսկ ավելի ուշ շրջանի համար⁹ Գերմանոս պատրիարքի և Հովհան Դամասկացու¹⁰ գրվածքները, Գրիգոր պապի նամակը Լևոն III

⁵ Успенский, Очерки, III, стр. 425.

⁶ Տե՛ս Կուչурով, Феофан Исповедник, էջ 62—73:

⁷ Տե՛ս Կուչурով, Феофан—комплиятор Феофилакта, էջ 203—206:

⁸ Հերակլիոսի և նրա հարստության (610—711) շրջանի պատմության շարադրման համար Թեոփանեսսի օգտագործած աղբյուրների վերաբերյալ տե՛ս Proudfoot, The sources of Theophanes, p. 367—439.

⁹ Անաստասիոս կայսեր պատմության վերաբերյալ Թեոփանեսսի օգտագործած աղբյուրների մասին տե՛ս Черкусов, До пптанія, էջ 341—345:

¹⁰ Հովհան Դամասկացու մի գրությանը Թեոփանեսսը հղում է տալիս (τοῦτον εἰχλωμοῖς λόγων τετίμηκεν ὁ ὁσιος πατηρ ἡμῶν Ἰωαννης): Տե՛ս ստորև, էջ 128:

կալսեր (717—741): Բայց, հարկավ, սրանք պատմական երկեր չեն, սրանց հիման վրա պատմություն գրել հնարավոր չէ¹¹:

Ամբողջ VIII դ. պատմության և մասնավորապես նշանավոր պատկերամարտ կայսրեր Լևոն III-ի և նրա որդի Կոստանդին V-ի (741—775) շրջանի վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին քիչ բան է հայտնի: Բացառված է պնդել, թե մեր հեղինակի աղբյուրներն եղել են բանավոր: Արաբների, բուլղարների դեմ կայսրության մղած պատերազմների, կայսերական ընտանիքի, պատրիարքների փոփոխման վերաբերյալ փաստերը մեր պատմիչի պատմական երկում այնքան ճշգրիտ են ու հստակ, որ նման ենթադրության համար հիմք չկա: Այսպիսով, որոշ է, որ այդ շրջանի պատմությունը Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը չէ, այլ վկայությունն այն բանի, որ նրանից առաջ մեկը կամ ոմանք մշակել են այդ հարուստ փաստական նյութը, որը և Թեոփանեսի համար աղբյուր է ծառայել: Նրանցից մեկը VIII դ. վերջում ստեղծված և գիտությանը «Մեծ ժամանակագիր» (Μεγας χρονολογιαφος) անվան տակ հայտնի մի պատմական երկ է, մյուսը՝ 713 թ. դեպքերի շարադրանքով ավարտվող ոմն պատրիկ Տրսյանոսի գործը¹²:

Կասկածից վեր է, որ Թեոփանեսի գլխավոր աղբյուրը՝ «Մեծ ժամանակագիրը», պիտի հանգես եկած լիներ պատկերամարտ կայսրերի, հատկապես Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի (դրա համար նա ուներ բոլոր հիմքերը), ընդհանրապես պատկերամարտական շարժման ժամանակաշրջանի ներբողողի դերում, հանգամանք, որ պատկերապաշտության հաղթանակից հետո նրա երկի ոչնչացման պատճառ դարձավ: Բայց պատկերապաշտությունը հաղթանակեց Թեոփանեսի մահից շուրջ քառորդ դար անց: Նրբ մեր պատմիչը ձեռնարկեց իր «ժամանակագրության» շարադրանքը, իշխանության գլուխ էին կանգնած արևպիսի թունդ պատկերամարտներ, ինչպիսիք էին Նիկեփոր I-ը և Լևոն V Հայկազնը, հետևաբար պատկերամարտական ոգով գրված գործը Թեոփանեսի (ինչպես կտեսնենք ստորև՝ նաև Նիկեփոր պատրիարքի) ձեռքում եղել է¹³, այլ հարց է, թե ինչ ձևով և ինչքանով է Թեոփանեսը իր աշխատության մեջ ընդգրկել այն: Համեմատություն կատարելու հնարավորությունից

¹¹ Успенский, Очерки, III, стр. 435: Թեոփանեսի կողմից 780—802 թթ. պատմության շարագրման համար օգտագործված աղբյուրների մասին տե՛ս Speck, Kaiser Konstantin VI, S. 389—398.

¹² Чичуров, Византийские исторические сочинения, стр. 18—19.

¹³ Успенский, Очерки, III, стр. 421.

մենք ղուրկ ենք¹⁴, ինչ վերաբերում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» վերջին մասին, որը առավել կամ պակաս շփոփված Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը պիտի համարել, ապա այստեղ նա իր ապրած ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս է որպես ականատես և ականջալուր հեղինակ:

Բայց պատկերամարտական ոգով գրված այդ ժամանակագրությունը, ինչպես և բանավոր աղբյուրները և իր՝ Թեոփանեսի, ականատեսի և ականջալուր հեղինակ լինելու հանգամանքները շեն հանդիսացել «Ժամանակագրության» միակ աղբյուրները: Հատկապես վաղ շրջանի վերաբերյալ բացի հունարեն նշված հեղինակների գործերից, Թեոփանեսն օգտագործել է նաև ասորական աղբյուրներ, ավելի ճիշտ՝ Թեոփանեսո և ասորի հեղինակները ընդհանուր աղբյուրներ են ունեցել¹⁵:

Ինչպիսի՞ն էր Թեոփանեսի աշխատանքի ոճը, ի՞նչ կարելի է ասել համեմատելով Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» այն մասերը, որոնց շարադրման համար օգտագործված աղբյուրները պահպանվել են և համեմատություն անելու հնարավորություն են ընձեռում: Պետք է նշել, որ մեր հեղինակը որպես բանաբաղ աչքի է ընկնում իր աղբյուրի ճշգրիտ վերարտադրությամբ, այն աստիճանի ճշգրիտ, որ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների (օրինակ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերի) հրատարակիչները Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» տվյալներին դիմում են իբրև տարընթեքվածքների¹⁶: Միաժամանակ պիտի ասել, որ եթե մեր պատմիչը փաստական նյութը վերարտադրելու հարցում «անաչառ» է, նա ամենևին էլ «պասսիվ» չէ ձեռքի տակ ունեցած աղբյուրի հեղինակի հայացքների հանդեպ: Թեոփանեսի պատմագրական մեթոդը ակտիվ է, նա ունի սեփական հայացք ու աշխարհայացք¹⁷, որը ցցուն կերպով հանդես է գալիս այս կամ այն աղբյուրից քաղած նյութը վերարտադրելու ժամանակ: Նա հատկապես քննադատական վերաբերմունք ունի բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ, նշանակություն չունի՝ ժամանակագրական առումով իրեն մոտ են կանգնած նրանք, թե ոչ¹⁸:

Թեոփանեսն ամենայն ճշգրտությամբ բերում է իր աղբյուրներից քաղած թվական տվյալները, բայց ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիր-

¹⁴ Նույն տեղում, III, էջ 420, IV, էջ 236:

¹⁵ Brooks, The sources of Theophanes, էջ 578—587, Pigulevskaja, Theophanes' Chronographia, էջ 55—60, Նույնի, Хронография Феофана, էջ 152—161:

¹⁶ Чичуров, Феофан Исповедник, стр. 62.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 71:

¹⁸ Նույն տեղում:

րողները, հաճախ աղավաղում է հատուկ անուններն ու տեղանունները¹⁹։ Թեոփանեսը որոշ ղեպքերում, առանց այդ րանը նկատելու, միևնույն աշխարհագրական վայրը տեղադրում է տարբեր տեղերում²⁰։ Դա բացատրվում է ոչ թե Թեոփանեսի աշխարհագրական գիտելիքների պակասությամբ, այլ այն հանգամանքով, որ Կոստանդնուպոլսեցի Թեոփանեսի համար աշխարհագրությունը այնքան էլ առաջնակարգ նշանակություն չուներ²¹։

Ինչ վերաբերում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի գործին, ապա Թեոփանեսն իր երկում կերպարանափոխում է իր աղբյուրի հռետորական ոճը, այն դարձնում է մանրամասներով աղքատ, աչքաթող անույն անտիկ Հունաստանի հեղինակներից կատարված բազմաթիվ մեջբերումները։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, ինչպես և Պրոկոպիոս Կեսարացու ղեպքում, նա վերարտադրում է իր աղբյուրը ամենայն ճշգրտությամբ։ Նա ոչ թե սոսկ կրճատում է իր աղբյուրը, այլ մշակում այն²²։

Չի կարելի խոսել Թեոփանեսի պատմական երկի մասին, առանց հատուկ կանգ առնելու հեղինակի որդեգրած ու մշակած ժամանակագրական սիստեմի վրա, քանզի այն միանգամայն տարբերվում է բյուզանդական բոլոր պատմագիրների օգտագործածից։ Նախ ասենք, որ Թեոփանեսը ղեպքերը շարադրում է խստագույնս ըստ տարիների, ընդ որում տալիս է նույն ղեպքի վերաբերյալ բազմաթիվ թվական տրվյալներ։ Ամենից առաջ նա չի օգտագործում աշխարհի արարչագործության ընդունված Կոստանդնուպոլսի էրան, որի համաձայն մ.թ. առաջին տարին համապատասխանում է աշխարհի արարչագործության 5508 թ., այլ ալեքսանդրյան թվականը, որի 5492 թ. համապատասխանում է մ.թ. առաջին տարուն։ Բայց Թեոփանեսը չի բավարարվել միայն այդ թվականը նշելով։ Նա միաժամանակ նշում է ինդիկտիոնի տարիները²³, Քրիստոսի մարդեղության, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի հոգևոր պետերի, բյուզանդական կայսեր. պարսից արքայի, արաբ խալիֆայի գահակալության տարեթվերը։ Չունայած այդ բոլոր մանրամասնություններին, ուսումնասիրողները Թեո-

19 նույն տեղում, էջ 64։

20 նույն տեղում, էջ 66։

21 նույն տեղում, էջ 67։

22 Чучуров, Феофан—компилятор Феофилакта, стр. 203—206.

23 Ինդիկտիոնի վերաբերյալ տես Կոստանդին Միբանաձին, էջ 230, Հավանենև Սկիլիցես, էջ 276։

փանեսի ժամանակագրական տվյալները ծայր աստիճան խառնաշփոթ էին համարում²⁴։ Բայց հատուկ հետազոտությունը ժխտում է այդ ծայրահեղ կարծիքները։ Մասնագետները նշում են միայն, որ Թեոփանեսի աշխարհի արարչագործության թվականը 6102-ից (մ.թ. 609/610) 6265-ը (մ.թ. 772/773), բացառյալ 6207-ից (մ.թ. 714/715) մինչև 6218-ը (մ.թ. 725/726 թ.) տարեթվերը ինգիկտիոնի տարիների համեմատությամբ մեկ տարով ետ են մնում²⁵։ Վեճեր կան այն հարցի վերաբերյալ, թե Թեոփանեսի նոր տարին երբ է սկսվում։ Ոմանք ընգունում են սեպտեմբերի 1-ը, իսկ ըստ Վ. Գրյումելի այն սկսվում է մարտի 25-ին²⁶։

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Բյուզանդիայի VII—VIII գգ. պատմության աղբյուրների կատարյալ սովը պիտի ստիպեր հետագա ժամանակագիրներին իրենց աշխատություններում տվյալ շրջանը լուսաբանելու համար լայնորեն օգտագործելու Թեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալները։ Նրանից օգտվել է Կոստանզին Միրանաժինը հատկապես իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ։ Այդ գրքի 14-րդ գլուխը՝ «Մուհամեդի ծագումնաբանության մասին», 17-րդ գլուխը՝ «Նրանելի Թեոփանեսի ժամանակագրությունից», 18-րդը՝ «Արաբների երկրորդ առաջնորդ՝ Աբուբաքր, իշխել է երեք տարի», 19-րդը՝ «Արաբների երրորդ առաջնորդ՝ Օմար», 20-րդը՝ «Արաբների չորրորդ առաջնորդ՝ Օթման», 21-րդը՝ «Թեոփանեսի ժամանակագրությունից, աշխարհի արարչագործության 6171 թ.», 22-րդը՝ «Նրանելի Թեոփանեսի ժամանակագրությունից՝ նրանց (արաբների) մասին, և Մուավիայի ու նրա տոհմի մասին, ինչպես նա անցավ Իսպանիա։ Հոռմայեցիների կայսր Հուստինիանոս Քթատ», 25-րդը՝ «Սիզիանեի սուրբ Թեոփանեսի պատմությունից» շարագրված են Թեոփանեսի «ժամանակագրության» հիման վրա։ Թեոփանեսից օգտվել են նաև Գեորգ Վանականը (IX դ.), Սիմեոն Լոգոթետը (X գ.), Գեորգ Կեղրենոսը (XI դ.)։

²⁴ Успенский, Очерки, III, стр. 397.

²⁵ Թեոփանեսի ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Hubert, Observations, էջ 491—505, Brooks, The Chronology, էջ 82—97: Նույնի՝ Indictions, էջ 303—304, Hodgkin, The Chronology, էջ 283—289, Martroye, Chronologie, էջ 292—295, Ostrogorsky, Die Chronologie, էջ 1—56, Նույնի՝ Histoire, էջ 117—118, Grumel, L'annee, էջ 396—408, Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 19: Թեոփանեսի՝ Գրիստոսի մարդեղության թվականները սխալ են։

²⁶ Grumel, L'annee:

Հովհաննես Զոնարասը (XII դ.), Թեոդորոս Սկուտարիոտեսը (XIII դ.) և բազմաթիվ անանուն ժամանակագիրներ²⁷ :

Թեոփանեսի պատմական երկը արժեքավորվել է դեռևս հեղինակի մոտիկ ժամանակակիցների կողմից: Բյուզանդական պատմագրական գործերի մեջ նրան առանձնահատուկ բախտ է վիճակվել: 873—875 թթ. միջև այն լատիներեն է թարգմանվել Հոռմի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի կողմից²⁸: Հարկավ, Անաստասիոսի ձեռքում եղել է եթե ոչ Թեոփանեսի ինքնագիրը, համենայն դեպս նրանից անմիջապես կատարված մի արտագրություն: Այս հանդամանքը հսկայական նշանակություն ունի Թեոփանեսի հունարեն բնագրի ուսումնասիրության, հաճախ սրբագրման ու լրացման տեսակետից: Անաստասիոսի թարգմանությունը, որ կրում է «Chronographia tripartita» խորագիրը (Յոմասյան ժամանակագրություն) բազմաթիվ վեճեր է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում: Նշենք այստեղ, որ Անաստասիոսի ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ հասել են ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ և հարց. է, թե ինչքանով են նրանք ճիշտ արտահայտում Անաստասիոսի գրածը: «Chronographia tripartita»-ի հնագույն արտագրությունները, որոնք ընկած են Կ. դե Բոորի հրատարակության հիմքում, հետևյալներն են. „Cassinensis 6, Palatinus 826 և Historia Miscella (գլխավորապես նրա երկրորդ կեսը՝ Vaticanus Palatinus 909): Վերջինիս մասին տիրող է այն կարծիքը, որ դա Լանդուֆոս Սագակի ձեռագիրն է, որ Անաստասիոսի թարգմանության X—XI դդ. մի գրչագրից արված արտագրություն է²⁹:

Անաստասիոսը թարգմանության սկզբում խոսք է տալիս հավատարիմ մնալ իր բնագրին, իր կողմից որևէ բան չավելացնել (*nihil meum in hoc opere prosus insertum praenosce*) և նա խոստումը կատարում է: «Chronographia tripartita»-ի ամենարժանիսդիվ հետաշոտող Կ. դե Բոորը նրա մեջ նշում է թարգմանչի ընդամենը շորս ընդմիջարկություն, որոնք, ի դեպ, անհրաժեշտ էին բնագիրը ասկանալի դառնալու համար³⁰: Այդուհանդերձ դե Բոորը նշում է

²⁷ Տե՛ս *Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533.*

²⁸ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի աշխատասիրած լատիներեն թարգմանության վերջին (քննական) հրատարակությունն իրականացրել է Կարոլոս դե Բոորը: Տե՛ս *Anastasi Bibliothecarli summae ac apostolicae sedis Chronographia tripartita, In Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 31—340*: նրա մասին նույն տեղում, էջ 401—435.

²⁹ *Успенский, Очерки, III, стр. 390.*

³⁰ նույն տեղում, էջ 413.

նակ, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրի իսկական թարգմանություն մասին կարելի է խոսել միայն սկսած Հուստինոս II-ի, անգամ Մավրիկիոսի շրջանի պատմությունից միայն: Դրան նախորդող շարադրանքը, որն իրենից ներկայացնում է ծաղկաքաղություն, «աճախ՝ համառոտագրություն, դժվար թե հունարեն բնագրի քննական ուսումնասիրության համար որևէ արժեք ներկայացնի»³¹: Հակառակ այդ բոլորին, դե Բոորը, թեև ամենամանրակրկիտ ձևով ուսումնասիրել է Անաստասիոսի առավելություններն ու թերությունները՝ որպես թարգմանչի, ի վերջո հրատարակեց նրա թարգմանությունը որևէ կերպ արժեքավորելու մտքից հունարեն բնագրի ուսումնասիրության համար³²: Նա անգամ կասկած է հայտնել Անաստասիոսի հունարեն լեզվի գիտելիքների վերաբերյալ³³, շետագա ուսումնասիրողները շնորհունեցին Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության դե Բոորի տված գնահատականը: Ե՛վ Պրեբրատենսկին³⁴, և՛, հատկապես, Ուսպենսկին ըստ արժանվույն գնահատեցին թարգմանության նշանակությունը հունարեն բնագրի քննության առնչությամբ: Ուսպենսկին ցույց տվեց, որ հունարեն բնագրի համեմատությամբ լատիներեն թարգմանության մեջ առկա բացթողումներն ու հավելումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանք Անաստասիոսի ինքնակամ խմբագրման արգասիք չեն, այլ արտացոլումը Թեոփանեսի հունարեն այն բնագրի, որ իր ձեռքի տակ է ունեցել Անաստասիոսը³⁵: Ուսպենսկին բնագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եկել է այն եզրակացության, որ Անաստասիոսը անշափ ճշգրիտ է, նա ջանացել է բաց շթողնելու անգամ իր համար դժվարամատչելի և լատիներենում իմաստը մթազնոդ և ոչ մի բան³⁶, որ Chronographia tripartita-ն մեզ ամենից շատ է մոտեցնում Թեոփանեսի նախնական շարադրանքին³⁷: Անաստասիոսը ոչ հագվադեպ տալիս էր հունարեն բնագրի տառացի թարգմանությունը, չփորձելով անգամ պահպանել լատիներենի շարահյուսության օրենքները: «Կարելի է վստահորեն ասել, — գրում է Ուսպենսկին, — որ Անաստասիոսը թարգմանության ենթակա բնագրի

31 Նույն տեղում, էջ 400:

32 Նույն տեղում, էջ 398:

33 Նույն տեղում, էջ 418:

34 Преображенский, Летописное повествование, էջ 50 և հտ.:

35 Успенский, Очерки, III, էջ 416: Տե՛ս նաև Липшица-ի առաջարանը Ուսպենսկու հիշյալ աշխատության մասին, «Византинский Временник», т. III, стр. 396.

36 Успенский, Очерки, III, էջ 419: Հմմտ. Преображенский, Летописное повествование, стр. 50.

37 Успенский, Очерки, III, էջ 419:

գրական «սրբագրման», կատարելագործման ուղղությամբ շէր էլ մտածում»³⁸:

Անաստասիոսը թարգմանել և իր «Chronographia tripertita»-ին է կցել Նիկեփոր պատրիարքի պատմական երկրորդ աշխատությունը՝ Χρονογραφικὸν συνομολογικόν -ը, աստվածաշնչային թագավորների, պարսից, հելլենիստական շրջանի թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի ցուցակը՝ մինչև 829 թ.:

Խոսել Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մասին առանց կանգ առնելու Թեոփանեսի ժամանակակից մի այլ պատմիչի երկի՝ պատրիարք Նիկեփորի (806—815) «Համառոտ պատմության» վրա («Breviarium»), անհնարին է, քանզի, ինչպես կասվի ստորև, եթե շհաշվենք Թեոփանեսի պատմական երկը, ապա Նիկեփորի «Breviarium»-ը հանդիսանում է մեղ հասած, Բյուզանդիայի VII—VIII դարերի պատմության վերաբերող միակ աղբյուրը: Ե՛վ Թեոփանեսը, և՛ Նիկեփորը իրենց երկերի վրա աշխատել են IX դ. 10-ական թվականներին և երկուսն էլ հենվում են այժմ կորած միևնույն աղբյուրների վրա³⁹: Այս հանդամանքը շատ կարևոր է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» տվյալները ռստուգելու առումով: Նիկեփորի աշխատությունը հունարեն բնագրում կրում է հետևյալ խորագիրը. «Του εν αγίοις πατρός ημών Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία συνομολογικῆ ἀπο τῆς Μαυρικίου βασιλείας» («Սրբոյն հօրն մերոյ Նիկեփորայ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքի Համառոտ պատմութիւն ի թագաւորութենէն Մօրկայ»)՝⁴⁰: Այն ընդգրկում է 610—769 թթ. պատմությունը:

Ինչպես ասվեց, Թեոփանեսն ու Նիկեփորը օգտվել են միևնույն աղբյուրներից: Դրա մասին է վկայում այդ երկու հեղինակների երկերում նկատվող բազում հատվածների նույնությունը⁴¹: Տեղ-տեղ նմա-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 417,

³⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 456—457.

⁴⁰ Հունարեն բնագրի հրատարակություններն են. Nicephori, Breviarium: Գնական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է Կ. դե Բոորը. Nicephori. a chiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880. Ունի ուսերեն թարգմանություն. Луншиц, Никифор: Մի քանի հատվածները հունարեն բնագրոյ և ուսերեն թարգմանությամբ, ընդարձակ ծանոթագրություններով հրատարակել է Ջիչուրովը. Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 151—184, Հատվածաբար թարգմանված է նաև գերմաներեն, բուլղարերեն, սերբերեն, լեհերեն և հունգարերեն (տե՛ս Чичуров, նույն տեղում, էջ 149):

⁴¹ Успенский, Очерки, III, էջ 430:

նություններն այնքան են բառացի, իսկ տարբերություններն այնպիսիք, որ գիտնականներին սահպեցին հրաժարվել ժամանակին հայտնված այն կարծիքից, թե նրանցից մեկն ու մեկը օգտվել է մյուսից⁴²: Պատկերամարտական այժմ կորած ժամանակագրությունից Նիկեփորի քաղած նյութը քաղված է և Թեոփանեսի կողմից, բայց այդ երկու պատմիչներն իրենց առաջ տարբեր խնդիրներ են դրել: Թեոփանեսը գրում է ավելի ընդարձակ պատմություն, նա ուշադրություն է դարձնում նաև Բյուզանդական կայսրության հարևանների վրա, այնինչ Նիկեփորը որոշել է գրել սեղմ ու համառոտ մի պատմություն: Ավելի հանգամանորեն կանգ առնելով Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանի վրա, նա հակառակ որ պատկանում էր պատկերապաշտների ճամբարին, օգտագործելով միևնույն աղբյուրը, պատկերամարտ կայսրերի բնութագրման հարցում ավելի զուսպ է, քան ժայրահեղության հասնող Թեոփանեսը⁴³:

Նշենք սակայն, որ առանձին դեպքերում (օրինակ բուլղար խան Տերվելի շրջանի վերաբերյալ) Թեոփանեսի և Նիկեփորի աշխատությունները էպպես տարբերվում են, դա վկայում է այն մասին, որ Նիկեփորը ունեցել է մի այլ աղբյուր, որին անտեղյակ էր Թեոփանեսը⁴⁴: Նիկեփորի երկում հանդիպում են և բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք պարզապես բացակայում են Թեոփանեսի «ժամանակագրության» մեջ⁴⁵:

Ինչպես ասվեց, բացի «Breviarium»-ից, Նիկեփորը գրել է նաև «Χρονογραφικόν σύντομον», աստվածաշնչային, պարսից, հելլենիստական թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ, որը լատիներեն է թարգմանել Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը⁴⁶:

Արդ, ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Թեոփանեսի «ժամանակագրությունը» հայոց պատմության ուսումնասիրության համար: Պետք է նշել, որ VII—VIII դդ. հայոց պատմության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները թեև քիչ չեն, բայց անբավարար են ժամանակաշրջանի հանգամանակից պատկերը տալու համար: Այդ դարերի վերաբերյալ կարելի է հիշատակել Սեբեոսի, Ղևոնդ վարդապետի, մասամբ Մովսես Կաղանկատվացու արժեքավոր գործերը: Որոշ նշանակություն

42 Նույն տեղում, էջ 421:

43 Հմմտ. նույն տեղում, էջ 430:

44 Цанкова-Петкова, О территории, էջ 132, ծանոթ. 43:

45 Чичуров, Византийские исторические сочинения, стр. 147.

46 Միջնադարում հունարենից թարգմանվել է նաև ռուսերեն և հայտնի է «Летописец вскопе» խորագրով:

ունի հունարեն թարգմանությամբ պահպանված և գիտությունը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի հայ-քաղկեդոնական մի աշխատանք⁴⁷, որը, սակայն, հիմնականում եկեղեցու պատմությանն է անդրադառնում: Ավելի ուշ հեղինակներից, որոնց գործերը այս կամ այն չափով հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Արևելցու պատմական երկերն են, որոնց՝ մեզ հետաքրքրող նյութը հիմնականում քաղված է Սեբեոսից և Ղևոնդ վարդապետից:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» անփոխարինելի աղբյուր է ամենից առաջ սասանյանների հարստության մայրամուտի ժամանակաշրջանի բյուզանդապարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ, հատկապես Հերակլիոս կայսեր երկարատև պատերազմների, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Հայաստանն էր: Թեոփանեսի տվյալները հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համադրությամբ, տալիս են VII դ. 10—20-ական թվականներին Հայաստանում տիրող իրադրության առավել կատարյալ պատկերը: Թեոփանեսի պատմական երկը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման, երկրում նրանց տիրապետության հաստատման, նվաճողների վարած քաղաքականության, արաբաբյուզանդական մրցակցության ոլորտում գտնվող Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական վիճակի վերաբերյալ առավել հանգամանալից պատկերացում կազմելու համար: Թեոփանեսը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ հիշատակում է պավլիկյան աղանդավորներին, նրանց նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, հայ աղանդավորների Բյուզանդիայում ստեղծած բազմամարդ գաղութների մասին:

Իսկ Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» արժեքը միայն դրանում չէ: Ի տարբերություն հայ պատմիչների, որոնք ի միջի այլոց են խոսում հայերի՝ Բյուզանդական կայսրության կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ, նա այդ մասին հսկայական նյութ է մատակարարում: VII դարը հայտնի է որպես Բյուզանդական կայսրության մեջ ռազմավարչական արմատական վերափոխումների ժամանակաշրջան: Ստեղծվում են փոքրասիական բանակաթեմերը, որոնք բախտորոշ դեր են խաղում արաբական վտանդի առջև երկրի պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Ահա հիմնականում Թեոփանեսից ինք իմանում, որ VII դ.

47 Տե՛ս Թարսիկյան Narratio:

երկրորդ կեսին և հատկապես ամբողջ VIII դ. ընթացքում այդ բանակաթեմերի ղեկավարութիւնը հիմնականում վստահված էր հայազգի նշանավոր գործիչների, որոնցից շատերը անհայտ են հայ պատմիչներին: Այդ գործիչներից ոմանք տիրանում են անգամ բյուզանդական կայսեր ծիրանիին ու գայիսոնին⁴⁸:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրութիւնը» հայոց պատմութեան համար ունի նաև անուղղակի արժեք: Ուսումնասիրել հայոց պատմութիւնը (քաղաքական դրութիւնը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնները, դասակարգային պայքարը) հարևան երկրների պատմութիւնից անկախ հնարավոր չէ: Կայսրութեան ներքին կյանքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնները, դասակարգային պայքարը հնարավորութիւն են տալիս զուգահեռներ անցկացնել, ավելի խորութեամբ ու հանգամանորեն հետազոտել հայոց պատմութիւնը: Թեոփանեսը բյուզանդական այն հեղինակներից է, որ կայսրութեան պատմութիւնը տալիս է միջազգային ֆոնի վրա:

* * *

Թեոփանեսի «Ժամանակագրութիւնը» պահպանվել է բազմաթիվ գրչագրերում, որոնք սակայն ոչ բոլորն են ամբողջութեամբ ընդգրկում երկը: Լավագույններն են համարվում հետևյալները.

- Paris. gr. 1710 (X դ.)
- Vatic. gr. 155 (X դ.)
- Paris. gr. 1711 (XI դ.)
- Vatic. gr. 978 (XI--XII դ.)
- Vatic. gr. 154 (XII դ.)
- Paris.-Coislin. gr. 133 (XII դ.)
- Taurin. gr. 226 [B IV 4] (XV դ.)
- Vatic. Barber. gr. 553 [V 49] (XVI դ.)
- Paris. gr. 1709 (XVI դ.)
- Vatic. Palat. gr. 395 (XVI դ.)
- Monac. gr. 391 (XVI դ.)
- Vatic. gr. 979 (XVI դ.)

⁴⁸ Հայազգի այդ բարձրաստիճան գործիչների մանրամասն ցանկը տե՛ս ստորեւ, էջ XLVIII—L:

Vatic. Barber. gr. 233 [II 54] (XVI 7.)

Vatic. Urbinus 87 (XVII 7.)⁴⁹

Թեոփանեսի երկի քննական բնագրի հրատարակիչ Կ. զե Բոորը գտնում է, որ ամենարնտիրը Վատիկանի մատենադարանի № 154 ձեռագիրն է, որտեղ սակայն շարադրանքն ընդհատվում է Հուստինոս I-ի թագավորության ժամանակաշրջանով: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով Թեոփանեսի բնագիրը շատ չի տուժել արտագրող-խմբագրողների կողմից⁵⁰, թեև, հիմնական հետադոտողներից մեկը՝ Գ. Պ. Պրեբրաժենսկին վճռականորեն դեմ է այդ մտքին: Նա ընդգծում է, որ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» բովանդակող և ոչ մի գրող-շագիր զերծ չի մնացել կողմնակի միջամտությունից⁵¹:

Թեոփանեսս հոստովանողի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է J. Goar-ը բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում 1655 թ.: Այն վերահրատարակվել է Combefis-ի կողմից բյուզանդական հեղինակների վենետիկյան մատենաշարում՝ 1729 թ.: I. Classen-ը Թեոփանեսի երկի հունարեն բնագիրը, իսկ I. Bekker-ը Անաստասիոս Բիբլիոթեկաբիոսի լատիներեն թարգմանությունը հրատարակեցին բյուզանդական հեղինակների բոննյան մատենաշարում⁵²: Migne-ի հայտնի «Հունական հայրաբանության» մեջ վերահրատարակվել է բոննյան շարքում լույս տեսած բնագիրը⁵³: Հունարեն քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է C. de Boor-ը⁵⁴: «Ժամանակագրությունը» հատվածաբար հրատարակել է L. F. Tafel-ը⁵⁵:

⁴⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533: Ձեռագրերի մասին Կ. զե Բոորի ուսումնասիրությունը՝ *Theophanis Chronographia*, vol. II, p. 347—400:

⁵⁰ Krumbacher, Geschichte, S. 345

⁵¹ Преображенский, Летописное повествование, стр. 32 и сл.

⁵² *Theophanis Chronographia ex recensione Ioannis Classeni*, volumen I. Bonnae, 1839. Volumen II. *Anastasil Bibliothecarii Historia Ecclesiastica*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1841, p. 40—284.

⁵³ Migne, Patrologia graeca, t. 108, Paris, 1863.

⁵⁴ *Theophanis Chronographia*, rec. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883 (վերահրատարակվել է անփոփոխ 1883 թ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim).

⁵⁵ L. F. Tafel, *Theophanis Chronographia* (Probe einer neuen kritisch-exegetischen Ausgabe), Sitzungsberichte der philos. hist. Cl. der k. Akademie der Wiss., Wien, 9 (1852), S. 21—172.

Նշենք այստեղ, որ բացի Անաստասիոսի թարգմանությունից, Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը ունի մի երկրորդ լատիներեն թարգմանություն, որն իրականացրել է J. Goar-ը: Այն բերված է հունարեն բնագրին գուգահեռ նախ բյուղանդական պատմիչների փարիզյան, ապա վենետիկյան մատենաշարում: Բոննի մատենաշարում (Corpus Bonnense Historiae Byzantinae) լույս է տեսել I. Classen-ի թարգմանությունը: Ժամանակակից եվրոպական լեզուներով այն թարգմանված է ռուսերեն Օբոլենսկու և Տերնովսկու կողմից⁵⁶, Այդ թարգմանության առանձին հատվածներ լույս են տեսել «Вестник Древней Истории» հանդեսում⁵⁷, Հատվածներ լույս են տեսել Գրացիանսկու և Սկազկինի կազմած «Քրեստոմատիայում»⁵⁸, ինչպես և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում⁵⁹, «Բյուզանդական գրականության հուշարձաններ» ժողովածուում⁶⁰ և հենց վերջերս՝ Չիչուրովի գրքում⁶¹:

Թեոփանեսի երկը հատվածաբար թարգմանվել է նաև գերմաներեն⁶²,

⁵⁶ Летопись византийца Феофана в переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. С предисловием О. М. Бодянского, Москва, 1887 (Чтения в обществе истории и древностей российских, 1884—1887).

⁵⁷ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник Древней Истории» 1941, № 1, § 3. Отрывки из византийских писателей VII—VIII вв. (Феофлакта Симокатты и Феофана).

⁵⁸ Н. П. Грацианский, С. Д. Сказкин, Хрестоматия по истории средних веков, т. I, М., 1949.

⁵⁹ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.

⁶⁰ Памятники византийской литературы IV—IX веков, под редакцией Л. А. Фрейберг, М., 1968.

⁶¹ Чичуров, Византийские исторические сочинения.

⁶² Dielerich K., Byzantinischen Quellen zur Länder- und Volkerkunde (5.—15 Jhd), Leipzig, 1912; Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes übersetzt, eingeleitet und erklärt von Leopold Breyer, Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1957. („Byzantinische Geschichtsschreiber“, herausgegeben von E. V. Ivanka, Bd. VI).

սերբերեն⁶³, բուլղարերեն⁶⁴, վրացերեն⁶⁵, լեհերեն⁶⁶ և հունգարերեն⁶⁷։

* * *

Հուստինիանոս I-ը իր հետնորդներին թողեց փառքի գագաթնակետին գտնվող, արտաքնապես հզոր հսկայածավալ մի կայսրություն, որը, սակայն, ներքուստ քայքայված օրգանիզմ էր։ Երկարատև պատերազմները, ամբողջ երկիրն ընդգրկած ահռելի շինարարությունը կապված էր ու պայմանավորված հարկային լծի ծանրացմամբ։ Գյուղատնտեսությունն անկում էր ապրում, ծանր վիճակում էին արհեստագործությունն ու առևտուրը։ Հուստինոս II (565—578) և Տիրեբրիոս (578—582) կայսրերը չէին կարողանում կանգնեցնել կայսրության աստիճանական փլուզումը, վերացնել պետության միասնությունը քայքայող կրոնադավանաբանական վեճերը քաղկեդոնիկների և միաբնականների միջև։ Մավրիկիոս կայսրը (582—602), գիտակցելով այդ բոլորը, փորձեց դրությունը կայունացնել դիմելով մի շարք բարեփոխումների։ Նա որոշ միջոցների դիմեց վարչական ապարատի ապակենտրոնացման, հարկային լծի որոշ թեթևացման ուղղությամբ, բայց շոշափելի արդյունքների չըհասավ։ Դժգոհությունը համընդհանուր էր, իշխանությունների դեմ բռնկվող ապստամբություններն ու խռովությունները՝ հաճախակի։ Մանր էր վիճակը հենց մայրաքաղաքում։

Կայսրության ներքին դրությունը է՛լ ավելի էր վատթարացնում արտաքին վտանգը, բայց նրա առաջն առնելու հնարավորություններն այն չէին, ինչ Հուստինիանոս I-ի թագավորության սկզբում։ Իտալական թերակղզու մեծ մասը նվաճվեց լանգոբարդների կողմից, կայսրության տիրապետությունն Իսպանիայում սասանվում էր վեստգոթերի հարված-

⁶³ «Византиски извори за историји народа Југославије», I, стр. 217—237.

⁶⁴ Извори за Българската история VI, Гръцки извори том III, София, 1960, стр. 226—289. *Բուլղարիային վերաբերող հատվածները ավելի վաղ բուլղարերեն էր թարգմանել Վ. Բեշևևև. В. Бешевлиев.* Гръцки и латински извори за историята на България. Теофан, «Прометей», IV (1940), 3, стр. 27—30, 4, стр. 26—29, 5, стр. 23—29, 6, стр. 23—31.

⁶⁵ Сведения византийских писателей о Грузии, том IV, 1. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. *Кахчшвили*, Тбилиси, 1941.

⁶⁶ *Piezla M.*, Greckie i łacinskie źródła do najstarszych dziejów Słowian. Poznań—Kraków, 1952; *Labuda G.*, Materiały Źródłowe do historii Polski epoki feudalnej, t. I. Słowiańszczyzna pierwotna, Warszawa, 1954.

⁶⁷ *Gracianskij N. P.*—*Szkazkin S. D.*, Kőzépkori történeti Crestomathia, Budapest, 1952—1953, t. 1—II.

ների ներքո: Իսկ արևելքում դրուժյունը ողբալի էր: Շարունակվում էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հակամարտությունը Հայաստանի համար, հոսորով I-ի օրոք հաջողությունների նժարը թեքվում էր պարսից կողմը: Դրուժյունը փոխվեց հօգուտ կայսրության հոսորովի մահից հետո, երբ նոր արքայից արքայի՝ Որմիզդ IV-ի դեմ պայքեց Վահրամ Չուբինի ապստամբությունն ընդդեմ Սասանյան հարստության: Համոզված լինելով, որ սեփական ուժերով չի կարողանալու հաջողության հասնել, Վահրամ Չուբինը դիմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի և այլ հայ նախարարների օգնության, բարենպաստ ելքի դեպքում խոստանալով նրանց վերականգնել հայոց թագավորությունը. «Ձեղ տուեալ լիցի իմ,— գրում էր նա,— ղՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոհ և ցղուռն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեալքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիս կապաղովկացոց»⁶⁸:

Մուշեղ Մամիկոնյանը և հայ մյուս նախարարներն ընդառաջ չգնացին ապստամբի խնդրանքին, ականջ չկախեցին Հայաստանի ապագա անկախության մասին ապստամբի հիմնազուրկ խոսքերին: Իսկ պարսից պալատական ավագանին ստեղծված գրուժյունից ելք է գտնում. սպանելով Որմիզդ IV արքային, գահ բարձրացնելով նրա մանկահասակ որդի հոսորովին: Վահրամ Չուբինի ապստամբությունը ճնշելու համար ավագանին ստիպված դիմում է դարավոր թշնամի Բյուզանդիային. ռազմական օգնության դիմաց խոստանում զիջել Հայաստանի, Ասորիքի և Վրաստանի մեծ մասը, ինչ ընդհանուր առմամբ կատարվում է: 591 թ. կնքված պայմանագրով հոսորով արքան «...եստ նոցա զԱրուաստան գամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան. և ղգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեղր ծովուն Բղնունեաց. և զԱռեստաւան և ցԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացին և ցՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն պարսից արքային»⁶⁹:

Այսպիսով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց երկու աշխարհակալ տերությունների միջև, այս անգամ առյուծի բաժինն ընկավ Բյուզանդիային: Հայ ժողովրդի համար ստեղծվեց մի մղձավանջային

68 Սերեսս, էջ 78:

69 Նույն տեղում, էջ 84:

Ժամանակաշրջան: Երկու ախոյաններն էլ, նայած ժամանակին ու պահանջներին, մեկ հալածում, մեկ ջանում էին սիրաշահել հայերին և, նախ և առաջ, նրանց ավագանուն, նախարարներին: Սրանից էլ ահա այդ անվերջ գաղթներն ու տեղափոխությունները Հայաստանի մի մասից մյուսը⁷⁰: Հայաստանում առաջացավ մի քաոսային վիճակ, որն է՛լ ավելի էր վատթարացնում երկու ախոյան պետությունների որդեգրած հայաջինջ քաղաքականությունը: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր վերագրվող թուղթը՝ պարսից արքայից արքային. «Աղդ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու գբոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»⁷¹:

Մավրիկիոսը երբևիցե այդպիսի նամակ գրել է, թե ոչ, հարց է, բայց բոլոր դեպքերում Սեբեոսի երկում բերվածը ամենաճշգրիտ կերպով ներկայացնում է Հայաստանում ստեղծված դրությունը: Խոսքը, հարկավ, ոչ թե Հայաստանը համայն հայ ժողովրդից դատարկելուն էր վերաբերում, այլ նախարարներից ու բնիկ զինված ուժերից: Այդ մասին է գրում հենց Սեբեոսը. «Վասն իշխանաց ամենայն Հայաստանեայց և զաւրաց իւրեանց»⁷², թեև նույն հեղինակը մի այլ տեղում ցույց է տալիս, որ Մավրիկիոսը դեմ չէր կայսրության սահմանները վաչկատուն ցեղերի հարձակումներից ապահովել Թրակիայում նաև բազմամարդ հայկական գաղութ ստեղծելով⁷³:

Մավրիկիոսի և Խոսրով արքայի քաղաքականությունը Հայաստանում ուժեղ գիմադրության էր հանդիպում: Հայ նախարարները ջանում էին հնարավոր միջոցներով թոթափել օտարի լուծը և վերականգնել հայոց պետականությունը. «Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ, — ասում էին նրանք, — և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուսցուք»⁷⁴: Նրանց հիմնական մտահոգությունը մեկն էր. «Ի բաց կոյ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր,

70 նույն տեղում, էջ 88, 94, 104, 105:

71 նույն տեղում, էջ 86:

72 նույն տեղում:

73 նույն տեղում, էջ 105:

74 նույն տեղում, էջ 87:

զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս թրակացոց, այլ կեաւ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»⁷⁵։

Փոկաս կայսեր օրոք (602—610) շարունակվեցին և հրեադավանների հալածանքները, որոնց հետևանքը եղավ այն, որ կայսրության տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում բռնկվեցին ապստամբություններ ու խռովություններ։ Այդ հանգամանքն իր հերթին թուլացրեց երկիրը, դյուրացրեց արտաքին թշնամիների ներխուժումները կայսրության տարածքը։ Պարսից արքա Խոսրով II-ը, օգտագործելով Փոկասի կողմից իր «բարերար» Մավրիկիոս կայսեր մահապատժի ենթարկվելը, վերացրեց խաղաղությունը և կայսրության դեմ պատերազմական դործողություններ սկսեց, որոնք գնում էին նաև Հայաստանի տարածքի վրա։ Նա գրավեց Բյուզանդիային 591 թ. պայմանագրով դիջած մի շարք շրջաններ։ Պարսկական զորքերը հասան մինչև Սատաղ, գրավեցին այն, ինչպես և Կարին, Օրեստիաս և Նիկոպոլիս քաղաքները, Կարինի հայ աղգաբնակչությունը բռնագաղթեցրին Համադան քաղաքը։ Գերինների մեջ էր և երկաբնակ հայ կաթողիկոս Հովհանը, որ վախճանվեց օտարության մեջ⁷⁶։

Կայսրության բանակների կրած պարտությունները, Փոկասի բրնությունները երկրի ներսում պատճառ դարձան, որ 608 թ. կայսեր դեմ ապստամբություն նախապատրաստվի։ Այն գլխավորեց Կարթագենի էքսարքոս Հերակլիոսը, ապագա նույնանուն կայսեր հայրը։ Այդ ընթացքում ապստամբություն բարձրացրեց և Միջագետքի բյուզանդական դորքերի հրամանատար հայադգի Ներսես զորավարը, որը գրավելով Եդեսիա քաղաքը, ամրացավ այնտեղ։ Ստեղծված իրադրությունից շուշացավ օգտվել պարսից արքա Խոսրովը։ Նա ապստամբ Ներսեսին զինական օգնություն ուղարկեց։

610 թ. էքսարքոս Հերակլիոսը Փոկասի դեմ նավատորմիղ ուղարկեց իր նույնանուն որդու գլխավորությամբ։ Փոկասը գահընկեց արվեց ու գլխատվեց, գահն անցավ Հերակլիոսի ձեռքը (610—641), որը և հաստատեց շուրջ մեկ դար գոյատևած Հերակլիոսների հարստությունը⁷⁷։

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 92։

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 109 և հտ.։

⁷⁷ Բելգիացի անվանի ընդհանրագետ Ա. Գրեգուարը էքսարքոս Հերակլիոսին, Հերակլիոս կայսեր հոր անվերապահորեն հայադգի է համարում՝ ծնված Կարին-Թեոդոսուպոլսում, Նա Մավրիկիոսից (582) մինչև Ֆիլիպպիկոսի անկումը (713) ընկած ժամանակաշրջանը անվանում է «Բյուզանդական պատմության առաջին հայկական էրան» («The first Armenian era in Byzantine history»). *Grégoire, An Armenian dynasty,*

ճակատամարտ, որտեղ կայսերական բանակը գլխովին պարտության մատնվեց, արաբները 638 թ. գրավեցին Անտիոք քաղաքը, ապա ձեռնարկեցին Ասորիքի և Միջագետքի նվաճումը: Նրանք 640 թ. մուտք 'են գործում բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքը, գրավվում է Աղձնիքն ու Կորճայքը, Անձևացյաց իշխանը՝ պատակություն է հայտնում: Դրավելով Չորապահակը, արաբական զորքերը մուտք են գործում Հայաստանի կենտրոնական նահանգները⁷⁸:

Սասանյանները Կադիսիայի և Նեհավենդի ճակատամարտերում ջարդ կրելով, վերանում են պատմության թատերաբեմից: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բաժանված Հայաստանը, օգտվելով այդ երկու ախոյանների կրած պարտություններից, հնարավորություն է ստանում միավորելու իր հողերը: Միավորված Հայաստանի իշխան է դառնում նախապես պարսկական Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին: Հայաստանը փաստորեն անկախ վիճակում էր, թեև շարունակում էր ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը:

Թեոդորոս Ռշտունու ջանքերը կանգնեցնելու արաբների ներխուժումները Հայաստան, հաջողություն չեն ունենում: Արաբները ներխուժում են Տարոն, ապա Բզնունիք, Աղիովիտի, Բարկրիի և Կոզովիտի վրայով պաշարում ու գրավում են Դվինը և հսկայական ավարով հեռանում դեպի Միջագետք:

Բյուզանդական կայսր Կոստաս II-ը Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց պատրիկ և հայոց սպարապետ, նրան զինական օգնություն ուղարկեց, որով հայերը կարողացան ժամանակավորապես դադարեցնել արաբական արշավանքները Հայաստան:

Դժվարին էր Բյուզանդական կայսրության վիճակը՝ չատկապես VII դ. 40-ական թվականների վերջում, երբ արաբները սկսեցին արշավանքները փոքրասիական թերակղզում, ուժեղ նավատորմիղ ստեղծելով նվաճեցին Կիպրոս կղզին: Շուրջ 650 թ. նրանք Ատրպատականի վրայով ներխուժեցին Հայաստան, բայց նրանց մի զորամասը գլխովին պարտություն կրեց Թեոդորոս Ռշտունու կողմից, բայց մյուսը Տայքի վրայով ներխուժեց Քարթլի: Բյուզանդիան ի վիճակի չէր պաշտպանել Հայաստանը, և Թեոդորոս Ռշտունին վճռեց խզել կապերը կայսրությունից և Մուավիայի հետ դաշինք կնքել, ընդունել խալիֆայության գերիշխանությունը:

⁷⁸ Մանրամասն տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 18 и сл.

Թեոդորոս Խշտունու որդեգրած նոր քաղաքականությունը դուր չեկավ կայսրության: Նրա դիրքերը թուլացնելու փորձերը հայ իշխանների միջև երկպառակություն հրահրելով արդյունք չտվեցին: և Կոստաս կայսրը հսկայական բանակի գլուխն անցած ներխուժեց Հայաստան հասնելով մինչև Դվին քաղաքը: Կայսրության հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Արաբները կարողացան 655 թ. նվաճել Հայաստանը, որին հաջորդեց Վրաստանի, Առանի, մերձկասպյան շրջանների և Դերբենդի նվաճումը:

Վիճակը փոխվեց Մուավիա խալիֆայի օրոք, երբ ծանր պատերազմները Բյուզանդիայի դեմ երկու ախոյաններին այն աստիճան թուլացրին, որ Հայաստանը շունչ քաշեց: VII դ. 60—70-ական թվականներին Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք քաղաքական, հետևավաբար և տնտեսական վիճակը Հայաստանում բավական կայուն էր: Բայց 80-ական թվականներին, երբ այդ երկու աշխարհակալ տերությունների վիճակը կայունացավ, դարձյալ իրենց հայացքը հառեցին Հայաստանի վրա: Հուստինիանոս II կայսրը⁷⁹ 689 թ. նվաճեց Հայաստանը, Քարթլին և Առանը, իսկ Հայոց իշխան նշանակեց Ներսեհ Կամսարականին⁸⁰:

VII դ. վերջին տասնամյակը Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև անվերջ ու արյունահեղ պատերազմների մի շրջան էր, պատերազմներ, որոնց թատերաբեմը դարձյալ Հայաստանն էր: VIII դ. ըսկզբին արաբներն իրենց ենթարկեցին Հայաստանը, Քարթլին ու Առանը, ստեղծեցին «Արմինիա» փոխարքայությունը՝ Դվին մայրաքաղաքով: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեց մի նոր էջ, օտար լծի դեմ ազատագրական պայքարի ու մաքառումների մի շրջան, որ պիտի շուրջ 150 տարի տևեր:

Արաբների կողմից ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության ամենակարևոր նահանգների՝ Ասորիքի, Փյունիկեի, Կիլիկիայի, Եգիպտոսի, Կիպրոս կղզու և բազմաթիվ այլ շրջանների համեմատաբար դյուրին նվաճումը բացատրվում է ոչ միայն արաբների հզորությամբ, կամ կայսրության թուլացմամբ՝ Սասանյան Պարսկաստանի և այլ թշնամիների դեմ նրա մղած երկարատև պատերազմներից: Դեռևս Հուստինիանոս I կայսեր օրոք սկիզբ առած կայսրության կազմում գտնվող բազմաթիվ, յուրաքանչյուրն իր ազգային ավանդույթ-

⁷⁹ Նրա մասին հատուկ տե՛ս Head, Justinian II.

⁸⁰ Тер-Гевондян, Армения, стр. 52.

ներով ու օրենքներով ապրող ու ղեկավարվող ժողովուրդները նույն սանրով սանրելու խիստ ու դաժան քաղաքականությունը չէր դադարիլ նրա հաջորդների օրոք: Քանի դեռ Հայաստանի փոքր մասն էր Բյուզանդիայի կազմում գտնվում, այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայ ժողովրդի կյանքի հոգևոր, մշակութային և այլ բնագավառներում էական փոփոխություններ մտցնել: Առ առավելն այն կարող էր որոշ չափով ապազգայնացնել կայսրության կազմում գտնվող նահանգների հայությունը, բայց համայն հայ ժողովրդի վրա էական անդրադարձում ունենալ ի վիճակի չէր: Սակայն 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասը մտավ Բյուզանդիայի կազմը, ապա հայերի համար սկսվեց իր ազգային ավանդույթները, ազգային դեմքը պահպանելու մահու և կենաց մի պայքար: Մեզ հետաքրքրող շրջանում այն հանդես եկավ կրոնական քողի տակ, ազգապահպանման գործը գլխավորեց հայոց եկեղեցին, պետության կորստյան պայմաններում երկիրը և ժողովրդին միավորող հիմնական ուժը: Ահա այդ նկատառումով անհրաժեշտ է մի փոքր ավելի հանդամանորեն խոսել հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները մասին, քանզի նրանք պարզապես հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները սքողող մի վարագույր են սոսկ:

Բյուզանդիան չէր կարող նպատակներին հասնել, քանի դեռ հայ ժողովուրդը եկեղեցական առումով չէր ենթարկված իրեն և հանդես էր գալիս կայսրության որդեգրած քաղկեդոնական դավանանքի դեմ: Բյուզանդիային մնում էր բոլոր միջոցներով հաղթահարել միակամությունը Հայաստանում, հայ ժողովրդին դարձնել քաղկեդոնական: Եկեղեցուն ենթարկվելը նախապայման էր նաև քաղաքական ենթարկման: Եվ կայսրությունը ամեն միջոցներով դեռևս V դ. սկսած փորձեց իրականացնել իր նպատակները⁸¹:

81 Այս առթիվ տարօրինակ կարծիք է հայտնել հույն բյուզանդագետ ակադեմիկոս Կ. Ամանտոսը: Կանգ առնելով արարների սկզբնական հաջողությունների վրա, որոնք նա բացատրում է Ասորիքի և Պաղեստինի միաբնակների ատելությամբ դեպի քաղկեդոնական Բյուզանդիան, գրում է. «Եթե Բյուզանդիան հետևեր հնամենի հոմեական ավանդույթներին, եթե նա չչանար ընդհանուր լեզու գտնել միաբնակների հետ, այլ բնությունը հաստատեր ուղղափառությունը (իմա՝ քաղկեդոնականությունը) և իր հունարեն լեզուն, գուցե չկորչեր Ասորիքը: Բյուզանդիան սակայն ենթարկվեց հելլենիզմի ազդեցության, դարձավ լիբերալ, գործի շրջեց Հոմեական պետության դաժան միջոցները՝ ընդդեմ տարբեր ժողովուրդների» («Αμυντος, Ἱστορία, τομ. Α', σελ. 303).

V դ. առաջին կեսին բորբոքված դավանաբանական վեճերի հիփոթեզում ընկած էր Քրիստոսի բնության հարցը: Ամենահուժկու շարժումը գլխավորեց նեստորիոսը, որի վարդապետության (նեստորականության) համաձայն Քրիստոսի մեջ առկա են մարդկային և աստվածային անձնավորությունները: Միաբնականներն ընդունում էին Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային բնությունը: Քաղկեդոնի ժողովը (451) փորձեց միջին գիծ գտնել և ընդունեց Քրիստոսի երկու բնությունները՝ մարդկային և աստվածային, մեկ անձնավորության մեջ: Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական հավատամքն ընդունեցին հունական և հռոմեական եկեղեցիները, իսկ բյուզանդական Արևելքը՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ասորիքը մերժեցին այն:

Դավանաբանական այդ վեճերը, ինչպես ասվեց, սքողում էին տարբեր պետությունների և ժողովուրդների զուտ քաղաքական ու մշակութային շահերի հակադրությունը: Իսկ այդ հակադրությունները ընդգացնել էին տալիս դեռևս Քաղկեդոնի ժողովից էլ առաջ: VIII դ. սկզբին գրված և հունարեն թարգմանությամբ պահպանված հայ-քաղկեդոնիկ անհայտ մի հեղինակի երկասիրությունը հանդիսացող և գիտությանը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի աղբյուրի մեջ ասված է, որ Թեոդոսիոս II կայսեր 37-րդ տարում՝ 445—446 թթ., այսինքն Քաղկեդոնի ժողովից 6—7 տարի առաջ, հայերը, ձգտելով ինքնուրույնության, եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար այլև չէին գնում Կեսարիա, ինչպես նախկինում⁸²:

Վիճակն այլ էր Բյուզանդական կայսրության հպատակ Հայաստանում: Այստեղ հայոց եկեղեցին չէր կարող բացեիբաց հակադրվել պետության կամքին, թեև ոչ բոլոր հայ եպիսկոպոսները հպատակվում էին հունական եկեղեցու կարգադրություններին: 680 թ. Տրուլլի եկեղեցական ժողովի 32-րդ կանոնը դատաստանում է բյուզանդական Հայաստանի հայ եկեղեցու ավանդույթներով ղեկավարվող հայ հոգևորականներին: Նման դիրք էին բռնում նաև Հայաստանի պարսկական մասից տարբեր պատճառներով Բյուզանդիա տեղափոխված հայոց ավազանու ներկայացուցիչները: Երբ հայոց իշխան Վարդանը 572 թ. Դվինում սպանելով պարսից մարզպան Սուրենին, փախավ Կոստանդնուպոլիս, ոչ մի կերպ չէր հաղորդվում քաղկեդոնիկ հոգևորականության հետ: Նա «ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց ասելով թէ վարդապետք

82 Բարբիկյան. Narratio, էջ 462:

մեր ոչ հրամայեցին մեզ»⁸³: Դրա վրա Հուստինոս II կայսրը եկեղեցական ժողով գումարեց⁸⁴, որին մասնակցելու հրավիրեց բյուզանդական Հայաստանի հայ եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և ստիպեց նրանց, այդ թվում և Վարդանին ու նրա մտերիմներին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովրդի նրանք, հարկավ առերես, «ձեռագրով գժողովն Քաղկեդոնի ընկալան»⁸⁵, մի մասը, վերադառնալով Հայաստան, այդուհանդերձ, տեղում քաղկեդոնականութուն տարածելու փորձեր կատարեց: Վերադարձողների գործունեության ոլորտներն էին Աղվանքը, Վրաստանը, Սյունիքը, որտեղ նրանք հավանաբար հաջողություններ չունեցան, բայց որոշ արդյունքի հասան Տաշիրում, Չորոփորում և Գարդմանում⁸⁶:

Ոչնչով չէր տարբերվում և Մավրիկիոս կայսեր եկեղեցական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Դեռ ավելին, վիճակը բարդացավ 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի 415 մասն անցավ կայսրության ձեռքը: «Հրաման ելան է դարձեալ ի կայսերէն (Մավրիկիոսից—ձ. 11.) վերստին այլ՝ քարոզել գժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի»⁸⁷: Հուստինոս II-ի նման նա ևս Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, հրավիրում հայոց եպիսկոպոսներին: Ճնշման տակ «դարձեալ հայք ընկալան գժողովն Քաղկեդոնի ձեռագրով յաւուրս Մովսէսի կաթողիկոսի հայոց»⁸⁸:

Ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում է Մովսես կաթողիկոսին գործնական միջոցների դիմել: Նա պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի եպիսկոպոսներին ու վարդապետների ժողով է գումարում և հրամայում «ամենևին ոչ հաղորդել ընդ Հռոմս»⁸⁹ հնագանդեալս քաղկեդոնական ժողովուն»⁹⁰: Դրա վրա Մավրիկիոս կայսեր կարգադրությամբ հարկավ, Կարինի Թեոդորոս եպիսկոպոսը Հայաստանի հունա-

83 Φοτια, Ο γροβε, стр. 181.
84 Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467, Φοτιա, Ο γροβε, стр. 182. Սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ ցույց է տրված, որ այդ ժողովը գումարեց Տիրբրիոս կայսրը (578—582): Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 397: Հմմտ. Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 141:
85 Φοτιա, Ο γροβε, стр. 182. Հմմտ. Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467.
86 Բարթիկյան, Narratio, էջ 466:
87 Սերբոս, էջ 91:
88 Φοτιա, Ο γροβε, стр. 182: Բարթիկյան, Narratio, էջ 466—467, Վարդան վարդապետ, էջ 84:
89 Իմա՝ հայ-քաղկեդոնականներին:
90 Մովսես Կաղանկատվագի, էջ 303—304, Հմմտ. Ուփտանես Եպիսկոպոս, էջ 63:

կան մասի հայ հոգևորականության ժողով է գումարում և բյուզանդական Հայաստանում հաստատում հակաթոռ կաթողիկոսություն: Առաջի (և վերջին) հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը «Յովհան ոմն Սինական» էր: Ցավով է գրում Մովսես Կաղանկատվացին այս դեպքերի մասին. «Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս. պատշաճեցին և Հռովմայեցիքն Յովհաննու զկաթողիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս»⁹¹:

Քիչ շէին նրանք, որոնք շքանկանալով ենթարկվել բյուզանդական իշխանությունների բռնություններին, լքեցին իրենց բնակության վայրերը և անցան պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, իրենց պապենական դավանանքը ազատ դավանելու համար⁹²: Բայց կային և այնպիսիք, որոնք ստիպված էին փախչել օտար երկրներ. «փախստական գնացեալ յաւտար երկիր վարէին» գրում է Սեբեոսը⁹³, անգամ կայսեր հրամանը արհամարհողներ⁹⁴: Ցավալին այն է, որ «բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ»⁹⁵ ընդունեցին Քաղկեդոնի դավանանքը: Սեբեոսը «փառասերների» տակ հավանաբար նկատի ունի հայոց ավագանու այն մասը, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնների և պատվաստիճանների արժանանալու համար դավանափոխ էր լինում:

Տարբեր շէր վիճակը և պարսկական Հայաստանում ապրող քաղկեդոնիկ հայերի համար: Մավրիկիոս կայսեր մահից հետո, երբ սասանյան Պարսկաստանին հաջողվեց վերանվաճել մոտիկ անցյալում Բյուզանդիային գիջաց հայկական շրջանները և այնտեղի քաղկեդոնիկ հայերը հայտնվեցին միաբնակ հայ եկեղեցու իրավասության ոլորտում, նրանց կացությունը բարդացավ: Այս անգամ հայոց եկեղեցու հարցերով սկսեց զբաղվել և պարսից արքունիքը, որ ամեն ջանք էր թափում հայերին անջատելու բյուզանդական եկեղեցուց, հետևաբար և կայսրությունից: Խոսքով II արքան Տիգրանում 615—616 թթ. եկեղեցական ժողով է գումարում, որին մասնակցում են և բաղմաթիվ հայ իշխաններ ու եպիսկոպոսներ⁹⁶: Ինչպես պետք էր սպասել, քաղկեդոնականնե-

91 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 304:

92 «Կիրք բղթոց», էջ 151—152,

93 Սեբեոս, էջ 91:

94 Նույն տեղում:

95 Նույն տեղում:

96 Նույն տեղում, էջ 150—151: Երվանդ Տեր-Մինասյանը սխալ է համարում Սեբեոսի (և Ասողիկի) տեղեկությունները այս ժողովի մասին: Նրա կարծիքով վերջինիս գումարման միակ շարժառիթը նեստորականների կաթողիկոսության խնդիրն էր: Տե՛ս Տեր-Մինասյան, Պարսից ժողովը, էջ 55:

րը ժողովում տանուլ են տալիս, և չկարողանալով դիմանալ հալածանքներին «ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ»⁹⁷։

Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում չէր տալիս այն արդյունքները, ինչ կայսրությունն ակնկալում էր։ Մավրիկիոսի միջոցառումները ոչնչի չհանգեցրին և Հովհաննես հակաթոռ կաթողիկոսը եղավ առաջին և վերջին հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը։ Մավրիկիոսին հաջորդած կայսրերը շարունակեցին հայադավանների հալածանքները, թեև ջանացին և այլ միջոցների դիմելով հասնել արդյունքի։ Հերակլիոս կայսրը պարզ նկատեց, որ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների պայքարը վնասում է կայսրության միասնությունը, թուլացնում նրան արաբական վտանգի հանդեպ։ Միաբնակ Ասորիքը, Եգիպտոսը, Հայաստանը բյուզանդական կայսրերի և Կոստանդնուպոլսի կղերի ճնշումներին դիմադրություն էին ցուցաբերում։ Հերակլիոսը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոսը այդ երկու հոսանքները հաշտեցնելու մի միջին ուղի որոնեցին⁹⁸։ Լույս աշխարհ եկավ միակամության՝ մոնոթելիտիզմի վարդապետությունը⁹⁹, որի համաձայն Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, բայց մեկ՝ աստվածային կամք։ Այս վարդապետությամբ զիջում էր կատարվում և՛ երկաբնականներին (ուսմունքը երկու բնությունների մասին), և՛ միաբնականներին (մեկ կամքի մասին վարդապետությունը)։ Եթե պետության միասնությամբ շահագրգռված ավելի հեռատես պետական ու եկեղեցական գործիչներ ողջունեցին այս նոր վարդապետությունը, այն հակահարված ստացավ և՛ մեկ, և՛ մյուս դավանանքի ջերմեռանդ կողմնակիցների կողմից։ Պետության կենտրոնական մասի և միաբնակ նահանգների միջև դարեր շարունակ լայնացող ու խորացող անդունդը հնարավոր չէր կամրջել նման կիսատ միջոցառումներով։ Հերակլիոսին մնում էր անցնել արդեն որդեգրած բռնությունների քաղաքականության։ Նա օգտագործելով Սեբեոսի բնութագրմամբ «փառասեր» մարդ-

⁹⁷ Թարթիկյան, Narratio, էջ 467։

⁹⁸ Հաշտեցման առաջին փորձը կատարել էր դեռևս Ջենոն կայսրը, հրապարակելով իր հայտնի «Հենոտիկոն»-ը («Միաւորութեան գիրը»-ը)։ Տե՛ս «Կիրք թղթոց», էջ 269—271։

⁹⁹ Միակամության մասին ուշագրավ աշխատություն է գրել Գ. Հովսեփյանը, որը բարձր է գնահատվել ժամանակի մասնագետների կողմից. *Owsepian, Monothelism* (տե՛ս Ա. Պ. Պապագոպուլոսի գրախոսությունը *„Byzantinische Zeitschrift“*, Bd. IX, 2 Heft, 1900, էջ 544—546)։

կանց, տվյալ դեպքում բյուզանդական հայազգի զորավոր Մժեժ Գնունուն, ջանում է հայոց կաթողիկոս Եզրին (630—641) ստիպել գնալ «Բյուզանդիա»՝ քաղկեդոնական դավանանքն ընդունելու, հակառակ դեպքում սպառնում էր վերականգնել հակաթոռ կաթողիկոսությունը: Դարձյալ Կարինում 633 թ. եկեղեցական ժողով է զումարվում, որին մասնակցում է Եզր կաթողիկոսը: Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան հրաժարվում է գնալ, և հայոց դավանանքի շարադրանքն ուղարկում է Հերակլիոս կայսեր¹⁰⁰ իր աշակերտ Թեոդորոսի միջոցով: Կայսեր ճնշման տակ Եզրը և հայ մյուս բարձրաստիճան եկեղեցականներն ընդունում են Քաղկեդոնի դավանանքը¹⁰¹:

Հերակլիոս կայսեր նման բռնությունները չէին կարող հայություն, և առաջին հերթին հայ ազնվականների մեջ շառաջացնել թշնամություն դեպի կայսրը: Եվ պատահական չէ, որ Հերակլիոսի դեմ նյութված մի շարք դավադրությունների մեջ նրանք գործուն մասնակցություն են ունենում: Հիշատակելի են Վահան հորիսոունին, Սմբատի՝ հոսրով Շուս՝ մականվանյալի, որդի Վարադտիրոց իշխանը, Դավիթ Սահառունին, որոնք «միաբանեալ սպանանել զԵրակլոս»¹⁰²: նրանց հետ էր և Բյուզանդիայում ծառայող հայոց զորքը¹⁰³:

Ստեղծված անդունդը հնարավոր չեղավ կամրջել նաև Հերակլիոսի հաջորդների օրոք: Կոստաս II կայսեր ժամանակ Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զինվորականները բողոքում էին կայսեր և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, թե «իբրև դանարէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ»¹⁰⁴, որ հայերը «անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի և նզովեն զնոսա»¹⁰⁵: Կայսրը դիմում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ին և Թեոդորոս Ռշտունուն, հրամայելով «վասն միաբանութեան հաւատոյ» ժողով դումարել: Այն զումարվում է Դվինում և որոշում է, թե հայերը նպատակ չունեն հրաժարվելու իրենց հայրենավանդ դավանանքից: Ներսես կաթողիկոսը սակայն, որ երկար տարի-

100 Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագրի 126ա—135բ էջերը. «Թուղթ Մաթուսաղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի զոր գրեաց հրամանաւ Եզրի հայոց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց առ թագաւորն Հերակլն վասն հաւատոյ»: Ամատ. Macler, Notices. էջ 248, Ստեփաննոս Օրբէլեան, էջ 115:

101 Բարբիլյան. Narratio, էջ 468, Φομια. Ο γροδε, էջ 182:

102 Սեբեոս, էջ 133:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 148:

105 Նույն տեղում:

ներ ապրել էր հունական միջավայրում և հունական կրթություն էր ստացել, այս հարցում հետևողական չէր: Սեբեոսը գրում է նրա մասին, թե «հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի. և ի վերայ տումարին Լևոնի»¹⁰⁶. Նա «ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս գառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն»¹⁰⁷: Այն հանգամանքը, որ նա «ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր»¹⁰⁸, ցույց է տալիս, որ քաղկեդոնականները Հայաստանում թույլ էին: Սակայն երբ Հայաստան եկավ Կոստաս կայսրն իր բանակներով, կաթողիկոսը բավական ուժ գտավ բացահայտելու իր քաղկեդոնիկ դավանանքը: Նա ոչ միայն Դվինի սբ. Կրիգոր եկեղեցում հաղորդվեց Կոստաս կայսեր հետ և հունարեն պատարագ մատուցեց, այլ օգտվելով տրված առիթից «մատնէր զմի մի յեպիսկոսլոսացն, և բեկանէր ահիւ: Մինչ զի առ մահուն եկիւղիւ ամենեքեան զհրամանսն հաղորդութեանն կատարէին»¹⁰⁹:

Երբ Կոստաս կայսրն իր բանակներով ստիպված հեռացավ Հայաստանից, ներսես կաթողիկոսը շահամարձակվեց մնալ տեղում և կայսեր հետ գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղից նա վերադարձավ Հայաստան, ապաստանեց իր հայրենի Տայք նահանգում, որտեղ, հավանաբար, քաղկեդոնականներն իրենց ավելի ապահով էին զգում: Միայն Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո նա համարձակվեց վերադառնալ իր աթոռին: Արաբական վտանգը դեռ այնքան շոշափելի չէր այն ժամանակ, անգամ մինչև VII դ. վերջին տասնամյակները, երկրում ավելի զգալի էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը: Կոստաս II կայսրն առանց այլևայլի Հայաստանի մասին ասում էր. «աշխարհն իմն է»¹¹⁰, և չէր տատանվում միջամտել անգամ պարսկական Հայաստանի ներքին գործերին: Հայերը բազմաթիվ փորձեր կատարեցին թոթափելու բյուզանդական լուծը: Կոստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարում Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ «ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց»¹¹¹: Մի քիչ անց նույն բանն արեց և Մուշեղ Մամիկոնյանը. «իսկ

106 Սեբեոս, էջ 167:

107 Նույն տեղում:

108 Նույն տեղում:

109 Նույն տեղում:

110 Նույն տեղում, էջ 165:

111 Նույն տեղում, էջ 164:

Մուշէղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն...»¹¹²,
Երկու Հայաստանների ղեկավարները գիտակցեցին, որ անհրաժեշտ է
վերացնել երկու Հայաստանների միջև եղած հակասութիւնները,
որոնք մեծ տերութիւններն էին բորբոքում: «Իսկ իշխանքն Հայոց որ
ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ, Համադասպ և Մուշէղ և այլն
ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս
հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնահեղութիւն»¹¹³:

Պակաս գծագրութիւններ չէին առաջացնում Բյուզանդական կայս-
րութեան կողմից հայկական զորաբանակների ու ղորահրամանատար-
ների առաքումը երկրի տարբեր հեռավոր շրջանները: Հայկական զոր-
քերի և նրանց հրամանատարների դասալքութիւնները դարձել էին սո-
վորական երևույթ: Այս շրջանում շարունակվեց և հայ նախարարների
մասնակցութիւնը կայսեր դեմ կազմակերպված հակապետական դա-
վադրութիւններին ու ելույթներին: Կոստաս կայսեր դեմ կազմակերպ-
ված ապստամբութեանը մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ազնվական-
ներ՝ Գեորգ մագիստրոսը, Մանուելը, որ Կոստանդնուպոլսի մագիստ-
րոսի պաշտոնն ուներ, Թրակացոց զորքերի հրամանատար Սմբատը, վե-
րոհիշյալ Մանուելի փեսան, և ուրիշներ: Թրակացի զորքերի տված
զեկուցագրի համաձայն այս ապստամբութեան կազմակերպիչը Սըմ-
բատ ասպետն էր¹¹⁴:

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու, հակասութիւնները վերացնելու
ուղղութեամբ փորձեր կատարելու մասին ամենևին էլ մտահոգված
չէին Հերակլիոսին հաջորդած կայսրերը: Նրանք նույն ոգով շարունա-
կեցին եկեղեցական այդ քաղաքակսւնութիւնը: Հուստինիանոս II-ը
(685—695, 705—711), Հերակլիոսի հիմնադրած հարստութեան վերջին
ներկայացուցիչը, 690 թ. Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է
գումարում, մասնակցելու հրավիրում հայոց Սահակ Գ կաթողիկոսին
(678—705) և բազմաթիվ այլ եպիսկոպոսների, որոնք առերես ստո-
րագրում են միութեան թղթի տակ, բայց գալով Հայաստան, հրաժար-
վում դրանից և ամուր կանգնում հայրենավանդ դավանանքի դրույթ-
ների վրա:

Հայաստանում արաբական տիրապետութեան ժամանակ, երբ Բյու-
զանդական կայսրութիւնը խալիֆայութեան դեմ մահու և կենաց մար-

¹¹² Նույն տեղում, էջ 173:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 171—172:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 163:

սեր էր մղում, թվում է, թե նա ոչ մի ցանկութուն, ավելի ճիշտ՝ կարողութուն չպիտի ունենար միջամտելու հայոց կրոնական գործերին, ջանքեր թափեր Հայաստանում և հարևան երկրներում քաղկեդոնակյանութուն տարածելու: Բայց, ավաղ, գա այգպես չէր: Բյուզանդական կայսրութիւնը VIII դ. առաջին երեսնամյակում շէր գագարում տենդագին գործունեութուն ծավալել նախ Աղվանքում¹¹⁵, ապա Հայաստանի այնպիսի հեռավոր մի նահանգում, ինչպիսին էր Սյունիքը: Պահպանվել է Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի՝ (715—730) եկեղեցիների միութեան վերաբերյալ մի անթվակիր նամակ՝ ուղղված Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսին: Պատրիարքը առաջ քաշելով «արինակ բարեպաշտութեան և առ միմեանս կապակցութեան հոգևոր սիրոյ և միաբանութեան հաւատոյ» քարոզը, իրեն համարում էր մոլորյալ հոտի փրկութեամբ մտահոգված («որպէս մոլորելոց զհետ ընթացեալ») ¹¹⁶ քաջ հովիվ:

Այդպես գրելու համար պատրիարքը անշուշտ ուներ հիմքեր: Հայաստանն այն ժամանակ գտնվում էր ահավոր վիճակում, կայսրութիւնն ուզեց օգտագործել այդ հանդամանքը (ինչպես և X դ. սկզբում, Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի խժոժութիւնների ժամանակ¹¹⁷): VIII դ. սկզբում արաբ խալիֆան վճռել էր «բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծելովք»¹¹⁸, որի պատճառով հայոց իշխան Սմբատ կուրապաղատը «գրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զօրի նմանէն յօգնականութիւն»¹¹⁹: Հայ-հունական զորքերը պարտվում են, 705 թ. տեղի են ունենում նախճավանի և Խրամի հայտնի դեպքե-

115 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 338:

116 «Իիւր բղրոց», էջ 373: Ստեփանոս Սյունեցու անունով պահպանվել է և Անտիոքի պատրիարքին ուղղված մի պատասխան նամակ՝ «Վասն հաւատոյ դաւանութեան», որը վկայում է, որ հունական եկեղեցին մի քանի ուղղութեամբ էր գործում Հայաստանում: Ասինք, որ Անտիոքի պատրիարքին ուղղված այս պատասխան նամակը Շ. Գասպարյանը կեղծ է համարում (տե՛ս Գրիգորյան, Ստեփանոս Սյունեցի, էջ 40), թեև Բյուզանդիայի, նախկինում և հետագայում ևս, Սյունիքում ծավալած տենդագին գործունեութիւնը վկայում է, որ կայսրութիւնը ինչ որ հատուկ մտադրութիւններ ուներ Հայաստանի այս անկյունում: Գիտենք, որ 633 թ. Հերակլիոսն էր Սյունիքում գործունեութիւն ծավալելու Անգամ X դ. Սյունիքի եպիսկոպոսի հետ նամակագրութիւն պիտի պահպաներ բյուզանդական արքունիքը (տե՛ս Darrouzès, Un recueil epistolaire, p. 115) և, հավանաբար, որոշ հաջողութիւնների հասներ (Հովհ. Ակիլիցես, էջ LXV):

117 Տե՛ս Բարսիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը, էջ 253:

118 Ղևոնդ, էջ 31,

119 Նույն տեղում, էջ 32:

րը, իսկ վերապրած հայ նախարարների մի մասը Սմբատ կուրապաղատի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում Բյուզանդիային ենթակա շրջաններում¹²⁰։

Ահա համառոտ գծերով հայ-հունական կրոնական քողի տակ հանդես եկող քաղաքական ու մշակութային հակասությունների մասին։ Բայց այդ հակասություններն ունեին նաև այլ՝ սոցիալ-տնտեսական և դասակարգային բովանդակություն։ Հարկային ծանր լուծը, տեղական իշխանությունների կամայականությունները խանգարում էին կայսրերի կուռ պետություն ստեղծելու ձգտումներին, դեռ ավելին, այդ բնակչությունը ոտքի էին հանում և՛ դասակարգային, և՛ ժողովրդազատագրական պայքարի։ Այդ պայքարի ամենավառ օրինակը Հայաստանում պավլիկյան շարժումն էր, որ սկիզբ առավ VIII դ. կեսերին, հենց բյուզանդական Հայաստանում¹²¹։ Այդ շարժման մասին շատ է գրվել և ավելորդ է այստեղ նրա վրա հատուկ կանգ առնել¹²², բայց Թեոփանեսի ժամանակագրության առնչությամբ պիտի ասենք, որ մեր հեղինակը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ խոսում է այդ աղանդի մասին և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի։ Նրա առաջին անուղղակի տեղեկությունը աղանդավորների և նրանց ազգային պատկանելության մասին վերաբերում է Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր (711—713) ժամանակաշրջանին։ Հիշյալ կայսրը, գրում է Թեոփանեսը, «արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում»¹²³։ Նույն դեպքերի մասին ավելի մանրամասն է գրում Միքայել Ասորին. «Այս ժամանակ,— գրում է նա,— հռոմայեցիների կայսր Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր կայսրության սահմաններից։ Նրանք դուրս գալով ապաստանեցին արաբների մոտ։ Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտենեում և նրա շրջակայքում և Չորրորդ Հայ-

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 35։

¹²¹ Պավլիկյանների զգալի մասը հավանաբար հայեր էին կամ, համենայն դեպս, ու հույներ։ Պահպանվել են պավլիկյանությունից «ղարձի եկող» աղանդավորների համար ընդունված կանոնները։ Աղանդավորը պետք է նզովեր աղանդի հիմնադիրներին, և սեփե նա հունարեն չդիտեր, ապա այդ բանը պիտի կատարեր թարգմանի միջոցով» (տես Methodii, De iis, col. 1324)։

¹²² Վերջին 20 տարում լույս տեսած դործերից հիշատակելի են. 'Αναστασιου, Οι Παυλιανιστι; Loos, Le mouvement Paulicien; Garsoian, The Paulician heresy; Бартикаян. Источники; Луншиуц, Очерки; Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը, Lemerle, Les Pauliciens.

¹²³ Տե՛ս ստորև, էջ 94։

քում: Այդ հայերը դարձան արաբների թագավորության դաշնակիցները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները»¹²⁴։

Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, 752 թ. Կոստանդին V կայսրը Մելիտենեից և Թեոդոսուպոլսից Ֆիլիպպուպոլիս հայեր գաղթեցրեց, որոնք Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Այս փաստը վկայում է, որ Ֆիլիպպիկոսի կողմից կայսրությունից արտաքսված և Ելիտենեում ու Զորրորդ Հայքում հաստատված հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին և այդ հանդամանքն էր նրանց՝ երկրից արտաքսվելու գլխավոր պատճառը:

Թեոփանեսի և Միքայել Ասորու այս տեղեկություններին արձագանքում է նույն այդ դեպքերի ժամանակակից կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728): Նա իր «Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառի հենց սկզբում, պրելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ նրանք «խորամանկեալ գտին շարութեանն իւրեանց զէն իողխողիչ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բոնակալաց կրճատելոցն»¹²⁵, այսինքն՝ արաբների: Աշխատավոր զանգվածները միամտորեն կարծում էին, որ արաբներն իրենց ազատագրելու են բյուզանդական բռնություններից:

Արաբներն ամենևին էլ դեմ չէին օգտվելու նրանց այդ մոլորությունից և աղանդավորների: Ուզմական կարողությունները օգտագործելու նպատակով նրանց հաստատում էին արաբբյուզանդական սամանին մոտիկ: Արաբները, հավանաբար, օգտագործում էին նրանց անգամ բյուզանդացիների դեմ մղած իրենց գաղափարական պայքարում: Դարձյալ նույն ժամանակներում իշխած արաբ խալիֆա Օմարը (717—720) լեոն III կայսեր գրած նամակում նրան այնպիսի մի մեղադրանք է ներկայացնում, որի աղբյուրը հենց պավլիկյաններն էին: Խալիֆան գրում է կայսեր. «...Ընդէ՛ր զոսկերս առաքելոց • և մարգարէից պատուէք և կամ զնշան խաչին, որ դատապարտութեան գործաբան էր ըստ օրինաց, կամ զպատկերս, զոր պատուէք...»¹²⁶: Գեորգ Վանականի ասելով, պավլիկյանները «լուտանքներ են թափում պատվա-

¹²⁴ Michel le Syrien, t. II, p. 482: Հմմտ. Бартикян, К вопросу, стр. 127: Նույնի՝ Источники, էջ 34:

¹²⁵ Տե՛ս Յովհաննու Իմաստասիրի Առնեցոյ Մտենագրութիւնք, Վենետիկ, 1834, էջ 78: Յովհաննես Օձնեցու երկերի մյուս հրատարակություններում «կրճատելոցն» (այսինքն՝ թլփատված, արար, մուսուլման) բառը հասկանալի պատճառով կրճատված է:

¹²⁶ Ղևոնդ, էջ 44:

կան խաչի հասցեին, ասելով, թե խաչը հենց Քրիստոսն է և պետք չէ երկրպագել փայտը, քանզի այն անիծված գործիք է»¹²⁷: Իսկ Պետրոս Սիկիլիացու ասելով պավլիկյանները խաչը համարում էին հասարակ փայտ, ոճրագործների՝ անեծքի ենթակա գործիք, որը շպետք է երկրպագել և համբուրել:

Սակայն պավլիկյան աղանդավորների սպասածները շատ շուտով հօդս ցնդեցին: Արաբական ծանր լուծը, կամայականություններն ու հալածանքները ցույց տվեցին, որ նրանք գործ ունեն ավելի դաժան ու վատթար թշնամու հետ և պատրաստ էին զենքը ձեռքին համայն հայ ժողովրդի հետ նրանց դեմ պայքարի դուրս գալ:

Ահա այսպիսին էր վիճակը կայսրության արևելյան նահանգներում: Բայց VII դ. 60—70-ական թվականներից սկսած կայսրության առջև կանգնեց նաև պրոտոբուլղարների վտանգը: Հաղթելով բյուզանդական բանակներին և հաստատվելով Մերձդանուբյան շրջաններում, նրանք 681 թ. ստիպեցին կայսրությանը ճանաչել իրենց պետությունը, վճարել տարեկան որոշակի հարկ: Սա առաջին բարբարոսական պետությունն էր, որ կազմավորվեց արևելահռոմեական կայսրության սահմաններում¹²⁸: Թշնամիների կողմից կայսրության հողերի նվաճումները արևելքում և արևմուտքում, սահմանների նեղացումն ունեցավ այն հետևանքը, որ փաստորեն վերացավ նախկին Արևելահռոմեական բազմազգ կայսրությունը և նրա փոքրացած սահմաններում ստեղծվեց էթնիկական առումով ավելի միասնական մի հունական պետություն¹²⁹: Հերակլիոսի և պատրիարք Սերգիոսի որդեգրած նոր վարդապետությունը՝ միակամությունը, այլևս պետք չէր, քանի որ ում սիրաշահելու համար էր այն կյանքի կոչվել, գտնվում էին օտար տիրապետության տակ, իսկ բուն երկրում, առավելապես երկաբնակ Բյուզանդիայում միակամության դադափարը կարող էր միայն վնասել: Կոստանդնուպոլսում գումարված VI Տիեզերական ժողովում (680—681) միակամությունը դատապարտվեց, հայտարարվեց հերձված ու մերժվեց:

Հուստինիանոս II-ի օրոք կայսրությունը հաջողությամբ հաղթահարեց Թրակիայից մինչև Թեսաղոնիկե ողողած սլավոնների՝ առանձին պետություն կազմակերպելու վտանգը, հաջող պատերազմ մղեց

¹²⁷ Бартикян, Источники, стр. 199.

¹²⁸ «История Византии», т. I, стр. 373.

¹²⁹ Նույն տեղում:

արաբների դեմ, որն ավարտվեց խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքի հետ հաշտության կնքմամբ, որի համաձայն արաբներն ու բյուզանդացիներն, ի միջի այլոց, իրար միջև են բաժանում Հայաստանից, Իբերիայից և Կիպրոսից գանձվող հարկերը¹³⁰։

Այդ շրջանում հայերի դերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, հատկապես բանակում, զգալի էր։ Նրանք կայսրության տարածքում, ավելի որոշակի՝ Օպսիկիոն բանակաթեմում, հին Պերգամոսում գաղութ էին ստեղծել¹³¹, որտեղից էր ծագում բյուզանդական գահին 711—713 թթ. տիրացած Վարդան-Փիլիպպիկոսը։ Ավելի մարդաշատ ու կարևոր էր Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում ստեղծված հայկական գաղութը, որի հիմնական կորիզը պավլոնիյան աղանդավորներից էր բաղկացած։

Ֆիլիպպիկոս կայսեր տապալումից հետո կայսրությունը բզկըտվում էր ներքին գահակալական պայքարում, որում հաղթանակ տարավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը։ Նրան օժանդակում էին նաև Արմենիակների բանակաթեմի զորքերը։ Լևոնը, որ հյուսիսային Ասորիքի Գերմանիկա (Մարաշ) քաղաքից էր, աղբյուրներում սխալմամբ իսավրացի է կոչված, նրա հիմնադրած հարստությունը՝ իսավրական, այնինչ այժմ ընդունված է այն Ասորական անվանել¹³²։

Լևոն III-ը, (717—741), բյուզանդական ամենաընդունակ ու կարող կայսրերից մեկը, իր թագավորության առաջին տարին իսկ ջախջախեց Կոստանդնուպոլիսը պաշարած արաբներին, զգալի հարվածներ հասցրեց նրանց Փոքր Ասիայում։ Նրան հաջողվեց դաշինք կնքել սկզբում բուղարների խան Տերվելի, ավելի ուշ՝ խազարների խաքանի հետ, վերջինիս հետ դաշինքը ամրապնդեց նաև խնամիական կապերով։ Լևոն III-ի որդի Կոստանդինը կնության առավ խաքանի դստեր։ Այդպիսի պայմաններում Լևոն III-ը Փոքր Ասիայի Ակրոյինոն քաղաքում 740 թ. արաբների դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ։

Լևոն III-ը հսկայական գործունեություն ծավալեց պետությունն ու բանակն ամրապնդելու ուղղությամբ։ Նահանգային ավագանուն թու-

¹³⁰ Տե՛ս ստորև, էջ 74. «История Византии»-ում (հտ. II, էջ 42) գրված է, որ իբր հաշտության պայմանագրով խալիֆան կայսեր զիջեց Հայաստանի և Կիպրոսի մի մասը։

¹³¹ Gelzer, Pergamon (Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն)։

¹³² «Իսավրացիների» հայկական ծագման մասին տես Bréhier, «Orient ou Byzance?», p. 134. Նաև Ալիշան, Բ Վարդան կայսր, էջ 314. Հմմտ. նաև Աղոնց, Նամակներ, էջ 104.

լաճնելու և շեղոքացնելու նպատակով փոքրացրեց բանակաթեմերը: Լևոն III-ի անվան հետ է կապված Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ դարաշրջան կաղմող և սլատկերամարտություն անունն ստացած մի շարժում, որը շուրջ 120 տարի հուզեց կայսրության բնակչության բոլոր խավերն ու դասակարգերը¹³³: Այդ շարժման պատմությանը Թեոփանեսն իր ժամանակագրության մեջ հսկայական տեղ է հատկացնում, այդ պատճառով անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել պատկերամարտության վրա:

Ծիսակատարությունների ձևերն ավելի քան եկեղեցական դոգմաները հուզում էին ժողովրդական լայն զանգվածներին, և պատկերների պաշտամունքի շուրջ ընթացող վեճերը դարձան համրնդհանուր: Բյուզանդական հասարակության տարբեր շերտերն իրենց վերաբերմունքով դեպի սրբապատկերների պաշտամունքը, արտահայտում էին իրենց քառաքական, սոցիալական ու մշակութային ձգտումները¹³⁴: Պատկերամարտությունը ծագեց որպես ժողովրդական զանգվածների շարժում, որը փորձեց օգտագործել նահանգային կալվածատեր ազնվականությունը՝ ընդդեմ մայրաքաղաքի հոգևոր ու աշխարհիկ տիրողների, իսկ կայսրը՝ իր քաղաքական ու սնտեսական դիրքերը ամրապնդելու, եկեղեցին իրեն ենթարկելու, եկեղեցու դարեր շարունակ դիղած հարստություններին տիրանալու համար¹³⁵:

Այստեղ պետք է ընդգծել, որ պատկերամարտությունը Բյուզանդիայում չի ծագել «Իսավրական» հարստության կայսրերի օրոք: Պատկերների պաշտամունքի հարցը միշտ էլ հուզել է պաշտոնական եկեղեցին: IV դ. սկզբում էլվիրի եկեղեցական ժողովում հատուկ կանոն է ընդունված սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ: Եվսեբիոս Կեսարացին, Եսլիփան Կիպրացին, ապա Մաբբուզի եպիսկոպոս Փիլոքսենոսը պատկերների պաշտամունքի հակառակորդներ էին¹³⁶: Պատկերամարտությունը տարածված էր նաև Հայաստանում, բայց դա չի նշանակում, որ հայոց եկեղեցին պատկերամարտ էր¹³⁷, և ճիշտ չէ այն կարծիքը, որ իսա-

¹³³ Եթե հավատանք պատմիչ Ղևոնդին, սկզբնական շրջանում Լևոն III-ը սրբապատկերների պաշտպան ու ջատագով էր: Օմար խալիֆային ուղղած իր նամակում նա գրում էր. «ոչ թէ փայտին և դեղոյն (ներկին շ. Բ.) որ ի վերայ փայտին՝ երկիր պագանեմք» (Ղևոնդ, էջ 91), այլ կենդանագրյալին:

¹³⁴ «История Византии», т. II, стр. 52.

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 52—53:

¹³⁶ *Der Nersessian, Une apologie*, p. 388—389: (Այս յողվածի հայերեն թարգմանությունը տես. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը, էջ 7—30):

¹³⁷ Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ, էջ 29:

վերական պատկերամարտությունը կապված է կայսրության արևելյան նահանգների, այդ թվում՝ և Հայաստանի, ինչպես և իսլամի պատկերամարտ կրոնի ազդեցության տակ դրսևանող Ասորիքից Բյուզանդիա տեղափոխված բնակչության հետ¹³⁸։ Այդ բանը ժխտվում է բազմաթիվ փաստերով¹³⁹։

Հայոց եկեղեցին դեմ չէր սրբապատկերների պաշտամունքին¹⁴⁰։ Ղևոնդ պատմիչի ասելով հայոց Աշոտ Բագրատունի պատրիկը «չին էր զեկեղեցին Դարինից յիրում ոստանին, և զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտից արևու մեծասքանչ զօրութեամբ հանգուցանէր ի նմա»¹⁴¹։

Վրթանես Քերթովի անվամբ պահպանված և պատկերամարտների դեմ ուղղված մի երկ ցույց է տալիս, որ դեռևս VI դ. վերջում և VII դ. սկզբում հայոց եկեղեցում եղել են սրբապատկերներ, որ միաժամանակ եղել է պայքար նրանց պաշտամունքի դեմ, որի պաշտպանությամբ ահա հանդես է գալիս Վրթանես Քերթովը։ Նրա երկը համաբվում է պատկերամարտների դեմ ուղղված հնագույն աշխատությունը¹⁴²։ Պատկերամարտների դեմ գրել է նաև Հովհան Մայրազունեցին իր 682 կամ 683 թվականին գրած նամակում¹⁴³։

Արաբական տիրապետության շրջանում նվաճողները պայքարել են սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ։ Եզիղ II (720—724) խալիֆան նույն Ղևոնդի ասելով «տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս ճմարիտ մարդեղութեան տեառն մերոյ և փրկչին և նորին աշակերտացն։ Խորտակէր և զնշան տերունեան խաչին Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեանն»¹⁴⁴։

Բայց հարցը կայանում է նրանում, որ VIII դարի 20-ական թվականներին սկիզբ առած պաշտոնական պատկերամարտությունը ընդհանուր ոչինչ չունի վաղ շրջանի պատկերամարտության հետ։ Վաղ շրջ-

¹³⁸ «История Византии», т. II, стр. 52.

¹³⁹ *Der Nersessian, Image worship*, p. 405 sq.

¹⁴⁰ *Der Nersessian, Une apologie*, p. 402.

¹⁴¹ Ղևոնդ, էջ 16։

¹⁴² *Der Nersessian, Une apologie*, p. 379: Նույնի՝ *Le peinture; Дурново, Краткая история; Команджян, Цвет: Պատկերամարտության մասին (հայկական ազբյուրների օգտագործմամբ) տե՛ս նաև Gero, Notes*, p. 23—42.

¹⁴³ Մովսես Կաղսնկատվացի, էջ 302—303: *Der Nersessian, Image worship*, p. 406.

¹⁴⁴ Ղևոնդ, էջ 100: Պատմիչը հանդես է գալիս որպես սրբապատկերների ջատագով։

ջանում այդ շարժումը կրոնադավանաբանական բնույթ ունենալը, այնինչ VIII դ. նա սոցիալ-քաղաքական էր և սքողվում էր պատկերամարտական շղարշով:

Լևոն III-ին հաջորդեց որդին՝ Կոստանդին V-ը (741—775), որ հազիվ գահ բարձրացած, ստիպված եղավ երկարաուռ Կայսր մղել իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Սպսիկին բանակաթեմի զորավար հայազգի Արտավազդի դեմ, իր քրոջ ամուսնու: Ճնշելով նրա ապստամբությունը և կուրացնելով ապստամբին, Կոստանդին V-ը նախ և առաջ ուշադրություն դարձրեց արաբական վտանդին, ջանքեր թափեց օգտագործելու 747 թ. խալիֆայության սահմաններում Օմմայանների և Աբբասյանների միջև բռնկված գահակալական սուր պայքարը: Դրանից փորձեցին օգտվել նաև հայ նախարարներն ու հայ ժողովուրդը՝ թոթափելու համար արաբական լուծը¹⁴⁵: Հայ ապստամբների և Կոստանդին V-ի միջև պայմանավորվածություն կար: Հայ ապստամբները «ապաստան էին յամուրս աշխարհին Տայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և ամենայն աղխիւք. և ապաստանեալ առաւել ի զօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի. քանզի էր ի մէջ սոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդինի»¹⁴⁶: Ահա այս ապստամբությանը ցանկացան մասնակցություն ունենալ նաև պավլիկյան աղանդավորները¹⁴⁷: Կոստանդին կայսրը գրավում է Կարինն ու Մելիտենեն, Բյուզանդիա տեղափոխում այդ քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը, այն հաստատում Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում: Թեոփանեսի ասելով նրանք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը, վկայությունն այն բանի, որ գաղթվածների մեջ կային պավլիկյաններ և հաստատումն այն ենթադրության, որ Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր՝ Բյուզանդիայից արտաքսած հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին¹⁴⁸:

Հայաստանում վիճակը ծանրացավ Աբբասյանների հարստության հաստատմամբ, որոնց ստեղծած կայսրությունը համամուսուլմանական բնույթ էր կրում: Հարկային լուծը է՛լ ավելի ծանրացավ, կառավարիչների կամայականություններին սահմանափակում չկար և 774 թ. բրունրկվեց մի հուժկու ապստամբություն, որ ստացավ համաժողովրդական բնույթ: Եթե 747—748 թթ. ապստամբության ժամանակ Բյուզանդիան,

¹⁴⁵ Ապստամբության մասին մանրամասն տես *Тер-Гевондян*, Армения, стр. 88—97.

¹⁴⁶ Ղևոնդ, էջ 123.

¹⁴⁷ *Бартикян*. Источники, стр. 42 и сл.

¹⁴⁸ *Տե՛ս վերը*, էջ XXXVIII—XXXIX.

ըստ երևույթին, օգնության հասավ ապստամբներին, բյուզանդական զորքերի հարձակումը արաբների վրա և հայոց հակաարաբական ելույթը նախօրոք համաձայնեցված էր, այս դեպքում հայերը մնացին մենակ: Աշոտ Բագրատունին, Սահակ Բագրատունու որդին, նույնիսկ փորձեց կանխել ապստամբական շարժումը, պատճառաբանելով, որ Կոստանդին կայսրը «այնպէս ընթացրեալ է յահէ շարաթոյն գազանին (իմա արաբների) և «ամենևին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա»¹⁴⁹.

Հայոց ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց և ղեկավարներից շատերը ստիպված ապաստանեցին Բյուզանդիայում և ծառայության մտան բյուզանդական բանակում, մտադիր լինելով նրա շարքերում մարտնչել ատելի թշնամու դեմ: «էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց,— գրում է Ղևոնդը,— որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին»¹⁵⁰: Նրանց թվում էին Տաճատ Անձևացին¹⁵¹ և Արտավազ Մամիկոնյանը:

Հայ ժողովրդի վիճակը հատկապես ծանրացավ Հարուն ասու-Ռաշիդի օրոք (786—809), երբ էլ ավելի սաստկացավ արաբ տարրի հաստատումը Հայաստանում¹⁵², որ ավերիչ բնույթ պիտի ստանար և փաստորեն նախապատրաստեր սելջուկ թուրքերի նվաճումները: Արաբական ցեղերը բնակեցվում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ, նրանք հասան մինչև Կարին քաղաքը¹⁵³: Ստեղծված անտանելի վիճակից ելք գտնելու նպատակով հայերը ստիպված գաղթում էին. «գնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարգկանն աւելի քան

149 Ղևոնդ, էջ 143:

150 Ղևոնդ, էջ 133, նաև 143—144:

151 Նույն տեղում, էջ 158: Նա հետագայում անցավ արաբների կողմը, նշանակվեց Հայոց իշխան (781) և իր մահկանացուն կնքեց 785 թ. Դերբենդում, խազարների դեմ արշավանքի գնացած ժամանակ:

152 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները: Նույնի՝ Армения, էջ 114 և հտ.:

153 Կոստանդին V կայսրը շատ լավ էր պատկերացնում այդ արաբ տարրից բխող վտանգը և երբ 752 թ. գրավեց Կարին քաղաքը «բնակեալսն ի նմա Սառակինոս բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 129): Բայց դա ոչ մի օգուտ չավեց, քանզի հաջորդ տարին Եզիդ խալիֆան «ածեալ արս յորդոցն իսմայելի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօքն՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեաց: Եւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 130):

ԺԲՌ արանց հանդերձ կանամբբ և մանկտեալ¹⁵⁴: Գաղթականներին առաջնորդում էին հայ նախարարները և նրանց հեծելազորը:

Կոստանդին V-ի մահից հետո իշխանությունն անցնում է նրա որդու՝ Լևոն IV-ի ձեռքը (775—780): Նա պատկերապաշտների հանդեպ շէր վարում այն խիստ քաղաքականությունը, ինչ իր հայրը: Վանականների հալածանքները դադարեցին: Պատկերապաշտներն սկսեցին հրապարակ զալ և լայն գործունեություն ծավալել Լևոն IV-ի այրի Իրենեի իշխանության օրոք, որ միաժամանակ իր անշափահաս որդու՝ Կոստանդին խնամակալն էր: 787 թ. Նիկիայում կայացավ VII Տիեզերական ժողովը, որը դատապարտեց պատկերամարտությունը: 797 թ. Իրենեն կուրացնելով իր որդի Կոստանդին VI-ին, դարձավ միահեծան կայսրուհի: Սակայն երբ նա 802 թ. վճռեց ամուսնանալ ֆրանկների թագավոր Կարլոս Մեծի հետ, որն այդ միջոցով ուզում էր իր իշխանության տակ միավորել վաղեմի Հռոմեական կայսրությունը, Կոստանդնուպոլսի ավագանին կայսրուհուն գահընկեց արեց և կայսր հռչակեց պատրիկ Նիկեփորին: Միաժամանակ բանակաթեմային ավագանին կայսր հռչակեց հայազգի Վարդանին՝ մականունը՝ «Թուրք¹⁵⁵», Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարին: Նրա ապստամբությունը սակայն ճնշվեց:

Նիկեփոր I-ը ֆինանսական խստագույն քաղաքականություն վարեց, ջանաց կարգավորել բանակի վիճակը: Նրա միջոցառումները մեծ դժգոհություն առաջացրին վանականների ու վաշխառուների շրջանում: Կայսրը անհաջողություններ ունեցավ նաև արաբների ու բուլղարների դեմ մղվող պատերազմներում: 811 թ. հուլիսի 26-ին նա սպանվեց խան Կրումի դեմ տված ճակատամարտում: Կայսր հռչակվեց Միքայել I Ռանգաբեն (811—813), որի օրոք հրապարակ ելան Նիկեփորի կողմից հալածված եկեղեցականներն ու վանականները: Սկսվեցին աղանդավորների և առաջին հերթին պավլիկյանների հալածանքները: Բուլղարների դեմ մղվող պատերազմը շարունակվում էր ոչ հօգուտ կայսրության: Նման պայմաններում բանակաթեմային դժգոհ ավագանին ստիպեց Միքայելին հրաժարվել գահից: Բանակը կայսր հռչակեց հայազգի Լևոն V-ին (813—820), Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթած

¹⁵⁴ Լևոնդ, էջ 168:

¹⁵⁵ Հենց վերջերս Վարդան «Թուրքի» վերաբերյալ լույս տեսավ ընդարձակ մի հաղած: Տես Μαυροματι-Κατσουγιανοπουλου, 'Η επανασταση του στρατηγου Βαρδάνη, σελ. 217—236.

Ֆեոդալներից մեկին, որով Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ սկսվում է պատկերամարտության երկրորդ շրջանը:

Վերևում առիթ ունեցանք նշելու, որ VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության տարրեր շրջաններում ստեղծվել էին հայկական բազմամարդ գաղութներ¹⁵⁶ Բյուզանդական աղբյուրներում նրանց մասին հիշատակությունները շատ սուղ են, հատկապես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, հետևաբար դժվար է առավել կամ պակաս չափով հստակ պատկերացում կազմել նրանց ներքին վիճակի վերաբերյալ: Մի փոքր ուշ շրջանի աղբյուրների տվյալների հիման վրա պարզվում է, որ Թրակիայի հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը փաստորեն չէր շփվում իրեն շրջապատող օտար տարրի հետ, հետևաբար երկար ժամանակ անաղարտ պահեց իր նիստն ու կացը, սովորույթները, մի խոսքով՝ ազգային դեմքը: Հայերը, գրում է Կոստանդին Միրանաժին կայսրը (913—959) Ազրիանուպոլսում «զգում էին ինչպես» հարազատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, նրանք կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ծագումն ու ազգային դեմքը»¹⁵⁷, Կարելի է ենթադրել, որ այդ գաղութներում հայերը զբաղվում էին նախ և առաջ առևտրով ու արհեստագործությամբ, թեև այդ բանը հաստատող ուղղակի փաստերը բացակայում են: Անուղղակի տեղեկությունները վկայում են Թրակիայի հայկական գաղութում զարգացած արհեստագործություն լինելու մասին: Հայտնի է, որ բուլղար խան Կրումը 813 թ. գրավելով Ազրիանուպոլիս քաղաքը, քշել տարել է հայ բնակչություն, ավար է վերցրել բարձրարվեստ հայկական բրդյա գորգեր և կարպետներ, հանդերձներ, տնային պղնձյա սպասներ¹⁵⁸, որոնք, հարկավ, տեղի հայ արհեստավորների արտադրանքն էին:

Նշենք այստեղ, որ Թրակիայի հայկական գաղութում եղել են և անվանի հայ ճարտարապետներ, որոնք մասնակցեցին IX դ. սկզբում բուլղարական մայրաքաղաքներ Պլիսկայի և Պրեսլավայի պալատական շինարարությանը¹⁵⁹:

¹⁵⁶ Brehier, Les Colontes; Gielzer, Pergamon (Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն), Бартикян, О протоболгарских надписях.

¹⁵⁷ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 35:

¹⁵⁸ Theophanes Continuatus, p. 212; Symeon Magister, p. 617.

¹⁵⁹ Якобсон, К изучению, стр. 202: Հմմտ. և Бартикян, О протоболгарских надписях, стр. 75—76.

• Բոլոր վերոնշյալի մասին մենք գաղափար ենք կազմում ուսումնասիրելով աղբյուրների անուղղակի տվյալները, ինչպես և ճարտարապետական հուշարձանները: Իսկ ի՞նչ են տալիս աղբյուրների ուղղակի տեղեկությունները: Աղբյուրները (մեզ հետաքրքրող շրջանի համար նախ և առաջ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը») հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ բարձրաստիճան գործիչների վերաբերյալ, գլխավորապես ռազմական գործիչների: Ավելորդ չէ այստեղ ներկայացնել VII—VIII դդ. բյուզանդական հայազգի գործիչների մանրամասն ցուցակը, որ կազմել է Կ. Թումանովը¹⁶⁰: Հեղինակը հղում է աղբյուրների համապատասխան տեղերը: Այդ աղբյուրներից մենք նշում ենք միայն Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» (թ տառով՝ կից տալով աշխարհի արարչագործության տարեթվերը, որոնց տակ հիշված են հիշյալ անձնավորությունները): Առանձին գործիչների որևէ նախարարական տան պատկանելը (եթե այդ բանը վկայված չէ հայկական աղբյուրներում), Թումանովի (կամ այլ մասնագետների) ենթադրությունն է: Բյուզանդական աղբյուրները չեն հիշատակում հայազգի գործիչների նախարարական որ տան պատկանելը:

Մավրյկիոս-Փոկասի ժամանակաշրջանում (582—610)

Ատատ Խորիոռունի, պատրիկ, զորավար Թրակիայում

Հերակլիոս Ավագ, զորավար, պատրիկ, Աֆրիկայի էքսարքոս (թ. 6078, 6079, 6080, 6100, 6101)

Սահակ Մամիկոնյան, զորավար Թրակիայում

Սուշեղ Բ Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում

Թեոդոսիոս Խորիոռունի, զորավար Հայաստանում

Հերակլիոս 1-ի ժամանակաշրջանում (610—641)

Վահան զորավար (թ. 6118, 6125, 6126)

Դավիթ Սահառունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա

Սահակ Կամսարական (°), Իտալիայի էքսարքոս

Սանուել Արշակունի, մագիստրոս, Եգիպտոսի փոխարքա (թ. 6126)

Մժեժ Բ Գնունի, զորավար (թ. 6118)

¹⁶⁰ Toumanoff, Caucasia. p. 149—151.

Նիկեաա պատրիարք, Հերակլիոս Ավագի զարմիկը

Թեոդորոս զորավար (թ. 6125)

Թեոդորոս մազիստրոս

Վահան Խորխոռունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա

Վարազտիրոց Բ Բաղրատունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա

Կոստանդին III (Կոստաս II) — Հուստինիանոս II-ի ժամանակաշրջանում (641—711)

Վահան Յոթղևյան, Չորրորդ Հայքի կառավարիչ (թ. 6194)

Վարդան-Ֆիլիպպիկոս, զորահրամանատար, կայսր (թ. 6203, 6204, 6205)

Վարագ-Բակուր, պրոտոսպաթար, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (թ. 6203)

Հովհաննես Գևունի (669 թ. հռչակվեց կայսր)

Մծեժ Գ Գևունի, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (668—669 թթ. հռչակվեց կայսր, թ. 6160)

Պասագնաթես Պարսկածին, պատրիկ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (տե՛ս ծանոթ. 332)

Սմբատ Ե Բագրատունի, սպաթարոկանդիդատ, դրոնգար, զորահրամանատար Թրակիայում

Թեոդորոս զորավար

Թեոդորոս Միակես (Հմայակ), պատրիկ (թ. 6196, 6205)

Վալենտին Արշակունի, պատրիկ, էքսկուբիտորների կոմես (թ. 6136)

Լևոն III-Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանում (717—775)

Արտավազդ Մամիկոնյան, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար, կուրապաղատ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (742—743 թթ. հռչակվեց կայսր, թ. 6209, 6218, 6232, 6235)

Արտավազդ, դոմեստիկոս (թ. 6235)

Վարդան, պատրիկ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (հաջորդի՝ Կոստանդին հայրը)

Կոստանդին, սպաթար, պրոտոստրատոր (նախորդի՝ Վարդանի որդին, թ. 6263, 6257)

Նիկեփոր Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում (Արտավազդ Մամիկոնյանի կայսերակիցը, Թ. 6233)

Նիկետաս Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, մոնոստրատեգոս (Թ. 6234, 6235)

Տրդատ II մամիկոնյան, պատրիկ (Թ. 6234)

Լևոն IV-Իրենեի ժամանակաշրջանում (775—802)

Ալեխսիոս Մուսելես (Մուշեղ) Մամիկոնյան, սպաթար, վիզլայի դրոնգար, պատրիկ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (կայսր հռչակվեց 792 թ., Թ. 6283, 6284, 6285)

Արտավազդ Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Վարդան, պատրիկ, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6291)

Վարդան, պատրիկ, սխուլերի դոմեստիկոս (Թ. 6288)

Վարդ, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6273)

Վարդ պատրիկ (Թ. 6284)

Վարազախրոց Բագրատունի (°), Արմենիականների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Կոստանդին Արտաշիր, պրոտոսպաթար (Թ. 6285)

Գրիգոր Մուսալակի որդի Մամիկոնյան, պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6295)

Տանատ Անձևացի, Բուկելլարների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6274)

Նիկեփոր I—Ստավրակիոսի ժամանակաշրջանում (802—811)

Արշավիր Կամսարական (°), քվեստոր, պատրիկ (Թ. 6300)

Վարդան «Թուրք», պատրիկ, Անատոլիկոն, Օպսիկիոն, Թրակեսիոն, Բուկելլարների բանակաթեմերի զորավար (6295, 6296)

Վարդան Անեմաս, սպաթար (Թ. 6299)

Միխայել I-ի ժամանակաշրջանում (811—813)

Լևոն Գնունի, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, պատրիկ (Թ. 6304, 6305), ապագա Լևոն V կայսրը (813—820)

* * *

Սույն աշխատությունը պատրաստ էր, երբ հնարավոր եղավ ծանոթանալու անգլիացի բյուզանդագետ Կ. Մանգոյի «Ո՞վ է գրել Թեոփանեսի ժամանակագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածին¹⁶¹ Կ. Մանգոն, նշանակություն շտալով ձեռագիր ավանդության, Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի, Կոստանդին Միրանածինի, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայություններին, գտնում է, որ Թեոփանեսը չէր կարող «Ժամանակագրության» հեղինակը լինել, որ նա պարզապես ձևի է բերել Գեորգ Սինկելլոսի պատրաստի «ղոսիեն»։ Անգլիացի պատմաբանն աշխատում է իր միտքը հիմնավորել այն հանգամանքով, որ Գեորգ Սինկելլոսի մահվան և Թեոփանեսի կողմից «Ժամանակագրության» շարադրման միջև քիչ ժամանակ էր մնում, որ Թեոփանեսը շատ զարգացած մարդ չէր, այն էլ վատառողջ, որ Թեոփանեսի «Վարքում» «Ժամանակագրության» որպես նրա հեղինակության մասին խոսք չկա։ Կ. Մանգոն ենթադրում է, որ Գեորգ Սինկելլոսը մինչև Նիկեիոր I կայսեր (անգամ Միքայել I) պատմության վերաբերյալ նյութն արդեն հավաքած էր։ Նա մատնացույց է անում «Ժամանակագրության» մի շարք տեղեր, որոնք, իր կարծիքով, չեն հաստատում երկի՝ Թեոփանեսին պատկանելու հանգամանքը, այլ, ավելի հավանական է, Գեորգ Սինկելլոսին։

Հենց վերջերս սովետական բյուզանդագետ Ի. Ս. Չիչուրովը¹⁶² մեկ առ մեկ քննության ենթարկելով Կ. Մանգոյի փաստարկները, ցույց ավելց, որ դրանք կոնտրաստից անջատ անջատ են վերցված, որ հիշյալ տեսությունն անհամոզեցուցիչ է։

* * *

Ստորև տալիս ենք Թեոփանես խոստովանողի «Ժամանակագրության» ամբողջական թարգմանությունը՝ սկսած Փոկասի (602—610) թագավորության սկզբից։ Նախորդող մասը զանց ենք առել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրա շարադրման համար Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրները պահպանվել են։ Նրանք հետագայում կկազմեն սույն մատենաշարի առանձին հատորները (մեկը՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին արդեն կազմել է «Բյուզանդական աղբյուրների» առաջին գիրքը)։ Թարգմանությունը կատարված է Թեոփանեսի «Ժա-

¹⁶¹ Mango, Who wrote the Chronicle of Theophanes, p. 9--17.

¹⁶² Чичуров, Феодан Исповедник—публикатор, редактор, автор?

մանակագրության» Կարողոս դե Բոորի աշխատասիրած հունարեն քրն-
նական բնագրից¹⁶³, Փակագծերում տրվում է աշխարհի արարչագոր-
ծության թվականը, (anno mundi), որ մեր պատմիչը դրել է իր ժամա-
նակագրական սխտեմի հիմքում (տե՛ս վերը, էջ XII): Ասենք այստեղ,
որ Թեոփանեսի բնագրում թվական տվյալները արտահայտված են և՛
բառերով, և՛ «թվերով» (հունարեն այբուբենով):

¹⁶³ *Theophanis Chronographia, recensuit Carolus de Boor, volumen I, Textum
graecum continens, Lipsiae, 1883, p. 290—503.*

ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ
ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΤΩΝ ΦΚΗ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻՒ
ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ
ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ուժերից վեր: Բայց քանի որ նա թախանձագին խնգրեց մեղ շգլանալ և անկատար շթողնել գործը, մենք ստիպված անդրադարձանք դրան: Ահա մենք, նրա խնդրանքին հլու հնազանդ, ոչ սովորական ջանքեր գործադրելով, ձեռնարկեցինք մեր կարողություններից վեր գործին: Մենք ևս բազում գրքեր որոնեցինք և մեր կարողությունների սահմաններում հետադոտելով շարագրեցինք Դիոկլետիանոսից մինչև Միքայելի ու նրա որդի Թեոփիլակտոսի թագավորությունը՝ կայսրերի, պատրիարքների, նրանց գործերի մասին ճշգրտապատում սույն ժամանակագրությունը: Մենք մեզանից ոչինչ չհորինեցինք, այլ նյութը քաղեցինք բացարձակապես անցյալի պատմիչներից ու լոգոգրաֆներից, գեպքերը շարադրեցինք ըստ յուրաքանչյուրի տեղի ունեցած ժամանակի, առանց շփոթության, որպեսզի ընթերցողներն իմանան, թե տվյալ դեպքը՝ պատերազմական, եկեղեցական, քաղաքական, ժողովրդական և այլն, տվյալ կայսեր թագավորության ո՞ր տարում տեղի ունեցավ: Ես կարծում եմ, որ հենց գործերն իմանալը ընթերցողների համար շատ օգտակար է և եթե մեկը մեր սույն երկասիրության մեջ որևէ պիտանի բան գտնի, թող պատշաճ գոհությունը աստծուն մատուցի, իսկ մեզ՝ տգետներիս ու մեղապարտներիս համար Տիրոջ աղոթի: Իսկ եթե որևէ պակասություն հայտնաբերի, թող այն վերագրի մեր տգիտության ու թշվառ մտքի անկատարության և ներողամիտ լինի՝ հանուն Տիրոջ, քանզի աստծուն սիրելի է այն, ինչ արվում է կարողության սահմաններում...⁸

[A. M. 6095]

Աշխարհի արարչագործության 6095 թ.

Քրիստոսի մարգեղության 595 թ.

Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին⁹

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 15-րդ տարին¹⁰

Կոստանդնուպոլսի Կիրիակոս պատրիարքի 11-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին¹¹

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին¹²

Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի 27-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին¹³

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին¹⁴

Այդ տարվա նոյեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի¹⁵ 6-րդ տարին Փոկաս բռնակալը տիրանալով գահին, կոտորեց, ինչպես վերևում ասվեց¹⁶,

Մավրիկիոսին¹⁷ իր հինգ արու զավակների հետ, հրամայեց նրանց գլուխները բաղում օրեր ցուցադրվեն Տրիբունալիոնի Կամպոսում¹⁸, Քաղաքացիները գնում էին դիտելու այդ գլուխները, մինչև որ նեխեցին: Մահապատժի ենթարկվեցին նաև Մավրիկիոսի եղբայր Պետրոսը և բազում ուրիշներ: Իսկ Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի մասին լուր տարածվեց, թե նրան հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել: Պարսից խոսրով արքան¹⁹ օժանդակում էր նման համբավի տարածմանը և տեսակ-տեսակ սուտ լուրեր տարածում, որ իբր Թեոդոսիոսը իր մոտ է գտնվում, որ ինքը հետամտում է, որ նա տիրանա հռոմայեցիների թագավորությանը²⁰: խոսրովն ուզում էր ահա այդ խարդախ ճանապարհով տիրանալ հռոմայեցիների թագավորությանը²¹, մի բան, որ բազմիցս պարզ դարձավ, հատկապես այն բանից, որ նա վայրապար պատերազմներ էր սկսում և հռոմեական երկրում սարսափելի ավերածություններ գործում: Երբ Փոկասը դեսպան Բիլիոսին խոսրովի մոտ ուղարկեց, վերջինս ձերբակալեց նրան և բանտարկեց այն հաշվով, որ նա այլևս հռոմեական երկիր չվերադառնա²², իսկ Փոկասին էլ վիրավորական պատասխան դրեց: Փոկաս բռնակալը կայսրուհի՝ Կոստանդինային²³ երեք դստրերով հանդերձ «լևոնի» կոչվող մասնավոր բնակարանում տնային կալանքի ենթարկեց:

Ալեքսանդրիա քաղաքում մի բարեպաշտ դեղագիր կես գիշերին հսկումից տուն վերադառնալիս տեսնում է արձանները պատվանդանի վրայից տասյալված: Այդ արձանները բարձրաձայն ասում էին, թե՛ Մավրիկիոսը իր զավակներով հանդերձ սպանվել է, մի խոսքով այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ Բյուզանդիոնում: Առավոտյան նա գնաց ու տեսածն ու լսածը յատմեց ավգուստալիոսին²⁴, որը պատվիրեց նրան այդ մասին ոչ ոքի չասել: Նա իր համար նշեց երևույթի ճշգրիտ օրը և սպասում էր տեսնել, թե ինչ է դա նշանակում: Ինն օր անց սուրհանդակ ժամանեց, բերելով Մավրիկիոսի մահապատժի մասին լուրը: Դրանից հետո ավգուստալիոսը ժողովրդին հրապարակեց դևերի կանխագուշակումը:

Հռոմայեցիների նախկին զորավար Նարսեսը բռնակալի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և գրավեց Եգեսիան²⁵: Փոկասը զորավար Գեոմանոսին գրավոր կարգադրեց պաշարել Եգեսիան: Նարսեսն իր հերթին պարսից խոսրով արքային նամակ է գրում՝ կոչ անելով զորահավաք կազմակերպի և հռոմայեցիներին պատերազմ հայտարարի: Փոկասն իր եղբայր Դոմենցիոլոսին մագիստրոսի²⁶ պատվաստիճանը շնորհեց, իսկ Պրիսկոսին նշանակեց էքսկուբիտորների կոմես²⁷:

[A. M. 6096]

[Հոռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր] 2-րդ տարին

[Պարսից խոսրով ար-
քայի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կի-
րիակոս պատրիարքի]
10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի] 4-րդ տա-
րին

[Ալեքսանդրիայի Եվլո-
զիոս պատրիարքի] 25-րդ
տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա դեկտեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարին, Փոկասը թափորով մասնակցեց տոնակատարութիւններին և ժողովրդին բազում դրամ բաշխեց⁸։ Իսկ սլարսից խոսրով արքան մեծաթիվ զորք հավաքելով, հոռոմայեցիների դեմ ուղարկեց։ Գերմանոսն այդ լուրն առնելով ցնցվեց, բայց ստիպված պատերազմի բռնվեց։ Գերմանոսն այդ պատերազմում վիրավորվեց, թիկնապահները նրան Կոստանդինե²⁹ հասցրին։ Հոռոմայեցիները պարտութիւն կրեցին։ Տասնմեկ օր անց Գերմանոսը վախճանվեց։ Փոկասը խաբանին³⁰ վճարվող պախտ³¹ ավելացնելով և ենթադրելով, որ այդ ճանապարհով ապահովել է ավարների ցեղի շեղութիւնը, զորքերը Եվրոպայից Ասիա տեղափոխեց, դրանց մի մասը պարսիկների դեմ ուղարկեց, իսկ մյուսը՝ իր մեծամեծ, ներքինի լեոնտիոսի զխավորութեամբ նարսեսի՝ Եդեսիան պաշարելու։ Խոսրովը զորքեր դումարելով, շարժվում է Դարայի վրա³²։ Նարսեսը Եդեսիայից դուրս դալով, ապաստանում է Հիերապոլսում³³։ Խոսրովի ու հոռոմայեցիների բախումը տեղի ունեցավ Արքսամունում³⁴։ Խոսրովը փղերով բերդ սարքելով, նախահարձակ է լինում և մեծ հաղթանակ տանում, նա բազում հոռոմայեցիների դերի է վերցնում ու սրի քաշում, որից հետո զինված ուժերը թողնելով Զոնդոեսին³⁵, վերադառնում է իր երկիրը։ Փոկասը, իմանալով կատարվածի մասին, լեոնտիոսի վրա դազազեց և նրան երկաթե ձեռնակապանքների մեծ առած Բյուզանդիոն բերեց, նրա փոխարեն զորավար նշանակելով իր զարմիկ Իոմենցիոլոսին, որին կուրապաղատի պատվաստիճանը³⁶ շնորհեց։

[A. M. 6097]

[Հոռոմայեցիների Փոկաս
կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից խոսրով ար-
քայի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կի-
րիակոս պատրիարքի]
11-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ
պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլո-
զիոս պատրիարքի] 26-րդ
տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս
պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին խոսրովը Կարդարիզանին³⁷ ու Ռուսմիաղանին³⁸ ուղարկեց, ովքեր հռոմայեցիների բազում քաղաքներ առան: Դոմենցիոլոսը Նարսեսին պատվո խոսք տալով և բազում երդումներով վստահեցնելով, կայսեր մոտ ուղարկեց, որը, սակայն, խոսքի տերը շեղավ և Նարսեսին ողջակեզ արեց³⁹: Դա հռոմայեցիներին խիստ տխրեցրեց, քանզի պարսիկները Նարսեսից շատ էին սարսափում, այն աստիճան, որ պարսից երեխաները Նարսեսի անունը լսելով դող էին ընկնում, իսկ պարսիկներին՝ խիստ ուրախացրեց:

[A. M. 6098]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Թովմաս⁴⁰, Աթոռակալեց երեք տարի:

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից խոսրով արքայի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի] 27-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի], 6-րդ տարին

Այդ տարին մի ներքինի սքոլաստիկոս⁴¹, պալատի փառավոր մարդկանցից մեկի՝ Թագին տիրանալու մտազրույթյուն ունեցող պատրիկ⁴² Գերմանոսի խորհրդով կես գիշերին առնելով տիրուհի Կոստանդինային և վերջինիս երեք դստրերին, ապաստանում է Մեծ եկեղեցում⁴³: Քաղաքում մեծ տակնուվրայություն եղավ: Պրասինոսները⁴⁴ կոխլիասում⁴⁵ հավաքվելով, Կոստանդինային էին վատաբանում: Գերմանոսը պրասինոսների դեմարքոսին⁴⁶ մեկ տաղանդ⁴⁷ ոսկի ուղարկեց՝ նրանց գործակցությունն աղերսելով, բայց դեմոսի ղեկավարությունը մերժեց: Բռնակալն իր մարդկանց եկեղեցի ուղարկեց՝ կանանց այնտեղից դուրս հանելու համար, բայց Կիրիակոս պատրիարքն ընդդիմացավ բռնակալին, թույլ շտվեց կանանց բռնությամբ տաճարից դուրս հանել: Ստանալով Փոկասի երդումը, որ նրանց վատություն չի անի, կանայք սուրբ տաճարից դուրս բերվեցին և վանքում արգելափակվեցին: Փոկասը Գերմանոսին հոգևորական խուզելով⁴⁸, տնային կալանքի ենթարկեց: Այն ժամանակ Փիլիպպիկոսն էլ հոգևորական խուզվեց⁴⁹ և հաստատվեց իրիսուպոլսում⁵⁰, իր կառուցած վանքում: Իսկ պարսիկներն այդ տարին գրավեցին Դարան, ողջ Միջագետքն ու Ասորիքը և անթիվ անհամար գերիներ տարան: Կիրիակոս պատրիարքի վախճանվելու առթիվ նրա փոխարեն հոկտեմբերի 11-ին պատրիարք է

ձեռնադրվում նույն եկեղեցու սարկավագ ու սակելլարիոս⁵¹ Թով-
ման:

[A. M. 6099]

Աշխարհի արարչադոր- ծության 6099 թ.	Քրիստոսի թյան 599 թ.	մարդեղու- կան	Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավո- րության 5-րդ տարին
---------------------------------------	-------------------------	------------------	---

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 19-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի թով- մաս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին	Նրուսահեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա ա- թոռակալության 7-րդ տա- րին
--	--	---

Ալեքսանդրիայի Թեոդո- րոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին ⁵²	Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթո- ռակալության 7-րդ տարին
--	---

Այդ տարին Փոկաս ընկալր իր դուստր Դոմենցիային կնության
տվեց էքսկուբիտորների կոմես պատրիկ Պրիսկոսին: Հարսանյաց հան-
դեսը տեղի ունեցավ Մարինեի պալատում⁵³, որից հետո կայսեր հրա-
մանով ձիարչավական մրցումներ կազմակերպվեցին: Երկու կողմերի⁵⁴
դեմարքոսները Տետրակիոնում⁵⁵ կայսերական լավրատոնի⁵⁶ կողքին
կանդնեցրին Պրիսկոսի և Դոմենցիայի լավրատոնները: Կայսրը, տես-
նելով դա, զայրացավ, հրամայեց իր մոտ բերեն դեմարքոսներ Խեո-
փանեսին ու Պամփիլոսին, որոնց ստամայում⁵⁷ մերկ կանգնեցնելուց
հետո, հրամայեց ներքինացնել: Միաժամանակ նա նրանց մոտ իր
պրոտոկուրսորին⁵⁸ ուղարկեց իմանալու՝ ո՞ւմ թույլտվությամբ այդ
բանն արեցին: Նրանք պատասխանեցին, թե այդ բանը ընդունված
կարգի համաձայն դրամմիստներն⁵⁹ արեցին: Դեմոսն ու ամբոխները
գոչում էին. «Շատ տարիներ ապրի մարդասեր տերը»: Երբ գրամմիստ-
ներին հարցրին, ինչո՞ւ այդպես վարվեցին, նրանք պատասխանեցին.
«Բոլորը նրանց կայսեր ղավակներ հորջորջեցին, մենք էլ ինքնաբերա-
բար այդպես վարվեցինք»: Պրիսկոսը կայսեր զայրույթից վախեցել էր:
Փոկասն ընդառաջ գնաց ամբոխների կոչին՝ նրանց նկատմամբ մար-
դասեր լինել: Այդ օրվանից Պրիսկոսը Փոկասի դեմ ոխ կապեց և նրա
հանդեպ անկեղծ շէր: Պետրոնիա անունով մի կին լինում է Կոստանդի-
նա թագուհու մոտ, որպեսզի վերջինիս ու Գերմանոսի միջև կապի դեր
խաղա: Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի կենդանի լինելու համբավը

գնալով ծավալվեց և այդ առթիվ Կոստանդինյան և Գերմանոսը հուսագրվեցին: Բայց ամբարիշտ Պետրոնիան այդ ամենի մասին բռնակալին տեղյակ պահեց, որը Կոստանդինյան հանձնեց էպարքոս⁶⁰ Թեոպոմպոսին խոշտանգելու: Խոշտանգումների տակ նա խոստովանեց, որ իրենց ասածին տեղյակ էր Ռոմանոս պատրիկը: Վերջինս ձերբակալվեց և քննության ժամանակ խոստովանեց, որ բռնակալի դեմ նյութված դավադրության այլ գործակիցներ էլ ունի: Ձերբակալվեց նաև Արևելքի էպարքոս⁶¹ Թեոդորոսը, որին բռնակալը արջառաջիլներին հարվածների տակ սպանեց, էլպիդիոսի ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց, իսկ մարմինը կրակը գցեց⁶², Ռոմանոսին գլխատեց, Կոստանդինյան երեք ղստրերով հանդերձ սրի քաշեց Եվտրոպիոսի մոլոսում⁶³, այնտեղ, որտեղ մահապատժի էր ենթարկվել Մավրիկիոսը, Գերմանոսին և վերջինիս ղստեր Պրոտե կղզում⁶⁴ սրակոտոր արեց, նմանապես և Հովհաննեսին, Ցիտասին⁶⁵, Պատրիկիոսին, սուբադիուբայի⁶⁶ աստիճանն ունեցող Թեոդոսիոսին, Անգրեաս Սկոմբրոսին և Հորմիդդի թղթապահ՝ Դավթին:

Նույն տարին պարսիկները անցնելով Եփրատը, գերեվարեցին ողջ Ասորիքը, Պաղեստինն ու Փյունիկեն, հռոմայեցիներից հսկայական ավար ձեռք բերեցին:

[A. M. 6100]

Աշխարհի արարչադոր- ծության 6100 թ.	Քրիստոսի մարդեղու- ւթյան 600 թ.	Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավո- րության 6-րդ տարին
---------------------------------------	------------------------------------	--

Պարսից Խոսրով արքա- յի 39-ամյա թագավորու- թյան 20-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի 3-ամյա սթոռակալության 3-րդ տարին	Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթո- ռակալության 8-րդ տարին
--	--	--

Ալեքսանդրիայի Թեոդո- րոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին	Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթո- ռակալության 8-րդ տարին
--	---

Այգ տարին Պրիսկոսը, չկարողանալով տանել Փոկասի շարագործությունները⁶⁸ և նրա կողմից այգքան անմեղ մարդկանց ոչնչացումը, Աֆրիկայի գորավար Հերակլիոս պատրիկին նամակ գրեց, որպեսզի նա իր որդի Հերակլիոսին և [հայր Հերակլիոսի] փոխգորավար Գրիգորաս⁶⁹ պատրիկի որդի Նիկետասին ուղարկի ընդդեմ Փոկաս բռնա-

կալի, քանզի տեղեկացել էր, որ Աֆրիկայում Փոկասի դեմ ապստամբութիւն է նյութվում, որի առթիվ Աֆրիկայի նավերի առաքումը կանգնեցրել էին⁷⁰։ Փոկասը Մավրիկիոսի ողջ գերդաստանը, Թրակիայի զորավար Կոմենտիոլոսին և բազում այլ մարդկանց մահապատժի ենթարկեց։ Այդ ընթացքում մահ տարածած էլ եղավ և ամեն տեսակի միջատների խուժում։ Պարսիկները Կարդարիգանի գլխավորութեամբ արշավանքի դուրս եկան և գրավեցին Հայաստանն⁷¹ ու Կապադովկիան, մարտ տվեցին ու փախուստի մատնեցին հռոմայեցիների զորքերը, գրավեցին Գալատիան ու Պափլագոնիան, հասան Քաղկեդոն, շխնայելով և ոչ մի տարիք։ Ահա այնպես եղավ, որ մայրաքաղաքից դուրս հռոմայեցիներին պարսիկներն էին տանջում, իսկ մայրաքաղաքում նրանցից ավելի դաժան էր վարվում Փոկասը՝ սպանելով ու շրղթայելով։

[A .M. 6101]

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս⁷² պատրիարք։ Աթոռակալեց 29 տարի։
Երուսաղեմի Զաքարիա⁷³ պատրիարք։ Աթոռակալեց 22 տարի։ Ալեքսանդրիայի Հովհաննես⁷⁴ պատրիարք։ Աթոռակալեց 10 տարի։

[Աշխարհի արարչադրոսութեան] 6101 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 601 թ.

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 7-րդ տարին

[Պարսից խոսրով արքայի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Անտիոքի հրեաները քրիստոնյաների դեմ խոռվութիւնը բարձրացրին, Անտիոքի մեծ պատրիարք Անաստասիոսին սրախողխող արեցին և նրա սեռական օրգանները կտրելով, բերանը դրեցին, որից հետո մարմինը քարշ տվեցին Մեսե պողոտայով։ Նրանք սպանեցին նաև բազում մեծատունների, որոնց դիակները կրակի տվեցին⁷⁵։ Փոկասը Բոնոսոսին Արևելքի կոմես նշանակելով, իսկ Կոստանասին՝ ստրատելատ⁷⁶, [հրեաների] դեմ ուղարկեց, բայց նրանք չէին կարողանում ճնշել նրանց խոռվութիւնը։ Այնուհետև զորքեր հավաքելով, հարձակվեցին հրեաների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, խեղեցին ու քաղաքից արտաքսեցին։ Փոկասը ձիարշավական մրցումներ կազմա-

կերպեց, որտեղ պրասինոսները նրա գլխին լուտանքներ թափեցին, թե՛ «Դարձյալ հարբեցիր, դարձյալ հիմարացար»: Փոկասի կարողադրու-
թյամբ քաղաքի էսլարքոս Կոզմասը շատերի ձեռքն ու ոտքը կտրեց,
դրանք Սֆենդոնեում⁷⁷ կախեց, ուրիշներին գլխատեց, իսկ ոմանց էլ
պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց ու ջրահեղձ արեց: Դրա վրա պրա-
սինոսները ժողովվելով, կրակի տվեցին Պրետորիոնը⁷⁸, Սեկրետոնը⁷⁹,
սկրինիաներն⁸⁰ ու բանտերը: Բանտարկյալները փախուստի դիմեցին:
Փոկասը դաւազած պրասինոսներին ղրկեց քաղաքական գործունեու-
թյուն վարելու իրավունքից: Իսկ Աֆրիկայի ղորավար Հերակլիոսը⁸¹
սենատի պահանջով իր որդի Հերակլիոսին ոաղմանավերով Փոկաս
բռնակալի դեմ ուղարկեց: Այդպես վարվեց և նրա փոխղորավար Գրի-
գորասը, որն իր որդի նիկետասին ցամաքով ուղարկեց: Պայմանն այն
էր, որ ով առաջինը հաղթի բռնակալին, ինքն էլ թագավորի⁸²:

Այդ տարի սարսափելի ձմեռ արեց, այն աստիճան, որ ծովը սառ-
ցակալեց և բաղում ձկներ ոչնչացան: Այն ժամանակ Փոկասը հրա-
մայեց որսի ժամանակ նետահար անեն Մակրոբիոս սկրիբոնին⁸³, նրա
մարմինը կախեն Հեբոդոմոնում⁸⁴ գտնվող Թեոդոսիանոսների աշտարա-
կում⁸⁵ այն նիզակից, որով մարդվում են տիրոնները⁸⁶, որպես իր դեմ
նյութված դավադրության կողմնակից: Հպարքոս⁸⁷ Թեոդորոս Կապա-
դովկացին, ղինանոցի պետ էլպիդիոսը և ուրիշներ որոշել էին ձիար-
շավական մրցումների ժամանակ սպանել Փոկասին: Պրետորյան
էպարքոս Թեոդորոսը նրանց ճաշկերույթի էր հրավիրել և աստիճանա-
բար հայտնել իր նպատակը: Դիպվածով ճաշկերույթին ներկա էր նաև
լարդիտիոնների կոմես⁸⁸ Անաստասիոսը, որի ընթացքում Թեոդորոսը
սեղանակիցներին տեղյակ պահեց դավադրության մանրամասնություն-
ներին: Անաստասիոսը այնտեղ դտնվելու համար ղղջաց, բայց չար-
տահայտվեց, լուռ մնաց: էլպիդիոսը պնդում էր իր ասածի վրա:
«Ուզո՞ւմ եք ձիարշավական մրցումների ժամանակ իր դահին բազմած
Փոկասին բռնեմ, նրա աչքերը հանեմ ու սպանեմ»: Նա [դավակիցնե-
րին] խոստանում էր ղենքով ապահովել: Սակայն Անաստասիոսը
դավադրության նախապատրաստության մասին Փոկասին տեղյակ պա-
հեց, որը հրամայեց քննության ենթարկել էպարքոսին, էլպիդիոսին և
դավադրությանը տեղյակ բոլոր իշխանավորներին: Նրանք խոստովա-
նեցին նյութված դավադրության մասին, այդ թվում և այն, որ ուղում
էին Թեոդորոսին կայսր հռչակել: Փոկասը հրամայեց Թեոդորոսին, էլ-
պիդիոսին, Անաստասիոսին և բոլոր նրանց, ովքեր տեղյակ էին նրա
ծրադրած դավադրությանը, ղլխատել:

[A. M. 6102]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6102 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 602 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 1-ին տա-
րին⁸⁹

Պարսից Խոսրով արքա-
յի 39-ամյա թագավորու-
թյան 22-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 2-րդ
տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 2-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Հովհան-
նես պատրիարքի 10-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Այդ տարին, հոկտեմբեր ամսի 4-ին, երկուշաբթի օրը, ինդիկտիո-
նի 14-րդ տարին, Աֆրիկայից տեղ հասավ Հերակլիոսը՝ ղրահապատ
կամրջակով⁹⁰ նավերով, որոնք իրենց կայմերին ունեին փոքր աշտարակ-
ներ⁹¹ և աստվածամոր պատկերներ, (ինչպես այդ մասին գրում է Գեորգ
Պիսիդացին)⁹², ինչպես և Աֆրիկայից ու Մավրիտանիայից⁹³ հավաքա-
գրված բազում զորք, նմանապես և պատրիկ Գրիգորասի որդի Նիկե-
տասը՝ Ալեքսանդրիայում և Պենտապոլսում⁹⁴ հավաքագրված մեծաթիվ
հետևակազորով: Հերակլիոսը ամեն ինչի մասին տեղյակ էր պահել
Հոռգաս Աֆրոսի դուստր Եվդոկիային, որն այն ժամանակ Եպիփանիա-
յի՝ Հերակլիոսի մոր հետ Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում: Փոկասը,
լսելով, որ Հերակլիոսի մայրը քաղաքում է գտնվում, ինչպես և Հերա-
կլիոսի նշանած Եվդոկիան, ձերբակալեց նրանց և արգելափակեց Նոր
ապաշխարության կոչվող տերունական վանքում⁹⁵: Հերակլիոսը, հաս-
նելով Աբիդոս⁹⁶, հանդիպեց Աբիդոսի կոմես Թեոդորոսին և նրան հար-
ցուփորձ անելով տեղեկացավ Կոստանդնուպոլսում տիրող կացության
մասին: Փոկասը իր եղբայր մագիստրոս Դոմենցիոլոսին Երկար պա-
րիսպները հսկելու ուղարկեց: Մագիստրոսը, իմանալով Հերակլիոսի
Աբիդոս հասնելու մասին, պարիսպների պահպանության գործը լքե-
լով, մտավ Կոստանդնուպոլիս: Հերակլիոսը Աբիդոսում ընդունեց Փո-
կասի աքսորած բոլոր իշխաններին և նրանց հետ բարձրացավ Հերակ-
լիա⁹⁷: Իսկ Կիզիկոսի մետրոպոլիտ Ստեփանոսը Արտակի⁹⁸ սուրբ
Աստվածածնի եկեղեցուց մի թագ վերցնելով, տարավ Հերակլիոսին,
ով Կոստանդնուպոլիս հասնելով, Սոֆիայի⁹⁹ նավահանգստում խարիսխ
զցեց: Հերակլիոսը Քրիստոսի օգնությամբ մարտում հաղթում է Փո-
կաս բռնակալին, որին դեմոսները ձերբակալելով, սպանում են՝ Բո-

յիռնում¹⁰⁰ հրակեզ անում: Հերակլիոսը, մտնելով արքունիք, պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում թագադրվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի¹⁰¹: Նույն օրը ավգուստա¹⁰² թագադրվեց և [Հերակլիոսի] նշանած Եվդոկիան: Սերգիոս պատրիարքի կողմից նրանք երկուսն էլ ստացան նաև ամուսնական պսակներ, որով միևնույն օրը Հերակլիոսը ինքնակալ դարձավ և փեսայացավ: Մայիս ամսին պարսիկներն արշավեցին Ասորիքի վրա, գրավեցին Ապամիան և Եղեսիան¹⁰³ ու հասան մինչև Անտիոք¹⁰⁴: Նրանց ընդդիմակալած հռոմայեցիները պարտություն կրեցին, բովանդակ գործը կորավ, շատ քչերին հաջողվեց փրկվել: Նույն ինդիկտիոնի հուլիս ամսի 7-ին Հերակլիոսը Եվդոկիայից դուստր ունեցավ՝ Եպիփանիային, որն օգոստոս ամսի 15-ին Վլախենայում¹⁰⁵ մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6103]

Աշխարհի արարչագործության 6103 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 603 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 2-րդ տարին

Պարսից խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 23-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները գրավեցին Կապադովկիայի Կեսարիան, որտեղ բազում բյուր բնակիչների գերի վերցրին: Հերակլիոս կայսրը հռոմայեցիների պետության գործերը գտավ անմխիթար վիճակում: Եվրոպան ավարներն էին ամայացրել, բովանդակ Ասիան ավերակ էին դարձրել պարսիկները, քաղաքների բնակչությունը գերի վերցրել, հռոմայեցիների դորքերը պատերազմներում ոչնչացրել: Տեսնելով դա, կայսրը շփտեր ինչ անի: Նա հետաքրքրվեց, բանակում կա՞ն արդյոք նրանցից, ովքեր Փոկասի հետ արշավել էին Մավրիկիոսի դեմ՝ վերջինիս թագավորության օրոք, և բոլոր բանակաթեմներում¹⁰⁶ միայն երկու հոգի գտնվեց:

Նույն տարվա մայիսի 3-ին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, կայսրը Եվդոկիայից որդի ունեցավ, Հերակլիոս Փոքրին, որին կոչում էին նաև

Նոր Կոստանդին: Օգոստոս ամսի 14-ին, նույն ինգիկտիոնի 15-րդ տարին, ավգուստա Եվգոկիան վախճանվեց¹⁰⁷:

[A. M. 6104]

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Ջաբարիա պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 4-ին, ինգիկտիոնի առաջին տարին, Հերակլիոսի գուստր Եպիփանիան պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում ավգուստա թագադրվեց՝ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի: Իսկ ինգիկտիոնի նույն առաջին տարվա դեկտեմբերի 25-ին Հերակլիոսի որդի Հերակլիոսը, որ և Կոստանդին Կրտսեր¹⁰⁸, թագադրվեց¹⁰⁹ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

Նույն տարին սարակինոսները Ասորիքի վրա արշավեցին և բազում վայրեր ավարառելով վերագարձան:

[A. M. 6105]

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 25-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Ջաբարիա պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները Դամասկոսն առան և բազում ժողովուրդ գերեվարեցին: Հերակլիոս կայսրը Խոսրովին դեսպաններ ուղարկեց, կոչ արեց դադարեցնել անողորմ արյունահեղութունը, որոշել հարկերի չափը և պախտ¹¹⁰ ստանալ: Բայց Խոսրովը դեսպաններին ձեռնունայն ետ ուղարկեց, նրանց հետ բանակցութիւններ չվարեց, քանզի հույս ուներ, որ իրեն կհաջողվի ամբողջութամբ նվաճել հոռմայեցիների տերութիւնը: Նույն տարին Հերակլիոսը Մարտինայի¹¹¹ հետ ամուսնացավ և նրան ավգուստա հռչակեց: Թագադրութիւնը տեղի ունեցավ Ավգուստուսում¹¹², ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6106]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 5-րդ տարին [Պարսից Խոսրով արքայի] 26-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները պատերազմով գրավեցին Հորդանանը, Պաղեստինը և սուրբ քաղաքը¹¹³, որի բնակիչներից շատերին, ինչպես ասում են ոմանք, ինն բյուր հոգու, հրեաների ձեռքով կոտորեցին։ Հրեաները յուրաքանչյուրն իր կարողության համեմատ քրիստոնյաներ էին գնում և նրանց սպանում։ [Իսկ պարսիկները] իրենց հերթին Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքին, [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը, բազում գերիներ թարան Պարսկաստան¹¹⁴,

նույն տարին կայսրը Մարտինայից որդի ունեցավ՝ մյուս Կոստանդինին, որը Վլախեոնայի [պալատում] մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։

[A. M. 6107]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 6-րդ տարին [Պարսից Խոսրով արքայի] 27-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 7-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկներն առան բովանդակ Եգիպտոսը, Ալեքսանդրիան, Լիբիան՝ մինչև Եթովպիա և բազում գերիներով, ավարով ու դրամով վերադարձան։ Նրանց շահաջողվեց գրավել Քաղկեդոնը¹¹⁵ և պաշարման համար զորամաս թողնելով, հեռացան։

[A. M. 6108]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 7-րդ տարին [Պարսից Խոսրով արքայի] 28-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները հարձակվեցին Քաղկեդոնի վրա և գրոհով առան այն¹¹⁶։ Նույն տարվա հունվարի 1-ին, ինդիկտիոնի 5-րդ տարին, Հերակլիոսի որդի Կոստանդին Կրտսերը, որ և Հերակլիոսի որդի Հերակլիոս, կոնսուլ¹¹⁷ հռչակվեց։ [Կայսրը] նրա եղբոր՝ Կոստանդին Փոքրին, որ Հերակլիոսից ու Մարտինայից էր ծնվել, կեսար¹¹⁸ հռչակեց։

[A. M. 6109]

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 8-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով արքայի] 29-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին
--	------------------------------------	--

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 9-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 9-րդ տարին
---	--

Այդ տարին Հերակլիոսը Խոսրովին՝ Պարսկաստան դարձյալ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խոսրովը նրանց կրկին ետ ուղարկեց, ասելով. «Շու ձեզ չեմ խնայելու, քանի չեք ուրացել խաչյալին¹¹⁹, որին աստված եք համարում, և չեք երկրպագել արեղակին»։

[A. M. 6110]

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 9-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով արքայի] 30-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին
--	------------------------------------	---

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 10-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 10-րդ տարին
--	---

Այդ տարին ավարները Թրակիայի վրա արշավեցին։ Հերակլիոսը նրանց մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խաքանը¹²⁰ հանձն առավ և կայսրն իր բոլոր թիկնապահներով, բազում և թանկարժեք նվերներով Երկար պարսից դուրս եկավ խաքանին ընդունելու, քանզի նրանից հաշտություն կնքելու երաշխիքներ էր ստացել։ Բայց այդ բարբարոսը, զրժելով խոստումն ու երդումները, հանկարծակի շարամտորեն կայսեր վրա ուղղվեց¹²¹։ Կայսրը, անակնկալից ապշած, փախուստի դիմելով, քաղաք վերադարձավ։ Բարբարոսը, ձեռք դրելով կայսերական դույրն ու թիկնապահներին, բոլոր նրանց, ում կարողացավ բռնել, վերադարձավ, Թրակիայի բազում շրջաններ

ավարի առնելով, քանզի նրանց բնակիչները խաղաղության հույսով օրորված, անակնկալի հանդիպեցին:

[A. M. 6111]

Աշխարհի արարչագործու-
թյան 6111 թ.

Քրիստոսի
թյան 611 թ.

Ճարգեղու-

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
ղավորության 10-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի
39-ամյա թագավորության
31-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 11-րդ
տարին

Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 11-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 1-ին տա-
րին¹²²

Այգ տարին Հերակլիոսը ավարների խաքանին ղեսպաններ ուղար-
կեց, պարսավեց նրա անօրեն քայլը և խաղաղություն կնքելու կոչ
արեց, քանզի նպատակ ունենալով արշավել Պարսկաստանի վրա,
ուղում էր խաքանի հետ հաշտություն կնքել: Խաքանը կայսեր սիրալի-
րությունից ազդված հայտնեց, թե գղջացել է և խոստացավ խաղաղու-
թյուն հաստատել: Դեսպանները հաշտություն կնքելով, խաղաղությամբ
վերադարձան:

Նույն տարին պարսիկները գրոհով առան Գալատիայի Անկյուրան:

[A. M. 6112]

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 11-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 32-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 12-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի] 12-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին Խոսրովը ծանրացրեց իր լուծը հպատակների վրա՝
արյունահեղությամբ ու [ծանր] հարկապահանջությամբ: Հաղթանա-
կից գլխապտույտ ստացած, նա չէր կարողանում հանգիստ մնալ: Այն
ժամանակ Հերակլիոսը աստժո հանդեպ նախաձախնդրությամբ լցված
և (ինչպես իրեն էր թվում), ավարների հետ խաղաղություն հաստա-

տած, Եվրոպայի զորքերը Ասիա տեղափոխեց, վճռելով աստծո օգնութեամբ Պարսկաստանի վրա արշավել:

[A. M. 6113]

[Հոռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 12-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 33-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի] 13-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 13-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա ապրիլ ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին, Հե-
րակլիոս կայսրը Զատկի տոնը¹²³ տոնելով, երկուշաբթի երեկոյան ան-
հապաղ Պարսկաստանի վրա շարժվեց¹²⁴: Միջոցների պակաս ղգալով,
նա պարտքով վերցրեց եկեղեցիների դրամները, նաև Մեծ եկեղեցու
բաղմականթեղ ջահերը և պաշտամունքային այլ սպասներ, որոնցից
ոսկե և արծաթե բազում դրամ կտրեց: Իր որդուն նա թողեց Կոստանդ-
նուպոլսում՝ Սերդիոս պատրիարքի խնամքի տակ, կարգադրեց, որ-
պեսզի նա, պատրիարքը, խոհեմ, շատ խելացի ու փորձառու մի մար-
դու՝ Բոնոսոս պատրիկի հետ կառավարեն դործերը: Նա դիմեց նաև
ավարների խաբանին, խնդրելով սատար կանգնի հոռոմայեցիներին՝
ըստ կնքված բարեկամական ղաշնագրի¹²⁵, որին և իր որդու խնամակալ
նշանակեց: Մայրաքաղաքից դուրս գալով և նավելով, նա հասավ Պյու-
լե¹²⁶ կոչվող տեղը, այնտեղից՝ զորքերի համախմբման վայրերը¹²⁷,
դումարեց տեղական զոբքերը և նրանց կաղմը համալրեց նոր զորքե-
րով¹²⁸, ապա սկսեց նրանց ռազմավարութուն սովորեցնել. զորքը եր-
կուսի բաժանելով, նա նրանց միմյանց ղեմ անարյուն մարտեր էր մղել
տալիս, սովորեցնում պատերազմական ուռաներ գոչել, պատերազմա-
կան երգեր երգել, որպեսզի երբ իսկական մարտի բռնվեն, չշփոթվեն,
այլ, կարծես խաղի, արիաբար դիմեն թշնամու վրա: Կայսրը վերցնե-
լով Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը¹²⁹, սյուրբերը արարչին ամենայն
բանին աստծո, ով առանց նկարելու կենդանագրեց, ով անսերմ ծնունդ
առավ, և այգ աստվածագիր պատկերին ապավինելով պայքարի՝ դի-
մեց, գինվորներին հավաստիացնելով, որ մինչև մահ նրանց հետ է
մարտնչելու, վերաբերվելու է նրանց ինչպես իր հարազատ զավակնե-
րին: Նա կամենում էր տիրել ոչ թե վախ սփռելով, այլ սեր: Զինվորնե-
րին գտնելով շատ անհոգ ու անարի, անկարգ ու անկազմակերպ, երկրի

բազում շրջաններում ցրված, սեղմ ժամկետում բոլորին մի տեղ կենտրոնացրեց: Բոլորը միահամուռ կերպով կայսեր հզորությունն ու քաջությունը վառաբանեցին: Իսկ նա սրտապնդում էր նրանց հետևյալ խոսքերով. «Մ՛վ եղբայրներ ու որդիներ, տեսնում եք ինչպես ոսոխներն աստծո մեր երկիրը ոտնատակ արեցին, քաղաքները՝ անապատ, կրակի տվեցին եկեղեցիները: Անարյուն զոհաբերության սեղանները¹³⁰ ոճրագործների հեղած արյամբ ողողվեցին, անառականոցի վերածվեցին մարմնական կրքերին օտար եկեղեցիները»: Ապա դարձյալ երկու մասի բաժանելով զորքը, նրանց զորավարություններ անել տվեց: Շարքի էին կանգնած փողահարներ ու վահանակիրների փաղանգներ. զրահակիր մարտիկներ: Երբ տագմաները լիակատար պատրաստության մեջ էին, կայսրը հրամայեց հարձակվեն միմյանց վրա: Տեղի ունեցան ուժեղ բախումներ ու ընդհարումներ, կարծես իսկական պատերազմ լիներ: Տեսնելու բան էր սահմուկեցուցիչ, բայց անվտանգ այդ տեսարանը, անարյուն ջարդը, այն, թե ինչ ձևերով նախքան իսկական ճակատամարտը յուրաքանչյուրը այդ անվտանգ կոտորածից փորձ ձեռք բերեց, ապագայում ավելի վստահ լինելու համար: Կայսրն ահա այդպես զինելով բոլորին, կոչ արեց անօրինություններ չգործել, սատար կանգնել արդարության: Հասնելով Հայաստանի շրջանները, նա հրամայեց ընտիր զինվորների շտապեն առաջ. պարսիկներին դաշնակից սարակինոսների¹³¹ բազում ձիավորներ որոշել էին գաղտագողի կայսեր վրա հարձակվել, բայց վերջինիս հրամանով առաջ գնացած զինվորները հանգիպելով նրանց, գերի վերցրին նրանց զորավարին և շղթայակապ Հերակլիոսի մոտ բերեցին, իսկ մնացածներին հետապնդելով, շատերին կոտորեցին: Երբ ձմեռը վրա հասավ, կայսրը շրջվեց դեպի Պոնտոսի կլիման¹³² և բարբարոսները, կարծելով, որ նա մտադիր է ձմեռել այնտեղ, որոշեցին նրան օղակել: Բայց կայսրը պարսիկներից ծածուկ թևանցելով ներխուժեց Պարսկաստան¹³³: Լսելով նրա անակնկալ ներխուժման մասին, բարբարոսները մտածմունքի մեջ ընկան: Պարսից զորավար Շահր վարազը¹³⁴ իր զորքի գլուխն անցած եկավ Դիլիկիա, նպատակ ունենալով Ռոմանիա ոտք դնելով, ստիպի կայսեր վերադառնալ, բայց երկյուղ կրելով, որ կայսրը կարող է հանկարծ Հայաստանի վրայով Պարսկաստան ներխուժել և այն տակնուվրա անել, չգիտեր ինչ նախաձեռնի: Նա ստիպված հետևեց հոմեական բանակին, մտադիր լինելով մի անլուսին գիշեր հարձակվել ու զողանալ պատերազմը¹³⁵, բայց բանի որ լիալուսին էր, հրաժարվեց ծրագրից և իր համար սուրբ համարվող լուսնին հայհոյեց: Դրա վրա լուսինը այդ գիշեր խա-

վարեց¹³⁶, սակայն Շահր Վարազը վախեցավ կայսեր վրա հարձակվել, նա այժյամի պես լեռ բարձրացավ և բարձրից դիտեց հոռմայեցիների ճարտար և իմաստուն ռազմարվեստը: Կայսրը համոզվելով նրա վեհերոտություն, բանակեց հանգստյան համար պատշաճ տեղում և նրան գրգռում էր մարտի: Պարսիկները ծածուկ կերպով հաճախ լեռից ցած էին իջնում և մասնակի ընդհարվում, բայց ամեն տեսակետից հոռմայեցիներն էին գերազանցում: Զորքը տեսնելով, թե ինչպես կայսրն առաջինն էր նետվում թշնամու գեմ և քաջաբար մարտնչում, գնալով արհուլթյամբ էր լցվում: Մի փոքր առաջ դասալիք եղած մի պարսիկ ծառայության էր մտել կայսեր բանակում: Ահա նա փախել էր պարսիկների մոտ, հավատացած լինելով, որ նրանք կոչնչացնեն հոռմայեցիների բանակը: Բայց տեսնելով նրանց վեհերոտությունը, տասը օր անց կայսեր մոտ եկավ և ճշգրտորեն պատմեց բարբարոսների թուլամորթության մասին: Իսկ Շահր Վարազը այլևս չուզեցնալով լեռան վրա ժամավաճառ լինել, ստիպված մարտի դիմեց¹³⁷: Նա իր զորքը երեք մասի բաժանելով, վաղ առավոտյան, դեռ արևը չծագած, հանկարծակի իջավ ցած՝ մարտի պատրաստ: Կայսրը այդ բանին նախօրոք տեղյակ, իր զորքը նույնպես երեք մասի բաժանած, առաջնորդեց մարտի: Արևը ծագեց կայսեր թիկունքում, նրա ճառագայթները խանգարում էին պարսիկների տեսողությանը, ճառագայթները, որոնց պարսիկները երկրպագում են որպես աստված¹³⁸, Կայսրը ձեռքերեց, որ զորքով փախուստի է դիմում: Պարսիկները խախտելով իրենց փաղանգները, ընկան հոռմայեցիների ետևից, կարծելով, որ հալածում են նրանց, բայց հոռմայեցիները շրջվելով՝ և քաջաբար մարտնչելով, նրանց փախուստի մատնեցին, շատերին կոտորեցին, մինչև լեռը հալածական արեցին, խորխորատներն ու դժվարանցանելի տեղեր զցեցին ու բնաջնջեցին: Պարսիկները խորխորատներում այժյամների պես էին ցատկոտում: Հոռմայեցիները բազմաթիվ գերիներ ձեռք բերեցին, գրավեցին պարսիկների ճամբարը ողջ ունեցվածքով հանդերձ, ապա բարձրացնելով ձեռքերը, աստծուն գո.ություն հայտնեցին, ջանասիրությամբ աղոթեցին լավ ռազմավարած կայսեր համար: Նրանք, ովքեր անցյալում չէին համարձակվում պարսիկների բարձրացրած փոշուն անգամ նայել, այժմ ավար էին վերցնում կատարյալ հանդերձանքով նրանց վրանները: Ո՞վ կսպասեր, որ պարսիկ անչափ աննկուն ժողովուրդը հոռմայեցիներին թիկունք ցույց կտա: Զորքը զորավարի¹³⁹ գլխավորությամբ Հայաստանում թողնելով ձմեռելու, կայսրը վերադարձավ Բյուզանդիոն¹⁴⁰:

[A. M. 6114]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6114 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 614 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 13-րդ տարին

Պարսից հոսրով արքայի
39-ամյա թագավորության
35-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 14-րդ
տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 14-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 4-րդ տա-
րին

Այդ տարվա մարտ ամսի 15-ին, ինդիկտիոնի 11-րդ տարին, Հերակ-
լիոս կայսրը, մայրաքաղաքից դուրս դալով, փութանակի Հայաստան
հասավ, իսկ պարսից հոսրով արքան Շահր Վարազին իր զորքով ուղար-
կեց հոռմայեցիների երկիրը ներխուժելու: Հերակլիոսը հոսրովին հաշ-
տություն կնքելու կոչով նամակ գրեց, հակառակ դեպքում սպառնում էր
իր զորքով ներխուժել Պարսկաստան: Բայց հոսրովը ո՛չ հաշտություն
էր կնքում, ո՛չ էլ հավատ ընծայում, որ Հերակլիոսը կհամարձակվի
Պարսկաստանին մոտենալ: Կայսրը ապրիլ ամսի քսանին ներխուժեց
Պարսկաստան: հոսրովը, իմանալով այդ մասին, հրամայեց Շահր Վա-
րազին վերադառնալ, իսկ ինքը Պարսկաստանից գումարելով իր զոր-
քերը և հանձնելով Շահենին¹⁴¹, հրամայեց նրան փութանակի միանալ
Շահր Վարազին և շարժվել ընդդեմ կայսեր: Իսկ Հերակլիոսը, ժողովե-
լով իր զորքը, սրտապնդեց այն խրախուսիչ խոսքերով. «Իմ եղբայրներ,
մեր գիտակցության մեջ ունենալով աստժո երկյուղը, մաքառենք վրեժ-
խնդիր լինել աստժուն հասցված անարգության համար: Արիանանք
քրիստոնյաներին բազում չարիք պատճառած թշնամիների դեմ, խնա-
յենք հոռմայեցիների անկախ պետությունը և ընդդիմակայենք շա-
րամտորեն զենք կապած թշնամուն, լցվենք վախր սպանող հավատ-
քով¹⁴², նկատի ունենանք, որ պարսից երկրում ենք գտնվում և փախուս-
տը շատ վտանգավոր է: Վրեժխնդիր լինենք կույսերի պղծման համար,
նայելով մեր խեղանդամ դարձած զինվորներին, կարեկցենք նրանց:
Վտանգն անհատույց չէ, նա հավիտենական կյանք է պարգևում¹⁴³:
Կանգնենք արիաբար և տեր աստվածը մեզ սատար կկանգնի, նա կոչնչաց-
նի մեր թշնամիներին»: Կայսրը բազում նման հորդորներով սրտապնդեց
զինվորներին, որոնցից մեկը բուրբի անունից պատասխանեց նրան. «Սրբ-

տապնդեցի՛ր մեզ, տե՛ր, քո հորդորող խոսքերով, այդ խոսքերը սրեցի՛ն մեր սրերը և հողի փշեցին նրանց: Դո խոսքերով մեղ թեւավորեցիր: Մենք կարմրում ենք, տեսնելով, թե ինչպես ես դու դեպի մարտ մեղ առաջնորդում: Մենք կանսանք քո բոլոր հրամաններին»: Կայսրը զորքի քլուփն անցած, փութանակի խորադույն Պարսկաստան¹⁴⁴ խուժեց, կրակի տալով քաղաքներն ու դյուղերը: Այստեղ էլ մի սարսափելի հրաշք կատարվեց. ամառ ժամանակ զով քամի փչեց, որ հոռմայեցի զինվորներին ապշեցրեց ու հուսադրեց: Հերակլիոսը լսելով, որ հոսսրովը քառասուն հազարանոց զորքով Գանձակ¹⁴⁵ քաղաքում է գտնվում, դիմեց նրա դեմ: Նախապես նա իրեն ենթակա սարակինոսներից¹⁴⁶ ոմանց ուղարկեց առաջ, որոնք հանդիպելով հոսսրովի վիզլային, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ՝ իրենց զորավարի հետ միասին շղթայակապ կայսեր բերեցին: Խոսրովն իմանալով այդ մասին, լքելով քաղաքն ու զորքը, դիմեց փախուստի: Հերակլիոսը հետապնդեց նրան, հասածին սրի քաշեց, իսկ մնացածները փախուստի դիմելով, ցիրուցան եղան: Կայսրը գրավեց Գանձակ քաղաքը¹⁴⁷, որի արվարձաններում իր զինվորներին հանգիստ տվեց: Կայսեր կողմն անցած պարսիկներն ասում էին, որ Խոսրովը փախուստի դիմելով, այդ շրջանում եղած ամեն ինչ կրակի տվեց: Նա եկավ արևելքում գտնվող Թեբարմայիս¹⁴⁸ քաղաքը, որտեղ էին գտնվում Հրո տաճարը, լուրդացոց թագավոր Կրեսոսի գանձերը, ինչպես նաև ածուխների մոլորութունը¹⁴⁹, որոնք առնելով շարժվեց դեպի Դաստակերտ¹⁵⁰: Իսկ կայսրը Գանձակից դուրս գալով, հասնում է Թեբարմայիս, մտնում քաղաք և կրակի տալիս Հրո տաճարը¹⁵¹: Ողջ քաղաքը մոխիր դարձնելով, նա հետապնդում էր Խոսրովին Մարաց երկրի կապաններում: Խոսրովն այգպիսի մի դժվարանցանելի վայրից մյուսն էր գնում: Հերակլիոսը հետապնդելով նրան, բազում քաղաքներ ու գյուղեր առավ¹⁵²: Երբ ձմեռը վրա հասավ, նա մտածում էր իր զորքով ո՛ր ձրմեռի մասնք խորհուրդ տվեցին Ալբանիայում¹⁵³ ձմեռել, ուրիշները՝ Խոսրովի վրա շարժվել: Կայսրը հրամայեց զորքին երեք օր սրբվել¹⁵⁴, իսկ ինքը, ընթերցելով աստծո ավետարանները, գտավ, որ կարելի է Ալբանիայում ձմեռել: Նա իսկույն վերադարձավ և շարժվեց դեպի Ալբանիա: Նա իր հետ էր տանում բազում սյարսիկ ռազմագերիների, բայց և անվերջ հարձակումների ենթարկվում պարսից զորքերի կողմից, սակայն աստծո օգնությամբ նա բոլորին հաղթեց: Ճանապարհին վրա հասավ սաստիկ ձմեռն ու սառնամանիքը: Հասնելով Ալբանիա, նա իրեն հատուկ գթասրտությամբ ողորմեց և կապաններից ազատեց իր գերի վերցրած հիսուն հազար ռազմագերիներին, նրանց հանդեպ հոգատարութուն

ցուցաբերեց, հանգիստ տվեց, և բոլորը այտասովալից մաղթում էին նրան Պարսկաստանի փրկիչը դառնալ, բնաջնջելով տիեզերակործան հոսսորովին:

[A. M. 6115]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 14-րդ տարին

[Պարսից հոսսորով ար-
քայի] 36-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 15-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 15-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսից հոսսորով արքան զորավար նշանակեց Շա-
րաբղականին¹⁵⁵, գործունյա, բայց շատ ամբարտավան մի մարդու: Նը-
րան տալով հոսսորովական և Պերոզական¹⁵⁶ կոչվող զորքերը, ուղարկեց
Ալբանիա՝ Հերակլիոսի դեմ: Նրանք անցնելով Ալբանիայի սահմանները,
չհամարձակվեցին կայսեր դեմ բացահայտ մարտի դուրս գալ, այլ բըռ-
նեցին Պարսկաստան տանող կիրճերը, մտադիր լինելով նրան ծուղակը
դրել: Բայց Հերակլիոսը գարնանը Ալբանիայից շարժվեց դեպի Պարս-
կաստան, ճիշտ է, ավելի երկար, բայց պարենաշատ հարթավայրերով:
Շահրաբղականը շարժվեց նեղ, բայց կարճ ճանապարհով, նպատակ ունե-
նալով հասնել կայսեր, նախքան նա ոտք կդնե պարսից երկիրը: Հերակ-
լիոսը հորդորում էր իր զինվորներին, ասելով. «Իմացե՛ք, եղբայրներ,
որ պարսից զորքը դեգերելով դժվարանցանելի վայրերում, հոգնեցնում,
ուժասպառ է անում ձիերին: Եկեք մենք փութանք մեծ արագությամբ
հասնել հոսսորովին, որպեսզի անակնկալ կերպով խուժելով նրա վրա,
խուճապի մատնենք»: Զորքը, սակայն, դեմ էր դրան, հատկապես դաշ-
նակից լազերը, աբազգներն ու իբերները: Սա դառնում է փորձանքների
պատճառ, քանզի այդ միջոցին վրա հասավ և Շահր Վարազը այն զոր-
քով, որին հոսսորովը կատարելապես զինել էր և Հայաստանի վրայով
Հերակլիոսի դեմ ուղարկել: Իսկ Շահրաբղականը կրնկակոխ հետապըն-
դում էր Հերակլիոսին, բայց կովի չէր բռնվում, սպասելով միանալ Շահր
Վարազին և ապա մարտի մեջ մտնել: Հռոմայեցիները իմանալով Շահր
Վարազի հարձակման մասին, վեհերոտեցին. և ընկնելով կայսեր ոտքե-
րը, արտասովալից ներողություն խնդրեցին իրենց անխոհեմ անհնազան-
դության համար: Նրանք համոզվեցին, թե ինչքան վատ բան է, երբ ծա-
ռան չի ենթարկվում տիրոջ կարգադրություններին, և ասացին. «Մեղ
ձեռք մեկնիր, տեր, քանի թշվառականներս չենք կորչել: Մենք կկատա-

րենք քո բոլոր հրամանները»։¹⁵⁷ Դրա վրա կայսրը փութաց Շահրաբղակա-
նի վրա խուժել, քանի նա դեռ չէր միացել Շահր Վարազի զորքին, և
բազում անդամ, գիշեր ու ցերեկ, նրա վրա հարձակումներ գործելով,
ահաբեկեց։ Երկուսին էլ¹⁵⁷ ետևում թողնելով, նա փութանակի խոսրովի
վրա շարժվեց։ Հոռոմայեցիներից երկու զինվոր դասալիք լինելով, անց-
նում են պարսիկների կողմը և հավատացնում նրանց, որ հոռոմայեցիներ-
ը վախից են փախչում։ Լուր էլ ստացվեց, թե պարսից զորավար Շա-
հենը մի այլ զորքով շտապում է օգնության։ Շահր Վարազն ու Շահրաբ-
ղականը իմանալով այդ մասին, ջանացին Հերակլիոսի հետ կռվի բռո-
նը վել նախքան Շահենը տեղ կհասներ. որպեսզի հազթանակի փառքը նա
իրեն չվերագրի։ Նրանք հավատ ընծայելով նաև դասալիքների ասածին,
շարժվեցին Հերակլիոսի վրա, և մոտենալով, նրան բանակեցին, Վճռե-
լով վաղ առավոտյան բախվել։ Իսկ Հերակլիոսը երեկոյան ճամփա ըն-
կավ և ամբողջ գիշեր ընթացավ։ Հեռանալով նրանցից, նա խոտառատ
մի դաշտ գտավ, որտեղ և ճամբարեց։ Բարբարոսները, կարծելով, որ
հոռոմայեցիները երկյուղից են փախչում, խառնիճաղտնչ կերպով շտա-
պեցին հասնել նրանց։ Հերակլիոսը ընդդիմակայեց և կռվի բռնվեց։ Նա
ապավինեց մի ծառախիտ բլրի վրա, այնտեղ ժողովեց իր զինվորներին
և ասածո օգնությանմբ բարբարոսներին փախուստի մատնեց, հետապըն-
դեց կիրճերով և շատ-շատերին կոտորեց։ Ընկավ և Շահրաբղականը՝
թիկունքին սրի հարված ստանալով։ Մարտի ընթացքում իր զորքով վրա
հասավ Շահենը, որին ևս կայսրը փախուստի մատնեց, նրանցից շա-
տերին կոտորեց, իսկ մնացածներին ցիրուցան արեց, գրավեց նաև նը-
րանց տուղոնը¹⁵⁸։ Շահր Վարազը միացավ Շահենին, հավաքեց վերսպ-
րած բարբարոսներին, մտադիր լինելով դարձյալ դիմել Հերակլիոսի
վրա¹⁵⁹։ Կայսրը շարժվեց դժվարամատչելի, քարքարոտ և դժվարանցա-
նելի Սյունիք¹⁶⁰ երկրի վրայով, իսկ բարբարոսները հետապնդում էին
նրան։ Լազերը և բաբաղները երկյուղից դրդված հրաժարվեցին հոռոմայե-
ցիների հետ ունեցած դաշնակցությունից և գնացին իրենց երկիրը։ Դա
ուրախացրեց Շահենին և նա Շահր Վարազի հետ եռանդազին շարժվեց
Հերակլիոսի վրա։ Կայսրը հավաքեց զորքը, հորդորեց, սրտապնդեց այն,
ասելով. «Եղբայրներ՛ր, թշնամու մեծաթվությունը թող ձեզ չվհատեցնի,
քանզի եթե աստված կամենա, մեկը հազարին փախուստի կմատնի։ Զոհ
բերենք մեզ հանուն մեր եղբայրների փրկության, արժանանանք մարտի-
րոսական պսակին, ապագան էլ մեղ կփառաբանի, իսկ աստված՝ կհա-
տուցի»։ Ահա այսպիսի և նման այլ բազում հորդորներով նա զինվորնե-
րին սրտապնդեց, պատրաստակամ մարտի հանեց։ Ախոյաններն իրար

դեմ, շատ մոտիկ հեռավորության վրա կանգնած, առավոտից մինչև երեկո մարտի շդիմեցին: Երբ վրա հասավ երեկոն, կայսրը ճամփա ընկավ, իսկ բարբարոսները դարձյալ հետապնդում էին նրան: Պարսիկները, ցանկանալով նրա առաջը կտրել, այլ ճանապարհով գնացին, բայց ընկան տղամուտների մեջ, մոլորվեցին և մեծ վտանգի ենթարկվեցին: Իսկ կայսրը նրանցից առաջ մտավ Պարսկահայաստանի¹⁶¹ սահմանները: Այն պատճառով, որ այդ երկիրը գտնվում էր պարսիկների տիրապետության ներքո, շատերը Շահր Վարադին միացան, որով նրա զորքը ստվարացավ: Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, նրան միացած այդ բազմութունը ցրվեց իր տեղերը՝ տներում դադար առնելու: Հերակլիոսը, իմանալով դա, որոշեց գիշերով դողանալ պատերազմը¹⁶², Սառնամանիք էր, Շահր Վարազը ոչինչ չէր կասկածում, և Հերակլիոսը, ընտրելով տուրկուն ձիեր, գինեղով ամենաբաջ գինվորներին և նրանց երկու մասի բաժանելով, մեկին հրամայեց առչևից գնալ՝ ընդդեմ Շահր Վարազի, իսկ ինքը մյուս մասով հետևեց նրանց: Նրանք գիշեր ժամանակ փութանակի գնացին՝ և գիշերվա իններորդ ժամին հասան Սալվանոն¹⁶³ վայրը: Պարսիկներն այստեղ էին գտնվում: Իմանալով հարձակման մասին, նրանք ոտքի կանգնեցին և հարձակվեցին հոռմայեցիների վրա: Վերջիններս բոլորին կոտորեցին, միայն մեկ հոգի փրկվեց, որը և Շահր Վարազին տեղեկացրեց կատարվածի մասին: Շահր Վարազը տեղից վեր կացավ, ձին հեծավ և մերկ ու բոբիկ փախուստի դիմելով փրկվեց: Սրա կանանց, պարսից ծաղիկը համարվող նշանավոր իշխանների, սատրապների և ընտիր զինվորների, որոնք տների տանիքները բարձրացած մարտ էին մղում, Հերակլիոսը կրակով հաղթահարեց՝ ոմանց կոտորեց, ոմանց ողջակեզ արեց, ուրիշներին էլ գերի վերցրեց: Քիչ էր մնացել Շահր Վարազից բացի ոչ ոք չփրկվի: Ձեռք զցեցին նաև Շահր Վարազի զենքերը՝ ոսկե վահան, դաշույն և նիզակ, թանկագին քարերով ազուցված ոսկե գոտի և կոշիկներ¹⁶⁴: Այդ բոլորն առնելով, կայսրը շարժվեց գյուղերում ցիր ու ցան եղած պարսիկների վրա, որոնք, իմանալով Շահր Վարազի փախուստի մասին, իրենք ևս քառատրոփ փախուստի դիմեցին: Կայսրը հետապնդեց նրանց և շատերին կոտորեց ու գերեվարեց: Մնացածները խայտառակ կերպով Պարսկաստան վերադարձան: Կայսրը ժողովեց իր զինվորներին և ուրախությամբ ձմեռեց այդ վայրերում:

[A. M. 6116]

Աշխարհի արարչագործության 6116 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 616 թ.

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 15-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 37-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին:

Այդ տարվա մարտ ամսի 1-ին Հերակլիոս կայսրը, գումարելով իր գործը, մտածում էր որ ճանապարհով շարժվի. նրա առաջ երկու ճանապարհ կար, երկուսն էլ նեղ ու դժվարանցանելի: Մեկը տանում էր դեպի Տարանտա¹⁶⁵, մյուսը՝ ասորոց երկիրը¹⁶⁶: Տարանտա տանող ճանապարհը համեմատաբար լավն էր, բայց ամեն տեսակի պարենից զուրկ: Մյուսը, որ Տավրոսի վրայով տանում էր դեպի Ասորիք, լի էր ամեն տեսակ պարենով: Ահա բոլորը նախընտրություն են տալիս այս ճանապարհին, հակառակ որ ավելի զառիթափ էր և ձյան հաստ շերտով ծածկված: Մեծ դժվարությամբ կտրելով այդ ճանապարհը, յոթերորդ օրը հասնում են Տիգրիս դետր, որն անցնելով, ժամանում են Մարտիրոպոլիս և Ամիդ: Այստեղ զինվորներն ու դերիները հանգստանում են: Այստեղից կայսրը հնարավորություն ունեցավ նաև Բյուզանդիոն նամակ ուղարկել և տեղեկացնել իր դրության մասին և քաղաքը ցնծությամբ լցնել: Իսկ Շահն Վարազը, հավաքելով իր ցիրուցան եղած գործը, շարժվեց Հերակլիոսի գեմ: Կայսրը ընտիր զինվորների մի օրկատ առանձնացնելով, ուղարկեց կլեյսուրները հսկելու, իսկ ինքը գնաց արևելյան կողմում գտնվող լեռնանցքները՝ Շահն Վարազին դիմագրավելու: Անցնելով Նիմֆիոս¹⁶⁷ գետը, կայսրը հասավ Եփրատին, այն տեղը, որտեղ գտնվում էր պարաններով հյուսածո և նավակներից պատրաստված կամուրջը: Բայց Շահն Վարազը քանգելով կամրջի պարանները, կամուրջը մի ակից մյուսն էր տեղափոխել: Երբ կայսրը հասավ և հնարավորություն չունեցավ կամրջից օգտվել, նա գետանց գտավ մի այլ տեղում: Մարտ ամսին, առանց որևէ վտանգի և անսպասելի անցնելով դետր, հասավ Սամոսատ: Իարձյալ անցնելով Տավրոսը, նա ժամանեց Գերմանիկիա¹⁶⁸, ապա

Ազանայի¹⁶⁹ վրայով եկավ Սարոս¹⁷⁰ գետը: Շահր Վարազը նույն տեղից վերստին կապեց կամուրջը՝ և առանց որևէ խոշրնգոտի հանդիպելու անցավ Եփրատը և հետապնդեց կայսեր: Վերջինս, անցնելով Սպրոսի կամուրջը, գորթի և ձիերի հանգստյան համար հարմար վայր գտավ, ուր բանակեց և նրանց հանգիստ տվեց: Շահր Վարազը բռնեց դիմացի կողմը, բայց տեսնելով, որ կամուրջը և նրան պաշտպանող աշտարակները հռոմայեցիների ձեռքն են անցել, որոշեց ճամբարել: Բազմաթիվ հռոմայեցիներ անկանոն վազում էին կամրջի վրայով և հարձակումներ գործելով մեծ վնաս հասցնում պարսիկներին: Կայսրն արգելեց նրանց անկազմակերպ հարձակումներ գործել, քանզի դա հնարավորություն կտար թշնամուն լինել կամրջի վրա և անցնել այն: Բայց զինվորները չլսեցին կայսեր: Շահր Վարազը դիմեց խորամանկության: Նա ձևացրեց, որ փախուստի է դիմում և այդ կերպ բազում հռոմայեցիների, հակուռակ կայսեր կարգադրության, զրդեց իր ետևից ընկնեն: Շահր Վարազը ետ դառնալով, հալածեց նրանց և ում որ կամրջից դուրս գտավ, կոտորեց: Նրանք ահա այդպես պատժվեցին իրենց անհնազանդության համար: Կայսրը, տեսնելով, որ բարբարոսները հետապնդելով տարված վերացրել են իրենց մարտաշարքը, որ նրանք արդեն կոտորում են աշտարակներում գտնվող բազում հռոմայեցիների, նրանց վրա շտապեց: Կամրջի մեջտեղում աժդահա մի մարդ կայսեր հանդիպեց և վրան հարձակվեց, բայց կայսրը հարվածեց նրան և գետի հոսանքի մեջ շարտեց: Բարբարոսները, տեսնելով նրա տապալումը, փախուստի դիմեցին, բայց կամրջի նեղության պատճառով սկսեցին իրենց գետը զցել, կարծես գորտ լինեին: Ոմանք սրախողխող էին լինում, իսկ բարբարոսների մեծ մասը, որ գետի ափին էր կուտակվել, դիմադրում էր, նետեր արձակում, շէր թույլ տալիս հռոմայեցիներին անցնել: Կայսրն արիաբար անցնելով կամուրջը, իր փոքրաթիվ թիկնապահներով մարտնչում էր ինչպես գերմարդ, մի բան, որ ապշեցրեց անգամ Շահր Վարազին, որը դիմելով իր մոտ կանգնած Կոզմաս անունով մի հռոմայեցի դասալիքի և հավատուրացի¹⁷¹, ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես կայսեր¹⁷², ո՞ր Կոզմաս, ինչպես է նա քաջաբար մարտնչում, այսքան բազմության դեմ միայնակ կովում և ինչպես դարբնոցի սալ հարվածներից աներեր մնում»: Հերակլիոսը մյուս զինվորներից ջոկվում էր իր կայսերական երկարավիզ կոշիկներով: Նա այս մարտում բազում հարվածներ ստացավ, բայց դրանցից և ոչ մեկը մահացու չէր: Մարտը շարունակվեց ամբողջ օրը և միայն երեկոյան մարտնչողներն իրարից հեռացան: Շահր Վարազը երկյուղով լցված, գիշերով նահանջեց, իսկ կայսրը, հավաքելով իր զինվորներին,

շարժվեց դեպի Սերաստիա քաղաքը, անցավ Ալիս դետը և բովանդակ ձմեռն այդ վայրում անցկացրեց: Խոսրովը մոլեգնած հրաման տվեց պարսից տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների գանձերը հավաքել: Նա կայսեր վատություն արած լինելու համար ստիպում էր քրիստոնյաներին ընդունել Նեստորի դավանանքը¹⁷³:

[A. M. 6117]

[Հոռմայեցիների Հերակ-
յիոս կայսեր] 16-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով ար-
քայի] 38-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի] 17-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա
պատրիարքի] 17-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գերոզ
պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին պարսից Խոսրով արքան նոր զորակոչ արեց, զինվորա-
գրեց և՛ օտարականներին, և՛ քաղաքացիներին, և՛ ստրուկներին՝ ծա-
գումն ուշադրության շանելով: Այս նորակոչիկներին նա հանձնեց զո-
րավար Շահենին, Շահր Վարազի փաղանգից էլ ընտրելով հիսուն հազար
հոգու, միացրեց զրան: Այդ զինվորներին նա անվանեց «ոսկեհիզակա-
վորներ», և կայսեր դեմ ուղարկեց: Իսկ Շահր Վարազին նրա մնացած
զորքով Կոստանդնուպոլսի վրա ուղարկեց, որպեսզի Արևմուտքի հոների
(սրանց ավարներ են կոչում), բուլղարներին¹⁷⁴, սկլավներին¹⁷⁵ և գեպեդ-
ներին¹⁷⁶ դաշնակցութեամբ, շարժվեն քաղաքի վրա և այն օղակեն: Կայս-
րը, իմանալով այդ մասին, իր զորքը երեք մասի բաժանեց, մի մասն
ուղարկեց քաղաքի պաշտպանության¹⁷⁷, երկրորդը, հանձնելով իր եղ-
բոր՝ Քեոդորոսին, հրամայեց մարտնչել Շահենի դեմ, իսկ երրորդ մասն
էլ ինքը վերցնելով, շարժվեց դեպի Լաղիկա, որտեղ նա դաշնակցելու կոչ
արեց Արևելքի թուրքերին¹⁷⁸, որոնց խազարներ¹⁷⁹ են անվանում: Շահենը
նորակոչիկներով հասավ կայսեր եղբայր Քեոդորոսին և պատրաստվեց
մարտի: Աստված՝ փառաբանյալ Աստվածածնի միջնորդությամբ սատար
կանգնեց. մարտի ժամանակ բարբարոսների վրա անսպասելիորեն կար-
կուտ տեղաց և նրանցից շատերին բախեց, իսկ հոռմայեցիների դորա-
շարքի տեղում պարզ եղանակ էր: Հոռմայեցիները պարսիկներին պար-
տության մատնեցին և շատ-շատերի կոտորեցին: Խոսրովը, իմանալով
այդ մասին, զայրացավ Շահենի դեմ, որը բազում ապրումներից հի-
վանդացավ ու վախճանվեց: Խոսրովի հրամանով աղով զմրսած նրա
մարմինը արքայի մոտ բերեցին, որն այն բազում անարդանքների են-

Թարկեց: Խազարները, խաբանից¹⁸⁰ հետո երկրորդ մարդը համարվող իրենց զորավար Զիբբելի¹⁸¹ ղլխավորությամբ, կոտորելով Կասպից ղրոները, ներխուժեցին Պարսկաստան, Ատրպատական¹⁸² երկիրը: Նրանք իրենց ճանապարհին հանդիպածը պարսկին գերեվարում էին, քաղաքներն ու գյուղերը հրի մատնում: Կայսրն իր հերթին Լազիկայից դուրս գալով, միացավ նրանց: Զիբբելը, տեսնելով կայսեր, նրա մոտ փութաց, համբուրեց նրա պարանոցը, երկրպագեց նրան՝ Տփղիս¹⁸³ քաղաքում գտնվող պարսիկների աչքի առաջ: Թուրքերի ողջ զորքը երեսն ի վայր դետին ընկնելով, օտար ժողովուրդներին հատուկ ձևով մեծարեց նրան, նմանապես և նրանց հրամանատարները, որոնք բարձրանալով ժայռերի վրա, նույն կերպ երկրպագեցին: Զիբբելը կայսեր մոտ բերեց աղվամազը նոր բուսած իր որդուն¹⁸⁴: Նա բավականություն էր ստանում կայսեր խոսքերից, հիանում նրա արտաքինի և խոհեմության վրա: Զիբբելը, որպես դաշնակից, քառասուն հազար քաջ զինվորներ ընտրելով և հանձնելով կայսեր, իր երկիրը վերադարձավ: Կայսրը, առնելով նրանց, շարժվեց Խոսրովի վրա: Շահր Վարազր Քաղկեդոնի վրա հարձակվեց, իսկ ավարները քաղաքին¹⁸⁵ մոտեցան Թրակիայից, բազում քաղաքավեր մեծենաներ գործի դրեցին, Իստրոս¹⁸⁶ գետից միակտուր նավակներով¹⁸⁷ անթիվ անհամար քանակությամբ ժողովուրդ բերեցին և լցվեցին Սղջյուրի ծոցում¹⁸⁸, վճռելով գրոհով առնել քաղաքը: Թեև տասը օր նրանք ցամաքից ու ծովից պաշարման մեջ առան քաղաքը, այդուհանդերձ աստծո գորությամբ ու սատարով, անբիծ և կույս Աստվածամոր միջնորդությամբ, պարտություն կրեցին: Նրանք ցամաքում և ծովում բազում զոհեր տալով, խայտառակ կերպով իրենց տեղերը վերադարձան: Բայց Շահր Վարազր, որ Քաղկեդոնի մոտ էր կանգնած, չգնաց, ձմեռեց տեղում, ավարառելով ու թալանելով Պերատիկա¹⁸⁹ շրջաններն ու նրանց քաղաքները:

[A. M. 6118]

Աշխարհի արարչագործության 6118 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 618 թ.

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 17-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 39-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Ծրուսաղեմի Չաբարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Հերակլիոսը թուրքերի¹⁹⁰ հետ միասին ներխուժեց Պարսկաստան: Այդ բանն անակնկալի բերեց Խոսրովին, քանզի արշավանքը տեղի ունեցավ ձմեռ ժամանակ: Սակայն թուրքերը խիստ ձմռան և պարսիկների անվերջ հարձակումների պատճառով չկարողացան կայսեր հետ միասին տոկալ և կամաց-կամաց սկսեցին հեռանալ և ի վերջո բոլորն էլ լքելով նրան, վերադարձան: Կայսրը, դիմելով իր զինվորներին, ասաց. «Եղբայրներ, իմացե՛ք, որ ոչ ոք չի ցանկանում դաշնակցել մեզ, այլ միայն աստված և նրան անսերմ ծընած մալրը, ցույց տալու համար իր զորությունը: Փրկությունը զորքի կամ զենքերի քանակի մեջ չէ, այլ աստծո ողորմածությանն ապավինելու մեջ, նրան ապավինողներին է նա օգնության հասնում»: Խոսրովը, հավաքելով իր բոլոր զորքերը և նրանց զորավար կարգելով Հրազատեսին¹⁹¹, մի շատ ռազմունակ և քաջ մարդու, Հերակլիոսի դեմ ուղարկեց: Իսկ կայսրը, Պարսկաստանի քաղաքներն ու գյուղերը կրակի էր տալիս, սրի քաշում դերի ընկած պարսիկներին: Ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 9-ին նա հասավ Խամաթա¹⁹² վայրը, ուր զինվորներին մեկ շաբաթ հանգիստ տվեց: Հրազատեսը, գալով Գանձակ, անցավ նրա թիկունքը և հետապնդում էր հոռմայեցիներին, որոնք իրենց ճանապարհին հանդիպած պարենը սպառում էին, թողնելով սոված շան պե: հետևող Հրազատեսին բավարարվի կայսեր թողած փշրանքներով: Կեղ չգտնելու պատճառով նրա ձիերից շատերը սատակեցին: Դեկտեմբեր ամսի 1-ին կայսրը հասավ Մեծ Զաբ¹⁹³ կոչվող գետը և անցնելով այն, բանակեց Նինվե¹⁹⁴ քաղաքի մոտ: Հրազատեսը, հետապնդելով նրան, նույնպես հասավ գետանցը: Այդ տեղից երեք մղոն ցածր տեղում նա մի այլ գետանց գտավ ու անցավ: Կայսրը նրա դեմ Վահսուն ստրատելատի¹⁹⁵ գրխավորությամբ փոքրաթիվ, բայց ընտիր զինվորների ուղարկեց: Վահանը պարսից մի ջոկատի հանդիպեց, որի հրամանատարին սպանելով, կայսեր բերեց նրա գլուխն ու զուտ ոսկուց պատրաստված սուրը: Նա շատերին սպանեց, իսկ 26 հոգու գերի վերցրեց, այդ թվում և Հրազատեսի սուսերակրին, որը կայսեր հայտնեց, թե Հրազատեսը Խոսրովի հրամանով պետք է իր, Հերակլիոսի, դեմ կռվի, որ արքան երեք հազար զինվոր է ուղարկել նրան, որոնք սակայն դեռ տեղ չեն հասել: Կայսրը, իմանալով դա, տուլղոնր առաջ ուղարկեց, իսկ ինքը ետևից գնաց, մտածելով մարտ տալու հարմար տեղ գտնել՝ նախքան երեք հազար հոգին կմիանային Հրազատեսին: Մարտի հարմար մի դաշտ գտնելով, նա հրամայեց զորքին շարքի կանգնել: Հրազատեսը ևս տեղ հասնելով, զորքը դասավորեց երեք սեպի ձևով և շարժվեց կայսեր դեմ: Ճակատամարտը

տեղի ունեցավ դեկմետրեր ամսի 12-ին, շաբաթ օրը: Առաջինը մարտի նետվեց կայսրը և հանդիպելով պարսից մի հրամանատարի, աստժո զորությամբ և Աստվածածնի օգնությամբ դետին տապալեց: Վերջինիս հետ մարտի նետվողները դիմեցին փախուստի: Կայսրը մի ուրիշին էլ հանդիպելով, նրան ևս դետին տապալեց: Մի երրորդն էլ վրա հասավ, նիզակով խոցեց, վիրավորեց կայսեր շրթունքը¹⁹⁶, բայց կայսրը նրան էլ սպանեց, շնչեցին պատերազմական փողերը, երկու կողմերը բախվեցին միմյանց, մարտը սաստիկ բորբոքվեց, պարսիկ հետևակայինները նիզակով խոցեցին ազդրը կայսեր ֆալբաս նժույգի, որի անունը Դորկոն էր: Նա իր դնչին թրի բազմաթիվ հարվածներ էլ ստացավ, բայց որովհետև կաշվե զրահներով էր պաշտպանված, չվնասվեց: Մարտում սպանվեց Հրազատեսը, պարսից երեք տուրմարի¹⁹⁷, գրեթե բոլոր սպաները և զինվորների մեծ մասը: Հոռմայեցիներից սպանվեցին հիսուն հոգի, մեծ թիվ էին կազմում վիրավորները, բայց նրանցից միայն տասը հոգի վախճանվեցին: Ճակատամարտը տևեց առավոտից մինչև ժամը 11-ը¹⁹⁸: Հոռմայեցիները տիրացան պարսիկների 28 դրոշների, չհաշված ջարդվածնե-րը: Դիակապտելով ընկածներին, առան նրանց զրահները, սաղավարտները և բոլոր դենքերը: Հակառակորդները գտնվում էին իրարից երկու նետրնկեց հեռավորության վրա. [թշնամին] փախուստի չէր դիմել: Հոռմայեցի զինվորները գիշերը ջրեցին ու կերակրեցին իրենց ձիերին, իսկ պարսից ձիավորները մինչև գիշերվա ժամը յոթը¹⁹⁹ մնացին սպանված պարսիկների դիակների մոտ: Գիշերվա ժամը ութին նրանք երկյուղից դրդված վերադարձան իրենց զորքի մոտ և նրա հետ միասին զընացին բանակեցին մի շատ ապառաժ լեռան ստորոտում: [Հոռմայեցիների] ձեռքն անցան զուտ ոսկուց պատրաստված սրեր, ոսկեզօծ զոտիներ, մարգարիտներ, նաև Հրազատեսի ամբողջությամբ ոսկե վահանը, որի վրա կար 120 դամ, նրա զուտ ոսկե զրահը, բերեցին նրա սկարամանգիոնը²⁰⁰, գլուխը, ապարանջանները, ամբողջությամբ ոսկե նրա թամբը: Գերի վերցվեց պարսիկներին ենթակա իբերների իշխան Բարսամուսեսը²⁰¹: Ոչ ոք չի հիշում պարսիկների և հոռմայեցիների միջև տեղի ունեցած նման ճակատամարտ, քանզի ամբողջ օրը նա դադար չու-նեցավ: Հաղթեցին հոռմայեցիները: Դա տեղի ունեցավ միայն ու միայն աստուժո օգնությամբ: Կայսրը, գոտեպնդելով զորքը, խոսրովի վրա շարժվեց, նպատակ ունենալով նրան ահաբեկել ու ստիպել ետ կանչի Բյուղանդիոնը [պաշարող]²⁰² Շահր Վարազին: Դեկտեմբեր ամսի քսանմեկին կայսրն իմացավ, որ Հրազատեսի վերապրած զինվորները միացան խոսրովի ուղարկած երեք հազար հոգուն և գրավելով նինվեն, շտա-

պում են իր Գետեից: Կայսրը, անցնելով Մեծ Զար գետը, տուրմարիս Գեորգին հազար զինվորներով փութանակի ուղարկեց գրավելու Փոքր Զաբի²⁰³ կամուրջները, նախքան այդ մասին հոսորովն իմանա: Գեորգը 48 մղոն անցնելով, գիշեր ժամանակ գրավեց Փոքր Զաբի շորս կամուրջները, գերի վերցրեց բերդերում հանդիպած պարսիկներին, իսկ դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին կայսրը տեղ հասնելով ու անցնելով կամուրջների վրայով, ճամբարեց Իեզդեմի²⁰⁴ ապարանքներում: Նա զինվորներին ու ձիերին հանգիստ տվեց, այնտեղ նշեց Քրիստոսի ծննդյան տոնը²⁰⁵, հոսորովն իմանալով, որ հռոմայեցիները գրավել են Փոքր Զաբի կամուրջները, Հրազատեսի պարսկական զորքին հրամայեց մեծ ճիգ գործադրի և կայսրից շուտ հասնի իրեն: Նրանք հապճեպ գետանցելով Փոքր Զաբը, այլ ճանապարհով կայսրից առաջ անցան և շարժվեցին առաջ: Կայսրը գրավեց Դեզերիդան²⁰⁶ կոչվող ապարանքը, որն ավերեց, կրակի տվեց, իսկ պարսիկները, անցնելով Տորնա²⁰⁷ գետի կամուրջը, բանակեցին: Կայսրը գրավեց հոսորովի մի ուրիշ՝ Ռուսա²⁰⁸ կոչվող ապարանքը, որը ևս ավերակ դարձրեց: Նա երկյուղում էր, որ թշնամիներն ուղում են իրեն մարտ տալ Տորնա գետի կամրջի վրա, սակայն նրանք տեսնելով կայսեր, թողեցին կամուրջն ու հեռացան: Կայսրն առանց որևէ խոչընդոտի անցավ կամուրջը և գրավեց Բեկլալ²⁰⁹ կոչվող մի այլ ապարանք, որտեղ հոսորովը ձիարշավարան էր կառուցել, որը ևս կայսրն ավերեց: Պարսից զորքում ծուռայող հայերից ոմանք գիշերով եկան կայսեր մոտ և հայտնեցին, թե «հոսորովը փղերով և անձնական զորքով բանակած է Դաստակերտ²¹⁰ կոչվող ապարանքից հինգ մղոն հեռավորության վրա գտնվող Բարասորթ²¹¹ կոչվող վայրում, որ նա կարգադրել է զորքն այնտեղ կենտրոնանա, որպեսզի քեզ մարտ տան, քանզի այնտեղով հոսում է դժվարանցանելի մի գետ, որի կամուրջը նեղ է, այդ տեղում կան շարժման համար արգելքներ ստեղծող բնակարաններ, ճահճացած գետակներ»: Կայսրը, խորհրդակցելով հրամանատարների և զինվորների հետ, մնաց Բեկլալ ապարանքում, նա այնտեղ, ցանկապատում մոտ հինգ հարյուր բտած վիթեր, մի ուրիշում՝ հարյուր բտած վայրի էջ: Այդ բոլորը նա զինվորներին նվիրեց: Հունվարի մեկը նրանք այնտեղ նշեցին, քանզի գտան անհամար քանակությամբ ուլխարներ, խոզեր, արջառներ: Ողջ զորքն ըմբռնվեց ու հանգստացավ, փառավորեց աստծուն: Զեռք գցելով այդ անասուններին արածացնողներին, նրանք նրանցից ճշգրիտ իմացան, որ հոսորովը, տեղեկանալով կայսեր Տորնա գետի կամուրջն անցնելու մասին, դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին

փութանակի հեռացել է Դաստակերտի ապարանքից, շտապելով դեպի Կտեսիփոն²¹², նախօրոք արքունիքում եղած ամբողջ գանձերը բարձելով իր սպասարկության համար առանձնացված փղերի, ուղտերի և ջորիների վրա: Նա գրեց նաև Հրաղատեսի զինվորներին, որ մտնեն այդ ապարանքը, իշխանավորների տները և ինչ որ գտնեն տանեն: Կայսրը զորքի կեսը Դաստակերտ ուղարկեց, իսկ ինքն այլ ճանապարհով շարժվեց դեպի մի այլ ապարանք, որ Բեբդարիս²¹³ է կոչվում: Զինվորներն այդ ևս ավերակ դարձնելով ու կրակի տալով, աստծուն գոհություն հայտնեցին, որ Աստվածածնի միջնորդությամբ նման հրաշքներ գործեց: Քանզի ո՞վ կհուսար, որ հոսրովր հոռմայեցիների կայսեր առաջ Դաստակերտի ապարանքից փախուստի կղմի և կգնա Կտեսիփոն, նա, ով 24 տարի շէր կամեցել տեսնել Կտեսիփոնի երեսը և իր արքունիքը Դաստակերտում էր հաստատել: Հոռմայեցի զինվորները Դաստակերտի ապարանքում հոռմեական երեք հարյուր դրոշ գտան, որոնց պարսիկները տիրացել էին տարբեր ժամանակներում: Նրանք այնտեղ գտան նաև լքված այլևայլ իրեր, բազում ալոն²¹⁴, ալոնի յոթանասուն-ութսուն լիտր²¹⁵ ծանրությամբ փայտ, շատ մետաքս, պղպեղ, կերպասից²¹⁶ անհաշիվ հանդերձներ, շաքար, կոճապղպեղ և այլ շատ բան: Ոմանք ձեռք բերեցին նաև արծաթ, հսկայական քանակությամբ բարձրորակ մաքուր մետաքսից հանդերձներ, ասեղնագործ գորգեր և օթոցներ, որոնք սակայն ծանր լինելու պատճառով կրակը գցեցին: Նրանք կրակի տվեցին նաև հոսրովի տաղավարներն ու վրանները, որոնք նա բանակելիս կանգնեցնում էր դաշտում, ինչպես նաև նրա բազմաթիվ արձանները: Նույն այն ապարանքում ղինվորները գտան անհամար ջայլամներ, վիթեր, վայրի էշեր, սիրամարգեր և փասիաններ, նրա որսատեղում՝ վիթխարի առյուծներ ու վագրեր: Պարսիկների կողմից գերված բազմաթիվ ռազմագերիներ՝ եղեսացիներ ու ալեքսանդրացիներ, ինչպես և այլ քաղաքներից կայսեր մոտ ապավինեցին: Կայսրը Դաստակերտում նշեց նաև Մկրտության տոնը²¹⁷, բերկրացրեց, հանգիստ տվեց զինվորներին ու ձիերին: Նա քանդեց, գետնին հավասարեցրեց հոսրովի ապարանքները՝ անգին, հրաշալի ու ապշեցուցիչ շինություններ, որպեսզի հոսրովն իմանա, թե ինչպիսի ցավ էր նա պատճառում հոռմայեցիներին, երբ ամայացնում, կրակի էր տալիս նրանց քաղաքները: Գերվածների մեջ կային նաև ապարանքի բազմաթիվ սպասավորներ որոնք այն հարցին, թե հոսրովր Դաստակերտից ե՞րբ հեռացավ, պատասխանեցին, թե «ձեր գալուց 9 օր առաջ: Զեր գալու լուրն առնելով, նա ապարանքին մոտիկ գտնվող քաղաքի պարսպի վրա գաղտնի կերպով անցք բացեց, նրա, ապա պարտեզների միջով ին-

քը, կինը և երեխաները ծածկաբար դուրս եկան, որպեսզի քաղաքում իրարանցում չլինի»։ Այդ մասին ոչ իր զինվորներն իմացան, ոչ էլ հրամանատարները, մինչև որ նա կտրեց անցավ հինգ մղոն տարածություն։ Ահա ղրանից հետո նա հայտնեց, որ զինվորներն իր ետևից գան Կտեսիփոն։ Նա, ով գալու ժամանակ չէր կարողանում օրական հինգ մղոն կտրել, փախչելիս 25 մղոն էր անցնում։ Մինչ այդ իրար չճանաչող նրա կանայք ու երեխաները իրար հրմշտելով, խառնիճաղանջ փախուստի դիմեցին։ Երբ գիշերը վրա հասավ, խոսրովը մի խեղճ ու կրակ գլուղացու տունը մտավ գիշերելու, հազիվ կարողանալով դռնից ներս անցնել։ Վերջն այդ դուռը շերակլիոսը տեսնելով՝ ապշեց²¹⁸, Երբ օրում խոսրովը հասավ Կտեսիփոն։ 24 տարի առաջ, երբ Փոկաս կայսեր ժամանակ խոսրովը Դարան էր պաշարում, գուշակներից ու աստղագուշակներից պատգամ էր ստացել, թե հենց այն պահին, երբ Կտեսիփոն վերադառնա, նա սպանվելու է։ Եվ նա, ով չէր ուզում Դաստակերտից դեպի Կտեսիփոն մեկ մղոն գնալ, ստիպված փախուստի դիմեց այնտեղ, բայց չխիզախեց մնալ, Տիգրիս գետի նավակամուրջն անցնելով, նա գնաց մյուս ափում գտնվող՝ մեր կողմից Սելևկիա²¹⁹, իսկ պարսիկների կողմից Վեհ Արտաշիր կոչվող քաղաքը, ուր բերեց և ողջ գանձերը։ Նա այնտեղ մնաց իր կնոջ Շիրինի²²⁰, իր երեք այլ կանանց և դուստրերի հետ։ Մնացած կանանց և երեխաների մեծ մասը նա ուղարկեց 40 մղոն դեպի արևելք գտնվող մի ամրացված վայր։ Պարսիկներից ոմանք խոսրովի առաջ Շահր Վարազին հռոմեասիրության մեջ²²¹ զրպարտեցին և այն բանում, թե նա շարախոսում է իր հասցեին, խոսրովն իր սպաթարին նամակով Քաղկեդոն ուղարկեց՝ Շահր Վարազի հրամանատար Կարգարիգանի մոտ, կարգադրելով նրան սպանել Շահր Վարազին, ապա վերցնել պարսից զորքը և շտապել Պարսկաստան՝ օգնության։ Նամակաբերը, սակայն, Գալատիայում ընկնում է հռոմայեցիների ձեռքը, որոնք պարսիկներից թաքուն նրան բերում են Բյուզանդիոն և հանձնում կայսեր որդուն։ Վերջինս նամակաբերից իրերին տեղյակ դառնալով, անհապաղ իր մոտ է հրավիրում Շահր Վարազին։ Նա եկավ ու ներկայացավ կայսեր [որդուն], որը նրան հանձնեց Կարգարիգանին հասցեագրված նամակը, ծանոթացրեց նամակաբերին։ Ընթերցելով նամակը և իրականությանը տեղյակ դառնալով, նա տեղն ու տեղը զիջեց և կայսեր որդու և պատրիարքի հետ աշտություն կնքեց։ Նա կեղծեց խոսրովի նամակի բովանդակությունը, իր անվան կողքին ավելացրեց 400 այլ սատրապների, հազարապետների և հարյուրապետների անունները, որոնք պետք է սպանվեին, և վարպետորեն կնիքը տեղը դնելով, հրավիրեց հրամանատարներին և հենց իրեն՝

Կարդարիգանին ու ընթերցելով նամակը, վերջինիս ասաց. «Համաձա՞յն ես այդ կատարել»: Հրամանատարները դադաղած գահընկեց հայտարարեցին հոսրովին և կայսեր [որդու] հետ հաշտութիւն կնքեցին: Միմյանց հետ խորհրդակցելով, նրանք վճռեցին Քաղկեդոնից հեռանալ ու առանց ավարառելու իրենց երկիրը գնալ: Հերակլիոսը նամակ գրեց հոսրովին. «Թեև հալածում եմ քեզ, բայց խաղաղութիւն եմ տեսնում: Իմ ցանկությամբ չէ, որ հրի եմ մատնում Պարսկաստանը, դու ես ինձ դրան ստիպել: Արդ, զցենք զենքերը և հաշտութիւն կնքենք, հանգեցնենք կրակը, քանի նա ամեն ինչ չի ճարակել»: հոսրովը մերժեց և գա ավելի բորբոքեց պարսից ժողովրդի ատելութիւնը նրա դեմ: հոսրովը զինակոչեց իր իշխանավորների բոլոր սպասավորներին, իր և իր կանանց ծառաներին և զինելով ամենքին ուղարկեց միանալու Հրազատեսի զորքին և կանգ առնելու Նարվաս²²² գետի ափին՝ Կտեսիփոնից 12 մղոն հեռավորութեան վրա: նրանց կարգադրեց երբ կայսրը գետն անցնի, ոչնչացնեն կամուրջն ու նավակամուրջը: Կայսրը հունվար ամսի յոթին Դաստակերտից դուրս գալով, երեք օր հետո բանակեց Նարվա գետից 12 մղոն հեռու, որի ափին էր գտնվում պարսից զորքը, այդ թվում և երկու հարյուր փիղ: Կայսրը Արմենիակաների²²³ տուրմարխ Գեորգիոսին կարգադրեց գնալ մինչև գետը և իմանալ, ունի՞ արդյոք Նարվան գետանց: Տեսնելով, որ [պարսիկները] կտրել են կամուրջները, որ Նարվան գետանց չունի, նա կայսեր մոտ վերադարձավ: Կայսրը շարժվեց, եկավ Սիազուրոն²²⁴, ամբողջ փետրվար ամիսը գլուղերն ու քաղաքները կրակի տալով: Իսկ մարտ ամսին նա եկավ Բարզան կոչվող գլուղը, ուր մնաց յոթ օր: [Այստեղից] նա ղորավար Մծեծին²²⁵ ավարառութեան ուղարկեց: Վերջինիս կողմն անցավ Շահր Վարազի բանակում հազարապետի աստիճանն ունեցող Վշնասպ Ասպադր²²⁶ ուրիշ հինգ հոգու հետ, որոնցից երեքը կոմսներ էին, իսկ երկուսը՝ սպաներ: Մծեծը ահա սրանց բերեց կայսեր: Այս Վշնասպ Ասպադր շատ կարևոր տեղեկութիւններ տվեց կայսեր, թե «Երբ հոսրովը Դաստակերտից փախավ դեպի Կտեսիփոն և Սելևկիա, նա թանջով հիվանդացավ, որ նա ցանկացավ Մարդանշահին²²⁷, Շիրինից ծնված որդուն արքա թագադրել, և որ երբ վերստին անցավ գետը, նա իր հետ բերեց Մարդանշահին, Շիրինին և վերջինից մյուս որդի Շահրիյարին²²⁸, իսկ իր անդրանիկ որդի Շերոյեին, վերջինիս եղբայրներին, նրա կանանց թողեց գետի այն կողմը: Շերոյէն, իմանալով, որ հոսրովն ուզում է Մարդանշահին թագադրել, ցնցվեց: նա Վշնասպ Ասպադրի մոտ իր կաթնեղբորն ուղարկեց ասելու, թե «Եկ գետի այն կողմը, որ հանդիպենք»: Բայց Վշնասպ Ասպադր հոսրովի երկյուղից չհամարձակվեց

գետն անցնել և հայտնեց նրան, թե «ինչ որ վճռել ես գրավոր հայտնիր ինձ քո կաթնեղբոր միջոցով»: Շերոյեն գրեց նրան, թե «Դու գիտես, որ պարսից տերութիւնը վատթար հոսորովի պատճառով կործանվեց, նա ուզում է Մարգանշահին թագադրել, արհամարհելով ինձ՝ իր անդրանիկ որդուն: Եթե դու համոզես զինվորներին ինձ ընդունեն, ես կբարձրացնեմ նրանց ոռճիկները, հաշտութիւն կկնքեմ հռոմայեցիների կայսեր և թուրքերի»²²⁹ հետ, և մենք լավ կապրենք: Դու և քո զինվորները ջանացեք, որ ես թագավորեմ, ես բոլորիդ առաջ կբաշեմ և կհատուցեմ հատկապես քեզ»²³⁰: Ես [Շերոյեի] կաթնեղբոր միջոցով հայտնեցի նրան, թե «Իմ ուժերի ներածի շափով՝ կաշխատեմ զորքին համոզել և ջանք կթափեմ»: Ես 22 կոմսաների հետ խոսեցի և համոզեցի նրանց, ինչպես և այլ բազում հրամանատարների և զինվորների: Այդ մասին ես հայտնեցի Շերոյեին, որն ինձ կարգադրեց վերցնեմ երիտասարդ տաքսատոսները»²³¹ և մարտ ամսի 23-ին հանդիպեմ նրան Տիգրիս գետի նավակամրջակի վրա, որպեսզի նրա հետ զորքով շարժվենք հոսորովի վրա: Նա ասաց նաև, որ Շերոյեի հետ են Շահր Վարազի երկու որդիներն էլ, նաև Յազդեմի»²³² որդին և բազում իշխանազուններ, Արամի որդին, բոլորն էլ ընտրանի: Արդ, եթե հաջողվի սպանել հոսորովին, լավ, բայց եթե անհաջողութեան մատնվեն, ապա բոլորը Շերոյեի հետ կհարեն կայսեր: Նա է ինձ քո մոտ ուղարկել, տեր, քանզի նա պատկառանք է տածում հռոմայեցիների թագավորութեան հանդեպ, թագավորութիւն, որը ժամանակին փրկեց հոսորովին, որպեսզի նա այժմ հռոմայեցիների զըլխին բազում փորձանքներ բերի: Կայսրը, աչքի առաջ ունենալով նրա ապերախտութիւնը, իրավունք ունի ինձ էլ չհավատալու: Կայսրը նրան ետ դեպի Շերոյեն ուղարկեց հաղորդելու, որ նա բացի բանտերի դռները և այնտեղ արգելափակված հռոմայեցիներին դուրս հանի, նրանց դինի և հոսորովի վրա շարժվի: Շերոյեն հնազանդվեց կայսեր և բանտարկյալներին ազատելով, հարձակվեց հայրասպան [իբ] հոր՝ հոսորովի վրա: Վերջինս փորձեց փախուստի դիմել, բայց ապարդյուն: Նրան ձերբակալեցին, թևերը մեջքին ամուր երկաթե կապանքների մեջ առան, ոտքերին ու վզին սուզակապարներ կախեցին և առաջնորդեցին հավառի տունը, որը նա նոր էր կառուցել և ամրացրել գանձատան վերածել: Նրան շատ քիչ հաց էին տալիս ու ջուր, սովամահ անում, համաձայն Շերոյեի կարգադրութեան. «Թող իզուտ տեղ կուտակած ոսկին ուտի, որի սիրույն շատերին սովամահ արեց, աշխարհն ամայացրեց»: Նրա մոտ նա սատրապներին էր ուղարկում, որպեսզի զլխին թուք ու լուտանք թափեն: Ապա բերել տվեց նրա որդի Մարդանշահին, որին հոսորովն

ուղում էր թագադրել և նրա աչքի առաջ սրի քաշեց: Նրա աչքի առաջ կոտորեցին նրա բոլոր մյուս զավակներին: Շերոյեն Նոսրովի մոտ ուղարկեց վերջինիս բոլոր թշնամիներին՝ նրան գանահարելու, գլխին թուք ու լուտանք թափելու: Դա հինգ օր տևեց, որից հետո Շերոյեի հրամանով նրան նետահար արեցին: Եվ այդպես, դանդաղորեն նա շարաշար ավանդեց իր շար հոգին²³³: Դրանից հետո Շերոյեն Հերակլիոսին նամակով ավետեց²³⁴ պիղծ Նոսրովի սպանության մասին, նրա հետ կայուն խաղաղություն կնքեց²³⁵, վերադարձրեց զնդաններում գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին, Պարսկաստանում գտնվող բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում և Զաքարիա պատրիարքին: Նա վերադարձրեց նաև Շահր Վարազի կողմից Երուսաղեմի գրավման ժամանակ այնտեղից տարված [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը:

[A. M. 6119]

Պարսից արքա Շերոյե²³⁶, թագավորեց մեկ տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6119 թ.

[Քրիստոսի մարդեղունիան] 619 թ.

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 18-րդ տարին

[Պարսից Շերոյե արքայի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 19-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին երբ պարսիկների և հոռմայեցիների միջև հաշտություն կնքվեց, կայսրն իր եղբայր Թեոդորոսին նամակներով և Շերոյե արքայի պաշտոնյաներով ուղարկեց, որպեսզի Եդեսիայում, Պաղեստինում, Երուսաղեմում և հոռմայեցիների այլ քաղաքներում գտնվող պարսիկներին հոռմայեցիների երկրի միջով հաշտ ու խաղաղ և անվնաս անցկացնեն Պարսկաստան: Այսպիսով կայսրը Պարսկաստանի դեմ վեց տարի պատերազմ մղելուց հետո, 7-րդ տարին հաշտություն կնքեց և մեծ ուրախությամբ Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ²³⁷: Դրա մեջ ինչ-որ խորհուրդ կար. աստված վեց օրվա մեջ համայն աշխարհն արարչագործելուց հետո, յոթերորդ օրը հանգստյան օր կոչեց: Ահա նույն ձևով և Հերակլիոսը, վեց տարի բազում խոնջանքների միջով անցնելով, յոթերորդ տարին խաղաղությամբ ու բերկրանքով քաղաք վերադարձավ ու

հանգստացալ: Քաղաքի բնակչութիւնը նրա զայստյան լուրն առնելով, բոլորը միասին տենչանքով լի, ձիթենու ճյուղեր բռնած, ջահերով, պատրիարքով, [Հերակլիոսի] որդի Կոստանդին կայսրով²³⁸ դուրս եկան Հիերիա²³⁹ Հերակլիոսին ընդառաջ, փառաբանելով նրան բերկրալից ու արտասովալից: Նրա որդին մոտեցաւ [Հերակլիոսի] և երկրպագեց: Նրանք գրկախառնվեցին ու հողը արցունքներով ցողեցին: Համայն ժողովուրդը տեսնելով դա, աստծուն գոհութիւն հայտնեց: Ահա կայսեր այդպէս դիմավորելով, բերկրալից մտան քաղաք:

[A. M. 6120]

Պարսից արքա Արտաշիր²⁴⁰: Թագավորեց յոթ ամիս:

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6120 թ.

[Քրիստոսի մարդկութեան] 620 թ.

[Հռոմայեցիների Հեռակալիս կայսեր] 19-րդ տարին

[Պարսից Արտաշիր արարալի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերդիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարվա գարնանը կայսրը թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, պատվական ու կենարար խաչափայտով զնաց Երուսաղեմ՝ աստծուն գոհութիւն հայտնելու: Երբ հասավ Տիբերիաս, քրիստոնյաները նրա առաջ ոմն Բենիամինի ամբաստանեցին, թե նա իրենց նեղում է: Շատ հարուստ լինելով կայսեր և նրա ղորքը նա ընդունեց: Կայսրը պարսավեց նրան. «Ինչու ես ճնշում քրիստոնյաներին»: Նա պատասխանեց. «Որովհետև նրանք իմ հավատքի թշնամիներն են»: Նա հրեա էր: Կայսրը խրատեց նրան, հորդորեց ու մկրտեց քրիստոնյա Եվստաթիոս նեպոլսեցու տանր: Նա էլ էր կայսեր ընդունել: Մտնելով Երուսաղեմ, կայսրը Զաքարիա պատրիարքին վերահաստատեց իր աթոռին, սեփական տեղում ամփոփեց պատվական ու կենարար խաչափայտը և աստծուն բազում գոհութիւն հայտնեց: Ապա հրեաներին սուրբ քաղաքից արտաքսեց, կարգադրեց, որ նրանք լինեն քաղաքից երեք մղոնից ոչ պակաս հեռավորութեան վրա²⁴¹: Գալով Եղեսիա, ուղղափառներին հանձնեց եկեղեցին, որը խոսրովի ժամանակներից սկսած նեստորականների ձեռքն էր անցել: Հիերապոլսում նա իմացաւ, որ պարսից արքա Շերո-

յնն վախճանվել է, որ պարսից գահին տիրացել է նրա որդի Արտաշի-
րը: Սա իշխեց 7 ամիս, Շահր Վարադըր նրա դեմ ապստամբեց և սպա-
նելով, պարսից վրա թագավորեց 2 ամիս²⁴²: Պարսիկներն սպանեցին
նրան և արքա հռչակեցին Բոբանեին²⁴³, խոսրովի դստեր, որ պարսից
վրա իշխեց 7 ամիս: Սրան հաջորդեց Որմիղղը²⁴⁴, սարակինոսները նը-
բան քշեցին, որով պարսից թագավորութունն անցավ արաբների ձեռքը
և այդպես է մինչև օրս:

[A. M. 6121]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6121 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 621 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 20-րդ տարին

Պարսից Որմիղղ արքա-
յի 11-ամյա թագավորու-
թյան 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
դիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 21-րդ
տարին

Երուսաղեմի Ջաքարիա
պատրիարքի 22-ամյա ա-
թոռակալության 21-րդ տա-
րին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի 14-ամյա ա-
թոռակալության 11-րդ տա-
րին

Այդ տարին, Հերակլիոս կայսեր Հիերապոլսում եղած ժամանակ,
նրա մոտ եկավ հակոբիկներին²⁴⁵ պատրիարք Աթանասիոսը, մի զարհու-
րելի, շարագործ մարդ, ասորիների բնածին նենգությամբ լի: Հավատ-
քի հարցերի շուրջ նա կայսեր հետ բանավեճի բռնվեց: Հերակլիոսը
խոստացավ նրան Անտիոքի պատրիարք նշանակել, եթե ընդունի Քաղ-
կեդոնի ժողովը: Նա երկերեսանիորեն ընդունեց, խոստովանեց Քրիստոսի
երկու, իրար միացած բնությունները: Նա հարցրեց կայսեր [Քրիստո-
սի] ներգործության և կամքի մասին՝ ինչպես պետք է խոստովանել ի
Քրիստոս՝ երկակ, թե՞ միակ: Կայսրը հարցին անտեղյակ, գրեց Կոս-
տանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին, հրավիրեց նաև Փասիսի Կյու-
րոս եպիսկոպոսին և նրան հարցուփորձ անելով գտավ, որ նա համա-
կարծիք է Սերգիոսին՝ [Քրիստոս] մեկ կամք²⁴⁶ և մեկ ներգործություն
ունի: Սերգիոսը, լինելով ծագումով ասորի, հակոբիկ ծնողների որդի,
խոստովանեց և գրեց Քրիստոսի մեջ առկա մեկ բնական կամքի և մեկ
ներգործության մասին: Կայսրը երկուսի կարծիքը համեմատելով տե-
սավ, որ Աթանասիոսն էլ համախոհ է նրանց: Վերջինս գտնում էր, ու
եթե ներգործությունը մեկ է, ապա բնությունն էլ մեկ կլինի: Կայսրն

իմանալով նրանց հայեցակետը, նամակ է գրում Հռոմի Հովհաննես պապին²⁴⁷ և տեղեկացնում այդ երկուսի կարծիքների մասին: Վերջինս մերժեց նրանց հերձվածք: Ալեքսանգրիայի Գեորգ պատրիարքի վախճանման առթիվ Ալեքսանգրիա որպես պատրիարք է ուղարկվում Կյուրոսը, որը միանալով Փարանի Թեոդորոս եպիսկոպոսին²⁴⁸, գլուխ բերեց այդ խախուտ միությունը, խոստովանելով ի Քրիստոս միայն մեկ բնական ներգործություն: Սրանց նման ընթացքի պատճառով Քաղկեդոնի ժողովն²⁴⁹ ու ընդհանրական եկեղեցին մեծ նախատինք ապրեցին. հակորիկներն ու թեոդոսիանոսները պարծենում էին, ասելով. «Ոչ թե մենք միաբանեցինք Քաղկեդոնին, այլ ավելի շուտ Քաղկեդոնը միաբանեց մեզ: Քրիստոսի մեկ ներգործություն խոստովանելով, դրանով իսկ նույն մեկ բնություն խոստովանեց»: Այդ ընթացքում Երուսաղեմի պատրիարք է ձեռնադրվում Սոփրոնիոսը²⁵⁰, որն իրեն ենթակա եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նղովեց միակամության դավանանքը և ժողովական փաստաթղթերը Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին և Հռոմի Հովհաննես պապին ուղարկեց: Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, ամոթահար եղավ, նա թեև շքանկացավ շեղյալ հայտարարել իր կարգադրությունները, բայց ի վիճակի էլ չէր տանել նախատինքը: Այն ժամանակ, կարծելով, թե ինչ-որ մի մեծ բան է անում, հրապարակում է այսպես կոչված էդիկտը, որի համաձայն շսլետք է խոստովանել ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու ներգործություն²⁵¹: Սևերիանոսները²⁵², ծանոթանալով դրան, ընդհանրական եկեղեցին ծաղր ու ծանակի ենթարկեցին, ասելով. «Նախկինում նեստորի²⁵³ ուսմունքը դավանող քաղկեդոնականները խելքի եկան, ճշմարտությանը վերադարձան և մեզ միացան, Քրիստոսի մեկ ներգործության հետ մեկ բնություն խոստովանեցին, բայց այժմ, ոտնահարելով ճշմարտությունը, մեկից էլ, մյուսից էլ ղրկվեցին և այժմ խոստովանում են ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու բնություն»: Սերգիոսի մահից հետո Կոստանդնուպոլսի աթոռին նստեց Պյուրոսը²⁵⁴, որն ամբարշտաբար հաստատեց Սերգիոսի և Կյուրոսի դավանանքը: Երբ Հերակլիոսը վախճանվեց և թագավորեց նրա որդի Կոստանդինը, Պյուրոսը Մարտինեի²⁵⁵ հետ միասին թունավորեցին [կայսեր]: Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլեոնասը²⁵⁶, Բայց սենատը և քաղաքը Պյուրոսին, Մարտինեին և վերջինիս որդուն որպես ամբարիշտների արտաքսեցին քաղաքից: Թագավորում է Կոստասը²⁵⁷, Կոստանդնի որդին, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է ձեռնադրվում Պավղոսը²⁵⁸, նա էլ հերձվածող: Հռոմի Հովհաննես պապը եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նղովեց միակամականների հերձվածք: Ժողով գումարելով միաբնակ-

ներին այդպես նզովեցին նաև Աֆրիկայի, Բյուզակիոնի, Նումիդիայի և Մավրիտանիայի մի շարք եպիսկոպոսներ: Հռոմի Հովհաննես պապի ննջումից հետո նրա փոխարեն պապ է ձեռնադրվում Թեոդորոսը²⁵⁹: Իսկ Պյուրոսը դալով Աֆրիկա, հանդիպում է ամենասուրբ Մաքսիմոս արքային, որը մեծ հարգանք էր վայելում մենակյացի իր վսեմ գործունեությամբ, նաև տեղի աստվածակիր եպիսկոպոսներին, որոնք նրան նախատելուց և համոզելուց հետո, Հռոմ, Թեոդորոս պապի մոտ ուղարկեցին: Պյուրոսը պապին հանձնեց իր ուղղափառությունը հաստատող դիրք, որից հետո ընդունվեց նրանից: Բայց հեռանալով Հռոմից և գալով Ռավեննա, շան նման իր փսխածին դարձավ²⁶⁰: Թեոդորոս պապը, տեղեկանալով այդ մասին, գերագույն առաքյալ Պետրոսի գերեզմանի մոտ եկեղեցական ժողով գումարեց: Նա սուրբ բաժակո խնդրեց, թանաքի մեջ Քրիստոսի կենարար արյունից²⁶¹ կաթեցրեց և իր ձեռքով ստորադրեց Պյուրոսի և նրա համախոհների կարգալույծ լինելը: Պյուրոսի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց և Պավղոսի մահից հետո հանդուգն այլադավանները Պյուրոսին դարձյալ հաստատեցին Կոստանդնուպոլսի աթոռին: Թեոդորոս պապի մահից հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում սրբազնագույն Մարտինոսը²⁶²: Մաքսիմոսն Աֆրիկայից Հռոմ ժամանելով, գրգռեց Մարտինոս պապի նախանձախնդրությունը: հարյուր հիսուն եպիսկոպոսների ժողով գումարվեց, որտեղ նզովեցին Սերգիոսին, Պյուրոսին, Կյուրոսին և Պավղոսին, հաստատեցին և հրապարակեցին Քրիստոսի մեր աստուծո երկու կամք և երկու ներգործություն ունենալու [ուսմունքը]՝ Հերակլիոսի թոռ Կոստաս կայսեր թագավորության 9-րդ և ինդիկտիոնի 8-րդ տարում: [Կայսրը] տեղեկանալով այդ մասին, դագաղեց, սուրբ Մարտինոսին և Մաքսիմոսին Կոստանդնուպոլիս բերել տվեց և խոշտանգելուց հետո իներսոն և նրա շրջաններն աքսորեց: Նա պատժեց նաև արևմտական բազում եպիսկոպոսների: Մարտինոսի աքսորվելուց հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում Ագաթոնը²⁶³, որն աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, նա էլ սուրբ ժողով գումարեց, մերժեց միակամականների հերձվածը և հաստատեց [Քրիստոսի] երկու կամքի և երկու ներգործության մասին ուսմունքը՝ Ահա երբ կայսրերի և ամբարիշտ հոգևորականների կողմից եկեղեցին այդպես ալեկոծվում էր, հանդես եկավ հռչակավոր անապատական Ամալիկը, խարազանելով մեզ քրիստոնյաներիս. ռոմեական զորք առաջին անգամ լինելով սարսափելի պարտություն կրեց, ես նկատի ունեմ Գաբիթայի և Յարմուկի²⁶⁴ [դեպքերը] և Դաթեսմոնի արյունահեղությունը, որին հաջորդեց Պաղեստինի Կեսարիայի²⁶⁵ և Երուսաղեմի

առումը, Եզրպտոսի կործանումը ապա [կայսրութեան] միջերկրյա շրջանների և կղզիների, ողջ Ռոմանիայի գերեզարումը, Փյունիկեում հռոմեական զորքի ու նավատորմի ղի կատարյալ կործանումը, քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների և երկրների ամայացումը, մի բան, որ դադարեց միայն եկեղեցին հալածողի շարաշար սպանմամբ Սիկիլիայում²⁶⁶,

[A. M. 6122]

Աշխարհի արարչագործության 6122 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 622 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 21-րդ տարին

Արարների Մոհամմեդի 9-րդ տարին

առաջնորդ իշխանության

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Երուսաղեմի Ջաբարիս պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Այդ տարին վախճանվեց սարակինոսների առաջնորդ և սուտ մարգարե Մոհամմեդը, հաջորդ նշանակելով իր ազգական Աբու Բաբրին²⁶⁷։ Լույն տարին նրա համբավը տարածվեց։ Բոլորը սարսափի մեջ էին։ Մոլորյալ հրեաները նրա հանդես գալու սկզբում կարծում էին, որ հենց սա է, որ կա իրենց սպասած օծյալը, նրանց երևելիներից ոմանք անգամ մոտր գնացին և ընդունեցին նրա կրոնը՝ հրաժարվելով աստվածատես Մովսեսի կրոնից։ Այդ բանն անողները տասը հողի էին և հետն եղսն մինչև նրա սպանությունը։ Երբ տեսան, որ նա ուղտի միս է ուտում, համոզվեցին, որ իրենց կարծածը չէ և շղիտեին ինչպես վարվել։ Թշվառականները, վախենալով հրաժարվել նրա կրոնից, սովորեցնում էին մեր՝ քրիստոնյաներիս դեմ անօրինություններ գործել։ Բայց շարունակում էին մնալ նրա հետ։ Ես անհրաժեշտ եմ գտնում պատմել սրա ծագման մասին։ Նա սերում էր Աբրահամի որդի Իսմայիլի՝ շատ նշանավոր մի ցեղից։ Սրանց բոլորի հայրն է համարվում Իսմայիլից սերած Նիդարոսը²⁶⁸, որն ունենում է երկու որդի՝ Մունդարոսին և Ռաբիային²⁶⁹։ Մունդարոսը ծնավ Կուրասոսին, Կայսոսին, Թեմիմեին, Ասադոսին²⁷⁰ և այլ անհայտ զավակներ։ Սրանք բոլորը վրանաբնակ էին և ապրում էին Մադիանիտ անապատում²⁷¹, զրաղվելով անասնապահու-

թյամբ: Ավելի խորքերում²⁷² ապրում են այլ՝ Իեկտանի ցեղին պատկանող [արաբներ], որոնք կոչվում են Ամանիտներ²⁷³, այսինքն՝ Հոմերիտներ²⁷⁴: Սրանցից ոմանք ուղտերով վաճառականությամբ էին զբաղվում: Վերոհիշյալ Մոհամմեդը, լինելով աղքատ ու որբ, որոշում է իր ազգական Խադիզա²⁷⁵ անունով մի կնոջ վարձով ծառայել որպես ուղտապան և Ծգիպտոսում ու Պաղեստինում վաճառականություն անել: Մի փոքր անց նա հանդգնեց սողոսկել այդ այրի կնոջ մոտ և նրան կնության առնել, տիրանալով նրա ուղտերին և ունեցվածքին: Գալով Պաղեստին, նա շփման մեջ մտավ հրեաների և քրիստոնյաների հետ, ծանոթացավ նրանց սուրբ գրքերին: Նա ընկնավորությամբ հիվանդացավ²⁷⁶: Նրա կինը, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեց, որ ինքր լինելով ազնվական, կապվեց մի մարդու հետ որը բավական չէ աղքատ էր, այլև ընկնավոր: Մոհամմեդը փորձում է նրան հաճոյանալ, ասելով. «Ծս տեսիլքի մեջ Գաբրիել կոչվող հրեշտակին եմ տեսնում և շկարողանալով նրա տեսքին դիմանալ, ուշաթափվում, ընկնում եմ»: Կինը մի ծանոթ վանական: ուներ²⁷⁷, որն իր վատության պատճառով աքսորվել էր և այնտեղ էր ապրում: Ահա սրան նա ամեն ինչ տեղեկացրեց, տվեց և հրեշտակի անունը: Վանականն, ուղենալով նրան իրազեկ դարձնել, ասաց. «Նա ճշմարիտ է, հ/րավի բոլոր մարգարեններին հենց այդ հրեշտակն է ուղարկվում»: Առաջինն այդ կինն եղավ ահա, ով ականջ կախեց և հավատաց սուտ աբբայի խոսքին, և ցեղակից այլ կանանց հայտնեց, որ Մոհամմեդը մարգարե է: Համբավը կանանց շրջանից մուտք գործեց տղամարդկանց շրջանը, նախ և առաջ Աբու Բաբրին, որին և Մոհամմեդը իրեն հաջորդ նշանակեց: Սրա հերձվածն ի վերջո զենքի ուժով տարածվեց էթիոպի²⁷⁸ շրջաններում: Սկզբում հերձվածը տասը տարի ծավալվեց ընդհատակում, զենքի ուժով նույնպես տասը տարի, իսկ բացահայտ՝ ինն: Մոհամմեդն իր հետևորդներին վարդապետեց, թե թշնամուն սպանողը կամ թշնամուց սպանվողը դրախտ է գնում²⁷⁹: Իսկ դրախտը նրա ասելով ուտել-խմելու, կանանց հետ հարաբերվելու տեղ է, որ այնտեղ կան գինու, մեղրի և կաթի դետեր, իսկ կանայք այստեղի կանանց նման չեն, ուրիշ բան են, խառնակությունն ու հաճույքն էլ՝ երկարատև⁸⁰: Անվայել ու հիմար այլ բաներ էլ էր նա ասում, ինչպես և այն, թե պետք է միմյանց կարեկցել և օգնել անարդարության զոհերին:

Նույն տարին, ինդիկտիոնի շորրորդ տարին, նոյեմբեր ամսի յոթին, արևելքում Հերակլիոսին որդի ծնվեց՝ Դավիթը: Նույն օրը ծնվեց նաև Հերակլիոսը, Մեծ Հերակլիոսի որդի Փոքր Հերակլիոսի (որ և Կոստանդին էր կոչվում), որդին: Նա մկրտվեց Վլախեոնայում, ինդիկտիոնի

հինգերորդ տարին, նոյեմբեր ամսի երեքին, ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6123]

Արաբների առաջնորդ Աբու Բաբր: Իշխեց երեք տարի: Երուսաղեմի Մողեստոս պատրիարք²⁸¹: Աթոռակալեց երկու տարի:

[Աշխարհի արարչադոր-
ծության] 6123 թ.

[Քրիստոսի մարգեղու-
թյան] 623 թ.

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների Աբու Բաբր
առաջնորդի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
գիոս պատրիարքի] 23-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Մողեստոս
պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները ապստամբեցին և պատերազմեցին միմյանց դեմ: Այդ ժամանակները հնդիկների թագավորը Հերակլիոսին՝ պարսիկներին հաղթելու առթիվ շնորհավորանքներ ուղարկեց, մեծ քանակութեամբ մարգարիտներ և թանկագին քարեր: Մի փոքր առաջ վախճանվել էր Մոհամմեդը: Նա շորս ամիրաներ էր նշանակել՝ պատերազմելու քրիստոնյա արաբների²⁸² դեմ: Նրանք, մտադիր լինելով հարձակվել Մուխեոն գյուղում գտնվող [քրիստոնյա] արաբների վրա, վերջիններիս գոհամատուցման օրը, հասան ու կանգ առան այդ գյուղի դիմաց: Իյուղում էր դտնվում Թեոդորոս վիկարիոսը²⁸³, որն այդ մասին տեղեկացավ իր վարձկան ոմն կորասենից²⁸⁴, անունը Կուտաբա²⁸⁵: Հավաքելով անապատի բոլոր կայազորների զինվորներին և սարակինոսից իսլանալով իրենց վրա հարձակվելու ճշգրիտ օրն ու ժամը, վիկարիոսը նախահարձակ է լինում Մոթուս կոչվող գյուղում և սպանում երեք ամիրաների և նրանց մեծաթիվ զինվորների: Մի ամիրա միայն փրկվեց, ևսլեղը, որին կոչում էին «Սուրն աստուծո»²⁸⁶: Այս շրջանի արաբներից ոմանք կայսրերի կողմից փոքր ոռճիկներ էին ստանում՝ պահպանելու համար անապատի անցումները: Ահա հենց այս ժամանակ ինչ-որ ներքինի եկավ զինվորների ոռճիկները վճարելու: Արաբներն էլ եկան սովորութեամբ համաձայն իրենց ոռճիկները ստանալու, բայց ներքինին վորնդեց նրանց, ասելով. «Տերը²⁸⁷ հաղիվ է կարողանում զինվորների ոռճիկը տալ, որ տեղից տա այս շներին»: Արաբները նեղացած գնացին իրենց ցեղակիցների մոտ և նրանց առաջնորդեցին անապատի անցումը

համարվող անշափ հարուստ Գաղալի²⁸⁸ շրջանը, Սինա լեռան սահմաններում:

[A. M. 6124]

Աշխարհի արարչագործության 6124 թ. . Քրիստոսի մարդեղություն 624 թ.

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 23-րդ տարին . Արարների առաջնորդ Արու Բաբրի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին . Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին

Երուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին . Ալեքսանդրիայի, Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 14-րդ տարին

Այդ տարին Արու Բաբրը շորս ղորավարներ ուղարկեց, որոնք, ինչպես վերևում ասացի, արաբների ուղեկցությամբ եկան և գրավեցին Հիրան²⁸⁹ և Գաղալի²⁹⁰ ողջ շրջանը: Պաղեստինի կեսարիա քաղաքից փոքրաթիվ ղինվորներով հազիվ տեղ հասած Սերգիոսը մառտի բռնվեց և առաջինն էլ սպանվեց իր երեք հարյուր զինվորներով հանդերձ: Արաբները փայլուն հաղթանակ տարած, բաղում գերիներով ու ավարով վերադարձան:

Նույն տարին Պաղեստինում երկրաշարժ եղավ, երկնքի հարավային մասում Ղոկիտես²⁹¹ կոչվող աստղն երևաց: Նա արաբների տիրակալությանն էր կանխագուշակում: Աստղը երևաց 30 օր, հարավից հասնելով Նյուսիս: Նա սրածև էր:

[A. M. 6125]

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք²⁹², Աթոռակալեց 3 տարի: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք²⁹³, Աթոռակալեց 10 տարի:

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 24-րդ տարին . [Արարների առաջնորդ Արու Բաբրի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին . [Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի] 1-ին տարին . [Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին վախճանվեց Աբու Բաբրը, ամիրայանալով երկու և կես տարի: Իշխանութիւնն անցավ Օմարին²⁹⁴, որն Արաբիա զորք ուղարկելով²⁹⁵ գրավեց Բոստրա քաղաքը²⁹⁶ և այլ քաղաքներ: Նրանք հասան մինչև Գաբիթա²⁹⁷: Սրանց դեմ դուրս եկավ Հերակլիոս կայսեր եղբայր Թեոդորոսը, որը պարտութիւն կրելով եկավ կայսեր մոտ Եդեսիա²⁹⁸, Կայսրը զորավար նշանակեց մի ուրիշի՝ Վահանին, իսկ Թեոդորոս սակեղարիոսին հոռմեական զորքով արաբների դեմ ուղարկեց: Հասնելով Եմեսա²⁹⁹, նա բազում սարակինոսների հանդիպեց, նրանց ջարդ տվեց՝ իրենց ամիրայով հանդերձ³⁰⁰, իսկ կենդանի մնացածներին հալածակոն արեց մինչև Դամասկոս: Այնտեղից նա գնաց բանակեց Բարդանեսիոն գետի ափին: Իսկ Հերակլիոսը հուսահատ, թողնելով Ասորիքը, Երուսաղեմից առավ պատվական խաչափայտը և գնաց Կոստանդնուպոլիս, Վահանին և Թեոդորոս սակեղարիոսին հրամայելով Դամասկոսից շրջվել դեպի Եմեսա: Նրանք 40 հազար զորք ունեին և հալածեցին արաբներին Եմեսայից մինչև Դամասկոս:

[A. M. 6126]

Աշխարհի արարչազոր-
ծության 6126 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
626 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
գավորության 25-րդ տարին

Արարների առաջնորդ
Օմարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի 11եր-
գիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալության 26-րդ
տարին

Երուսաղեմի Սուիրոնիոս
պատրիարքի 3-ամյա աթո-
ռակալության 2-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 2-րդ տա-
րին

Այդ տարին արաբները անհամար զորքով Արաբիայի վրա³⁰¹ ար-
շավեցին, Դամասկոսի շրջանները: Վահանը, իմանալով այդ մասին, դի-
մեց կայսերական սակեղարիոսին, որպեսզի նա իր զորքով շտապի իրեն
օգնության, քանզի արաբները մեծաթիվ էին: Սակեղարիոսը եկավ Վա-
հանի մոտ: Եմեսայից դուրս զալով, նրանք հանդիպում են արաբներին
և հենց առաջին օրը, որը երեքշաբթի էր, իոոս ամսի³⁰² քսաներեքին,
մարտի բռնվում: Սակեղարիոսի զորքը պարտութիւն է կրում: Վահանի
զորքերն ապստամբութիւն բարձրացնելով, Վահանին կայսր ևն

Նշակում, իսկ Հերակլիոսին՝ գահրնկեց հայտարարում: Դրա վրա սակելլարիոսի ղինվորները թողեցին հեռացան, իսկ սարակինոսները հարմար առիթ գտնելով, մարտ են տալիս: Հռոմայեցիների ղեմ հարավային բամի փչեց, նրա բարձրացրած փոշին թույլ շտվեց իրենց թշնամիներին ղիմադրել և ահա դրա պատճառով նրանք պարտվեցին, փախուստի ղիմեցին դեպի Յարմուկ³⁰³ դետի կիրճերը, ուր և գլխովին ոչնչացան: Երկու ղորավարների գլխավորած ղորքը 40 հազար հոգի էին: Այստեղ սարակինոսները փայլուն հաղթանակ տանելով, շարժվեցին Դամասկոսի վրա և գրավելով այն, ինչպես և Փյունիկեի շրջանները, այնտեղ էլ հաստատվեցին: Ապա Եգիպտոսի վրա արշավեցին: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքը լսելով այդ մասին, մտահոգության մեջ ընկավ: Վախենալով նրանց ագահությունից, նա պայմանագիր կնքեց, խոստացավ որ Եգիպտոսը նրանց տարեկան 12 բյուր ղինար կվճարի, ըստ կնքված պայմանավորվածության ոսկի կվճարի: Վճարելով երեք տարվա համար, նա Եգիպտոսը ավերածություններից փրկեց: Կյուրոսը կայսեր առաջ ամբաստանվեց՝ Եգիպտոսի ոսկին սարակինոսներին տալու համար: Կայսրը, գայրացած, նրան կանչեց, իսկ ավգուստալիոս նշանակեց հայաղգի ոմն Մանվելի: Երբ ժամանակը լրացավ, սարակինոսների գործակալներն եկան ոսկին ստանալու, բայց Մանվելը նրանց ձեռնունայն ղուրս հանեց, ասելով. «Ես անգեն Կյուրոսը չեմ, որ ձեղ հարկ վճարեմ: Ես ղինված եմ»: Հենց որ սրանք հեռացան, սարակինոսները Եգիպտոսի վրա հարձակվեցին, Մանվելին մարտ տվեցին և փախուստի մատնեցին: Նա մի քանի հոգով փրկվեց Ալեքսանդրիայում: Ահա այն ժամանակ սարակինոսները Եգիպտոսը հարկատու ղարձրին: Հերակլիոսը կատարվածին իրագեկ ղառնալով, [արաբների] մոտ Կյուրոսին ուղարկեց՝ նրանց համողելու Եգիպտոսից հեռանալ, խոստանալով հարգանախկին համաձայնությունը: Կյուրոսը գնալով սարակինոսների ճամբարը, արղարացավ նրանց, թե համաձայնության խախտման հարցում ինքր մեղք շունի է եթե ուղում են, ինքր նախկին համաձայնությունը երղումներով կհաստատի: Սարակինոսները, սակայն, տեղի շտվեցին և պատրիարքին ասացին. «Կարո՞ղ ես այս հսկայական սյունը կուլ տալ»: Նա պատասխանեց. «Հնարավոր չէ»: Նրանք ասացին. «Մեղ համար էլ այլևս հնարավոր չէ Եգիպտոսից հեռանալ»³⁰⁴:

[A. M. 6127]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6127 թ.

Քրիստոսի մտրդեղության
627 թ.

Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր 31-ամյա թա-
ղավորութւան 26-րդ տարին

Արարների առաջնորդ
Օմարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սեր-
բիոս պատրիարքի 29-ամ-
յա աթոռակալութւան 27-րդ
տարին

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս
պատրիարքի 3-ամյա աթո-
ռակալութւան 3-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալութւան 3-րդ տա-
րին

Այդ տարին Օմարը³⁰⁵ Պաղեստինի վրա արշավեց և երկու տարի պաշարման մեջ առնելով սուրբ քաղաքը, պայմանով տիրացավ նրան. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքը համայն Պաղեստինի անձեռնմխելիութւան մասին հաստատադույն երաշխիքներ ստացավ³⁰⁶: Օմարը սուրբ քաղաք մտավ ուղտի բրդից պատրաստված կեղտոտ հագուստներով և սաղայելական կեղծավորությամբ ցանկացավ տեսնել Սողոմոնի կառուցած հրեից տաճարը, մտադիր լինելով այն իր խայտառակ կրոնի աղոթատեղին դարձնել: Սոփրոնիոսը նրան ականատես լինելով, ասաց. «Ճշմարիտ սա է Դանիել մարգարեի ասած «պղծութիւնն աւերածին», որ սուրբ տեղում է կանգնած»³⁰⁷: Իսկ պաշտութւան պաշտպանն արտասովալից ողբաց քրիստոնյաներին: Երբ [Օմարը] տեղ հասավ, պատրիարքն առաջարկեց նրան սավան ու հանդերձներ, բայց նա մերժեց հագնել դրանք: Պատրիարքը հաղիվ կարողացավ նրան համոզել հագնել, մինչև որ լվացին նրա [կեղտոտ] հանդերձները, որից հետո Օմարը ստացածը Սոփրոնիոսին վերադարձրեց և հագավ սեփական հանդերձները: Այդ ընթացքում վախճանվեց Սոփրոնիոսը, խոսքով ու գործով երուսաղեմացւոց եկեղեցին անշափ զարդարողը, Հերակլիոսի և նրա համախոհ միակամայականներ Սերգիոսի և Պյուրոսի շարափառութւան դեմ պայքարողը: Եւ այն տարին Օմարը Ասորիք ուղարկեց Իադին³⁰⁸, որը համայն Ասորիքը սարակինոսներին ենթարկեց:

[A. M. 6128]

[Հոռմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 27-րդ տարին

[Սրարների առաջնորդ
Օմարի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սեր-
բիոս պատրիարքի] 28-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Օսրոենի կառավարիչ³⁰⁹ Հովհաննեսը, մականունը Կատեաս, եկավ Խալկիս³¹⁰, Իադի մոտ և նրա հետ պայման կնքեց՝ վճարել տարեկան տասը բյուր դահեկան և այնքան ժամանակ, ինչ ադ դումարը վճարվում է նրան, ոչ խաղաղարար, ոչ պատերազմով նա իրավունք չունենա անցնել Եփրատ դետր: Այդ պայմանը կնքելով Հովհաննեսը վերադարձավ Եդեսիա և հավաքելով տարեկան հարկը, առաքեց Իադին: Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, Հովհաննեսին համարեց մեղավոր, քանզի առանց կայսեր գիտության նա դիմեց նման քայլի: Պաշտոնանկ անելով նրան, դատապարտեց աքսորի, իսկ նրա պաշտոնը տվեց ոմն Պտուլեմեոս ստրատելատի:

[A. M. 6129]

[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 28-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 29-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին արաբները գրավեցին Անտիոքը: Օմարը սարակինոսներին ենթակա բովանդակ երկրի՝ Եգիպտոսից մինչև Եփրատ, զորավար և ամիրա նշանակեց Մուավիային³¹¹:

[A. M. 6130]

Աշխարհի արարչագործության 6130 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 630 թ.

Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 29-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 5-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարին Իադը բովանդակ ղորքն անցկացրեց Եփրատի վրայով և հասավ Եդեսիա: Եդեսացիք բացեցին քաղաքի դարբասները, նախօրոք իրենց երկրի ապահովության, ստրատելատի և նրա հոռմայեցի զինվորների կյանքի անվտանգության մասին երաշխիքներ ստանալով: Սարակինոսներն այնուհետև շարժվեցին Կոստանդիայի³¹² վրա և պաշարելով այն, դրոհով առան, սպանելով երեք հարյուր հոռմայեցիների: Այն-

տեղից գնացին Դարա և այն էլ գրոհով առան, շատերին կոտորեցին: Ահա այդպես Իադը նվաճեց համայն Միջագետքը:

[A. M. 6131]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 30-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյու-
րոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարին սարակինոսները Պարսկաստանի վրա արշավեցին և պատերազմելով պարսիկների դեմ, նրանց գլխովին պարտության մասնեցին և բոլորին հպատակեցրին: Պարսից արքա Որմիզդը արքունիքը լքելով, փախուստի դիմեց խորին Պարսկաստան: Սարակինոսները գերի վերցրին Որմիզդի դուստրերին՝ թագավորական ողջ կայքով հանդերձ և Օմարի մոտ բերեցին:

Այդ տարին Օմարը հրամայեց իրեն ենթակա համայն երկրում մարդահամար և հաշվառում անցկացնել: Մարդկանց, անասունների և տունկերի հաշվառում անցկացվեց:

[A. M. 6132]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 31-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսին, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին ջրգողութունից վախճանվեց Հերակլիոս կայսրը³¹³, թագավորելով երեսուն տարի և տասը ամիս³¹⁴: Նրանից հետո շորս ամիս թագավորած նրա որդի Կոստանդինն թունավորեցին իր խորթ մայր Մարտինեն և պատրիարք Պյուրոսը: Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլեոնասը իր մոր Մարտինեի հետ:

[A. M. 6133]

Հռոմայեցիների կայսր Հերակլեոնաս: Թագավորեց 6 ամիս: Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք³¹⁵: Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լեոնաս կայսեր] 1-ին տա-
րին

[Արաբների առաջնորդ
Օմարի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան յոթամյա պաշարումից հետո գրավեց Պա-
ղեստինի Կեսարիան, որտեղ կոտորեց յոթ հազար հռոմայեցի:

Այդ տարին սենատը Հերակլեոնասին, նրա մայր Մարտինեին և
Վալենտինոսին տապալեց³¹⁶: Մարտինեի լեզուն կտրեցին, Հերակլեոնա-
սի՝ քիթը և աքսորելով նրանց, գահ բարձրացրին Կոստասին³¹⁷: Կոս-
տանդնի որդուն՝ Հերակլիոսի թոռան: Նա թաղավորեց քսանյոթ տարի:
Պյուրոսին կարգալույծ անելուց հետո, հոկտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի
տասնհինգերորդ տարին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց
երեց և եկեղեցու տնտես Պավղոսը: Նա տասներկու տարի աթոռակա-
լեց³¹⁸:

[A. M. 6134]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6134 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
634 թ.

Հռոմայեցիների Կոս-
տաս կայսեր 27-ամյա թա-
գավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Օ-
մարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի 12-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 10-րդ տա-
րին

Այդ տարին Կոստասը դահ բարձրանալով, դիմեց սենատին ու ասաց.
«Իմ հայր Կոստանդինը իր հոր և իմ պապ Հերակլիոսի օրոք վերջինիս
հետ երկար թագավորեց, բայց նրա մահից հետո հույժ քիչ, քանզի իր
խորթ մոր՝ Մարտինեի նախանձը բեկեց [ժողովրդի] նրա՝ Կոստանդնի
հետ կապած լավագույն հույսերը, նախանձը նրան կյանքից զրկեց:
Մարտինեն այդ քայլին դիմեց Հերակլիոսից ունեցած իր ապօրինի որդու՝
Հերակլեոնասի սիրույն: Բայց դուք ձեր աստվածա՝ աճո որոշմամբ Մար-
տինեին և նրա որդուն արդար կերպով թագավորությունից հեռացրիք,
որպեսզի հռոմայեցիների գահին չբազմի ամենաանօրենը: Ձեր արտա-
կարգ լրջախոհությամբ դուք շատ լավ գիտակցեցիք այդ: Արդ, ես ձեզ

եմ դիմում՝ եղե՛ք բոլոր հպատակների փրկության համար իմ խորհրդականներն ու գործակիցները»։ Այդպես ասելով, նա փակեց սենատի նիստը, սենատորներին առատ նվերներ բաշխելով։

[A. M. 6135]

[Հոռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարին Օմարն սկսեց Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, բայց շենքը կանգուն չէր մնում, այլ անընդհատ փուլ էր գալիս։ Նա ուզեց պատճառն իմանալ և հրեաներն ասացին. «Քանի Չիթենյաց լեռան տաճարի վրա եղող խաչը ցած չեք առել, շենքը կանգուն չի մնա»։ Դրա վրա այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց շենքը կանգուն մնաց։ Այգ առթիվ քրիստոսատյացները այլ ըագում խաչեր էլ ցած առան։

[A. M. 6136]

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարք³¹⁹, Աթոռակալեց 10 տարի։

[Հոռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արառների առաջնորդ Օմարի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այգ տարին Կոստասի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց վալենտինիանոս պատրիկը³²⁰, Կայսրը [զորք] ուղարկեց, նրան սպանեց, իսկ նրա զինվորներին սիրաշահեց։ Դիոս ամսի հինգին, շաբաթվա վեցերորդ օրը, ժամը իննին արևի խավարում եղավ։

[A. M. 6137]

[Հոռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Դիոս ամսին³²¹, շաբաթվա հինգերորդ օրը, հավատու-
րաց մի պարսիկ սպանեց սարակինոսների առաջնորդ Օմարին. վերջինիս
երկրպագելու պահին դաշույնը նրա փորը խրեց և այդպիսով կյանքից
զրկեց: Օմարն ամիրայացավ 12 տարի: Նրան հաջորդեց իր ազգական
Օթմանը, Ֆանի որդին³²²:

[A. M. 6138]

Արաբների առաջնորդ Օթման: Իշխեց 10 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոս-
տաս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Օթմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետ-
րոս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

Այդ տարին Աֆրիկայի պատրիկ Գրիգորիոսը աֆրիկացիներին³²³
հետ ապստամբություն բարձրացրեց:

[A. M. 6139]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6139 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
639 թ.

Հռոմայեցիների Կոստաս
կայսեր 27-ամյա թագավո-
րության 6-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օթ-
մանի 10-ամյա իշխանու-
թյան 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի 12-ամյա
աթոռակալության 7-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Պետրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 4-րդ տա-
րին

Այդ տարին երկրի վրա սաստիկ քամի փչեց, որը բազում տուններ,
հսկայական ծառեր արմատախիլ արեց, գետին տապալեց սյունակյաց-
ների բազում սյուններ: Այդ նույն տարին սարակինոսները Աֆրիկայի
վրա արշավեցին և հարձակվելով ապստամբ Գրիգորիոսի վրա, փախուս-
տի մատնեցին, նրա կողմնակիցներին կոտորեցին, իսկ Գրիգորիոսին
Աֆրիկայից դուրս քշեցին: Ապա աֆրիկացիների վրա հարկեր նշանակե-
լով, վերադարձան:

[A. M. 6140]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 7-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավդոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան ծովով արշավեց Կիպրոսի վրա³²⁴: Նա հազար յոթ հարյուր նավ ուներ: Գրավելով Կոստանդիան³²⁵, ողջ կղզով հանդերձ, ավարառեց այն: Հսելով, որ Կակորիզոս կուբիկուլարիոսը³²⁶ հոռմեական մեծաթիվ զորքով իր վրա է գալիս, նա նավարկեց Արադոսի դիմաց, ուր խարիսխ գցելով, փորձեց գրավել կղզու Կաստելլոն ավանր՝ բոլոր միջոցները³²⁷ գործի դնելով: Բայց արդյունքի չհասնելով, նրանց մոտ է ուղարկում ոմն Թոմարիքոս եպիսկոպոսի ահաբեկելու նրանց՝ դադարեցնել դիմադրությունը, թողնել քաղաքն ու հեռանալ կղզուց: Բայց հենց որ եպիսկոպոսը նրանց մոտ եղավ, նրան պահեցին, Մուավիայի պահանջներին չընդառաջեցին, որը տեսնելով, որ Արադոսի պաշարումից ոչինչ չի ստացվում, վերադարձավ Դամասկոս, քանզի ձմեռը վրա էր հասել:

[A. M. 6141]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 8-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավդոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան մեծ պատրաստություն տեսած, արշավեց ընդդեմ Արադոսի³²⁸ և այն որոշ պայմաններով առավ: Նրա բնակիչներին նա իրավունք տվեց բնակվել ուր որ ցանկանան, իսկ քաղաքը կրակի տվեց, նրա պարիսպները հիմնահատակ կործանեց, կղզին անապատ դարձրեց և այդ վիճակում է այն մինչև այսօր:

Նույն տարին Մարտինոս պապը Հոռմում միակամականների դեմ ժողով գումարեց³²⁹:

[A. M. 6142]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 9-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին զորահրամանատար Բուսուրը³³⁰ արաբներով արշավեց ընդդեմ Իսավրիայի³³¹, կոտորեց, շատերին դերեվարեց և հինգ հազար դերիններով վերադարձավ: Կոստաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտություն կնքելու համար Մուավիայի մոտ ուղարկեց: Երկու տարի ժամանակով հաշտություն կնքվեց, որի համար Մուավիան Դամասկոսում պատանդ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորիոսին:

[A. M. 6143]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հայոց պատրիկ Պասադնաթեսը³³², նա Մուավիայի հետ դաշինք կնքեց և իր հարազատ որդուն պատանդ տվեց: Կայսրը, տեղեկանալով այդ մասին, եկավ մինչև Կապադովկիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից հույսը կտրած, վերադարձավ:

[A. M. 6144]

Աշխարհի արարչադործության 6144 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 644 թ.

Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 11-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

Այդ տարին Հելիոպոլսում³³³ մեռավ Հերակլիոսի զարմիկ Գրիգորիոսը, որի զմրսված մարմինը բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Նույն տարին երկնքից փոշի թափվեց և մարդկանց մեծ սնրսափ պատեց:

[A. M. 6145]

Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք³³⁴: Աթոռակալեց 12 տարի: Վախճանվեց Պավղոսը, իսկ Պյուրոսը կրկին անդամ աթոռակալեց 4 ամիս և 23 օր:

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 12-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան գրավելով Հռոդոսը, դեռին տապալեց Հռոդոսի կոլոսոսը³³⁵ կանգնեցումից 1360 տարի անց: Սյունը դնեց մի եղեսացի հրեա վաճառական և նրա պղինձը ինն հարյուր ուղտերի վրա՝ բարձած տարավ: Նույն տարին արաբների զորավար Հաբիբը³³⁶ արշավեց Հայաստանի վրա: Հանգիստելով հոռմայեցիների զորավար Մավրիանոսին, նրան հալածական արեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ երկիրն ավարառեց:

[A. M. 6146]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 13-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան հրամայեց մեծ տորմիդ հանդերձել, քանզի որոշել էր Կոստանդնուպոլսի վրա նավարկել: Նախապատրաստական ողջ աշխատանքը Փյունիկեի Տրիպոլիս քաղաքում էր կատարվում: Տրիպոլսում ապրող քրիստոսասեր երկու եղբայրներ, Բուկինատորի որդիները, տեսնելով դա, աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, խուժեցին քաղաքի բանտի վրա, որտեղ արգելափակված էին բազում հոռմայեցիներ, և ջարդելով դարբասները, ապատեցին բանտարկյալներին, ապա հարձակվելով քաղաքի ամիրայի վրա, սպանեցին նրան ու նրա մարդկանց, և ողջ հանդերձանքը կրակի տալով, նավ նստան և Լիմանիա³³⁷ նավարկեցին: Այդ դեպքը, սակայն, չկանդնեցրեց նրանց նա-

խապատրաստութիւնները: Մուավիան անձամբ արշավեց Կապադով-կիայի Կեսարիայի վրա, իսկ Աբուլաթարին նշանակեց տորմիղի կա-ռուցման պետ: Նա, հասնելով Լյուկիայի Փյունիքս վայրը, որտեղ գըտ-նրվում էր Կոստաս կայսրը հռոմեական նավատորմիղով, ծովամարտի է բռնվում: Նավամարտից առաջ կայսրը երազ է տեսնում, թե ինքը Թե-սադոնիկեում է գտնվում: Զարթնելով, նա իր երազը մի երազահանի պատմեց, որն ասաց. «Ո՛վ կայսր, երանի շքնեիր և շտեսնեիր այգ երա-զը, քանզի քո Թեսադոնիկեում լինելը նշանակում է «Ուրիշին ընձեռիր հաղթանակը», ասել է հաղթանակը քո թշնամու ձեռքն է անցնում»³³⁸: Կայսրը նավամարտի և ոչ մի պատրաստութիւն չտեսած, հռոմեական տորմիղը պատերազմի առաջնորդեց: Մարտում հռոմայեցիները պարտ-վեցին, ծովի ջրին միախառնվեց հռոմայեցիների արյունը: Կայսրը իր հանդերձներն ուրիշին հագցրեց: Վերոհիշյալ Բուկինատորի որդին, ցատկելով կայսերական նավի մեջ և կայսեր փախցնելով, տեղափոխեց մի այլ նավ և հեղակարծորեն փրկեց նրան: Այդ ամենաարին կայսեր նավի վրա քաջաբար մարտնչելով, շատերին ջարդ տվեց և իր կյանքը զոհաբերեց կայսեր սիրույն: Թշնամիները շրջապատել էին նրան, են-թադրելով, որ հենց նա է կայսրը: Շատերին խողխողելուց հետո, թրշ-նամիները նրան ևս սպանում են՝ կայսերական հանդերձները կրողի հետ միասին: Կայսրն ահա փախուստի դիմելով, փրկվեց. բոլորին լը-քելով, նա նավեց Կոստանդնուպոլիս:

[A. M. 6147]

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արաբների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պետ- տաս կայսեր] 14-րդ տարին Ոթմանի] 10-րդ տարին րոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարին էթրիֆսցիք³³⁹ սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմա-սին: Նա ամիրայացավ տասը տարի: Այդ առթիվ արաբների մեջ հու-ղումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին՝ Ալիի³⁴⁰ եղբորոր-ւյուն էին ուղում, որ Մոհամմեդի փեսան էր, իսկ Ասորիքում և Եգիպտո-սում ապրողները՝ Մուավիային: Հաղթեց Մուավիան և իշխեց քսանչորս տարի:

[A. M. 6148]

Արաբների առաջնորդ. Մուավիա: Իշխեց 24 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արաբների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պետ- տաս կայսեր] 15-րդ տարին Մուավիայի] 1-ին տարին րոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան Ալիի դեմ արշավեց: Նրանք երկուսն էլ հավաքվեցին Բարբալիսոսի³⁴¹ միջև, Եփրատի մոտ դտնվող Կեսարիոնում³⁴²: Մուավիայի կողմնակիցներն ավելի հզոր լինելով, տիրացան ջրին, իսկ Ալիի կողմնակիցները ծարավից տառապելով, սկսեցին դասալիք լինել: Մուավիան, որ չէր ուզում պատերազմել, հաղթանակ տարավ առանց ջանք գործադրելու:

[A. M. 6149]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 16-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին կայսրն արշավեց Ուկլավինիայի³⁴³ դեմ, շատերին գերեվարեց և հպատակեցրեց: Նույն տարին տեղի ունեցան և սուրբ Մաքսիմոսի³⁴⁴ ու նրա աշակերտների հետ կապված դեպքերը: Նրանք մարտնչում էին հանուն ուղղափառության՝ ընդդեմ միակամականների: Կոստասը, շկարողանալով նրանց թեքել դեպի իր շարափառությունը, սրբի աջը և աստվածային իմաստությամբ լի և բազմագետ լեզուն կրտրեց, քանզի նա, Մաքսիմոսը, Անաստասիոս անունը կրող իր երկու աշակերտներով նրա ամբարշտության դեմ շատ բան էին գրել: Այդ բանը նրանք չափածո էին գրել, ուսումնասեր մարդիկ այդ մասին գիտեն:

[A. M. 6150]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 17-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիայի առաջարկությամբ հռոմայեցիների և արաբների միջև հաշտություն կնքվեց: Պատճառը արաբների մեջ բռնկված ապստամբությունն էր: Հաշտության պայմանագրի համաձայն արաբները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ³⁴⁵: Այդ նույն տարվա Դեսիոս ամսին³⁴⁶, ինդիկտիոնի երկրորդ տարին, ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ և ավերածություններ Պաղեստինում և Ասորիքում:

Նույն տարին Հռոմի սրբազնադույն Մարտինոս պապը, որն արիաբար մարտնչել էր հանուն ուղղափառության և խոստովանող դարձել, արսորվեց և վախճանվեց արեելքի շրջաններում:

[A. M. 6151]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 18-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 4-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին Կոստասը սպանեց իր հարազատ եղբայր Քեոդոսրոսին: Երբ արաբները Սապֆիում³⁴⁷ էին գտնվում, սպանվեց Պարսկաստանի [ամիրա] Ալին: Այդպիսով Մուավիան դարձավ միահեծան թագավոր, հաստատվեց Դամասկոսում, որտեղ և կենտրոնացրեց դրամական գանձերը:

[A. M. 6152]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 19-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 5-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի արաբական մի հերձված երևան եկավ՝ խարուրգիտ³⁴⁸ կոչվողների: Մուավիան հաղթահարեց նրանց, Պարսկաստանի [խարուրգիտներին] ստորացրեց, իսկ Ասորիքի՝ բարձրացրեց: Առաջիններին նա կոչեց իսամիտներ, մյուսներին՝ հերակիտներ: Իսամիտների ռոճիկը բարձրացրեց մինչև երկու հարյուր դահեկան, իսկ հերակիտների ռոճիկն իջեցրեց մինչև երեսուն դահեկան:

[A. M. 6153]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 20-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 6-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը լքելով Կոստանդնուպոլիսը, գնաց Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքը, մտադիր լինելով արքունիքը Հոռմ տեղափոխել: Նա [Կոստանդնուպոլիս] մարդ ուղարկեց իր կնոջ և երեք որդիներին՝ Կոստանդնին, Հերակլիոսին և Տիբերիոսին բերելու, բայց բյուզանդացիք շթողեցին նրանց:

[A. M. 6154]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 21-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 7-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի արաբները Ռոմանիայի վրա արշավեցին, շատերին գերեվարեցին և բազում վայրեր ամայացրին:

[A. M. 6155]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- տանդուպոլսի	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 8-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	Պետ- րոս 11-րդ տարին
-------------------------------	---------------------	-------------------------	------------------------	---	-------------------------------

Այդ տարի Սիկիլիայի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և իր ցանկությամբ Դամասկոս հաստատվեց:

[A. M. 6156]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- տանդուպոլսի	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 9-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետ- րոս պատրիարքի]	Պետ- րոս 12-րդ տարին
-------------------------------	---------------------	-------------------------	------------------------	---	-------------------------------

Այդ տարի պահոց շփոթում եղավ: Խալիբի որդի Աբդեռահմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, այնտեղ էլ ձմեռեց: Նա բազում շրջաններ ավարտեց: Իսկ սկլավենները³⁴⁹ սրա կողմն անցնելով, նրա հետ՝ հինգ հազար հոգի, իջան Ասորիք և հաստատվեցին Ապամիայի շրջանի Սելևկոբոլոս³⁵⁰ գյուղում:

[A. M. 6157]

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարք³⁵¹: Աթոռակալեց երեք տարի:

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- տանդուպոլսի	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 10-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի]	Թով- մաս 1-ին տարին
-------------------------------	---------------------	-------------------------	-------------------------	---	------------------------------

Այդ տարի Ռոմանիայի վրա արշավեց Բուսուրը, վախճանվեց Ապամիայի եպիսկոպոս Թոմարիքոսը, հրո ճարակ դարձավ Եմեսայի եպիսկոպոսը:

[A. M. 6158]

[Հռոմայեցիների տաս կայսեր]	Կոս- տանդուպոլսի	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 11-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի]	Թով- մաս 2-րդ տարին
-------------------------------	---------------------	-------------------------	-------------------------	---	------------------------------

Այդ տարին Բուսուրը դարձյալ Ռոմանիայի վրա արշավեց, ավարտեց Հեքսապոլսի³⁵² շրջանները, իսկ Ֆադալասն³⁵³ այնտեղ ձմեռեց:

[A. M. 6159]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 26-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Քովմաս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Արմենիականների զորավար Շապուհ Պարսկաժինը³⁵⁴ Կոստաս կայսեր դեմ ապստամբութիւն բարձրացրեց, նա Մուավիայի մոտ Սերգիոս ստրատելատին³⁵⁵ ուղարկեց, խոստանալով Ռոմանիան ենթարկել Մուավիային, եթե վերջինս դաշնակցի իրեն՝ ընդդեմ կայսեր: Կայսեր որդի Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, Մուավիայի մոտ նվերներով Անդրեաս կուբիկուլարիոսին ուղարկեց, որպեսզի նրան համոզի շանցնել ապստամբի կողմը: Անդրեասը, զալով Դամասկոս, տեսավ, որ Սերգիոսը իրենից առաջ է տեղ հասել: Մուավիան ձեռնարկ արեց, թե իր համակրանքը կայսեր կողմն է: Սերգիոսը Մուավիայի մոտ էր նստած: Երբ ներս մտավ Անդրեասը, Սերգիոսը տեղից վեր կացավ: Մուավիան պարսավեց Սերգիոսին, ասելով. «Ինչո՞ւ վախեցար»: Սերգիոսը պատահաբանեց, թե սովորութիւնից գրգված այդպես արեց: Մուավիան, դիմելով Անդրեասին, հարցրեց. «Ի՞նչ ես ուզում»: Նա պատասխանեց. «Ուզում եմ, որ դու օգնութիւն տաս ընդդեմ ապստամբի»: Նա ասաց. «Ինձ համար երկուսդ էլ թշնամի եք, շատ տվողին էլ կօգնեմ»: Անդրեասն ասաց. «Վստահ եղի՛ր, ո՞վ ամիրա, որ քեզ համար ավելի լավ է քիչ ստանալ, քան կայսրից, քան թե շատ՝ ապստամբից: Բայց ինչպես որ ճիշտ ես գտնում, այդպես էլ վարվիր»: Անդրեասն այդ ասելուց հետո լռեց: Մուավիան ասաց. «Այդ մասին կմտածեմ»: Նա հրամայեց երկուսին էլ դուրս գան: Մուավիան, Սերգիոսին առանձին կանչելով, ասաց. «Այլևս չխոնարհվես Անդրեասի առաջ, քանզի վախենալու պատճառ չունես»: Հաջորդ օրը Սերգիոսը Անդրեասից առաջ գնաց և նստեց Մուավիայի մոտ: Երբ Անդրեասը ներս մտավ, նա նախորդ օրվա նման շկանգնեց: Անդրեասը վերից՝ վար խոժոռ նայելով Սերգիոսին, հայհոյեց նրան ու սպառնաց. «Քանի ողջ եմ ես, քեզ ցույց կտամ իմ ով լինելու»: Սերգիոսն ասաց. «Ես քո առաջ ոտքի չեմ կանգնի, քանզի դու ոչ տղամարդ ես, ոչ էլ կին³⁵⁶»: Մուավին, երկուսին էլ լռեցնելով, ասաց Անդրեասին. «Համաձայնվիր տալ այնքան, ինչքան Սերգիոսը»: «Իսկ նա ինչքա՞ն է տալիս», հարցրեց Անդրեասը: Մուավիան ասաց. «Նա արարներին է տալիս պետական հարկերը»: Անդրեասն ասաց. «Ավա՛ղ քեզ, Մուավիա, որ համաձայն ես մարմինը տալ ստվերը ստանալու: Համար՛ ինչպես ուզում ես, այդպես էլ արա, դաշնակցի՛ր Սերգիոսի

հետ: Ես այդ բանը չեմ անի: Թեև քեզ ենք դիմել, բայց ապավինում ենք աստծուն, ով քեզնից հզոր լինելով, կպաշտպանի հոռմայեցիներին, նրա վրա ենք մենք մեր հույսերը դնում»: Ապա «Ողջ լեր» ասելով, դուրս եկավ Դամասկոսից և գնաց դեպի Մելիտենե, քանզի ապստամբը այդ տեղերում էր գտնվում, որտեղ որ Սերգիոսն էլ պետք է զնար: Հասնելով Արաբիսոս³⁵⁷, նա հանդիպեց կլեյսուրի պահապանին. նա ապստամբին շէր միացել: Նրան նա կարդադրեց ուշադիր լինել, ձերբակալել վերադարձող Սերգիոսին և իր մոտ բերել, իսկ ինքը գնաց Ամնեսիա, սպասելով ստանալ Սերգիոսին: Կատարվածի մասին նա տեղյակ պահեց կայսեր: Սերգիոսը Մուավիայի հետ իր ուզած ձևով դաշինք կնքելով, նրանից Շապուհին դաշնակից օգնական բարբարոսական զորք ստացավ՝ Ֆաղալասի գլխավորութեամբ: Սերգիոսը Ֆաղալասից առաջ էր դնում և ուրախութեամբ շտապում դեպի Շասուհը, բայց տեղ չհասած ընկավ կլեյսուրներում Անդրեասի լարած որոգայթը: Նրան շղթայակապ Անդրեասի մոտ բերեցին: Սերգիոսը, տեսնելով Անդրեասին, ընկավ նրա ոտքերը և գթութուն աղերսեց: Անդրեասն ասաց նրան. «Մուավիայի ներկայության իր ամոթույթով պարծեցող և ինձ ձվատ անվանող Սերգիոսը դու չե՞ս: Այսուհետև քո ամոթույթը քեզ ոչ մի օգուտ չի տալու, այլ քո մահվան պատճառ է դառնալու»: Այդ ասելով, նա հրաման տվեց նրա ամոթույթը կտրել, իսկ նրան՝ փայտից կախել: Կոստանդինը իմանալով Ֆաղալասի՝ Շապուհին օգնության գնալու մասին, Շապուհի դեմ նիկեփոր պատրիկի գլխավորութեամբ հոռմեական զորք ուղարկեց: Շապուհն Անդրիանուպոլսում էր գտնվում: Իմանալով, որ նիկեփորն իր դեմ է գալիս, նա պատերազմի պատրաստութուն տեսավ: Օրերից մի օր, ըստ իր սովորության, նա ձի հեծած, քաղաքից դուրս էր գալիս: Երբ մոտեցավ քաղաքի դարբասին, նա ձիուն մտրակեց: Զին սանձակոտոր եղավ, Շապուհի դուրսը հարեց դարբասին և նրան շարաշար սպանեց: Աստված ահա այսպես հաղթանակը կայսեր շնորհեց: Ֆաղալասը, հասնելով Հեքսապոլիս և կատարվածի մասին իմանալով, ապշահար եղավ: Նա Մուավիային մարդ ուղարկեց օգնություն խնդրելով, քանզի հոռմայեցիների մեջ արդեն համերաշխություն էր տիրում: Մուավիան իր որդուն՝ Կղիդին³⁵⁸. ուղարկեց, տալով մեծաքանակ բարբարոսական զորք: Երկուսն էլ հասան Քաղկեդոն և շատերին գերեվարեցին: Նրանք գրավեցին նաև Փոյուգիայի Ամորիոնը և հինգ հազարանոց կալազոր թողնելով այնտեղ, Ասորիք վերադարձան: Երբ վրա հասավ ձմեռը, կայսրը նույն Անդրեաս կուբիկուլարիոսին [Ամորիոն] է ուղարկում: Առատ ձյունից և գիշերային ժամանակից օգտվելով, Անդրեասը աստիճաններով բարձ-

րացավ պարսպի վրա, մտավ Ամորիոն և բոլոր հինգ հազար արաբներին գլխովին կոտորեց: Նրանցից մեկ հոգի անգամ շփրկվեց: Նույն ձմռան ժամանակ, հորդառատ անձրևների հետևանքով Եղեսիան հեղեղվեց և շատերը կորան: Երկնքում նշան էլ երևաց:

[A. M. 6160]

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարք³⁵⁹: Աթոռակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6160 թ.

[Քրիստոսի մարգեղության] 660 թ.

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքի Դափնե կոչվող բաղանիքում սպանվեց Կոստաս կայսրը: Պատճառը հետևյալն էր: Կայսեր եղբայր Թեոդոսիոսի սսլանության պատճառով³⁶⁰ բյուզանդացիներն ատեցին [Կոստասին], առավել ևս այն բանի համար, որ նա ծաղր ու ծանակի ենթարկելով, Կոստանդնուպոլիս բերեց Հռոմի սրբազնադույն Մարտինոս սլապին և աքսորեց Խերսոնի շրջանները, որ իմաստնագույն Մաքսիմոս խոստովանողի լեզուն ու ձեռքը կտրեց, բաղում ուղղափառների խոշտանդեց, նրանց ունեցվածքը բռնագրավեց ու աքսորեց, քանդի նրանք հավանութլուն շէին տալիս իր հերձվածին, որ Մաքսիմոս խոստովանողի Անաստասիոս անունը կբող երկու աշակերտներին աքսորեց ու խոշտանգեց: Ահա այդ բոլորի պատճառով ամենքը սաստիկ ատեցին նրան, և նա վախեցած ուզեց իր արքունիքը Հռոմ տեղափոխել, թաղուհուն և երեք որդիներին Կոստանդնուպոլսից դուրս բերել: Իայց դրան արդելք կանգնեցին Անդրեաս կուբիկուլարիոսը և Կոլոնիայի Թեոդորոս [պատրիկր]: [Կոստասը] Սիկիլիայում մնաց վեց տարի և երբ դնաց վերոհիշյալ քաղանիքը, նրա հետ ներս մտավ և ոմն Անդրեաս, Տրոյիլոսի որդին, նրա սպասավորը: Երբ Կոստասն սկսեց օձառվել, Անդրեասը վերցրեց դույր, խփեց կայսեր գլխին և իսկույն փախավ³⁶¹: Դրսում դտնվողները, տեսնելով, որ կայսրը ուշանում է բաղանիքից դուրս դալ, ներս շտապեցին և կայսեր գտան մեռած: Նրան հողին հանձնելով, ոմն հայի՝ Մթեթին³⁶², բռնի կայսր հոշակեցին. նա շատ փառավոր ու գեղեցիկ տղամարդ³⁶³ էր: Կոստանդինը, լսելով իր հոր սպանության մասին, մեծ տորմիղով Սիկիլիա է հասնում, ձերբակալում Մը-

ժեժին և իր հորը սպանողների հետ մահապատժի ենթարկում: Արևմուտքում կարգ ու կանոն հաստատելով, նա շտապեց Կոստանդնուպոլիս: Նա հոռմայեցիների վրա թագավորեց իր եղբայրների՝ Տիբերիոսի և Շերակլիոսի հետ:

[A. M. 6161]

Հոռմայեցիների կայսր. Կոստանդին: Թագավորեց 17 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] ³⁶⁴	1-ին տարին	[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի]	14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի]	2-րդ տարին
---	------------	-------------------------------	-------------	---------------------------------------	------------

Այդ տարի եղբայրների հետ թագավորեց Կոստանդինը: Սարակիսիոսներն արշավեցին Աֆրիկա և, ինչպես պատմում են, ութսուն հազար հոգի գերեվարեցին: Անատոլիկոն բանակաթեմի [ղինվորներն] եկան հրիսուպոլիս³⁶⁵, ասելով, թե «Մենք երրորդությանն են հավատում, հետևաբար պետք է երեքին էլ թագաորենք»: Կոստանդինը շփոթվեց, օանդի միայն ինքն էր թագադրված, իսկ նրա եղբայրները ոչ մի սլատիվ չունեին: Նա Կոլոնիայի Թեոդորոս պատրիկին ուղարկեց, որ դու՛րսն էլով նրանց նախաձեռնությունը, հանգստացրեց, ապա գլխավորների առնելով քաղաք բերեց, [իբրև թե] սենատի հետ խորհրդակցելու և ռանկությունը կատարելու համար: Կայսրը նրանց իսկույն դիմացի ափին գտնվող Սիկեում³⁶⁶ կախաղան բարձրացրեց: [Չինվորներն] այդ բունին սկանատես եղած, ամոթահար ու ցավագին տուն վերադարձան: Իսկ կայսրն իր եղբայրների քթերը կտրեց:

[A. M. 6162]

Աշխարհի ծուխյան 6162 թ.	արարչագործ	Քրիստոսի լյան 562 թ.	մարդեղու-
-------------------------	------------	----------------------	-----------

Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր	17-ամյա	Արաբների Մուավիայի խանության	24-ամյա իշխանության 15-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին
--------------------------------	---------	------------------------------	---------------------------------	--

Այդ տարի սաստիկ ձմեռ արեց, մարդիկ և անասունները շատ տուժեցին: Ֆաղալասը Կյուղիկոսում³⁶⁷ ձմեռեց:

[A. M. 6163]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 3-րդ	[Արարների Մուավիայի] 16-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի հաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին
---	--------------	--	-------------------	--

Այդ տարի Բուսուրն³⁶⁸ արշավեց, նա շատերին գերեվարելով վերադարձավ:

[A. M. 6164]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 4-րդ	[Արարների Մուավիայի] 17-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի հաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին
---	--------------	--	-------------------	--

Այդ տարի, մարտ ('Իյուստրոս) ամսին երկնքում Իրիս երևադ, բոլոր մահկանացուներին սարսափ պատեց, բոլորն ասում էին, թե աշխարհի վերջն է եկել:

Այդ տարի քրիստոսուրացները³⁶⁹ մեծ տորմիդ պատրաստեցին և Կիլիկիայի ափերով նավելով, ձմեռեցին՝ Աբդելայի որդի Մոհամմեզը՝ Ջմուռնիայում, իսկ Կայսոսը³⁷⁰ Կիլիկիայում և Լյուկիայում: Եգիպտոսում մահ տարածամ եղավ: [Ամիրապետը] նրանց³⁷¹ օգնության ուղարկեց մի այլ տորմիդ՝ շատ գործունյա և քաջ պատերազմող համարվող խալե³⁷² ամիրայի գլխավորությամբ: Վերոհիշյալ Կոստանդինը, իմանալով աստվածամարտների՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս շարժվելու մասին, հրակիր կաթսաներով մեծ դիերներ³⁷³ պատրաստեց, ինչպես և սիֆոնակիր³⁷⁴ դրոմոններ, հրամայելով խարիսխ գցել Պրոկլիանեսիոնի Կեսարիոսի նավահանգստում:

[A. M. 6165]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 5-րդ	[Արարների Մուավիայի] 18-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի հաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին
---	--------------	--	-------------------	--

Այդ տարին աստվածամարտների վերոհիշյալ տորմիդը, նավելով եկավ Թրակիայի ափերին խարիսխ գցեց՝ սկսած Հեբդոմոնի արևմտյան ծայրից, այսինքն Մագնավրա կոչվողից մինչև արևելյան՝ Կյուկլոբիոն³⁷⁵ կոչվող թերակղզին: Ամեն օր, առավոտից մինչև երեկո, Ոսկե դռան պատնեշից մինչև Կյուկլորիոն նրանք բախվում էին միմյանց: Եվ այդպես ապրիլ ամսից մինչև սեպտեմբեր, որից հետո [սարակինոսները] նահանջեցին. եկան Կյուղիկոս և, գրավելով այն, ձմեռեցին այն-

տեղ: Գարնանը նրանք դարձյալ քրիստոնյաների դեմ ծովում պատե-
րազմեցին: Այդ բանը տեեց յոթ տարի: [Սարակինոսները] աստծո և
աստվածամոր [քրիստոնյաներին] ցուցաբերած օգնությունից խայտա-
ռակ պարտություն կրելով, բազում մարտիկներ կորցնելով և հսկայա-
կան քանակությամբ վիրավորներ ունենալով, տխուր տրտում վերա-
դարձան: Ճամփա ընկած աստվածասույզ տորմիղն էլ Սյուլլայոնի³⁷⁶
կողմերում սաստիկ բքի ու փոթորկալի քամու հանդիպելով, ջարդու-
փշուր եղավ և ամբողջությամբ ոչնչացավ: ԱյՖի որդի Սուֆիանը, երկ-
րորդ եղբայրը, հռոմեական զորահրամանատարներ Ֆլորոսին, Պետրո-
նասին և Կիպրիանոսին մարտ տվեց: Երեսուն հազար արաբ սպանվեց:
Հենց այդ ժամանակ Ասորիքի Հիերապոլիս քաղաքից սերող ճարտարա-
պետ Կալլինիկոսը, անցնելով հռոմայեցիների կողմը, ծովային կրակ
պատրաստեց, որով արաբների նավերը անձնակազմի հետ հանդերձ
հրո ճարակ արեց: Այդպիսով ահա հռոմայեցիները հաղթանակած վե-
րադարձան, միաժամանակ հայտնաբերած եղան ծովային կրակը³⁷⁷:

[A. M. 6166]

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարք³⁷⁸: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 6-րդ	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 19-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 1-ին տարին
---	--------------	-------------------------	-------------------------	--

Այդ տարի Ֆադալասն ու Կայիսի որդի Աբդելան Կրետեում ձմե-
ռեցին:

[A. M. 6167]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 7-րդ	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 20-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին
---	--------------	-------------------------	-------------------------	--

Այդ տարի, շաբաթ օր, երկնքում նշան երևաց:

[A. M. 6168]

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարք³⁷⁹: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 8-րդ	[Արաբների Մուավիայի]	առաջնորդ 21-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի] 1-ին տարին
---	--------------	-------------------------	-------------------------	---

Այդ տարի Ասորիքում և Միջագետքում մորեխի մեծ ներխուժում եղավ:

[A. M. 6169]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6169 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
669 թ.

Հոռմայեցիների տանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 9-րդ տա- րին	Կոս- տանդի	Արաբների Մուավիայի 24-ամյա իշ- խանության 22-րդ տարին	առաջնորդ իշ- խան	Կոստանդնուպոլսի թեո- դորոս պատրիարքի 2-ամ- յա աթոռակալության 2-րդ տարին
---	---------------	--	------------------------	--

Այդ տարի մարդայիտները³⁸⁰ մուտք գործեցին Լիբանան և տիրեցին Սև լեռից սկսած մինչև սուրբ քաղաքը: Նրանք գրավեցին Լիբանանի բարձունքները: Բաղում ստրուկներ, գերիներ և տեղաբնիկներ նրանց մոտ ապաստան փնտրեցին: Կարճ ժամանակվա ընթացքում նրանց թի-
վը բաղում հազարների հասավ: Մուավիան և նրա խորհրդականները, իմանալով այդ մասին, շատ երկյուղեցին, ենթադրելով, որ Հոռմայեցի-
ների թագավորությունն աստված է պահում: Նա Կոստանդին կայսեր
մոտ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով
կայսեր վճարել տարեկան պահտ: Կայսրն ընդունեց դեսպաններին,
լսեց նրանց դիմումը և նրանց հետ Ասորիք ուղարկեց Հովհաննես պատ-
րիկին, մականունը Պիցիգավդիս, որպես պետության հին ընտանիքից
սերող³⁸¹, շատ փորձառու ու խուճեմ մի մարդու, արաբների հետ գործի-
նացություններ բանակցելու և հաշտություն կնքելու համար: Երբ նա Ասո-
րիք ժամանեց, Մուավիան ամիրանների և կորասենների³⁸² մեծ շքախում-
բով նրան փառավոր ընդունելություն ցուցաբերեց: Խաղաղության շուրջ
նրանք երկար բանակցեցին և երկու կողմերն էլ համաձայնեցին եր-
դումով հաստատված հաշտության պայմանագիր կնքել, որի համաձայն
հազարացիք հոռմեական պետությանը կվճարեն տարեկան երեք հազար
դահեկան պահտ, [կտան] հիսուն ռազմագերի և հիսուն ազնվացեղ ձի:
Այսպիսով Հոռմայեցիների և արաբների միջև երեսուն տարի ժամանա-
կով կայուն խաղաղություն կնքվեց: Պայմանագրի բնագրերը երկու
կողմից էլ երդումներով հաստատվելուց և փոխանակվելուց հետո, բազ-
միցս հիշատակված բարեհամբավ այրը³⁸³ բյուր նվերներով կայսեր մոտ
վերադարձավ: Երբ այդ մասին տեղեկացան արևմտականները՝ ավար-
ների խաբանն ու ավելի հեռուն բնակվող ռեքսերը³⁸⁴, էքսարքոսները³⁸⁵
և կաստալդները³⁸⁶, նաև արևմուտքի ժողովուրդների զխավորները, նը-
վերներով դեսպաններ ուղարկեցին կայսեր և խնդրեցին սեր և խաղա-

ղություն հաստատել: Կայսրը նրանց խնդրանքին ընդառաջ գնաց և հաստատեց Տիրոջ խաղաղությունը: Ե՛վ արևելքում, և՛ արևմուտքում մեծ անդորր տիրեց:

[A. M. 6170]

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարք³⁸⁷, Աթուոակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6170 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 670 թ.

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 23-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Միջադեպում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, փլվեց Բատանը³⁸⁸, նաև Եդեսրայի եկեղեցու դմբեթը: Մուավիան վերականգնեց այն՝ քրիստոնյաների օգնքերով:

[A. M. 6171]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 11-րդ տարին

[Արևրների առաջնորդ Մուավիայի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Արտեմիսիոս³⁸⁹ ամսի 6-ին, ինդիկտիոնի 1-ին տարին վախճանվեց Մուավիան՝ սարակինոսների առաջին խորհրդականը³⁹⁰, նա զորավար եղավ 20, իսկ ամիրայացսով՝ 24 տարի: Իշխեց նրա որդի Եգիղը³⁹¹:

Այդ տարի բուլղարների ցեղը մուտք գործեց Թրակիա³⁹²: Հարկավոր է խոսել Ուննոգունդուր բուլղարների և Կոտրագ³⁹³ [բուլղարների] մասին: Եվքսինյան Պոնտոսի հյուսիսային հեռաստաններում կա Մեոտիս կոչվող լիճը³⁹⁴, որի մեջ է թափվում Օւկիանոսից սարմատների երկրով ոսոդ խոշորագույն Ատել անունով դետր³⁹⁵: Այդ դետի մեջ է թափվում Տանայիս գետը³⁹⁶, որը սկիւբ է առնում Կովկասյան լեռներում գտնվող Իբերական դոններից: Տանայիսի ու Ատելի խառնվելուց հետո (նախապես հիշատակված Մեոտիս լճից վերև Ատելը երկուսի է բաժանվում), առաջանում է Կուֆիս գետը³⁹⁷, որը թափվում է Պոնտական ծովի վերջում, նեկրոպելեի մոտ³⁹⁸, «Խոյի մուռի» կոչվող թերակղզում³⁹⁹: Վերոհիշյալ լճից դետանման ծովն է: Գետը Բոսպորի⁴⁰⁰ և կիմմերների միջով հոսում և թափվում է Եվքսինյան Պոնտոս: Այդ գետում որսում են մուրգուլիս կոչվող և նրա նման այլ [ձկներ]: Խնդրո առարկա լճի

արևելյան կողմերում դեպի Ֆանագորիա և այդտեղ բնակվող հրեաների շրջանում 100^m բազմաթիվ ցեղեր են ապրում: Այդ լճից դեպի Կուֆիս կոչվող գետը, (որ որսում են բուլղարական փայլուն ձուկը), հին Մեծ Բուլղարիան է, այնտեղ են բնակվում նաև կոտրազ կոչվողները, որոնք ևս սրանց ցեղակից են: Արևմուտքում [վախճանված] Կոստանդնի օրոք, վերոհիշյալ Բուլղարիայի և կոտրազների տեր Կրոբատը⁴⁰¹ մեռավ, հինգ որդի թողնելով, որոնց և ավանդեց իրարից երբևէ չբաժանվել, որպեսզի բոլորի վրա իրենք տիրեն և ուրիշ ցեղի հպատակ չլիանան: Բայց նրա վախճանվելուց փոքր անց նրա հինգ որդիները բաժանվեցին և հեռացան իրարից՝ յուրաքանչյուրն իրեն հպատակ ժողովրդի հետ: Անդրանիկ որդին՝ անունը Բատբայան⁴⁰², հարգելով հոր պատգամը, մնաց իր նախնյաց երկրում մինչև օրս: Նրա երկրորդ եղբայրը, անունը Կոտրագոս, անցնելով Տանալիս գետը, ավագ եղբոր դիմաց բնակվեց: Չորրորդ և հինգերորդ եղբայրները, անցնելով Իստրոս, այն է՝ Դանուբ գետը, մեկը գնաց Ավարիայի Պանոնիա, հպատակվեց ավարների խաբանին և իր ամբողջ ղորքով մնաց այնտեղ, իսկ մյուսը, հասնելով Ռավեննայի մոտ գտնվող Պենտապոլիսը, հպատակվեց քրիստոնյա թագավորութան: Վերջապես երրորդ եղբայրը, անունը Ասպարուխ⁴⁰³, անցնելով Դանուբից հյուսիս գտնվող Դանապրիս և Դանաստրիս գետերը⁴⁰⁴, հասավ Օզլոս գետը⁴⁰⁵ և բնակվեց այս [շե-տերի] ու [Դանուբի] միջև ընկած տարածութան վրա, գտնելով, որ նշված տարածքը և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմից դժվարամատչելի է և ապահով: Առջևից նա ճահճային է, իսկ մյուս կողմերից նրան պատսպարում էին գետերը: Այս հանգամանքը թշնամիներից մեծ ապահովություն ընձեռեց տրոհումից բավականին թուլացած այդ ցեղին: Այս ժողովուրդն, ահա, երբ հինգ մասի էր տրոհված ու մանրացած, Բերդիլիայի⁴⁰⁶ հեռավոր խորքերից, նախկին Սարմատիայից ասպարեղ եկավ խազարների մեծ ցեղը և տիրեց բովանդակ հեռաստանի վրա, ընդհուպ մինչև Պոնտական ծովը: Նա իրեն հպատակեցրեց ավագ եղբայր Բատբայանին՝ Առաջին Բուլղարիայի իշխանին և մինչև օրս նրանից հարկեր է գանձում: Կոստանդին կայսրը, տեղեկանալով, որ մի ինչ-որ կեղտոտ ու անմաքուր ցեղ հանկարծակի Դանուբից այն կողմ, մինչև Օզլոս բնակություն է հաստատել և ոտնատակ է անում ու ավարառում մերձդանուբյան տարածությունները, (խոսքը այժմ նրանց տիրած երկրի մասին է, որն այն ժամանակ գտնվում էր քրիստոնյաների ձեռքում) շատ դայրացավ: Նա հրամայեց բանակաթեմային բոլոր [չորքերին] անցնել Թրակիա: Նավատորմիդ պատրաստելով, նա ցամաքով ու ծո-

վով շարժվեց նրանց վրա, փորձելով ուժով վռնդել նրանց: Նա հետևակը դուրս բերեց Օզլոս և Դանուբ գետերի միջև ընկած մայր ցամաքը, իսկ նավերին հրամայեց խարիսխ գցել մերձակա ափերին: Բուլղարները, տեսնելով այս հսկայական, մեծաթիվ դորքը, հուսաբեկ լինելով փախան ու ապաստանեցին վերոհիշյալ ամրության մեջ: Նրանք երեք-չորս օր չհամարձակվեցին այդ ամրությունից դուրս դալ: Հոռմայեցիները տեղի ճահիճների պատճառով մարտ չտվեցին, իսկ պիղծ ցեղն այդ բանը թուլության նշան համարելով, դոտեպնդվեց: Կայսրն այդ միջոցին ժանր հողատապ ունեցավ և ստիպված հինգ դրոմոններով և իր մերձավորներով Մեսեմբրիա⁴⁰¹ վերադարձավ, ուր սովորաբար լոգանքներ էր ընդունում: Նա ղորավարներին ու զորքին թողեց, կարգադրելով ընդհարվել նրանց հետ, դուրս քաշել ամրությունից և կովի բռնվել, եթե ամրությունից դուրս գան: Հակառակ դեպքում պաշարել նրանց: Սակայն հեծելազորաւիները ենթադրելով, որ կայսրը փախել է, խուճապահար իրենք էլ փախուստի դիմեցին, թեև նրանց ոչ ոք չէր հալածում: Բուլղարները, տեսնելով դա, հետապնդեցին նրանց, մեծ մասին սրախող-խող արեցին, շատերին խոցահարեցին, քշեցին մինչև Դանուբ գետը, որն անցնելով, հասան Վառնա⁴⁰⁸ կոչվող [վայրը]՝ Օդյուսոսի⁴⁰⁹ մոտ գտնվող երկրամասը: Տեսնելով վայրի ծայրաստիճան պատսպարվածությունը (թիկունքից այն Դանուբ գետով էր պաշտպանված, առջևից ու կողքից՝ կլեյսուրներով և պոնտական ծովով), տիրեցին մերձակա սլավոնական ցեղերի, այսպես կոչված յոթ, տոհմերի⁴¹⁰ վրա, Սևերներին⁴¹¹ բնակեցրին Բերեգաբ⁴¹² կոչվող կլեյսուրից սկսած մինչև դեպի արևելք ընկած շրջանները, իսկ դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող շրջաններում՝ մինչև Ավարիա⁴¹³ մնացած յոթ հարկատու ցեղերին: Ժամանակի ընթացքում նրանք բաղմացան և լկտիանալով սկսեցին հոռմեական պետությանը պատկանող ամրոցների և վայրերի վրա հարձակումներ գործել և մարդկանց գերեվարել: Կայսրը ստիպված նրանց հետ հաշտություն կնքեց, համաձայնվեց տարեկան պախտ վճարել՝ համոթ հոռմայեցիների: Դա կատարվեց մեր բաղում մեղքերի պատճառով: Հիրավի ապշեցուցիչ էր մոտ ու հեռու ժողովուրդների համար այն, որ և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում, և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում բոլորին իրեն հպատակեցնողը, նորելուկ ու պիղծ մի ցեղից պարսւվեց: Սակայն կարծելով, որ դա քրիստոնյաների համար աստծո նախախնամություն էր տեղի ունեցավ, ավետարանի խոսքերը լսելով, խաղաղություն հաստատեց: Նա մինչև իր վախճանը ոչ ոքի դեմ պատերազմ չմղեց, հիմնական ուշադրությունը բեռնելով իր նախապապ Հերակլիոս կալսեր և Կոստանդնուպոլսի

աթոռին անարժանորեն նստած շարափառ Սերգիոսի և Պյուրոսի՝ մեր Տիրոջ աստծո և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի մեկ կամք և մեկ ներգործություն դավանողների օրոք բաժան բաժան եղած աստծո սուրբ եկեղեցիները միացնելուն: Ամենաքրիստոնյա կայսրը, ջանալով խորտակել սրանց շարափառությունը, Կոստանդնուպոլսում 289 եպիսկոպոսների ժողով գումարեց¹⁴, որտեղ նախկին հինգ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումները հաստատեց: Այգ նույն վեցերորդ սուրբ, ամենաճշմարիտ տիեզերական ժողովում, որը գլխավորում էին ինքը՝ ամենաբարեպաշտ Կոստանդին կայսրը և բարեպաշտ հոգևոր պետերը, հաստատվեց երկու կամքի և ներգործության մասին բարեպաշտ դավանանքը:

[A. M. 6172]

Արաբների առաջնորդ Եզիդ: Իշխեց 3 տարի:

[Աշխարհի արարչագործության] 6172 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 672 թ.

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի բարեպաշտ Կոստանդին կայսեր որոշմամբ Կոստանդնուպոլսում գումարվեց 289 եպիսկոպոսների և հայրերի սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը:

[A. M. 6173]

Աշխարհի արարչագործության 6173 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 673 թ.

Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 13-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Եզիդի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը իշխանությունից հեռացրեց իր եղբայրներ Հերակլիոսին և Տիրերիոսին, և իր որդի Հուստինիանոսի հետ միահեծան թաղավորեց:

[A. M. 6174]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանի վրա բռնատիրեց խաբեբա Մուխտարը⁴¹⁵, նա իրեն մարգարե էր անվանում: Արաբների մեջ հուզումներ առաջացան:

[A. M. 6175]

Արաբների առաջնորդ Մրվան⁴¹⁶: Իշխեց մեկ տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 6-րդ տարին տարին

Այդ տարի վախճանվեց Եզրիբի արաբներն իրար անցան, ոտքի ելան և իրենց առաջնորդ ընտրեցին Զուբեբի որդի ոմն Աբդալայի⁴¹⁷: Փյունիկեի և Պաղեստինի [արաբները] հավաքվելով դալիս են Դամասկոս՝ մինչև Գաբիթա, Պաղեստինի ամիրա շասանի⁴¹⁸ մոտ: Նրանք աջակցութուն ցուցաբերեցին Մրվանին և նրան առաջնորդ կարգեցին: Նա ամիրայացավ 9 ամիս: Նրա վախճանվելուց հետո իշխանութունը ժառանգեց նրա որդի Աբդալմելիքը⁴¹⁹. որն ամիրայացավ 21 և կես տարի: Սա ձեռք գցելով ապստամբներին, մահապատժի ենթարկեց Զուբեբի որդի Աբդալային և Դադախին:

[A. M. 6176]

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիք: Իշխեց 22 տարի:

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի երկրորդ աթոռակալութուն⁴²⁰: Աթոռակալեց 3 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սաստիկ սով ու մահ տարածամ եղավ: Աբդալմելիքը տիրեց [արաբ] ժողովրդի վրա: Այդ պատճառով, որ մարդայիտները Լիբանանի շրջանների վրա հարձակումներ էին գործում, ժանտախտն էլ չէր վերանում, նույն Աբդալմելիքը կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց, խնդրելով նորոգել Մուավիայի օրոք կնքված հաշտութունը, հանձն առավ դարձյալ վճարել 365 հաղար դահեկանը, տալ 365 ստրուկներին, ինչպես և 365 ալնվացեղ ձիեր:

[A. M. 6177]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Աբդալմեյիթի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Քեոզորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի հանգչեց բարեպաշտ Կոստանդին կայսրը, իշխելով 17 տարի: Թագավորեց որդին՝ Հուստինիանոսը⁴²¹,

[Պետք է նշել, որ իզուր են դատարկաբանում ոմանք, ասելով, որ իբր վեցերորդ ժողովի գլխավոր կանոնները ընդունվեցին [ժողովից] չորս տարի հետո: Ինչպես բոլոր հարցերում, այստեղ ևս նրանց կեղծիքը պարզ երևում է: Ճշգրիտ ժամանակագրական նշումը վկայում է, որ միակամականների դեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի գումարման ճիշտ թվականը Հերակլիոսի թոռ Կոստանդնի թագավորության 12-րդ տարին է, աշխարհի արարչագործության 6172 թվականը, որ դրանից հետո Կոստանդինը թագավորեց ևս 5 տարի, որի վախճանվելուց հետո տասը տարի միահեծան թագավորեց նրա որդի Հուստինիանոսը: Հուստինիանոսի տապալումից հետո 3 տարի թագավորեց Լեոնտիոսը, Լեոնտիոսից հետո 7 տարի Տիբերիոս Ապսիմարոսը, ապա վերստին տապալված Հուստինիանոսը 6 տարի: Քթատ Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորության 2-րդ տարում ընդունված դեկրետում հիշատակված են այս բոլորը: 3-րդ դեկրետի մեջ բառացի ասված է հետևյալը. «Կրկնամուսիներին, որոնք մինչև անցած հունվար ամսի 15-ը, ինդիկտիոնի անցած՝ 4-րդ տարին՝ 6199 թ. դեռևս այդ մեղքի մեջ են գտնվում և դրանից չեն ցանկանում հրաժարվել, որոշեցինք կանոնական կերպով կարգալույծ անել»: Եվ մի քիչ հետո. «Ովքեր ձեռնադրությանից հետո նույնիսկ մեկ անգամ ապօրինի ամուսնանան, լինեն երեցներ, սարկավագներ կամ կիսասարկավագներ, նրանց կարճ ժամանակով որկել սուրբ պաշտոն կատարելու իրավունքից և պատուհասել, որից հետո վերականգնել իրենց աստիճանին, բայց ոչ մի դեպքում առաջ չքաշել ավելի բարձր աստիճանի՝ անգամ եթե բացահայտ կերպով լուծել են իրենց ապօրինի ամուսնությունը»: Այսպիսով, վերոբերյալ ժամանակագրական նշումից պարզ երևում է, որ տիեզերական սուրբ ժողովից մինչև այս դեկրետի հրապարակումը անցել է 27 տարի: Կոստանդնուպոլսի տիեզերական սուրբ ժողովի ժամանակ պատրիարք էր Գեորգը, ընթանում էր նրա աթոռակալության 3-րդ տարին: Ժողովից հետո նա աթոռակալեց ևս 3 տարի, նրանից հետո Քեոզորոսը՝ 3 տարի, Պավղոսը՝ 7 տարի, Կալլիստիկոսը՝ 12 տարի և Կյուրոսը՝ 2 տարի:

Սրանից ստացվում է, որ հիշյալ պատրիարքների աթոռակալության տարիների դումարը նույնպես կազմում է 27 տարի: Ընդունված ղեկրետի ժամանակից մինչև Տիլիպպիկոսի առաջին տարին կազմում է 5 տարի: Տիլիպպիկոսի թագավորության առաջին տարում կայացավ մուլեգին ժողովը՝ ընդգեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի: Իր պատրիարքության 6-րդ տարում Կյուրոսը կարդալույծ արվեց, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ Հովհաննեսը, Կրետեի մետրոպոլիտ՝ Անդրեասը, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ՝ Գերմանոսը, որոնք իրենց ժամանակակից բոլոր [եպիսկոպոսների] հետ նզովեցին միակամականների դեմ գումարված տիեզերական սուրբ վեցերորդ ժողովը և ստորագրեցին այդ որոշման տակ: 3 տարի անց, երբ Հովհաննեսը վստիճանվեց, Կյուզիկոսի [մետրոպոլիտ] Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, որը Լևոնի թագավորության 13-րդ տարին աքսորվեց: Պատրիարք դարձավ Անաստասիոսը՝ 24 տարի, նրանից հետո Կոստանդինը՝ 12 տարի, Նիկեոսը՝ 14, Պավղոսը՝ 5, Տարասիոսը՝ 21, Նիկեփորը՝ 8, Թեոդոտոսը՝ 6, Անտոնիոսը՝ 16 և Հովհաննես Լեկանոմանտիսը՝ 6 տարի և 1 ամիս]:

[A. M. 6178]

Աշխարհի արարչագործության 6178 թ.	Քրիստոսի թյան 678 թ.
----------------------------------	----------------------

Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 1-ին տարին	Արարների առաջնորդ Արդալմեյիրի 22-ամյա իշխանության 3-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին
---	--	---

Այդ տարի Աբգալմեյիքը հաշտությունը հաստատելու համար Հուստինիանոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց: Այն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. կայսրը լուծարքի է ենթարկում Լիբանանի մարդայիտների զորաբանակը և արգելում նրանց ներխուժումները: Իսկ Աբգալմեյիքը հոռոմայեցիներին է վճարում օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ: Կիսլրոսի, Հայաստանի և Իբերիայի հարկերը երկու կողմերը կիսում են հավասարապես²²: Կայսրը Աբգալմեյիքի մոտ Պավղոս մագիստրիանոսին¹²³ ուղարկեց համաձայնությունն ստորագրելու: Պայմանագիրը կնքվեց և դրա տակ դրվեցին վկաների ստորագրությունները: Մագիստրիանոսը պատիվների արժանանալուց հետո վերադարձավ: Կայսեր կարգադրությամբ 12 հազար մարդայիտները ետ կանչվեցին⁴²⁴,

որով նա անդամահատեց հռոմեական [կայսրության] հզորությունը, քանզի Մոպսուեստիայից մինչև Չորրորդ Հայք՝ այժմ արաբների կողմից բնակեցված սահմանամերձ քաղաքները, ժամանակին, մարդայիտների արշավանքների պատճառով, անապահով էին ու անմարդաբնակ Արդ, [մարդայիտների] վերացման պատճառով, Ռոմանիան արաբներից սոսկալի փորձանքներ կրեց, մինչև օրս էլ կրում է:

Նույն տարին Աբդալմելիքը Պարսկաստան սուտ [մարգարե] և խոսվարար Մուխտարի դեմ Մուավիայի եղբայր Զիադոսին¹²⁵ ուղարկեց, որը սպանվեց Մուխտարի կողմից: Այդ բանը լսելով, Աբդալմելիքն եկավ Միջագետք: Նրա դեմ Սայիդն ապստամբություն բարձրացրեց: Աբդալմելիքը ետ եկավ, Սայիդին անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով մտավ նրա կողմից գրավված Դամասկոսը, բայց այնուհետև սպանեց նրան: Իսկ Հուստինիանոսը շուրջ 16 տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Նա հռոմեական զորքով Հայաստան ուղարկեց լեոնտիոս զորավարին, որն այնտեղի սարակինոսներին ջարդ ստալով, երկիրն իրեն հպատակեցրեց, ինչպես նաև Իրերիան, Ալբանիան, Վրկանաց աշխարհը¹²⁶ և Մարաստանը: Նա այդ երկրները հարկատու դարձնելով, կայսեր բազում դրամ ուղարկեց: Աբդալմելիքը, իմանալով այդ մասին, գրավեց Կերկեսիոնը¹²⁷ և իրեն ենթարկեց Թեուպոլիսը¹²⁸:

[A. M. 6179]

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս սլատրիարք¹²⁹: Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սով եղավ, որի պատճառով շատերն անցան Ռոմանիա: Կայսրը, գալով Հայաստան, այնտեղ ընդունեց լիբանանի մարդայիտներին: Դրանով նա քանդեց մի պղնձե պարիսպ: Ապա նա վերացրեց բուլղարների հետ կնքված խաղաղությունը, խարխուլեց իր հոր կարողադրությունները ու հաստատած կարգ ու կանոնը: Որոշելով հրպատակեցնել Բուլղարիան և Սկլավիանները¹³⁰, նա հեծելազորին հրամայեց անցնել Թրակիա:

[A. M. 6180]

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6180 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 680 թ.

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս. կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալմելիքի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսն արշավեց Սկլավինիայի և Բուլղարիայի վրա և դիմադրութիւն ցուցաբերած բուլղարներին ետ մղեց: Արշավելով մինչև Թեսաղոնիկե, նա սկլավների հոծ բազմութիւններ և գենքով, և խաղաղ ճանապարհով հնազանդեցնելով, Աբիդոսի վրայով տարավ բրնակեցրեց Օպսիկիոնի⁴³¹ շրջանները: Վերադարձին, կլեյսուրի նեղ տեղում բուլղարները կսրեցին նրա ճանապարհը, և նա, բազում զոհեր ու վիրավորներ տալով, հազիվ անցավ:

Նույն տարին Աբղելա Զուբերը⁴³² Մուխտարի դեմ ուղարկեց իր եղբայր Մուսաբոսին: Մարտում Մուխտարը պարտութիւն կրելով փախուստի դիմեց Ասորիք: Մուսաբոսը հետապնդեց նրան և հասնելով ըսպանեց: Իսկ Աբղալմելիքը արշավելով Մուսաբոսի դեմ, պարտութեան է մատնում նրան ու սպանում և ողջ Պարսկաստանն իրեն հպատակեցնում:

[A. M. 6181]

Աշխարհի արարչագործութեան 6181 թ.

Քրիստոսի մարդեղութեան 681 թ.

Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորութեան 4-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Արդալմելիքի: 22-ամյա իշխանութեան 6-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 7-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին

Այդ տարի Աբղալմելիքը Մեքքա՝ Զուբեյրի⁴³³ դեմ խաղանին⁴³⁴ ուղարկեց, որը և սպանեց նրան ալնտեղ: Խաղանն Աբղալմելիքին հպատակեցրեց ընդդիմացող երկիրը, կրակի տվեց [Զուբեյրի] կռատունը նրանց պաշտած կուռքի հետ միասին: Այդ պատճառով [Աբղալմելիքը] խաղանին Պարսկաստանի զորավար նշանակեց: Աբղալմելիքին հպատակվեց Պարսկաստանը, Միջագետքը և էթրիբի մեծ Արաբիան: Նրանց ներցեղային կռիվներն ահա այսպիսով վերջ գտան:

[A. M. 6182]

[Հոռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 5-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Աբդալմելիքի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 4-րդ
տարին

Այդ տարի առաքական պետութեան մեջ վերջ գտան, դադարեցին բո-
լոր պատերազմները: Աբդալմելիքը բոլորին իրեն հպատակեցնելով,
խաղաղվեց:

[A. M. 6183]

[Հոռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 6-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Աբդալմելիքի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսն անխոհեմաբար վերացրեց Աբդալմելի-
քի հետ ունեցած խաղաղութիւնը: Նա ջանաց Կիպրոս կղզու [բնակչու-
թիւնը] արտադաղթեցնել, բացի այդ նա շրջապատեց Աբդալմելիքի նոր
կտրած, նախկինում շրջանառութեան մեջ չեղած դրամը: Բազում կիպ-
րացիներ նավարկելիս ջրասույդ եղան, հիվանդութիւններից կոստորվե-
ցին, իսկ մնացածները Կիպրոս վերադարձան⁴³⁵: Աբդալմելիքը, լսելով
այդ մասին, սաղայելական կեղծավորութեամբ կոչ էր անում շվերացր-
նել խաղաղութիւնը, ընդունել իր դրամը⁴³⁶, այնպես ինչպես սրաբները,
թեև շրջանառութեան մեջ չեն ընդունում հռոմեական դրամը, ընդունում
են այն որպես քաշով մետաղ: Արաբների նոր դրամ կտրելուց հոռոմայե-
ցիները ոչ մի վնաս չեն կրում: Կայսրը նրա աղերսը վախի նշան համա-
րեց, չհասկացավ, որ նրանց նպատակը մարդայիտների գորաբանակի
լուծարքն էր, խաղաղութիւնը վերացնելու հարմար առիթի որոնումը:
Ինչ որ եղավ: Աբդալմելիքը կարգադրեց Մեքքայի տաճարը կառուցել,
որի համար ուղեց օղտագործել սուրբ Գեթսեմանիի⁴³⁷ սյուները: Կենի-
կոնի լողոթետ Սերգիոսը՝ Մանսուրի որդին⁴³⁸, մի շատ քրիստոսասեր,
նույն այն Աբդալմելիքի շատ մտերիմ մի անձնավորութիւն, Պաղեստի-
նի քրիստոնյաների առաջնորդը, ոչ պակաս քրիստոսասեր Պատրիկիո-
սը, մականունը Կլավսյուս, խնդրեցին այդ քայլին չդիմի, խոստացան
դիմել և համոզել Հուստինիանոսին այդ սյուների փոխարեն այլ սյու-
ներ ուղարկի: Ինչ որ եղավ:

[A. M. 6184]

[Հոռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 7-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Արդալմեխիթի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը իր գաղթեցրած սկլավների մեջ ընտ-
րություն կատարեց, 30 հազար հողու դինվորագրեց⁴³⁹, դինեց, անվանեց
«արտակարգ զորք»⁴⁴⁰ և հրամանատար նշանակեց Նեվուլոս⁴⁴¹ անու-
նով մեկին: Նրանց վրա հույս գնելով, նա արաբներին գրեց, թե շեղյալ
է հայտարարում հաշտության պայմանագիրը: Այգ «արտակարգ զորքն»
առնելով, ինչպես և ողջ հեծելազորը, կայսրը շարժվեց դեպի ծովափնյա
Սեբաստուպոլիսը⁴⁴²: Արաբները ձևացնում էին, թե դեմ են խաղաղու-
թյան վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, նրա հեղհե-
ղուկությունը, և գինվելով, իրենք ես եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակո-
չելով երկուսի միջև երդումներով հաստատված պայմանագիրը, նյւանք
կոչ էին անում կայսեր շխախտել այն, քանզի աստված կդատի և կպա-
տուհասի մեղավորներին: Այն պատճառով, որ կայսրը այդ խոսքերին
ականջ անգամ չկախեց, ընդհակառակը, փութաց մարտի, արաբները
հաշտության պայմանագրի բնագրով [գլանափաթեթր] բացելով, դրո-
շակի փոխարեն երկար ձողի ծայրին կապեցին և Մոհամմեդ⁴⁴³ ղորավա-
րի գլխավորությամբ հոռոմայեցիների վրա հարձակվեցին ու մարտ տվե-
ցին: Սկզբում արաբները պարտություն էին կրում: Մոհամմեդը հոռոմա-
յեցիների դաշնակից սկլավների զորավարի հետ գաղտնի բանակցեց,
նրան ոսկեդրամով լի մի կապարճ ուղարկեց, բազում խոստումներ տա-
լով խաբեց, համոզեց 20 հազար սկլավներով իր կողմն անցնել և դա-
ռա՛ա կանխորոշեց հոռոմայեցիների փախուստը: Դրա վրա Հուստինիա-
նոսը Նիկոմեդիայի ծոցի մոտ գտնվող Լեկատե կոչվող զառիթափ և
ծովափնյա վայրում նրանց մնացածներին, կանանցով և երեխաներով
հանդերձ, սրակոտոր արեց⁴⁴⁴:

[A. M. 6185]

[Հոռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 8-րդ
տարին

[Արաբների առաջնորդ
Արդալմեխիթի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը⁴⁴⁵, իմանալով հոռոմա-
յեցիների պարտության մասին, Հայաստանը արաբներին հանձնեց: Նը-
րանց ենթարկվեց նաև ներքին Պարսկաստանը՝ Խորասան կոչվածը, ուր

Սաբինոս անունով մի բախտախնդիր հանդես եկավ և սպանեց բազմաթիվ արաբների: Քիչ էր մնացել, որ նա գետահեղձ աներ հենց Խազանին: Այսուհետև հազարացիները առավել ևս լկտիացած, ավարառեցին Ռոմանիան:

[A. M. 6186]

Աշխարհի արարչադոր- Քրիստոսի մարդեղու-
ծության 6186 թ. թյան 686 թ.

Հոռմայեցիների նիանոս կայսեր թագավորության	Հուստի- 10-ամյա 9-րդ տա- րին	Արարների Աբդալմեխիթի խանության	առաջնորդ 22-ամյա իշ- 11-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի կաթրիարքի ⁴⁴⁶ աթոռակալության 1-ին տարին
---	---------------------------------------	--------------------------------------	--	---

Այդ տարի, հյուպերբերբետայոս⁴⁴⁷ ամսի 5-ին, շաբաթվա 1-ին օրը, ժամը 3-ին արևի խավարում եղավ, որով մի քանի պայծառ աստղ երևաց: Մոհամմեդը, իր հետ վերցնելով գաղթական սկլավներին՝ որպես Ռոմանիային քաջատեղյակ մարդկանց, Ռոմանիայի վրա արշավեց և բաղում մարդկանց դերեվարեց: Ասորիքում խողերին բնաջնջեցին: Իսկ Հուստինիանոսն զբաղված էր պալատական շենքերի կառուցմամբ: Նա կառուցեց Հուստինիանոսի տրիկլինոն⁴⁴⁸ կոչվածը, ինչպես և պալատի շրջապարիսպը: Նա շինարարության պետ⁴⁴⁹, տեր ու տիրական նշանակեց իր սակելլարիոս և ներքինապետ Ստեփանոս Պարսկին, մի շատ արյունարբու և դաժան մարդու, որն անգթորեն, առանց հագենալու ձաղկում էր բանվորներին, անգամ քարկոծում նրանց և նրանց վերակացուններին: Երբ կայսրը [բաղաքից] բացակայում էր, այդ վայրի գաղանր հանդգնեց անգամ նրա մորը՝ ավգուստա Անաստասիային կաշեփոկով մտրակահարել, կարծես նա երեխա լիներ: Նա շատ վատ էր վերաբերվում նաև քաղաքի ողջ բնակչությանը, որի պատճառով կայսրը ատելի դարձավ: [Կայսրը] գենիկոնի լոգոթետի⁴⁵⁰ պաշտոնում նշանակեց ոմն աբբա, անունը Թեոդորոս, որն անցյալում անապատական էր Թրակիայի Ստենոնի⁴⁵¹ շրջանում: Սա ևս սարսափելի ու շատ սանձարձակ մայր էր, որ պետության բաղում իշխանավորների, երևելի մարդկանց, ոչ միայն պաշտոնյաների, այլև քաղաքի բնակիչների, առանց պատճառի, առանց այլևայլի, տուգանում էր, կաշառք պահանջում, գրավում ունեցվածքը, պարանից կախում և հարդով մխարկում: [Քաղաքի] էպարքոսն էլ կայսերական հրամանով բաղում մարդկանց երկար ժամանակով բանտ նետեց: Այդ բոլորը ավելի ևս բորբոքեցին ժողովրդի ատելությունն ընդդեմ կայսեր:

Կալսրր Կալլինիկոս պատրիարքից պահանջում էր, որ նա աղոթք ասի պալատի մոտ ղտնվող մետրոպոլիտի սուրբ աստվածածնի եկեղեցին քանդելու համար: Կալսրն ուղում էր եկեղեցու տեղում ջրավաղան: Կառուցել և վենետների դեմոսի տրիբունաներ⁴⁵² կալսեր այդտեղ ընդունելու համար: Բայց պատրիարքն ասաց. «Եկեղեցու կառուցման համար աղոթք ունենք, բայց եկեղեցի քանդելու վերաբերյալ մեղ աղոթք չեն ավանդել»: Երբ կալսրը ճնշում գործադրեց՝ ամեն կերպ պահանջելով աղոթքը, պատրիարքն ասաց. «Փառք միշտ համբերող աստծուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն»: Այդ խոսքերը լսելով, քանդեցին եկեղեցին և ջրավաղանը կառուցեցին, իսկ մետրոպոլիտի եկեղեցին շինեցին Պետրիոնում⁴⁵³:

[A. M. 6187]

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կալսեր] 10-րդ տարին /Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 12-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս սլասրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Մոհամմեդն արշավեց Չորրորդ Հայքի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ⁴⁵⁴:

Նույն տարին Հուստինիանոսը գահընկեց արվեց հետևյալ կերպ: Նա պատրիկ և զորավար Ստեփանոսին, մականունը Ռուսիոս, հրաման էր տվել գիշերով Կոստանդնուպոլսի դեմոսին ջարդ տա⁴⁵⁵ սկսելով պատրիարքից: Լեոնտիոս պատրիկը, որը նախկինում Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարն էր եղել, հաջող պատերազմ մղել, նաև երեք տարի բանտ նստել, հանկարծ մեղադրվեց և ետ կանչվելով, Հելլադիա [բանակաթեմի]⁴⁵⁶ զորավար նշանակվեց: Նրան հրաման տրվեց երեք դրոմոններով նույն օրն իսկ հեռանալ քաղաքից: Նույն գիշերը Սոֆիայի Հուլիանոսյան նավահանգստում⁴⁵⁷, Մավրոսի⁴⁵⁸ մոտ, նա պատրաստվում էր քաղաքից նավել և հրաժեշտ էր տալիս իր մոտ եկած ընկերներին, որոնց մեջ էին նրա մտերիմներ Կալլիստրատոսի վանքի վանական և աստղաբաշխ Պավղոսը, նախկին կլեյսուրարի Գրիգոր Կապադովկացին, որն հետագայում վանական դարձավ և Ֆլորոսի [վանքի] վանահայր: Երբ Լեոնտիոսը բանտում էր, նրանք շատ հաճախ էին այցելում նրան և վստահեցնում, թե նա հոռմայեցիների կալսր է դառնալու: Լեոնտիոսն ասաց նրանց. «Դուք ինձ բանտում վստահեցնում էիք, թի կալսր կդառնամ: Արդ, ես այժմ շարաշար հոգիս եմ ավանդելու: Չէ՞ որ ամեն րոպե ես մահվան եմ սպասում»: Նրանք ասացին. «Բավական է

դու չզլանաս, իսկ դա անպայման կիրականանա: Դու միայն լսիր մեր խոսքը և հետևիր մեզ»: Լեոնտիոսը, առնելով իր մարդկանց և ինչքան զենք որ ուներ, շատ ծածուկ պրետորիոն⁴⁵ բարձրացավ: Նրանք թակելով դարբասն, ասացին, թե կայսրն է եկել այնտեղի ոմանց վերաբերյալ կարդադրություններ անելու: Երբ ժամանակվա հյուպարքոսին⁴⁶⁰ իմաց տրվեց և նա շտապ դալով բացեց դարբասները, Լեոնտիոսը բռնեց նրան, ապտակեց և ձեռքն ու ոտքը շղթայեց: Լեոնտիոսը մտավ բանտ, կապանքներից ազատեց բազում աղնվական մարդկանց, որոնցից շատերը ղինվորականներ էին՝ վեց-ութ տարի բանասարկված, և զինելով, նրանց հետ դուրս եկավ ֆորում⁴⁶¹, գոչելով. «Ով քրիստոնյա է, թող սուրբ Սոֆիա գնա»: Նա բոլոր ղեզիոնները՝ մարզիկ ուղարկեց, հրամայելով նույն բանը հայտարարել: Գաղաթի բնակչությունն իրար անցած փութաց ղեպի եկեղեցու ջրավազանը, իսկ ինքր իր երկու վանական ղնկերների և բանսից ազատված մի քանի հայտնի մարդկանց ուղեկցությամբ բարձրացավ պատրիարքի մոտ պատրիարքարան: Նրան ևս նա գտավ շատ շփոթված՝ Ստեփանոս Ուուսիոսի ստացած հրամանի պատճառով, համոզեց իջնել ջրավազանը և հայտարարել. «Հենց սա է Տիրոջ ծագեցրած օրը»: Ողջ բազմությունն աղաղակեց. «Փորփրվեն Հուստինիանոսի ոսկորները»⁴⁶³: Համայն ժողովուրդը խուժեց ղեպի ձիարշավաբան: Երբ լույսը ծագեց. Հուստինիանոսին սֆենգոնեի⁴⁶⁴ միջով բերեցին ձիարշավարան, քիթն ու լեզուն կտրեցին և խերսոն⁴⁶⁵ արտրեցին: Ամբոխը ձերբակալեց գենիկոնի լոգոթետ վանական Թեոդոտոսին և սակելարիոս Ստեփանոս Պարսկին, նրանց ոտքերը ղվաններով կապեց և քարշ տվեց Մեսե պողոտայով, տարավ Ցլի հրապարակ⁴⁶⁶ և կրակի տվեց, որից հետո Լեոնտիոսին կայսր հոչակեց⁴⁶⁷:

[A. M. 6188]

Հոռմայեցիների կայսր Լեոնտիոս: Թագավորեց 3 տարի:

[Հոռմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 1-ին տարին	[Արարների առաջնորդ Արդամելիթի] 13-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի] 3-րդ տարին
--	--	--

Այդ տարի գահ բարձրացավ Լեոնտիոսը և հարևանների հետ խաղաղ մնաց:

[A. M. 6189]

[Հոռմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 2-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արդամելիթի] 14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի] 4-րդ տարին
--	--	--

Այդ տարի Վալիդն⁴⁶⁸ արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ: Ապստամբեց Լազիկայի Սերդիոս պատրիկը, Բարնուկիոսի որդին, և Լազիկան արաբներին հպատակեցրեց:

[A. M. 6190]

[Աշխարհի արարչագործության] 6190 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 690 թ.

[Հոռմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի արաբներն արշավեցին Աֆրիկայի⁴⁶⁹ վրա, առան այն և տեղում իբենց զորքից կայազոր հաստատեցին: Լեոնտիոսը, իմանալով այդ մասին, մի կարող մարդու, Հովհաննես պատրիկին հոռմեական ողջ նավատորմիղով այնտեղ ուղարկեց: Հասնելով Կարթագեն, նա պատերազմով բացել տվեց այնտեղի նավահանգիստը [փակող] շղթան, թշնամիներին փախուստի մատնեց, երկրից վճռեց և ազատագրեց Աֆրիկայի բոլոր բերդերը: Տեղում սեփական կայազոր թողեց, կատարվածի մասին հայտնեց կայսեր և, սպասելով նրա կարողադրություններին, տեղում ձմեռեց: Ամիրապետը⁴⁷⁰, իմանալով այդ մասին, նրանց դեմ շատ ավելի հզոր ու մեծ նավատորմիղ ուղարկեց, մարտ տալով վերոհիշյալ Հովհաննեսին, իր նավատորմիղով հանդերձ նավահանգրստից քշեց, [բաղաբը] օղակի մեջ առավ, իսկ ինքն էլ դրսում բանակեց: Վերոհիշյալ [Հովհաննեսը] ճամփա ընկավ դեպի Ռոմանիա, կայսրից ավելի մեծ ուժ ստանալու մտադրությամբ: Դեպի կայսրը դնալու ճանապարհին նա հասավ Կրետե: Զորքը, սակայն, սեփական հրամանատարների ազդեցության տակ, չէր ուղում կայսեր մոտ վերադառնալ (նրան վախն ու ամոթն էր համակել) և նա վճիռ է կայացնում. կայսեր գահընկեց հայտարարում և Կորիկոսում նստող Կիբյուրեոտների [բանակաթեմի]⁴⁷¹ դրունդար Ապսիմարոսին կայսր հռչակում՝ Տիբերիոս վերանվանելով: Երբ Լեոնտիոսը Կոստանդնուպոլսի նեորեսիոն⁴⁷² նավահանգիստն էր մաքրում, քաղաքում ժանտախտ բռնկվեց և շորս ամսվա ընթացքում բազում կյանքեր խլեց: Ապսիմարոսը իր նավատորմիղով տեղ հասավ և խարիսխ գցեց Սիկեում՝ քաղաքի ղիմացի ավուր Որոշ ժամանակ քաղաքացիները չէին ուղում Լեոնտիոսին ղավել, բայց դավեցին Վլախեոնայի անմարտկոց պարիսպը պահպանող զրսեցի հրա-

մանատարները, որոնց՝ սարսափելի երդումներով սուրբ սեղանից վերցրել և տվել էին ցամաքային պարսպի բանալիները: Ահա սրանք նենդաբար հանձնեցին քաղաքը: Ծովային հետևակը, մտնելով քաղաքացիների տները, կողոպտեց նրանց: Ապսիմարոսը կտրեց Լեոնտիոսի քիթը և հրամայեց նրան արդելափակել Դելմատոսի վանքում⁴⁷³, իսկ նրա իշխաններին ու մտերիմներին, որպես նրա հետ մինչև մահ գնալու ուխտած, գանահարեց, բռնագրավեց նրանց ունեցվածքը և աքսորեց: Իսկ իր հարադատ եղբայր Հերակլիոսին, որպես շատ կարող մարդու, դրսի հեծելադորի գլխավոր հրամանատար նշանակելով, Կապադովկիայի և կլեյսուրների կողմերն ուղարկեց՝ թշնամիների վրա հսկելու և նրանց հետևելու:

[A. M. 6191]

Աշխարհի արարչադոր- ծության 6191 թ.	Քրիստոսի թյան 691 թ.	մարդեղու-
---------------------------------------	-------------------------	-----------

Հռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տա- րին	Արարների Աբդամբլիթի խանության 16-րդ տարին	առաջնորդ 22-ամյա իշ- խանության 16-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի 12- ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին
---	--	---	--

Այդ տարի թագավորությանը տիրացավ Ապսիմարոսը⁴⁷⁴: Պարսկաստանում ապստամբություն բարձրացրեց Աբդեռահմանը, որը տիրեց երկրին և հազանին⁴⁷⁵ այնտեղից հալածական արեց:

[A. M. 6192]

[Հռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր] 2-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Աբդամբլիթի] 17-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի] 7-րդ տարին
--	---	---

Այդ տարի սաստիկ մահ տարածամ եղավ: Մոհամմեդը արաբական մեծաթիվ ղորքով Աբդեռահմանի դեմ արշավեց և, գրավելով Պարսկաստանը, միացավ հազանին: Նրանք պատերազմելով Աբդեռահմանի դեմ, սպանեցին նրան և Պարսկաստանը հազանին վերադարձրին: Իսկ հռոմայեցիներն արշավեցին Ասորիքի վրա, եկան մինչև Սամոսատ, ասպատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին կոտորեցին, ինչպես պատմում են՝ 200 հազար արաբ: Նրանք մեծ ավարով և բազում արաբ գերիներով վերադարձան, նրանց մեջ անչափ մեծ սարսափ տարածելով:

[A. M. 6193]

[Հոռմայեցիների Ապսի-
մարոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդամելիթի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս պատրիարքի] 8-րդ
տարին

Այդ տարի Աբդելան⁴⁷⁶ Ռոմանիայի վրա արշավեց, պաշարեց Տու-
րանտան, բայց հաջողութուն չունենալով, վերադարձավ ու կառուցեց
Մոպսուեստիան, որտեղ և կայազոր հաստատեց:

[A. M. 6194]

[Հոռմայեցիների Ապսի-
մարոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդամելիթի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս պատրիարքի] 9-րդ
տարին

Այդ տարի Վահանը, մականունը Հեպտադեմոն⁴⁷⁷, Չորրորդ Հայքը
արաբներին հպատակեցրեց, իսկ Ապսիմարոսը Նիկեփոր պատրիկի որ-
դի Ֆիլիպպիկոսին, որպես թագավորելու ցնորքներով տարված, Կեֆա-
լոնիա աքսորեց: Նա պատմում էր, թե երազում արծիվը իր գլխին ստվեր
էր անում: Կայսրը, լսելով դա, նրան իսկույն աքսորեց:

[A. M. 6195]

[Հոռմայեցիների Ապսի-
մարոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդամելիթի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս պատրիարքի] 10-
րդ տարին

Այդ տարի հայոց նախարարները⁴⁷⁸ սարակինոսների դեմ ապստամ-
բեցին և Հայաստանում եղած սարակինոսներին կոտորեցին: Նրանք
հապճեպ Ապսիմարոսին դիմեցին և հոռմայեցիներին իրենց երկիրը
բերեցին: Մոհամմեդը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց,
Հայաստանը սարակինոսներին հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծնե-
րին մի տեղ հավաքելով, ողջակեզ արեց⁴⁷⁹: Նույն այդ ժամանակ Ազա-
րը տասը հազարանոց զորքով Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր եղ-
բայր Հերակլիոսը հանդիպելով նրանց, շատերին ջարդ տվեց, իսկ մնա-
ցածներին շղթայակապ կայսեր ուղարկեց:

[A. M. 6196]

[Հոռմայեցիների Ապսի-
մարոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդամելիթի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ-
լինիկոս պատրիարքի] 11-
րդ տարին

Այդ տարի Խունեիի որդի Եզիզը Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր եղբայր Հերակլիոսը պաշարեց և գրավեց Սիս բերդը⁴⁸⁰, [Եզիզին] մարտ տվեց և սպանեց տասներկու հազար արաբ: Հուստինիանոսը, որ Խերսոնոսում էր մնում, հայտարարում էր, թե ինքը վերստին է թագավորելու: Տեղի բնակիչները, վախենալով կայսրից, որոշեցին կամ սպանել Հուստինիանոսին, կամ էլ բռնել և կայսեր ուղարկել: Հուստինիանոսը, իմանալով դա, կարողացավ ճողոպրել և, հասնելով Դարաս⁴⁸¹, խնդրեց հանդիպել խազարների խաբանին⁴⁸²: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, Հուստինիանոսին փառք ու պատվով ընդունեց և իր հարազատ քրոջ՝ Թեոդորային⁴⁸³ նրան կնուծյան տվեց: Փոքր անց խաբանի թուլյտվությամբ նա իջավ Ֆանադուրիա⁴⁸⁴ և Թեոդորայի հետ այնտեղ հաստատվեց: Ապսիմարոսը, տեղեկանալով այդ մասին, դիմեց խաբանին, բազում նվերներ խոստացավ, եթե վերջինս Հուստինիանոսին կենդանի, կամ ծայրահեղ դեպքում նրա գլուխը, իրեն ուղարկի: Խաբանը ընդառաջ գնաց նրա խնդիրքին և Հուստինիանոսի մոտ թիկնապահներ ուղարկեց, որոնք իբրև թե նրան պաշտպանելու էին իր հայրենակիցների դավերից: Նա հանձնարարեց տեղում գտնվող իր ներկայացուցիչ Պապացիսին և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին⁴⁸⁴՝ իր կարգադրությունն ստանալուն պես սպանեն Հուստինիանոսին: Խաբանի մի ծառան սակայն Թեոդորային տեղյակ պահեց, այդ մասին իմացավ և Հուստինիանոսը, որը հրավիրելով վերոհիշյալ Պապացիսին մասնավոր խոսակցության, նրան աղեղի լարով խեղդամահ արեց, ինչպես և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին: Այնուհետև նա փութանակի Թեոդորային հաղարիա ուղարկեց, իսկ ինքը Ֆանադուրիայից ծածուկ փախչելով, իջավ Տոմիս⁴⁸⁵: Զկնորսական սարքին մի նավակ գտնելով, մտավ մեջը և նավարկելով Ասագի⁴⁸⁶ ափով եկավ մինչև Խերսոնի մոտ գտնվող Սյումբուլոնը: Նա գաղտնի մարդ ուղարկեց Խերսոն և իր մոտ կանչեց Վարազբակուրին⁴⁸⁷, նրա եղբոր, նաև Սալիբասին, Ստեփանոսին, Մորոպավղոսին և Թեոփիլոսին: Ահա սրանց հետ նա նավ նստեց և անցավ Խերսոնի փարոսը, ապա նեկորոպելեն⁴⁸⁸, Դանապրի և Դանաստրի գետաբերանը: Փոթորկի հանդիպելով, բոլորն էլ հուսաբեկ եղան: Հուստինիանոսի մտերիմ Միակենս⁴⁸⁹ ասաց նրան. «Ահա, տե՛ր, մենք կորած ենք, փրկվելու համար աստծուն ուխտիր, որ եթե նա վերադարձնի քեզ քո թագավորությունը, գու՛քո և ոչ մի թշնամուց վրեժխնդիր չես լինելու»: Նա զայրացած պատասխանեց. «Եթե նրանցից որևէ մեկին խնայեմ, թող աստված ինձ այստեղ ջրասուլյղ անի»: Նա փոթորկից անվնաս դուրս գալով, մտավ Դանուբ գետը: Նա Ստեփանոսին Բուղարիայի տե՛ր Տերվելիսի⁴⁹⁰ մոտ

ուղարկեց՝ իր պապենական թագավորությանը տիրանալու համար օգնություն խնդրելու, խոստանալով նրան տալ բազում նվերներ, նաև իր դստեր՝ կնություն: Տերվելիսը նրան երգվեց կատարյալ հնազանդություն և աջակցություն, պատվով ընդունեց Հուստինիանոսին, ապա ոտքի հանեց իրեն հպատակ բուլղար և սկլավ ժողովուրդը և հաջորդ տարի զենքերն առած շարժվեցին դեպի թագավորանիստ քաղաքը:

[A. M. 6197]

Աշխարհի արարչագործություն 6197 թ. Քրիստոսի մարդնդութան 697 թ.

Հոռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր 7-ամյա թագավորության 7-րդ տարին	Արարների Աբդամելիքի խանության 22-րդ տարին	առաջնորդ 22-ամյա իշտարին	Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին
---	---	--------------------------	---

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Աբդամելիքը: Իշխեց նրա որդի Վալիդը⁴⁹¹:

Նույն տարին Հուստինիանոսը Տերվելիսի և նրան դաշնակցած բուլղարների հետ հասավ թագավորանիստ քաղաքը և բանակեց Խարսիոսի դարբասից⁴⁹² սկսած մինչև Վլախեոնա: Նրանք երեք օր դիմում էին քաղաքի բնակիչներին, բայց նրանցից հայհոյանք էին լսում, նրանց հետ խոսել անգամ չէին ուզում: Հուստինիանոսը մի քանի հայրենակիցներով, առանց մարտ տալու, ստորգետնյա ջրմուղի միջով անցավ քաղաք և հեղաշրջման խուճապ ստեղծելով, տիրացավ քաղաքին: Նա կարճ ժամանակով հաստատվեց Վլախեոնայի պալատում:

[A. M. 6198]

Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորություն⁴⁹³: Իշխեց 6 տարի:

Արաբների առաջնորդ Վալիդ: Իշխեց 9 տարի:

Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք⁴⁹⁴: Աթոռակալեց 6 տարի:

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 1-ին տարին	[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին
---	---------------------------------------	--

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերստին տիրացավ դահին, իսկ Տերվելիսին, բազում նվերներով, թագավորական սպասքներով, խաղաղու-

թյամբ ետ ուղարկեց⁴⁹⁵։ Ապսիմարոսը քաղաքը լքելով, փախավ Ապոլլոնիաս⁴⁹⁶։ Նրան հետապնդեցին, բռնեցին և Հուստինիանոսի մոտ բերեցին։ Հերակլիոսին էլ Թրակիայից շղթայակապ բերեցին, իրեն դաշնակցած բոլոր արխոնտների հետ միասին։ Հուստինիանոսը բոլորին պարսպի վրա կախեց։ Նրա կարգադրությամբ բովանդակ միջերկրյաքում⁴⁹⁷ նրանց կողմնակիցներից շատերին բռնեցին և, մեղավոր թե անմեղ, նույնպես կոտորեցին։ Կայսրը Ապսիմարոսին և Լեոնտիոսին շրջթայակապ ամբողջ քաղաքով մեկ ծանակեց։ Ձիարշավական մրցումների ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը բազմած էր իր գահին, նրանց քարշ տվեցին և գցեցին նրա ոտքերը։ Հուստինիանոսը ոտքը դրեց ներանց պարանոցին և այդպես պահեց մինչև ձիարշավի առաջին շրջանի ավարտը։ Դեմոսը գոչեց. «Դու իժի և քարբի վրա կոխեցիր, առյուծ ու վիշապ տրորեցիր»⁴⁹⁸։ Հուստինիանոսը նրանց ուղարկեց Կյունեզիոն⁴⁹⁹, ուր և գլխատեց։ Նա Կալլինիկոս պատրիարքին կուրացրեց և Հոմ արքային, պատրիարքական աթոռին նստեցրեց Ամաստրիս կղզու⁵⁰⁰ անպատական Կյուրոսին, քանզի նա կանխագուշակել էր իր երկրորդ թագավորության մասին։ Նա անթիվ, անհամար քաղաքական ու զինվորական գործիչների կոտորեց, շատերին պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց և դառն մահվան արժանացրեց, ուրիշներին ճաշի կամ ընթրիքի հրավիրեց, որի ավարտից հետո ոմանց կախեց, ոմանց էլ սրակոտոր արեց։ Բոլորին մեծ սարսափ համակեց։ Այնուհետև հազարիայից իր կնոջ բերելու համար տորմիղ ուղարկեց, բայց ճանապարհին բազում նավեր մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ եղան։ Խաբանը, իմանալով այդ մասին, հայտնեց նրան. «Հիմար, չէի՞ր կարող կնոջդ տանելու համար երկու կամ երեք նավ ուղարկել և շոշնչացնել այդքան մարդկանց։ Գուցե կարծում ես, որ կնո՞ջդ էլ պիտի պատերազմով առնես։ Քեզ որդի է ծնվել, մարդ ուղարկիր, երկուսին էլ տար»։ Հուստինիանոսն ուղարկեց Թեոփիլակտոս կուրբիկուլարիոսին և բերել տվեց Թեոդորային՝ և նրա որդի Տիբերիոսին, որոնց թագադրեց։ Նրանք իր հետ թագավորեցին։

[A. M. 6199]

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարք⁵⁰¹։ Աթոռակալեց երեսուն տարի։

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[Հոռոմայեցիների Հուս-
տինիանոս կայսեր] 2-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Վալիդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյու-
րոս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի թշվառական Վալիդը, քրիստոնյաների հանդեպ նախան-
ձով տարված, հափշտակեց Դամասկոսի ամենասուրբ կաթողիկե եկեղե-
ցին. տաճարը շատ էր գեղեցիկ: Նա կարգադրեց պետական հաշվեմատ-
յանները հունարեն չկազմել, այլ արաբերեն, բացառյալ թվանշանները,
քանզի նրանց տառերով⁵⁰² անհնարին է գրել միանիշ, երկանիշ, եռանիշ
թվեր կամ ութ ու կես, կամ երեք: Այդ է պատճառը, որ մինչև օրս նը-
րանք քրիստոնյա նոտարներ են պահում:

[A. M. 6200]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6200 թ.

Քրիստոսի մարդեղու-
թյան 700 թ.

Հոռոմայեցիների Հուստի-
նիանոս կայսեր 6-ամյա
խաղաղորության 3-րդ տա-
րին

Արարների առաջնորդ
Վալիդի 9-ամյա իշխանու-
թյան 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կյու-
րոս պատրիարքի 6-ամյա
սխռակալության 3-րդ
տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի 30-ամյա ա-
թոռակալության 3-րդ տա-
րին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերացրեց հոռոմայեցիների և բուլղար-
ների միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը. հեծելազորը Թրակիա
անցկացնելով և նավատորմիղը մարտական վիճակի բերելով, նա բուլ-
ղարների և Տերվելիսի վրա հարձակվեց: Հասնելով Անքիալոս⁵⁰³, նավա-
տորմիղին կարգադրեց [քաղաքի] առաջ խարիսխ գցել, իսկ հեծելա-
զորին առանց որևէ պահակության և անկեղակարծ բանակել [քաղա-
քից] վերև դտնվող հովիտներում: Չորքը ոչխարների պես ցրվեց հո-
վիտներով մեկ խոտ հավաքելու, իսկ բուլղարների հետախույզները լեռ-
ներից տեսնելով հոռոմայեցիների ողորմելի կարգուկանոնը, մի տեղ հա-
վաքվեցին, հանկարծակի գազանների պես նետվեցին և հոռոմայեցիների
հոտին մեծ ջարդ տվեցին, բազում գերիներ վերցրին, ձի ու զենք ձեռք

բերեցին: Հուստինիանոսը վերապրածների հետ բերդում ապաստանեց և երեք օր դարբասները փակ պահեց: Տեսնելով, որ բուլղարները չեն հեռանում, առաջինն ինքը կտրեց իր ձիու ջլերը, ապա հրամայեց բլորին նույն բանն անել: Պարիսպների վրա հաղթական նշաններ թողնելով, նա դիշեր ժամանակ ու ծածուկ հեռացավ, խայտառակ կերպով մտավ քաղաք:

[A. M. 6201]

[Հոռմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման⁵⁰⁴ ու Աբասը⁵⁰⁵ Մարիանոսի կողմից Մայումայի⁵⁰⁶ դիվանավորած [արաբական] ղորքի կրած ջարդից դաղաղած, արշավեցին Տիանալի⁵⁰⁷ վրա, պաշարեցին այն ու ձմեռեցին այնտեղ: Կայսրը [արաբների] դեմ կռվելու և նրանց քշելու համար զորքով և շինականների աշխարհազորով երկու զորավար ուղարկեց, Թեոդորոս Կարտերուկասին⁵⁰⁸ և Թեոփիլակտոս Սալիբասին⁵⁰⁹: Սակայն նրանց մեջ ծագած գժտության պատճառով [արաբների] դեմ կռվի ձեռնարկեցին անկազմակերպ և պարտություն կրեցին, հազարավոր մարդիկ սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան: Արաբները ձեռք գցեցին նաև սրանց տուղոնն ու պարենը և շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, մինչև որ գրավեցին այն: Մինչ այդ նրանց պարենը վերջացել էր և նրանք որոշել էին հեռանալ: Տիանա քաղաքի բնակիչները այդ բանի ականատես լինելով հուսաբեկ եղան և արաբներից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքն հրատանալով, քաղաքից դուրս եկան դեպի արաբները, լքեցին քաղաքը, որը մինչև օրս էլ այդպես անմարդաբնակ է: Արաբները, սակայն, իրենց խոստումը դրժեցին և նրանց անապատը քշեցին, շատերին էլ ստրկացրին:

[A. M. 6202]

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6202 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 702 թ.

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Արասն արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ: Հելիոպոլսի շրջանում նա սկսեց Գարիսի⁵¹⁰ կառուցումը:

[A. M. 6203]

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Օթմանն արշավեց Կիլիկիայի վրա և պայմանով բազում բերդերի տիրացավ: Դավաճանութեամբ [արաբների] ձեռքն անցավ և Կամախր՝ մերձակա շրջաններով: Հուստինիանոսը Մավրոս պատրիկին և Ստեփանոս պատրիկին, մականունը՝ Ասմիկտոս, մեծ նավատորմիղ հանդերձելով, հինսոն ուղարկեց: Նա ոխ էր կապել, շէր մոռացել խերսոնցիների, բոսպորցիների և մյուս կլիմանների՝ իր դեմ կատարած ոտընձգութիւնը: Նավատորմիղը, որ բազկացած էր ամեն տեսակի նավերից՝ դրոմոններից, տրիւրաններից, միրիադոզներից, ձկնորսական նավերից, մինչև անգամ խելանդիոններից, հանդերձել էին քաղաքում բնակվող սենատորները, արհեստավորները, դեմոտներն ու ամեն տեսակի պաշտոնյաները: Նրանց⁵¹¹ նա ճամփու գրեց, կարդադրելով սրածել հիշյալ բերդերի ողջ բնակչութիւնը, ոչ ոքի կենդանի չթողնել: Նրանց հետ ուղարկեց և էլիաս սպաթարին, որը պետք էր խերսոնի կառավարիչ դառնար: Նրանք հասան խերսոն և առանց որևէ դիմադրութեան տիրացան բերդերին, բոլորին սրի քաշեցին, խնայեցին միայն երեխաներին, որոնց ստրկացրին: Խերսոնի կառավարիչ Տուդոնոսին⁵¹², որպես խաբանի տեղապահի⁵¹³, ապա դիրքով ու ծաղումով առաջին քաղաքացի համար-

վող Զոյիլոսին և Խերսոնի ուրիշ քառասուն երեւելիների ու մեծամեծների՝ ընտանյոք հանդերձ շղթայակապ կայսեր ուղարկեցին, Խերսոնի այլ յոթը հայտնի մարդկանց փայտե շամփուրի քաշելով, կրակի վրա խորովեցին: Ուրիշ քսան հոգու էլ թևերը մեջքին կապտած, խելամնդիոնի մեջ թոկով կապեցին, ապա խելանդիոնը քարերով լցրին և ջրասույզ արեցին: Հուստինիանոսը կատարվածի մասին տեղեկանալով, երեսաների փրկութեան առթիվ գազազեց, նա հրամայեց նրանց անհապաղ իրեն ներկայանան: Նավատորմիղը հոկտեմբեր ամսին ճանապարհ ընկավ և Տավրուրա⁵¹⁴ կոչվող աստղի ծագելու ժամանակ բաց ծով դուրս գալով, քիչ մնաց գլխովին ջրասույզ լինելու: Փոթորկի ղոհ գնացած մարդկանց թիվը հաշվեցին 73 հազար հոգի: Հուստինիանոսը, տեղեկանալով այդ մասին, ամենևին էլ չտխրեց, ընդհակառակը, բերկրանքով լցվեց: Հափշտակված լինելով օրեցօր սաստկացող մուլեգնութեամբ, սպառնալիքներով մի ուրիշ նավատորմիղ ուղարկեց, հրամայելով ամեն ինչ վարի տալ ու գետնին հավասարեցնել, մինչև անգամ «որ միզիցէ զորմով»⁵¹⁵: Այդ բերդերի [բնակիչները], իմանալով դա, որոշեցին պաշտպանվել, ստիպված լինելով չենթարկվել կայսեր, դիմեցին Խազարիայի խաբանին և իրենց պաշտպանութեան համար զորք խնդրեցին: Այդ ընթացքում զործի են անցնում նաև էլիաս սպաթարը, աքսորական Վարդանը⁵¹⁶, որն այն ժամանակ Կեֆալոնիայից ետ էր կանչվել և նավատորմիղով Խերսոնում էր գտնվում: Հուստինիանոսը, լսելով այդ մասին, մի քանի դրոմոններով [Խերսոն] ուղարկեց դենիկոնի լոգոթետ Գեորգ պատրիկին՝ Ասորի մականվանյալին, Հովհաննես էպարքոսին, Թրակեսիոնի տուրմարխ Քրիստափորին՝ երեք հարյուր զինվորներով: Նրանց նա կարգադրեց, որ Տուղունոսն ու Զոյիլոսը պետք է վերահաստատվեն Խերսոնում, խաբանին բացատրութեանն ատալու համար ապոկրիսիարիոս ուղարկեն, իսկ էլիասին ու Վարդանին իր մոտ բերեն: Նրանք բոլորը խարիսխ գցեցին Խերսոնում, բայց Խերսոնի բնակիչները նրանց չընդունեցին: Հաջորդ օրը քաղաքացիները թույլ տվեցին ներս մտնել միայն ղեկավարներին, բայց այնուհետև նրանց ետևից փակելով դարբասները, գենիկոնի լոգոթետին էպարքոսի հետ միասին սրի քաշեցին: Տուղունոսին, Զոյիլոսին և վերոհիշյալ տուրմարխին՝ երեք հարյուր զինվորներով խազարներին հանձնեցին, ուղարկեցին խաբանին: Տուղունոսը ճանապարհին մեռավ, իսկ խազարները նրա փոխարեն տուրմարխին և երեք հարյուր զինվորներին սպանեցին: Այդ ընթացքում Խերսոնցիները, ինչպես և մյուս բերդերի բնակիչները Հուստինիանոսին գահրնկեց հայտարարեցին, իսկ իրենց մոտ աքսորված Ֆիլիպպիկոս Վարդա-

նին կայսր հռչակեցին: Հուստինիանոսը, իմանալով այդ մասին, է՛լ
 ավելի գազազեց, էլիաս սպաթարի երեխաներին իրենց մոր ծոցում սրի
 քաշեց. իսկ այդ կնոջը ստիպեց ամուսնանալ իր հնդիկ խոհարարի հետ:
 Այնուհետև մի նոր նավատորմիղ հանդերձելով, Մավրոս պատրիկի՝
 Բեսոս մականվանյալի գլխավորությամբ [Խերսոն] ուղարկեց, տալով
 նրան բերդամարտության համար անհրաժեշտ խոյ, մեքենաներ և ամեն
 տեսակի քաղաքավեր միջոցներ, պատվիրելով Խերսոնի պարիսպները,
 ողջ քաղաքը գետնին հավասարեցնել, բնակչությունը մինչև վերջին
 մարդը կոտորել և իր կատարածի մասին հաճախակի զեկուցել: Նավար-
 կելով նա հասավ [Խերսոն], խոյի օգնությամբ քանդեց Կենտենարե-
 սիոն, ինչպես և նրա մոտ գտնվող Սիագրոս կոչվող աշտարակները: Երբ
 վրա հասան խազարները, կռիվը դադարեց: Իսկ Վարդանը փախուստի
 դիմեց գեպի խաքանր: Նավատորմիղն այսպիսով ոչնչի չհասավ և այդ
 իսկ պատճառով չէր համարձակվում կայսեր մոտ վերադառնալ, և ըս-
 տիպված ինքը ևս Հուստինիանոսին գահընկեց հայտարարեց, իսկ Վար-
 դանին՝ կայսր: Խաքանից նրանք խնդրեցին Ֆիլիպպիկոսին իրենց տա:
 Խաքանը նրանցից խոսք պահանջեց, թե Ֆիլիպպիկոսի շեն գավի, ապա
 և յուրաքանչյուրից՝ մեկական դահեկան: Զինվորներն իսկույն համա-
 ձայնեցին և ստացան Ֆիլիպպիկոս կայսեր: Երբ նավատորմիղն ուշու-
 ցավ, որևէ զեկուցագիր էլ տեղ չհասավ, Հուստինիանոսը կռահելով
 դրա պատճառը, Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի [զորքի] մի մասով գնաց
 Սինոպ, Խերսոնում կատարվածի մասին տեղեկություններ ստանալու:
 Երբ նա զննում էր պերատիկա կողմերը⁵¹⁷, տեսնում է գեպի քաղաք
 նավող տոռմիոռ և առյուծի պես մոնչալով, ինքն էլ շտապեց գեպի քա-
 ղաք: Ֆիլիպպիկոսն իրենից առաջ տեղ հասնելով, գրավեց քաղաքը:
 Հուստինիանոսն եկավ Դամատրիս⁵¹⁸ և իր մարդկանցով այնտեղ բա-
 նակեց: Ֆիլիպպիկոսն առանց հապաղելու Մավրոս պատրիկին և Հով-
 հաննես սպաթարին՝ մականունը Ստրուֆոս, Տիբերիոսի դեմ է ուղար-
 կում, իսկ էլիասին մի զորախմբով՝ Դամատրիս, Հուստինիանոսի դեմ,
 մի այլ զորախումբ էլ՝ փախուստի դիմած Վարազբակուրի: Մավրոսը,
 վերոհիշյալ Ստրուֆոսի հետ զալով Վլախեոնա, Տիբերիոսին գտավ մի
 ձեռքով աստվածածնի սուրբ սեղանի սյունիկը բռնած, մյուս ձեռքով՝
 պատվական [խաչա]փայտ, վզից էլ հմայիլ կախած: Բեմից ցած նրս-
 տած էր Անաստասիան, իր հոր մայրը, որն ընկնելով Մավրոսի ոտքե-
 րին, պաղատում էր շսպանել իր թոռ Տիբերիոսին, քանզի նա ոչ մի վատ
 բան չի գործել: Այդ միջոցին, երբ [Անաստասիան] նրա ոտքերն էր
 զրկած և արտասվալից աղերսում էր, Ստրուֆոսը բեմ բարձրացավ և

բռնի քաշեց Տիբերիոսին: Նրանից նա վերցրեց պատվական [խաշա]-
 փայտը, դրեց սուրբ սեղանին, հմայիլն էլ իր վզից կախեց: Տղային
 տարան Կալլիսիկեի վերին կողքի դռնով, մերկացրին և գետին փռելով
 ոչխարի պես մորթեցին, ապա կարգադրեցին նրա մարմինն այսպես
 կոշված Պավլինեի Սրբոց Անարծաթից տաճարում թաղել⁵¹⁹: Ձերբա-
 կալվեց և Օպսիկիոնի կոմես Վարազբակուր պրոտոպատրիկը, որը նույն-
 պես մահապատժի ենթարկվեց: Իսկ էլիասն իր ղինվորներով բարձրացավ
 Դամատրիս և բանակցությունների մեջ մտավ այնտեղ դտնվող զորքի
 հետ: Երբ Հուստինիանոսի զինվորները նրանից անձեռնմխելիության
 մասին երաշխիքներ ստացան, գլխովին լքեցին Հուստինիանոսին և փա-
 խան: Նրան մենակ թողնելով, Ֆիլիպպիկոսի կողմն անցան: Վերոհիշ-
 յալ էլիաս սպաթարը գազազած, հարձակվեց [Հուստինիանոսի] վրա,
 բռնեց նրան վզից և իր գոտուց կապած դաշույնով նրա գլուխը կտրեց,
 ապա այն Ռոմանոս սպաթարի միջոցով Ֆիլիպպիկոսին առաքեց, որը նույն
 սպաթարի միջոցով արևմուտք ուղարկեց, մինչև Հռոմ: Նախքան Ֆիլիպ-
 պիկոսի թագավորելը, Կալլիստրատոսի վանքի անապատական մի
 հերետիկոս գուշակ, գնալով Ֆիլիպպիկոսի մոտ ասել էր. «Դու կայսր
 կդառնաս»: Նա ցնցվեց, իսկ անապատականն ասաց. «Ինչո՞ւ ես հակա-
 դրվում աստծո կամքին: Ես քեզ ասում եմ. վեցերորդ ժողովն⁵²⁰ ի չարս
 եղավ, երբ թագավորես, մերժի՛ր այն և քո թագավորությունը ամուր
 ու երկարամյա կլինի»: Նա երզվեց այնպես անել: Երբ Լեոնտիոսին փո-
 խարինեց Հուստինիանոսը, Ֆիլիպպիկոսն անապատականի մոտ գնաց:
 Վերջինս ասաց. «Անհոգ մնա, դա կլինի»: Իր Ապսիմարոսը թագավո-
 րեց, Ֆիլիպպիկոսը դարձյալ նրա մոտ ղնաց և նա կրկին ասաց.
 «Անհոգ մնա, այն սպասում է քեղ»: Ֆիլիպպիկոսն իր ընկերներից մե-
 կին վստահեց այդ գաղտնիքը, բայց նա գնաց հայտնեց Ապսիմարո-
 սին: Վերջինս Ֆիլիպպիկոսին գանակոծեց, խուզեց և շղթայակապ Կե-
 ֆալոնիա քարոց: Հուստինիանոսն իր երկրորդ թագավորության ժա-
 մանակ նրան ետ կանչեց: Ֆիլիպպիկոսը, համաձայն սուտանուն ան-
 ապատական աբբայի պահանջի, եպիսկոպոսների ստահոգ ժողով
 գումարեց և մերժեց սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը: Բայց
 հենց այդ նույն տարին էլ տխմարը կուրացվեց⁵²¹: Նա պալատում գր-
 տած լինելով երկար տարիների ընթացքում նախկին կայսրերի կողմից
 բռնագրավումների միջոցով և տարբեր պատրվակներով, հատկապես
 հիշյալ Հուստինիանոսի կողմից կուտակված բազում դրամ ու փառահեղ
 ունեցվածք, անհոգ կյանք էր վարում, ամբողջությամբ անխնա ու ա-
 պարդյուն ցրիվ տալիս: Թեև զարգացած ու խոհեմ մարդու համարում

ուներ նա, բայց կյանքում անամոթ ու ապիկար, ամեն ինչում անճարակ էր: Ի վերա ամենայնի նա հերետիկոս էր և շնացող: Նա Կյուրոս պատրիարքին հեռացրեց և նրա աթոռին իր համակիր, իր պես հերձվածող Հովհաննեսին⁵²² նստեցրեց:

[A. M. 6204]

Աշխարհի արարչադոժոթյան 6204 թ.	Քրիստոսի թյան 704 թ.	Մարդեղու-	Հռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին
--------------------------------	----------------------	-----------	---

Արաբների վալիդի 9-ամյա թյան 7-րդ տարին	առաջնորդ իշխանու-	Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին	Նրուսահեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին
--	-------------------	--	--

Այդ տարի Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում⁵²³: Մասլաման գրավեց Ամասիան ու այլ բերդեր և ձեռք բերեց բազում գւրիններ: Ամասիայի Գեորգ եպիսկոպոսը տեղափոխվեց Մարտիրուպոլիս: Ֆիլիպպիկոսն առանց ամաչելու մոլեգնորեն հանդես եկավ սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովի դեմ, ջանալով շեղյալ հայտարարել նրա հաստատած աստվածային զրույթները: Իրեն համախոհ նա գտավ ի դեմս Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի (նրան ինքն էր պատրիարք նշանակել, հեռացնելով Կյուրոս պատրիարքին, որին արգելափակեց խորայի վանքում)⁵²⁴: Իր համախոհների թվում էին նաև Կյուղիկոսի Գերմանոս եպիսկոպոսը, որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ, Կրետեի Անդրեաս եպիսկոպոսը, Նիկոլայոսը, որը կավկոզիականից⁵²⁵ բժշկագիտության մասնագետ դարձավ, իսկ այն ժամանակ քվեստոր էր, Մեծ եկեղեցու սարկավագ էլպիդիոսը, խարսոֆիլաքս Անտիոքոսը և սրբանց նմանները, որոնք գրավոր նզովեցին վեցերորդ սուրբ ժողովը: Բուլղարները Ֆիլեայի⁵²⁶ վրայով գաղտադողի խուժեցին Ստենոնը, մեծ ջարդ տվեցին, արշավեցին մինչև քաղաք, բնակիչներին գտան քաղաքից դուրս եկած՝ ճոխ ու հարուստ հարսանյաց հանդեսներով, առատ սեղաններով զբաղված, սեղաններ, որոնց վրա կային արծաթյա և այլ տեսակի սպասներ, և հասան մինչև Ոսկե դուռը, գերեվառեցին բովանդակ Խրակիան, անհամար անասուններ քշելով վերադարձան իրենց երկիրը: Արաբները նույնպես արշավեցին, Միսթիան ու այլ բերդեր գրավեցին, բազում ընտասիքների դերի տարան և անհամար քանակությամբ անասուններ քշեցին:

[A. M. 6205]

[Հռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Վալիդի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին .

Այդ տարի Աբասն արշավեց Ռոմանիայի վրա, Պիսիդիայի Անտիոքը գրավեց և բազում գերիներ վերցնելով վերադարձավ: Պերիտիոս⁵²⁷ ամսի 28-ին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Այդ միջոցին լրացավ Ֆիլիպպիկոսի թագավորության երկրորդ տարին և տարեդարձի առթիվ ձիարշավական մրցումներ էին տեղի ունենում, որտեղ պրասինոսները հաղթանակ տարան: Կայսրը որոշեց Պենտեկոստեի շաբաթ օրը ձի նստած, շքախմբով, երաժշտությամբ դնալ լողանք ընդունել Զևքսիպպոսի հանրային բաղանիքում և ապա մեծատոհմիկ քաղաքացիների հետ ճաշել: Միջօրեին, սակայն, երբ նա հանգստանում էր, Օպսիկիոնի կոմես Գեորգ պատրիկի՝ Բուրաֆոս մականվանյալի, ինչպես և Թեոդորոս Միակիս պատրիկի դրդմամբ Թրակիա բանակաթեմի տաքսատոսներով Ոսկե դռներից հանկարծակի ներս մտավ Օպսիկիոնի պրոտոստրատոր Լուֆոսը, խուժեց պալատ, Ֆիլիսպիկոսին գտավ կեսօրվա հանգիստն առնելիս, և բռնելով նրան, տարավ պրասինոսների օրնատորիոնը⁵²⁸ և այնտեղ կուրացրեց. այդ մասին ոչ ոք էլ չիմացավ: Հաջորդ, այն է Պենտեկոստեի օրը, երբ ժողովուրդը խռնվել էր Մեծ եկեղեցում, Արտեմիոս պրոտոսակրետը, վերանվանվելով Անաստասիոս⁵²⁹, կայսր թաղադրվեց: Պենտեկոստեի հաջորդ շաբաթ օրը կուրացվեց Թեոդորոս Միակիսը, իսկ երկրորդ շաբաթ օրը՝ Գեորգ Բուրաֆոսը⁵³⁰, և Թեսաղոնիկե աքսորվեցին:

[A. M. 6206]

Աշխարհի արարչադործու թյան 6206 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 706 թ.

Հռոմայեցիների Արտեմիոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես սյատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման Ռոմանիայում ասպատակ սփռեց, ավարա-
տեց Գալատիան և բաղում գերիներով ու թալանով վերադարձավ: Արտե-
միոսը հեծելագործի վրա խիստ կարող զորավարներ նշանակեց, շատ խո-
հեմ մարդկանց՝ քաղաքական գործերում, ինքն էլ անգործ նստեց: Իմա-
նալով, որ արաբները Ռոմանիայի դեմ ցամաքով ու ծովով արշավելու
նախապատրաստություն են տեսնում, Ասորիք՝ Վալիդի մոտ իշխաններ
ուղարկեց՝ Դանիել Սինոպցուն՝ Սինոպ քաղաքի պատրիկին և էպարքո-
սին, առերես խաղաղության շուրջ բանակցելու, բայց իրականում հանձ-
նարարելով ճշգրիտ հետախուզել և իմանալ նրանց ուժի և Ռոմանիայի
վրա շարժվելու մանրամասնությունների մասին: Նա գնաց և վերադառ-
նալով կայսեր զեկուցեց մայրաքաղաքի վրա արշավելու համար նրանց
ծովային ու ցամաքային վիթխարի ռազմական նախապատրաստության
մասին: [Կալսրը հրամայեց], որ [Կոստանդնուպոլսի] յուրաքանչյուր
բնակիչ իրեն երեք տարվա պարենով ապահովի, ով ի վիճակի չէ այդ
անել, քաղաքից հեռանա: Նա վերակացուներ նշանակեց և սկսեց հրա-
կիր դրոմոններ ու դիերաներ շինել, հսկայական տրիերաներ, վերանո-
րոգեց [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպները, նմանապես և ցամաքային-
ները, աշտարակների վրա տեղադրեց նետարձակ, քարարձակ և այլ մե-
քենաներ: Իր հնարավորությունների սահմաններում քաղաքն ամրացնե-
լուց հետո, նա բաղում պարեն լցրեց թաղավորական շտեմարանները և
իրեն ապահովեց:

[A. M. 6207]

Արաբների առաջնորդ Սուլեյման⁵³¹, Իշխեց 3 ամսի: Կոստանդնու-
պոլսի Գերմանոս պատրիարք⁵³², Աթոռսկալեց 15 ամսի:

[Հոռմայեցիների Արտե-
միոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Սուլեյմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Երուսաղեմի Հովհան-
նես պատրիարքի] 10-րդ
տարին

Այդ տարի վախճանվեց Վալիդը և նրա իշխանությունը ժառանգեց
Սուլեյմանը: Այդ նույն Արտեմիոսի, որ և Անաստասիոս, թագավորու-
թյան երկրորդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարին, օգոստոս ամսի 11-ին Կյու-
ղիկոսի մետրոպոլիտ Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնուպոլսի [պատ-
րիարք]: Այդ առթիվ կարդացվեց սեղափոխության ներքոհիշյալ հրո-
վարտակը. «Ամենաբարեպաշտ երեցների, սարկավազների, բովանդակ

սուրբ կղերի, սրբազան սենատի և այս աստվածապահ մայրաքաղաքի քրիստոսասեր ժողովրդի վճռով ու ընտրութեամբ, շնորհքն աստվածալին, որ միշտ ամոքում է տկարին և լրացնում պակասը, Կյուզիկոսի թեմի սրբազնագույն մետրոպոլիտը և եպիսկոպոսը տեղափոխվում է այս աստվածապահ մայրաքաղաքի պատրիարքութիւնը։ Սույն տեղափոխութիւնը կատարվեց առաքելական աթոռի սրբազնագույն երեց Միքայել ապոկրիսիարիոսի⁵³³, մյուս քահանաների և եպիսկոպոսների ներկայութեամբ, Արտեմիոս կայսեր թագավորութեան օրոք»։ Արտեմիոսը, տեղեկանալով, որ սարակինոսների նավատորմի ղր Ալեքսանդրիայից նավել է Փյունիկե՝ նոճու ատաղձ կտրելու համար, իր նավատորմի ղր արագընթաց նավերն ընտրելով և նրանց մեջ Օպսիկիոն բանակաթեմից տաքսատոսներ նստեցնելով, հրամայեց բոլորին կենտրոնանալ Հռոդոսում։ Նրանց զորավար և գլխավոր նա նշանակեց Մեծ եկեղեցու սարկավագ Հովհաննեսին, մականունը տեր Հովհաննեսիկ, որն այն ժամանակ գենիկոնի լոգոթետն էր։ Երբ վերջինս Հռոդոս հասավ, նավերն էլ [նույն տեղում] հավաքվեցին, նա կարգադրեց հրամանատարներին նավեն դեպի Փյունիկե՝ հագարացիների փայտանյութն ու հանդերձանքը կրակի տալու համար։ Բոլորը սիրով ընդունեցին դա, բացի Օպսիկիոնի [ղինվորներից]։ Նրանք կայսեր դահրնկեց հայտարարեցին, իսկ Հովհաննես սարկավագին սրակոտոր արեցին։ Դրա վրա նավատորմի ղր երկուսի բաժանված, յուրաքանչյուրն իր տեղը վերադարձավ։ Ոճրագործները շարժվեցին դեպի մայրաքաղաք, հասան Ադրամիտիոն⁵³⁴, բայց շունենալով դեկավար, Թեոդոսիոս անունով մի տեղացու, պետական հարկահավաքի, անբան ու հասարակ մի մարդու, դրդեցին կայսր դառնալ։ Սակայն նա փախավ ու լեռան վրա թաքնվեց։ Նրան գտան ու բռնի կայսր հռչակեցին։ Արտեմիոսը, տեղեկանալով այդ մասին, քաղաքի տնօրինութիւնը թողեց իր մերձավորներին՝ պատրաստածը նավատորմի ղրով, զինեց նրանց, իսկ ինքը դնաց Նիկիա քաղաքն ու պատսպարվեց։ Խռովարարները ոտքի հանելով համայն Օպսիկիոն բանակաթեմը և դոթոգրեկներին⁵³⁵, ձեռք են դրում բազմաթիվ մեծ ու փոքր առևտրանավեր և ցամաքով ու ծովով Խրիսուպոլսի վրա շարժվում։ Քաղաքի նավատորմի ղր խարիսխ էր դրել սուրբ Սամասի նավահանգստում⁵³⁶։ Վեց ամիս նրանք այնտեղ ամեն օր իրար դեմ կռիվ էին անում։ Երբ քաղաքի նավատորմի ղրն այնուհետև դնաց խարիսխ զցեց քաղաքի նեորիոն նավահանգիստը⁵³⁷, Թեոդոսիոսն անցավ ու գրավեց Թրակիայի շրջանները։ [Ապստամբները] դավաճանութեան օգնութեամբ Վլախեռնայի դարբասից մտան քաղաք և առան այն։ Իսկ Օպսիկիոնի անօրեն ղրնվորները, գոթոգրեկների հետ միասին գիշերով խուժեցին

քաղաքացիների բնակարանները և շտեմնված թալանեցին, ոչ ոքի չխնայելով: Արտեմիոսի քաղաքում թողած դեկավարներին և Կոստյանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքին բռնելով, Նիկիա ուղարկեցին, որպեսզի Արտեմիոսն ու նրա հետ եղողները համոզվեն [կատարվածի մասին]: Արտեմիոսը, տեսնելով նրանց, հուսաբեկ եղավ և անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց ու վանականի սքեմը հագավ: Թեոդոսիոսը նրան ձեռք չտվեց, այլ Թեսաղոնիկե արքայացու Այսպիսով, Ֆիլիպպիկոսը թագավորեց 2 տարի և 9 ամիս, իսկ Արտեմիոսը 1 տարի և 3 ամիս: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը⁵³⁸, որ Արտեմիոսին էր պաշտպանում, Թեոդոսիոսին շենթարկվեց: Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիակների բանակաթեմի զորավար հայադգի Արտավազդը⁵³⁹, որին նա խոստացավ իր ղստեր կնուսթյան տալ, ինչ որ արեց:

[A. M. 6208]

Աշխարհի արարչագործության 6208 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 708 թ.

Հոռոմայեցիների թեոդոսիոս կայսեր 1-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կոստյանդնուպոլսի վրա⁴⁰, կանխավ ցամաքով Սուլեյմանի⁵¹¹ գլխավորությամբ զորք ուղարկելով, իսկ Օմարին էլ՝ ծովով: Ինքն էլ շարժվեց նրանց ետևից՝ պատերազմական մեծ պատրաստությամբ: Սուլեյմանն ու Բաքրը, հասնելով Ամորիոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնին նամակ են դրում. «Մեր համոզմամբ դու ես արժանի հոռոմայեցիների կայսր դառնալու: Արդ, եկ մեղմոտ, որ խաղաղության շուրջ բանակցենք»: Սուլեյմանը, տեսնելով, որ Ամորիոնը զորք չունի, որ [քաղաքը] զորավար [Լևոնի] հանդեպ թըշնամաբար է տրամադրված վերջինիս Արտեմիոսի դաշնակիցը լինելու պատճառով, պաշարեց այն, ուզենալով Մասլամային էլ այնտեղ ընդունել: Երբ [Սուլեյմանը] մոտեցավ քաղաքին, սարակիհնոսներն սկսեցին Լևոնին կայսր ներբողել, կոչ անելով [քաղաքացիներին] նույն բանն անել: Ամորիոնի [բնակիչները], տեսնելով, որ սարակիհնոսները սիրով [Լևոնին] են ներբողում, իրենք էլ նույն բանն արեցին: Զորավար [Լևոնը], իմանալով, որ առանց տաքսատոսների ու հրամանատարների Ամո-

րիոնը կընկնի, հայտնում է Սուլեյմանին. «Եթե դու ցանկանում ես, որ ես քո մոտ գամ խաղաղության շուրջ բանակցելու, ապա ինչո՞ւ ես քաղաքը պաշարման ենթարկելու: Նա պատասխանեց. «Դու եկ, և ես կգնամ»: Զորավարը, նրանից խոսք վերցնելով, երեք հարյուր հեծյալներով նրա մոտ գնաց: Հագարացիք, տեսնելով նրան, հաղան իրենց դրահներն ու լանջակալները և նրան ընդառաջ գնացին, բանակեցին իրենց հիմնական զորքից կես մղոն հեռու: [Լևոնը] երեք օր գնաց եկավ նրանց մոտ, բանակցեց խաղաղության և [արաբների] քաղաքից հեռանալու հարցի շուրջը, բայց նրանք պատասխանում էին. «Նախ դու հաշտությունը կնքիր, իսկ մենք ղրանից հետո կգնանք»: Զորավարն իմանալով, որ ուզում են իրեն բռնեն, երևելի սարակինոսներից շատերին ընթրիքի հրավիրեց: Նրանց ընթրելու միջոցին Սուլեյմանը երեք հազար զրահակիր սարակինոսների ուղարկեց նրան շրջապատելու և շթողնելու, որ փախչի: Պահակախումբը իմացավ դա և նրան հայտնեց. «Մեզ բազում հեծյալ սարակինոսներ են շրջապատած»: Զուրբեր անունով մի հեծյալ ներկայացավ [Լևոնին] և ասաց. «Ինչ որ ստրուկ, ահագին դրամ գողանալով փախել է, դրա համար է, որ մենք ձի հեծանք»: Զորավարը կռահեց նրանց խորամանկությունը և ասաց. «Անհոգ եղեք, մեր բերդերից որ մեկում էլ նա գնա, կգտնենք նրան»: Բայց անհանգստացած այնուամենայնիվ կարողացավ իր մարդու միջոցով ծածուկ հայտնել Ամորիոնի բնակիչներին. «Աստծո սիրույն, շհանձնվենք, զգուշ, շուտով Մասլաման էլ կհասնի»: [Քաղաքի] եպիսկոպոսը գնում է [Լևոնի] մոտ, իսկ վերջինս նրան նույն բանն է ասում: Սուլեյմանն իմանալով, որ եպիսկոպոսը գնացել է նրա մոտ, գիմում է զորավարին. «Մեզ հանձնիր եպիսկոպոսին»: Բայց նա թաքցրեց նրան և իր մարդկանցից մեկին կարգադրեց. «Մեր զրույցի միջոցին դու նրան այլ զդեստ հագցրու և փայտ կամ ջուր բերելու պատրվակով սարերն ուղարկիր»: Երբ սարակինոսները համառում էին եպիսկոպոսի հարցում, զորավարն ասաց. «Նա այստեղ չէ: Արդ, գուք ամիրայի մոտ գնացեք, ձեռ ետևից ես էլ կգամ և ամեն ինչի շուրջ կխոսենք»: Նրանք, մտածելով, որ երբ նա ամիրայի մոտ գա կշրջապասեն և կբռնեն, թողեցին նրան: [Լևոնը]՝ իր երկու հարյուր մարդկանց հետ ձի նստեց և որսի դնալու պատրվակի տակ, թեքվեց դնպի ձախ: Նրա հետ եղող սարակինոսների հարցին, թե «Ու՞ր ես դնում», նա պատասխանեց. «Հովիտը, ուզում եմ բանակատեղիս փոխեմ»: Նրանք ասացին. «Միտքդ ծուռ է, մենք քո հետ չենք գա»: Դրա վրա զորավարը դիմելով իր մարդկանց, ասաց. «Մեզ խոսք տվեցին, բայց մտաղիր էին մեզ բռնել և մեր միջոցով քրիստոնյաներին կոտորել: Նրանք մեր մարդկանցից և մեզ մնացած

ձիերից և ոչ մեկին ձեռք չեն գցի»: Եվ տասը մղոն կտրելով, բանակեց: Հաջորդ օրը նա [արաբների մոտ] ուղարկեց իր ստրաստորների դոմեստիկոսին⁵⁴² և հայտնեց. «Թեև դուք ինձ խոսք տվեցիք, բայց մտադրել էիք ինձ նենգորեն բռնել: Հենց դրա համար է, որ հեռացա»: Մասլաման արդեն անցել էր կլեյսուրները, բայց Սուլեյմանն այդ մասին տեղյակ չէր: Ամիրան ու զինվորներն ըմբոստացան Սուլեյմանի դեմ և «Ինչո՞ւ ենք նստել այս պարիսպների տակ և չենք գնում թալանի» ասելով, հավաքեցին իրենց վրաններն ու շարժվեցին: Զորավարը Նիկեաս տուրմարխին 800 զինվորով Ամորիոն մտցրեց, դուրս բերեց կանանց ու երեխաների մեծ մասը, իսկ ինքը գնաց Պիսիդիա: Երբ Մասլաման կապադովկիա հասավ, կապադովկացիք հուսաբեկ դիմեցին նրան՝ հանձնվելու խնդրանքով: Մասլաման, իմանալով Թեոդոսիոս կայսեր գեպի զորավարը տածող թշնամության մասին, ցանկացավ նրան իր կողմը քաշել, հաշտվել հետը և նրա միջոցով հպատակեցնել Ռոմանիան: Նա նրանց ասաց. «Դուք զորավարի համախոհները չե՞ք»: Նրանք պատասխանեցին, թե «Այո՞»: Այնուհետև, թե. «Դուք նրա պես չե՞ք վարվում», թե «Այո՞»: Դրա վրա նա ասաց. «Գնացե՛ք ձեր բերդերը և ոչ ոքից մի՛ վախեցե՛ք»: Նա իր զինվորներին կարգադրեց շթալանել զորավարին ենթակա բոլոր շրջանները: Զորավարը, իմանալով այդ մասին և կռահելով, որ Սուլեյմանը հայտնած պիտի լինի Մասլամային, թե թույլ է սովել իրեն՝ զորավարին, գնալու, նամակ է գրում Մասլամային, թե «Ես ուղում էի քո մոտ գալ, բայց երբ եղա Սուլեյմանի մոտ, նա ուզեց ինձ բռնել: Դրա համար ես հիմա վախենում եմ քո մոտ գալ»: Մասլաման ասում է զորավարի սուրհանդակին. «Գիտեմ, զորավարն ինձ խաբում է, որպեսզի նրա շրջաններին ձեռք չըտամ»: Զորավարի սուրհանդակը պատասխանեց. «Ճիշտ չէ, [զորավարի] գրածը ստույգ է»: Մասլամայի հարցին, թե «Ինչպիսի՞ն է Ամորիոնի դիրքը զորավարի նկատմամբ», նա պատասխանեց. «Հավ է, նրան է ենթարկվում»: Մասլաման զայրացած, անպատվեց նրան ու ասաց. «Ինչո՞ւ ես ստում»: Նա պատասխանեց. «Ամեն ինչ ասածիս պես է, [զորավարը] տուրմարխի գլխավորությամբ տաքսատոսներ է մտցրել [քաղաք], իսկ ավելորդ ընտանիքներին հեռացրել այնտեղից»: Մասլաման լսելով դա շատ տխրեց և վրդովված նրան վռնդեց: Նա որոշել էր ամռանը գրավել այն, ապա վերցնել նավատորմիղը և իջնել Ասիա ու ձմեռել: Նա դարձյալ կանչեց զորավարի սուրհանդակին և հարցաքննեց նրան: Վերջինս երդվեց, թե «Ասածս ամբողջությամբ ճշմարտություն է. տուրմարխի գլխավորությամբ հազար զինվոր [քաղաք] են մտել, իսկ [զորավարը] բնակիչների ողջ ունեցվածքը, ապա և շքավոր ընտանիքներին [քաղա-

քից] հեռացրել է»: Մասլաման դրա վրա զորավարին նամակ գրեց, թե «Ե՛կ իմ մոտ, ես քեզ հետ կհաշտվեմ ու ամեն ինչ քո ուզածի պես կանեմ»: Զորավարը, տեսնելով, որ նա արոեն մոտեցել է Մասսալեոնին⁵⁴³, որ հինգ օր հետո նա ոտք կդնի իր շրջանները, նրա մոտ երկու հյուպատոս⁵⁴⁴ ուղարկեց և հայտնեց. «Քո նամակը ստացա, քո առաջարկությունն ընդունեցի և ահա քո մոտ եմ դալիս, բայց, հարկավ, գիտես, ես զորավար մարդ եմ, հետևաբար ինձ հետ կլինի գույք, դրամ և զորք: Արդ, դու յուրաքանչյուրի համար երաշխիք սուր: Եթե իմ պահանջներին ընդառաջ զնաք, ես ողջ առողջ ու անվնաս վերադառնամ, լավ ու բարի»: Հյուպատոսները նրան հանդիպեցին Քեոդոսիանա⁵⁴⁵ [վայրում]: Մասլաման ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք, որ խաբոււմ է ինձ ձեր զորավարը»: Նրանք պատասխանեցին. «Աստված մի արասցե»: [Մասլաման], տալով նրանց պահանջած երաշխիքները, ճամփեց: Այդ միջոցին; երբ հյուպատոսները ստորագիր գրությամբ դնում էին զորավարի մոտ, Մասլաման շկարողանալով իր հսկայական զորքով մի տեղում մնալ, գալիս է Ակրոյինոն⁵⁴⁶, Զորավարը, տեսնելով, որ [Մասլաման] արգեն ոտք է դրել իր շրջանները, քաշվեց Նիկոմեդիա: Հանդիպելով Քեոդոսիոսի որդուն, բռնեց նրան ողջ թագավորական սպասավորությամբ ու պալատական պաշտոնեություններով հանդերձ: Մասլաման իջավ Ասիա, ձմեռեց այնտեղ, իսկ Օմարը՝ Կիլիկիայում: Զորավարը, վերցնելով կայսեր որդուն և խորհրդակցելով իր մարդկանց հետ, եկավ Խրիսուպոլիս: Քեոդոսիոսը, իմանալով կատարվածի մասին, խորհրդակցեց Գերմանոս պատրիարքի և սենատի հետ և լեոնի կողմից նույն պատրիարքի միջոցով իր անձեռնմխելիության եկեղեցու անսասանելիության մասին⁵⁴⁷ երաշխիքներ ստանալով, գահը զիջեց նրան: Քեոդոսիոսը իր որդու հետ կղերական ղարձան և իրենց մնացած կյանքն անցկացրին խաղաղության մեջ: Մասլաման գալով Պերգամոն, պաշարեց և աստծո թույլտվությամբ ու սատանայի ներգործությամբ առավ այն: Քաղաքի բնակիչները մի ինչ-որ կախարդի խորհրդով ծննդաբերելու մոտ մի կնոջ փորը բացեցին և վերցնելով մանկան կաթսայի մեջ եփեցին: Կովել ցանկացող ամեն մեկը աստծուն խորշելի այս զոհաբերության արյունով ներկեցին իրենց աչ թևքը և այնուհետև թշնամիներին հանձնվեցին:

[A. M. 6209]

Հոռոմայեցիների կայսր Լեոն Իսավրացի⁵⁴⁸, թագավորեց 24 տարի:

[Աշխարհի արարչադոր-
ծության] 6209 թ.

[Քրիստոսի մարգեղու-
թյան] 709 թ.

[Հոռմայեցիների լևոն
կայսեր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ
Սուլեյմանի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մասնոս սլատրիարքի] 3-րդ
տարին

[Նրուսաղեմի Հովհաննես
սլատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ տարի թագավորեց լևոնը: Նա ծագումով Գերմանիկիայից⁵⁴⁹ էր, բայց իրականում՝ Իսավրիայից⁵⁵⁰: Հուստինիանոս կայսեր առաջին թագավորության ժամանակ նա իր ծնողների հետ վերաբնակեցվել էր Թրակիայի Մեսեմբրիա [բաղաբում]: [Հուստինիանոսի] երկրորդ թագավորության ժամանակ, երբ նա բուլղարների հետ իջավ, լևոնը նրան ընդառաջ ելավ 500 ոչխարից բաղկացած նվերով: Հուստինիանոսին դա դուր եկավ և նրան իսկույն սպաթարի կոչում շնորհեց ու մտերմացավ հետը: Ոմանք նախանձից դրդված [լևոնին] ամբաստանեցին, թե իր թագավորության վրա աչք ունի: Սակայն երբ գրա շուրջ քննություն արվեց, նրանք խայտառակվեցին որպես դրպարտիչներ: Այնուամենայնիվ այդ օրվանից շատերն սկսեցին այդ մասին խոսել: Հուստինիանոսը թեև չէր ուղում նրան բացեիբաց վաստություն անել, բայց կասկածի որդը մտավ իր մեջ և նա նրան դրամ տալով, Ալանիա ուղարկեց՝ ալաններին Արաղ-գիայի դեմ ոտքի հանելու համար (Աբաղգիան, Լաղիկան և Բբերիան սարակինոսների տիրապետության տակ էին գտնվում)⁵⁵¹: Նա գնաց Լաղիկա, դրամը թողեց Ֆասիս⁵⁵² [բաղաբում], մի քանի տեղացիներով գնաց Ապսիլիա⁵⁵³, անցավ Կովկասյան լեռներն ու եկավ Ալանիա: Հուստինիանոսը, կամենալով նրա ոչնչացման համար սլատրվակ ստեղծած լինել, մարդ ուղարկեց և Ֆասիսից առավ դրամը: Ալանները սպաթարին մեծ պատիվներով ընդունեցին, նրա առաջարկներին ընդառաջ գնացին և ներխուժելով Աբաղգիա, գերեվարեցին այն: Աբաղգների տերը հայտնում է ալաններին, թե «Հուստինիանոսը, երևի, սրանից ավելի խաբեբաւ մարդ չուներ, որ ուղարկեր և ձեզ մեր դեմ դրդեր՝ ձեր հարևանների: Նա ձեզ դրամ խոստացավ, բայց խաբեց, քանզի Հուստինիանոսը մարդ ուղարկեց և այդ դրամն առավ: Արդ, դուք մեզ հանձնեք նրան, մենք ձեզ երեք հազար դահեկան կտանք, մեր դարավոր բարեկամությունն էլ թող անխախտ մնա»: Ալանները պատասխանեցին, թե «Մենք նրան ընդառաջ դնացինք ոչ թե դրամի սիրույն, այլ կայսեր հանդեպ տածած մեր սիրո»: Աբաղգները դարձյալ մարդ ուղարկեցին նրանց մոտ: ասելով, թե «Մեզ տվեք նրան, կտանք վեց հազար դահեկան»: Ալանները, ցանկանալով հետախուղել աբաղգների երկիրը, համաձայնվեցին վեց հազար դահե-

կանի դիմաց հանձնել սպաթարին: Ալանները սպաթարին ամեն ինչի մասին տեղյակ պահեցին և ասացին. «Ինչպես տեսնում ես, Ռոմանիա տանող ճանապարհը փակ է, ինչպես պիտի գնաս հայտնի չէ: Եկ դիմենք խորամանկության, ձեռքները, որ հանձնում ենք քեզ, նրանց մարդկանց հետ մեր մարդկանց կողարկենք, կհետախուղենք նրանց կլեյսուրները, ասպատակ կսփռենք և կավերենք նրանց երկիրը, որով կատարած կլինենք մեր ծառայությունը»: Եվ ահա, ալանների դեսպանները գնում են Աբազգիա և հայտնում, թե համաձայն են հանձնել սպաթարին: Այդ առթիվ նրանք [աբազգներից] շատ ընծաներ ստացան: [Աբազգները] դարձյալ բազում դեսպաններ են ուղարկում որոշված գումարով, սպաթարին ստանալու համար: Ալաններն ասում են սպաթարին. «Այս մարդիկ, ինչպես նախորոք հայտնել ենք, եկել են քեզ տանելու, Աբազգիան ընդունում է քեզ: Երբ մոտենանք նրանց, ապա որպեսզի մեր ծրագիրը չբացահայտվի (նրանց երկիրը գնացող վաճառականներ պակաս չեն), մենք քեզ բացահայտ կհանձնենք: Երբ դուք շարժվեք առաջ, մենք ծածուկ ետևից կհարձակվենք, նրանց կսպանենք, իսկ քեզ կթաքցնենք, մինչև որ հավաքվի մեր զորքը և անակնկալ ներխուժենք նրանց երկիրը»: Այդպես էլ եղավ: Աբազգների դեսպանները ստանալով սպաթարին և վերջինիս մարդկանց, կապանքների մեջ առան ու՛ճանապարհ ընկան: Ալանները իրենց տեր Իտաքսեսի գլխավորությամբ նրանց ետևից վրա հասնելով, սպանեցին աբազգներին, իսկ սպաթարին թաքցրին: [Իտաքսեսը] զորք հավաքելով շարժվեց Աբազգիայի վրա և կլեյսուրների միջով անակնկալ մուտք գործելով, աբազգներին մեծ ջարդ տվեց ու բազում գերիներ քշեց, տարավ: Հուստինիանոսը լսելով, որ իր ծրագիրն առանց դրամի էլ դուրս եկավ, աբազգներին նամակ գրեց, որտեղ ասված էր. «Եթե դուք փրկեք մեր սպաթարին և թույլ տաք նրան անվնաս անցնել ձեր երկրով, ապա ձեր բոլոր զանցանքները կներենք»: Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին այդ առաջարկը և դարձյալ մարդ ուղարկեցին Ալանիա, ասելով, թե «Մեր երեսնաներին ձեզ սլատանդ կտանք, տվեք մեզ սպաթարին, որպեսզի նրան Հուստինիանոսին ուղարկենք»: Սպաթարը շնորհունեց դա և ասաց. «Աստված ինձ մի դուռ կբացի, որ դուրս գամ: Ես Աբազգիայի վրայով գնացողը չեմ»: Որոշ ժամանակ անց հոռոմայեցիների և հայերի մի զորաբանակ լազիկա մտավ և պաշարեց Արխայոպոլիսը⁵⁵, բայց լսելով սարակինոսների գալու մասին, թողեց հեռացավ: Նրանից շուրջ երկու հարյուր հոգի առանձնանալով, ասպատակ սփռելով բարձրացան Ապսիլիայի շրջաններն ու կովկասյան լեռները: Երբ սարակինոսները հասան լազիկա, հոռոմայեցիների և հայերի զորքը վերադարձավ

Տասիս: Երկու հարյուր հողին մնաց Կովկասյան լեռներում և հուսաբեկ եղած սկսեց ավազակությամբ պարապել: Ալանները, իմանալով այդ սասին, կարծեցին, որ Կովկասյան լեռներում հռոմայեցիների մեծաքանակ զորք կա, և ուրախացած ասացին սպաթարին. «Հռոմայեցիները մոտեցել են, նրանց մոտ գնա»: Սպաթարը իր հետ առնելով հիսուն ալանների, մալիս ամսին, կլոր դահուկներով անցավ ձյունածածկ Կովկասյան լեռները, հանդիպեց նրանց և բերկրացած հարցրեց. «Զորքն ո՞ւր է»: Նրանք պատասխանեցին. «Երբ սարակինոսները հարձակվեցին, նրանք թողեցին և վերադարձան Ռոմանիա, իսկ մենք, շկարողանալով Ռոմանիա վերադառնալ, շարժվեցինք դեպի Ալանիա», Սպաթարի հարցին՝ «Հիմա ի՞նչ անենք», նրանք պատասխանեցին. «Այդ երկրով մեղ անհնարին է անցնել»: Սպաթարն ասաց. «Այլ ճանապարհով շենք կարող դուրս գալ»: Այնտեղ մի բերդ կար, անունը Երկաթե [բերդ]⁵⁵⁵, ուր բերդասլահր սարակինոսներին հպատակ ոմն Փարեսման էր: Նա հայերի հետ հաշտ էր ապրում: Սպաթարը նրա մոտ մարդ ուղարկեց և ասաց. «Քանի որ հայերի հետ հաշտ ես ապրում, ապա ինձ հետ էլ հաշտվիր և ենթարկվիր կայսրության, օգնիր մեզ հասնել ծովափ ե անցնել Տրապիզոն»: Նա մերժեց: Դրավրա սպաթարը իր մարդկանցից հայերի էլ է ուղարկում, պատվիրում դարանակալել և կարգադրում. «Երբ որ նրանք բերդից դուրս գան աշխատանքի գնալու, նրանցից որքան կարող եք բռնեք, դրսից պահեք դռները, մինչև որ մենք էլ վրա հասնենք»: Նրանք զնացին, դարանակալեցին և երբ [բերդի] մարդիկ դուրս եկան աշխատանքի, հանկալիժակի հարձակվեցին, դարբասին տիրացան և շատերին գերեցին: Բերդում մնաց Փարեսմանը՝ փոքրաթիվ մարդկանցով, երբ այդ միջոցին սպաթարն էլ վրա հասավ, որ դիմելով նրան, կոչ արեց խաղաղությամբ բացել դարբասները: Նա մերժեց ու դիմեց կովի: Բերդն անառիկ էր, այդ պատճառով նրանք շկարողացան այն դրավել: Ապսիլացիների առաջնորդ Մարինոսը իմանալով, որ բերդը օղակի մեջ է առնված, երկյուղի մեջ ընկավ, որովհետև ենթազրեց, թե սպաթարը մեծաթիվ զորք ունի: Իր հետ երեք հարյուր հոգի վերցնելով, նա գնաց սպաթարի մոտ ու ասաց. «Ես քեզ ողջ առողջ ծովափ կհասցնեմ»: Փարեսմանը, տեսնելով իրավիճակը, ասաց սպաթարին. «Իմ երեխան քեզ պատանդ, ես համաձայն եմ ծառայել կայսրության»: Վերցնելով նրա երեխային, նա ասաց. «Բայց կայսրության ինչպիսի՞ ծառա ես դու քեզ համարում, երբ մեղ հետ ես խոսում [բերդում] փակված: Առանց բերդին տիրանալու մենք այստեղից գնացողը չենք»: Դրավրա Փարեսմանն ասաց. «Ինձ երաշխիք տուր»: Սպաթարը նրան անձեռնմխելիության մասին երաշխիք տվեց, խոստացավ բերդ մտնել

երեսուն հոգով միայն: Բայց նա իր խոսքի տերը շեղավ և իր հետ ներս մտնող երեսուն հոգուն արեց հետևյալ կարգադրությունը. «Հենց որ ներս մտնենք, դուք բռնեք ղարբասները, թող բոլորը ներս մտնեն»: Երբ այդպես էլ եղավ, նա հրամայեց բերդը կրակի տալ: Մեծ հրդեհ բռնկվեց, ընտանիքները իրենց ունեցվածքից ինչ որ կարող էին կրել, առնելով դուրս էին գալիս: Սսլաթարն այնտեղ մնաց երեք օր ևս և հիմնահատակ քանդելով նրա պարիսպները, շարժվեց իջավ Ապսիլիա՝ վերջինիս առաջնորդ Մարինոսի հետ, արժանանալով ապսիլացիների փառավոր ընդունելության: Այնտեղից նա իջավ ծովափ ու [նավով] եկավ Հուստինիանոսի մոտ: Հուստինիանոսի սպանությունից և Ֆիլիպպիկոսի կուրացումից հետո թագավորած Արտեմիոսը սպաթարին նշանակեց Անատոլիկոնի զորավար: Երբ Թեոդոսիոսը գահ բարձրացավ, Արտեմիոսն էլ վտարվեց, երբ հռոմայեցիների պետությունը սուրբ ու վրա էր լինում բարբարոսների՝ ներխուժումների, Հուստինիանոսի ոճրագործությունների և Ֆիլիպպիկոսի սրբապղծությունների պատճառով, հիշյալ Լևոնը պաշտպանում էր Արտեմիոսին՝ ընդդեմ Թեոդոսիոսի: Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիակների զորավար Արտավազդը, որին նա, զահին տիրանալուց հետո, կուրապաղատի տիտղոսը⁵⁵⁶ շնորհեց և իր դստեր Աննային նրան կնության տվեց:

Մասլաման, որ Ասիայում⁵⁵⁷ էր ձմեռել, ընդունեց Լևոնի խոստումները⁵⁵⁸, սակայն Լևոնը խոստացածի և ոչ մեկը չկատարեց: Մասլաման, տեսնելով, որ նրանից խաբվել է, եկավ Աբյուդոս, մեծաթիվ գորք անցկացրեց Թրակիա և շարժվեց մայրաքաղաքի վրա: Ամիրապետ⁵⁵⁹ Սուլեյմանին էլ դրեց օգնության հասնի իր նախապատրաստած նավատորմի ու: Մասլաման ասպատակելով Թրակիայի բերդերը, օգոստոս ամսի 15-ին պաշարեց քաղաքը⁵⁶⁰: Վերջինիս բնակիչները ամրացրել էին ցամաքային պարիսպը՝ մի մեծ խրամատ փորել, որի ետևում առանց շաղախի մի ցածր շրջասլարիսպ կառուցել: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին քրիստոսամարտ Սուլեյմանն ամիրանձրով, 1800 վիթխարի նավերով, պատերազմական կասե՛նաներով⁵⁶¹ ու դրոմոններով տեղ հասավ ու խարիսխ գցեց Մաճնավրայից⁵⁶² մինչև Կյուկլոբիոն⁵⁶³: Երկու օր անց, երբ հարավային քամի փչեց, նրանք շարժվեցին ու մոտեցան քաղաքին: Մի մասն անցավ Եվտրոպիոսի⁵⁶⁴ և Անթեմիոսի⁵⁶⁵ թաղամասերը, իսկ մյուսը՝ Թրակիայի ափերը, խարիսխ գցելով Գալատի բերդից⁵⁶⁶ մինչև Բանալին⁵⁶⁷: Հսկայական բեռից ծանրաշարժ դարձած և [հռոմայեցիների] կողմից որսացվող մեծ նավերի պահպանության համար [արաբներն] առանձնացրին շուրջ 20 կատենա, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ

կային 100 զրահակիր զինվորներ: Երբ նրանք հոսանքի մեջ էին գտնվում, եղանակը պարզեց, իսկ Ստենոնից փշած թեթև քամին նրանց ղեպի դուրս բռնեց: Ակրոպոլսում գտնվող բարեպաշտ կայսրը նրանց դեմ իսկույն հրակիր նավեր ուղարկեց, աստժո օգնությամբ նրանց հրո ճարակ դարձրեց: Նրանց մի մասը բոցերով փաթաթված ծովափնյա պարիսպների մոտ շրպրրտվեց, մյուսը՝ զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղավ: Ուրիշ նավեր էլ հրաբորբոք քշվեցին մինչև Օքսիա և Պլատիա⁵⁶⁸ կղզիները: Այդ բանը քաղաքացիներին գոտեպնդեց, թշնամիներն էլ ճանաչելով հեղուկ կրակի մեծ ուժը, անշափ վհատվեցին: Նրանք մտադիր էին այդ երեկո մոտենալ ծովափնյա պարիսպներին և աստիճաններ հենել ատամնաշարերին: Բայց աստված, ամենասուրբ աստվածածնի միջնորդությամբ խափանեց նրանց ծրագիրը. նույն գիշերը բարեպաշտ կայսրը ծածուկ կերպով Գալատից շղթան քաշեց⁵⁶⁹: Թշնամիները, ենթադրելով, որ կայսրը [շղթան] հանեց նենգորեն՝ իրենց ներս քաշելու մտադրությամբ, շհամարձակվեցին ներս մտնել և խարիսխ գցել Գալատից ներս, նրանք նավեցին Սոսթենիոսի ծոցը⁵⁷⁰ և իրենց նավերը այնտեղ պատսպարեցին: Հոկտեմբեր ամսի 8-ին նրանց առաջնորդ Սուլեյմանը վախճանվեց և ամիրասլետ դարձավ Օմարը⁵⁷¹: Իսկ Թրակիայում սաստիկ ձմեռ արեց, գետինը 100 օր ծածկված մնաց սառույց կտրած ձյունով, թշնամիների բաղում ձիեր, ուղտեր և այլ անասուններ սատակեցին: Գարնանը Սուֆիամն եկավ՝ եգիպտոսում պատրաստված նավատորմիղով: Նա ուներ ցորենակիր 400 կատենաներ և դրոմոններ: Իմանալով հունական հրո տեսած գործի մասին, նա Բյութանիայի ափերով նավեց, անցավ դիմացի ափը և Կալոս Ագրոսի⁵⁷² նավահանգստում խարիսխ գցեց: Փոքր անց տեղ հասավ և Լիդիը՝ Աֆրիկայում սլատրաստված մի այլ նավաստորմիղով: Նա իր տրամադրության տակ ուներ 360 կատենա, զենք ու պարեն: Նա ևս իմանալով հեղուկ հրո մասին, խարիսխ գցեց Սատյուրոսում, Բրիայում՝ մինչև Կարտալիմեն⁵⁷³: Այս երկու տորմիղներում ծառայող եգիպտացիք⁵⁷⁴ ծածուկ համաձայնության դալով, գիշեր ժամանակ բարձրացրին կատենաների խարիսխները և փախան քաղաք՝ կայսեր ներբողելով: Հիերիայից սկսած մինչև քաղաքը, ծովը նավերով ծածկվեց: Կայսրը նրանցից տեղեկացավ ծոցում թաքնված երկու ստորմիղների մասին և պատրաստելով հրակիր սիֆոններ, դրանք տեղադրեց դրոմոնների ու դիերաների վրա և այդ երկու ստորմիղների դեմ ուղարկեց: Անբիծ աստվածածնի միջնորդությամբ աստված սատար կանգնեց և թշնամիները տեղն ու տեղը ջրասույզ եղան: Մերոնք ավարով ու նրանց պարենով բերկրությամբ ու հաղթանակով վերադարձան: Կիվոսում և Սոֆոնում⁵⁷⁵ մարդայիտների

նման դարանակալած կայսերական իշխանավորներն անակնկալ կերպով հետևակազորը նետեցին Պյուլեից⁵⁷⁶ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա արական դորքով ասպատակ սփռող Մարդասանի վրա և նրա զորքը բաժան-բաժան անելով, ստիպեցին հեռանալ այնտեղից: Երբ Պերատիկա՛ի ափը մի փոքր շունչ քաշեց, խելանդիոնները կարողացան քաղաքից դուրս դալ և առատ պարեն բերել: Չկնորսանավերը նույնպես առանց որևէ դժվարության կարողանում էին կղզիների և [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպների մոտ ձուկ որսալ: Իսկ երբ արաբների մեջ սաստիկ սով եղավ, նրանք ստիպված սկսեցին իրենց սատակած անասուններն ուտել ձիերին, ավանակներին և ուղտերին: Պատմում են, որ նրանք ուտում էին անդամ մեռածների դիակները, իրենց աղբը՝ շաղելով և փռում եփելով: Նրանց մեջ բռնկվեց նաև համաճարակ, որն անթիվ զոհեր տարավ: Ի վերա ամենայնի նրանց դեմ կռվի ելավ նաև բուլղարների ազգը, որն, ինչպես ասում են տեղյակ մարդիկ, 22 հազար արաբ կոտորեց⁵⁷⁷: Այդ ընթացքում նրանց գլխին բազում այլ փորձանքներ էլ եկան, և նրանք համոզվեցին, որ աստված և ամենասուրբ կույս աստվածամայրն են այդ քաղաքի և քրիստոնեից թագավորության պահապանները, որ աստված երբեք չի լքում իրեն մաքուր սրտով դիմողներին (թեպետև կարճ ժամանակով տառապում ենք մեր գործած մեղքերի պատճառով):

[A. M. 6210]

Արաբների առաջնորդ Օմար: Իշխեց 2 տարի:

[Աշխարհի արարչազոր-
ծուծյան] 6210 թ.

[Քրիստոսի մարդեղու-
թյան] 710 թ.

[Հոռմայեցիների և՛ոն
կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Օմարի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի] 4-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի զորավար Սերգիոս պրոտոսպաթարը⁵⁷⁸, լսելով, որ սարակինոսները պաշարել են մայրաքաղաքը, [Սիկիլիայում] իր մարդկանցից մեկին՝ Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցուն՝ Գրիգոր Օնոմադուլոսի որդուն սեփական կայսր թագադրեց, վերանվանելով Տիբերիոս: Վերջինս հիշյալ Սերգիոսի խորհրդով իր համար նոր մարդկանց նշանակեց և սեփական իշխանավորների: Կայսրը, լսելով այդ մասին, իր խարտուլար Պավղոսին նշանակելով պատրիկ և Սիկիլիայի զորավար, այնտեղ ուղարկեց, որպես օգնական տալով երկու սպաթար և փոքրաթիվ

մարդկանց, ինչպես և արևմտական կողմերի իշխանավորներին ուղղված կարգադրություններ և ժողովրդին ուղղված կայսերական հրովարտակ⁵⁷⁹, նրանք գիշերով մտան մի թիավոր դրոմոնի մեջ, դուրս եկան Կյուղիկոսի կողմերը և վայրից վայր, ցամաքով ու ծովով առաջ գնալով, հանկարծակի հասան Սիկիլիա: Երբ նրանք Սիրակուսա մտան և Սերդիոսն իմացավ այդ մասին, իրարանցման մեջ ընկավ, և կռահելով, որ նրանք իր համար են եկել, փախավ Կալաբրիային սահմանակից լոնդոբարդների մոտ: Երբ ժողովուրդն հավաքվեց և հրովարտակն ընթերցվեց, նրան պարզ դարձավ, որ թաղավորությունն էլ է կանգուն, թշնամիների դեմ մղվող պայքարում մայրաքաղաքի բնակչության ոգին էլ բարձր: Երբ նրանց պատմեցին նաև երկու տորմիղների հետ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, ժողովուրդը լևոնին կայսր ներբողեց, իսկ Վասիլ Օնոմագուլոսին և նրա նշանակած իշխանավորներին շղթայակապ զորավարի ձեռքը հանձնեց: Վերջինս Վասիլին և նրա մոնոստրատեգոսին⁵⁸¹ գլխատեց և նրանց զմուսած դուխները սպաթարների միջոցով կայսեր ուղարկեց: Մնացածներին էլ գանակոծեց, խուզեց, ոմանց բիթը կտրեց ու աքսորեց: Ահա այդ ճանապարհով արևմտականների մեջ կատաղյալ կարգուկանոն հաստատվեց: Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Սերդիոսին, ապա նա զորավարից անձեռնմխելիության երաշխիքներ խնդրելով և ստանալով, նրա մոտ գնաց: Այդպիսով արևմտական բոլոր շրջանները խաղացվեցին:

Իսկ Օմարը, ստանալով արաբների գերագույն իշխանությունը, Մասսալասային կարգադրեց վերադառնալ: Եվ ահա հաղարացիք օդոստոս ամսի 15-ին կատարյալ խայտառակ եղած ճամփա ընկան: Նահանջի ժամանակ աստված աստվածամոր միջնորդությամբ նրանց նավատորմիղի գլխին փոթորիկ թափեց և նրանց նավերը ցիրուցան արեց, ոմանց Պրոկոնիսոսի⁵⁸¹ և այլ կղզիների մոտ ջրասույզ արեց, ոմանց էլ Ապոստրոֆներում և այլ ափերում: Վերապրածների վրա էգեական ծովով նավարկելիս հանկարծակի աստծո սարսափելի պատիժը թափվեց՝ հրե կարկուտ, որը ծովը եռացրեց, [նավերի] ձյութը հալեցրեց և նավերը զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղան: Տասը նավ միայն փրկվեց, այն էլ աստծո նախախնամությամբ, որպեստի մեզ և արաբներին հայտնի դարձնեն աստծո մեծագործությունները, որոնք տեղի ունեցան նրանց նկատմամբ: Այլ տասը նավից հինգը մերոնց ձեռքն ընկան, մնացած հինգը փրկվեցին Ասորիք և հաղորդեցին աստծո ղորության մասին:

Այն պատճառով, որ նույն տարին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ, Օմարն արդելեց զինու ղործածությունը քաղաքներում, քրիստոն-

յաներին ստիպում էր հավատափոխ լինել: Հավատափոխ եղողներին նա աղատում էր հարկերից, իսկ չեղողներին՝ սպանում. նա շատերին մարտիրոսական մահվան արժանացրեց: Նա օրենք հրասլարակեց, համաձայն որի քրիստոնյան իրավունք շունի վկայութուն տալ ընդդեմ սարակինոսի: Նա ղավանական բնույթի նամակ էլ գրեց Լևոնին, մտադիր լինելով նրան համոզել հավատափոխ լինել⁵⁸²:

[A. M. 6211]

[Հոռմայեցիների Լևոն
կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս
պատրիարքի] 5-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես
պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը իրենից առավել ամբարիշտ որդի ունեցավ Կոստանդինին⁵⁸³. Նեոի կարասլետին: Իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին [Լևոնի] կին Մարիան թագադրվեց Ավգուստեոնի սրիկլինում⁵⁸⁴ և շքախմբով, մենակ, առանց ամուսնու գնաց Մեծ եկեղեցին և աղոթելով մեծ խորանի մուտքի առջև, անցավ մեծ մկրտարանը: Իրենից առաջ փոքրաթիվ հարադասներով այնտեղ էր եկել իր ամուսինը: Երբ Գերմանոս պատրիարքը մկրտում էր շարության և նրանց թագավորության ժառանգ Կոստանդինին, վերջինս դեռ հենց մանուկ հասակում բացահայտեց իր վատության ու գարշահոտության ապացույցները. իսկական ականատեսները պատմում են, որ նա սուրբ ավագանի մեջ կեղտոտեց, որի առթիվ սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքը մարգարեաբար ասաց, թե «Դա նշան է այն բանի, որ քրիստոնյաների ու եկեղեցու գլխին նա մեծ փորձություններ է բերելու»: Բանակաթեմերի և սենատի մեծերը մկրտությունից հետո ընդունեցին նրան: Սուրբ պասարագից հետո ավգուստա Մարիան իր մկրտված որդու հետ շքախմբով վերադարձավ, եկեղեցուց մինչև պալատի խալկե դարբասը փող ցրիվ տալով:

Նույն տարին Նիկեոսա Քսիլինիտեսը Թեսաղոնիկեում գտնվող Արտեմիոսին նամակ է գրում, կոչ անելով գնալ Տերվելիսի մոտ և բուլղարական օգնական զորքով գալ ընդդեմ Լևոնի: Նա համաձայնվեց ու գնաց: [Բուլղարները] նրան տվեցին զորք և 50 կենտինար ոսկի⁵⁸⁵, որոնցով նա շարժվեց Կոստանդնուպոլսի վրա: Երբ քաղաքացիները [Արտեմիոսին] չընդունեցին, բուլղարները նրան Լևոնին հանձնեցին և նրանից նրվերներ տանալով վերադարձան: Կայսրը նրան և Քսիլինիտեսին մահա-

պատժի ենթարկեց, Քսիլինիտեսի ունեցվածքը բռնագրավեց (լինելով մագիստրոս⁵⁸⁶, նա շատ հարուստ էր): Բուլղարներն իրենց հերթին, որպես Արտեմիոսի համախոհների, գլխատեցին Սիսինիոս պատրիկին, մականունը՝ Հոենդակես⁵⁸⁷, իսկ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսին կայսեր հանձնեցին, որը Արտեմիոսի հետ գլխատվեց: [Լևոնը], որպես [Արտեմիոսի] ընկերների և համախոհների, մահապատժի ենթարկեց նաև Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմես Իսոես պատրիկին⁵⁸⁸, պրոտոասեկրետ Թեոկտիստոսին, նաև պարիսպների [պաշտպանության] պետ⁵⁸⁹ Նիկետաս Անթրաքսին: Մնացածների քիթը կտրելով և ունեցվածքը բռնագրավելով, չաքսորեց:

[A. M. 6212]

Աշխարհի արարչագործության 6212 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 712 թ.

Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր 24-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Եվդի 4-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Այգ տարի, ինդիկտիոնի 3-րդ սւարին, Զատկի օրը տասնինն ակուբիտների տրիբունալիոնում⁵⁹⁰ Կոստանդինը իր հայր Լևոնի կողմից թագադրվեց. ընդունված մաղթանքները հղեց երանելի Գերմանոս պատրիարքի:

Նույն տարին վախճանվեց արաբների ամիրապետ Օմարը, իշխելով 2 տարի և 4 ամիս: Ամիրապետ դարձավ Եղիզր⁵⁹¹: Պարսկաստանում նրա դեմ ապստամբում է նույն Եղիզր անունով մեկը, մականունը՝ Մուալաբի⁵⁹²: Պարսկաստանում շատերը սրա կողմն անցան: Եղիզր նրա դեմ Մասլամային ուղարկեց, սպանեց նրան և Պարսկաստանը հպատակեցրեց:

[A. M. 6213]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եվդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ տարի ինչ-որ ասորի սուտ Քրիստոս երևաց: Նա հրեաներին մոլորեցրեց ասելով, թե հենց ինքն է Քրիստոսը, որդին ասսիծո:

[A. M. 6214]

[Հոռոմայեցիների լեոն կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը հրեաներին և մոնտանյաններին⁵⁹³ ստիպեց մկրտվել: Հրեաներն ակամա մկրտվում էին, բայց հետո լվանում հանում [մեռոնը], հազորդվում էին կերած՝ պղծում հավատքը: Իսկ մոնտանյանները դուշակուսթյուն անելով, օր նշանակեցին և մտնելով իրենց մոլորության կանխավ նշած [աղոթա]տները, իրենց ողջակեզ արեցին:

[A. M. 6215]

[Հոռոմայեցիների լեոն կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի ծագումով Փյունիկեի ծովափնյա Լավոզիկիայից մի հրեա կախարդ Եզիդի մոտ եկավ և գուշակեց, որ նա արաբների վրա կիշխի 40 տարի, եթե նա, Եզիդը, իր համայն տիրապետության մեջ զտնվող քրիստոնյաների եկեղեցիներից վերացնի սրբապատկերները: Տխմար Եզիդը հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁵⁹⁴ համընդհանուր օրենք հրապարակեց: Բայց մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ և նրա անարատ մոր ու բոլոր սրբերի միջնորդությամբ հենց նույն տարին էլ Եզիդը մեռավ: Շատերը նրա սաղայելական օրենքի մասին շլեցին անդամ: Բայց այդ դառն ու անօրեն ամբարշտությունը լեոն կայսրն ընդունեց և մեր զլխին բազում փորձանքներ բերեց⁵⁹⁵: Նա այդ տխմարության համախոհ գտավ ի դեմս ինչ-որ Բշիրի⁵⁹⁶, Ասորիքում դերի ընկած նախկին մի քրիստոնյայի, որը քրիստոնեությունն ուրանալով, ընդունեց արաբների կրոնը: Նա մի փոքր առաջ ազատվելով [արաբական] ստրո-

կությունից, հոռմայեցիների պետութիւնը եկավ և որպէս մարմնով հղոր և շարափառութեան համախոհ Հեռնի կողմից մեծ պատվով ընդունվեց: Նա կայսեր սատարը դարձավ այդ կարգի մեծ ամբարիշտ գործում: [Հեռնի] համախոհներից էր նաև ամենայն աղտեղութեամբ լի նակովիայի⁵⁹⁷ անկիրթ եպիսկոպոսը:

[A. M. 6216]

Արարների առաջնորդ Հիշամ⁵⁹⁸, Իշխեց 19 տարի:

[Հոռմայեցիների և նոն կայսեր] 8-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Հիշամի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 19-րդ տարին

Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչպէս Հռոմի երանելի Ստեփանոս պապը⁵⁹⁹ փախուստի դիմեց ֆրանկների երկիրը և փրկվեց:

Այս երանելի Ստեփանոս լոնդոբարդների ունի Աստուլֆոսի⁶⁰⁰ կողմից բաղում փորձութիւնների հանդիպելով, Պիպինոսի⁶⁰¹, ֆրանկ աղդի մայրողոմի և գերագույն կառավարչի օրոք ֆրանկների մոտ փախավ: Նրանց մոտ տիրոջ, այսինքն ունի իշխանութիւնը ժառանգական է: Ռեքսերը ոչինչ չեն անում, չեն կառավարում, սոսկ շափից ավելի ուտում են ու խմում, մնում տանը, իսկ մայիս ամսի մեկին ողջ ժողովրդի ներկայութեան գահին են բաղմում, երկրպագում ժողովրդին և արժանանում վերջինիս երկրպագութեան, ընդունված կարգի համաձայն նվերներ ստանում և փոխհատուցում, որից հետո մինչև հաջորդ մայիս ամիսը ինքնամփոփ անցկացնում: Մայրողոմը իր և ժողովրդի անունից ամեն ինչ վարող մեկն ունի: Մայրողոմի տոհմից սերողները կոչվում էին կրիստատներ, որ թարգմանաբար նշանակում է «մաղոտ կոնակ ունեցողներ»⁶⁰², բանւի նրանց կոնակը խողի մեջքի պէս մաղոտ է լինում: Արդ, Աստուլֆոսի դաժանութիւնից ու անմտութիւնից ստիպված, բայց և նրա թուլտվութեամբ, Ստեփանոսը գնաց Ֆրանկիա, Աստուլֆոսից նախօրոք իրավունք ստանալով գործել իր հայեցողութեամբ: Տեղ հասնելով նա ձեռնադրում է այնտեղ մեծ համբավ վայելող և ունի կողմից պետութեան վերակայու նշանակված Պիպինոսին: Նա անցյալում մարտընչել էր Աֆրիկայից իսպանիա անցած և մինչև օրս այդ երկրին տիրող արարների դեմ, որոնք փորձել էին ֆրանկների դեմ էլ մարտնչել: Բաղում գործով նրանց դեմ գուրս եկած Պիպինոսը էրիզանոս գետի⁶⁰³ ափին

սպանում է այդ աղգի առաջնորդ Աբդուռահմանին, ինչպես նաև մեծ թվով արաբների, և դառնում ֆրանկ ժողովրդի հիացմունքի և սիրո առարկան, և ոչ միայն սրա պատճառով, այլև իր այլ առաքինությունների: Նա առաջինն էր, որ դարձավ [ֆրանկ] ժողովրդի առաջնորդը ոչ ըստ ծաղման. նույն այդ Ատեփանոսը քավեց Պիպինոսի՝ ութսի հանդեպ ցուցաբերած երդմնադանցության մեղքը: Պիպինոսը խուզելով իրենից առաջ իշխող ութսին, առոք փառք վանքում արդելափակեց, ապահովելով նրա անդորրը: Այս Պիպինոսը երկու որդի ունեցավ՝ Կարուլոսին և Կարուլոմադենոսին⁶⁰⁴:

Նույն տարին վախճանվեց Եզիդը, որն արաբների վրա ամիրայացավ 4 տարի: Ամիրապետ դարձավ նրա եղբայր Հիշամը, որն սկսեց դյուղելում և քաղաքներում ապարանքներ կառուցել, պարտեզներ ու սյդիներ տնկել, ջրանցքներ անցկացնել: Նա Ռոմանիայի վրա արշավեց, բայց իր ղինվորներից շատերին կորցնելով, վերադարձավ:

Հոռմի Ատեփանոս պապը ֆրանկների մոտ փախավ:

[A. M. 6217]

Հոռմի Գրիգոր պապ⁶⁰⁵: Աթոռակալեց ինն տարի:

[Հռոմայեցիների և՛ոն [Արաբների առաջնորդ [Հոռմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 9-րդ տարին Հիշամի] 2-րդ տարին 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 11-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ և՛ոն կայսրը առաջին անգամ լինելով, խոսք բացեց սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացման մասին⁶⁰⁶: Հոռմի Գրիգոր պապը, իմանալով այդ մասին, վար դրեց Իտալիայի և Հոռմի հարկերը, և՛ոնին դավանական բնույթի նամակ գրեց, թե կայսրը իրավասու չէ հավատքի հարցերով դբաղվելու, փոփոխելու սուրբ հայրերի հաստատած եկեղեցու վաղեմի կարգուկանոնը:

Նույն այգ տարին հորդած ուղխր ողողեց Եդեսիա քաղաքը և շատերին քչեց տարավ կորցրեց:

[A. M. 6218]

[Հռոմայեցիների և՛ոն [Արաբների առաջնորդ [Հոռմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 10-րդ տարին Հիշամի] 3-րդ տարին 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 12-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 21-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կապադոկիայի Կեսարիայի վրա և առավ այն: Ասորիքում մահ տարածամ եղավ: Ամիրապետի ուղտերը հրո ճարակ դարձան սուրբ Եղիայում⁶⁰⁷: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և երկիրը ոտնասուակ անելով, վերադարձավ:

Նույն թվականին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, ամառ ժամանակ Թեբա և Թերասիա կղզիների⁶⁰⁸ միջև ծովի խորքից մի քանի օր գոլորշիներ բարձրացան՝ կարծես կրակարանից, որ վառվելով աստիճանաբար ըստվարացան ու քարացան, ողջ ծուխը կրակի տեսք ստացավ: Երկրային նյութը այնքան ստվար էր, որ ժայթքած պեմզայի բլրաշափ կտորներ շարտվեցին համայն Փոքր Ասիայի, Լեսբոսի, Աբյուդոսի, ափամերձ Մակեդոնիայի վրա. այդ ծովի ամբողջ երեսը լողացող պեմզայի բեկորներով ծածկվեց: Հրաբխի տեղում նախկինում գոյություն չունեցող կղզի առաջացավ, որ Հիերա կոչվող կղզուն միացավ: Վերոհիշյալ Թերա և Թերասիա կղզիները, ինչպես այս մեկը՝ աստվածամարտ Լևոնի օրոք, ժամանակին հենց այդպես ջրից են դուրս եկել: [Լևոնն] իր անձի դեմ աստծո ցուցաբերած այս ցասումը հօգուտ իրեն կատարված համարելով, առավել լկտիությամբ սկսեց պաստերազմել սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁶⁰⁹, դաշնակից ունենալով աստվածուրաց Բշիրին, իր տխմարության պաշտպանին. երկուսն էլ բացարձակապես անուսում էին, լի տղիտությամբ, որը և բազում դժբախտությունների աղբյուրն է: Մայրաքաղաքի բնակիչները այդ նոր վարդապետությունից հույժ դժգոհ, մտադրել էին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք խալկե մեծ դարբասի վրայից Տիրոջ պատկերն իջեցրած մի քանի կայսերական պաշտոնյաների սպանեցին, որի համար շատերն իրենց բարեսլաշտութայն սիրույն խեղձան ենթարկվեցին՝ անդամահատման, խարաղանման, աքսորի, ունեցվածքի կորստյան, հատկապես տոհմիկ և կրթյալ մարդիկ: Սարակինոսամիտ այս Լևոնը փակեց ուսումնարանները, սուրբ Կոստանդինից մինչև օրս ծաղկող բարեպաշտության ուսուցումը արգելեց, բազում այլ լավ բաներ բնաջինջ արեց: Այդ միջոցին Հելլադայի և Կիկլադյան կղզիների բնակիչները, աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված⁶¹⁰, համաձայնության եկան և նրա դեմ խոշոր տորմիղ հանեցին: Նրանց հարեց և ոմն Կողմաս՝ գահի թեկնածու: Բանակը գլխավորում էին Հելլադայի տուրմարի Ագալլիանոսը և Ստեփանոսը, որոնք մայրաքաղաքին մոտենալով, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա ապրիլ ամսի 18-ին բախվեցին բյուզանդացիներին⁶¹¹ և պարտվեցին. նրանց նավերը հեղուկ կրակի ճարակ դարձան: Ապստամբների մի մասը ջրասույզ եղավ փոսի մոտ, այդ թվում և Ագալլիանոսը, որ սպառազինությամբ հանդերձ իրեն

ջուրը գցեց: Վերապրողները կայսեր կողմն անցան: Կողմասն ու Ստեփանոսը գլխատվեցին: Ամբարիշտ Լևոնն ու նրա համախոհները բորբոքված շարությամբ սաստկացրին բարեպաշտության հալածանքը: Ինգիկտիոնի այգ նույն 10-րդ տարվա ամռանը յուրայինների դեմ տարված վատթար հաղթանակից հետո, երկու սարակինոս ամիրաների գորաբանակներ հարձակվում են Բյութանիայի Նիկիա քաղաքի վրա՝ Ամբոր⁶¹² 15 հազար թեթևազեններով, որ պաշարեց անպատրաստի վիճակում գտնվող քաղաքը, և նրա ետևից ութուկես բյուր զինվորներով եկող Մուավիան: Բայց երկարատև պաշարումից, պարիսպների մասնակի քանդումից հետո էլ, այնտեղ գտնվող պաշտելի սուրբ հայրերի տաճարի, ինչպես և նրանց աստժուն ընդունելի ազոթքների պատճառով, նրանց շահողվեց գրավել քաղաքը: Այս տաճարի պատերից էին կախված նրանց նվիրական սրբապատկերները, որոնք մինչև օրս պաշտելի են իրենց՝ սուրբ հայրերի համախոհներին: Արտավազդի⁶¹³ ստրատոր ոմն Կոստանդին, տեսնելով պատից կախված աստվածաձևի պատկերը, մի քար վերցրեց և շարտեց նրա վրա, ջարդ ու փշուր արեց այն և ցած գրցելով տրորեց: Տիրուհին գալով նրա երազում ասաց. «Այդ ինչ մեծ սխրանք գործեցիր իմ դեմ: Բայց ճշմարիտ այդ [քարը] քո գլխին գրցած եղար»: Հաջորդ օրը, երբ սարակինոսները պարսպի վրա գրոհեցին և մարտն սկսվեց, այս Կոստանդինը որպես քաջ զինվոր շտապեց դեպի պարիսպը, բայց բաբանից նետված մի քար փշրեց թշվառականի գանգն ու երեսը, նա իր ամբարշտության արժանի հատուցում ստացավ: [Արաբները] բազում գերիներով ու ավարով վերադարձան: Այս դեպքում էլ աստված ամբարիշտ Լևոնին ցույց տվեց, որ այդպես եղավ ոչ թե ցեղակիցների բարեպաշտության պատճառով, ինչպես նա կարծում էր, այլ ինչ-որ աստվածային, անճառելի վճռով. սուրբ հայրերի միջնորդությամբ և այդ քաղաքում պաշտվող նրանց նվիրական պատկերների օգնությամբ արաբների այդպիսի զորությունը նրանց քաղաքի վրա դեմ առավ, ի պարսավումն, հանդիջում դատապարտումն բրոնակալի, և ի հաստատումն բարեպաշտների: Այգ ամբարիշտը մեղանշում էր ոչ միայն սրբապատկերների պաշտամունքի հարցում, այլև ամենասուրբ աստվածաձևի ու բոլոր սրբերի միջնորդության. ամենապիղծը իր ուսուցիչների՝ արաբների նման խորշում էր նրանց մասունքներից: Նա այս ժամանակից սկսեց անպատկառորեն ընդհարվել Կոստանդնուպոլսի երանելի Գերմանոս պատրիարքի հետ, նախատել իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին, պատրիարքներին ու քրիստոնյա ժողովուրդներին, նրանց կռապաշտ համարելով, քանզի երկր-

պաղել էին սուրբ ունվիրական պատկերները: Նա այն աստիճան անհավատ էր ու տխմար, որ շէր հասկանում, որ խոսքը հարարերական երկրպագության⁶¹¹ մասին է:

[A. M. 6219]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 11-րդ տարին	ևևն	[Արարների Հիշամի] 4-րդ տարին	առաջնորդ	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 3-րդ տարին
--	-----	---------------------------------	----------	------------------------------------

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 13-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 22-րդ տարին
--	--

Այդ տարի Մուավիան⁶¹⁵ առավ Ատեուս բերդը¹¹⁶ և վերադարձավ:

[A. M. 6220]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 12-րդ տարին	ևևն	[Արարների Հիշամի] 5-րդ տարին	առաջնորդ	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 4-րդ տարին
--	-----	---------------------------------	----------	------------------------------------

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 14-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 23-րդ տարին
--	--

Այդ տարի Մարաստանի և Հայաստանի վրա արշավեց իսաղարիայի խաբանի որդին և արարների զորավար Գարախին Հայաստանում հանդիպելով, նրա զորքի հետ միասին կոտորեց: Ավարի առնելով հայոց և մարաց աշխարհը, նա վերադարձավ, արարների մեջ մեծ սարսափ տարածելով⁶¹⁷:

[A. M. 6221]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 13-րդ տարին	ևևն	[Արարների Հիշամի] 6-րդ տարին	առաջնորդ	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 5-րդ տարին
--	-----	---------------------------------	----------	------------------------------------

[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 15-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի] 24-րդ տարին
--	--

Այդ տարի Մասլաման թուրքաց երկրի⁶¹⁸ վրսւ արշավեց, պատերազմ տեղի ունեցավ և երկու կողմից էլ սպանվողներ եղան: Մասլաման վեհերոտելով փախուստի դիմեց և իսաղարիայի լեռների վրայով վերադարձավ:

Այդ նույն տարին ուղղափառ հավատքի դեմ մոլեգնած անօրեն Լևոն կայսրը սուրբ Գերմանոսին կանչեց և փորձեց քաղցր խոսքով գայթակղեցնել: Երանելի պատրիարքն ասաց նրան. «Լսել էինք, որ սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացում պիտի լինի, սակայն ոչ քո թագավորության օրոք»: Երբ Լևոնն ստիպեց նրան հայտնել թե «Ո՞ւմ թագավորության օրոք», պատրիարքը պատասխանեց. «Կոնստանդի ժամանակ»: Կայսրն ասաց. «Ավազանի անունս հենց Կոնստանդին է»: Պատրիարքն ասաց. «Մի՛ արասցե, տեր, որ այս փորձությունը քո ձեռքով իրականանա, քանզի այդ իրականացնողը նեոի կարապետն է և մարմնացյալ սուրբ տնօրինության տապալողը»: Այդ խոսքերի վրա կայսրը զայրացավ երանելու վրա, ինչպես ժամանակին Հերովգեսը՝ Հովհաննես Կարապետի: Պատրիարքը Լեոնին հիշեցրեց այն պալմանների մասին, որ նա՝ կայսրը, ընդունել էր դահ բարձրանալիս՝ աստծուն խոսք տվել ոչ մի հարցում շասանել Քրիստոսի եկեղեցին իր առաքելական ու աստվածատուր դրույթներից: Բայց թշվառականը դրանից էլ չամաչեց: Նա ջանում էր տարբեր պատրվակներ առաջ քաշել, որպեսզի պատրիարքին իր թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարելու մեջ մեղադրելու հիմքեր ստեղծի, որպեսզի նրան որպես դավադրի և ոչ խոստովանողի հեռացնի պատրիարքությունից: Այդ գործում նրան սատարող էր ու դործակից [Գերմանոսի] աշակերտ ու սինկելլոս Անաստասիոսը, որին, որպես ամբարշտության կողմնակցի, կայսրը ապօրինաբար խոստացել էր պատրիարքական աթոռ: Երանելի Գերմանոսը թեև դիտեր, որ Անաստասիոսը խոտորվել է, նմանվելով Տիրոջ, իմաստուն ու հեզ կերպով հիշեցնում էր նրան՝ նոր Հուդային, դավաճանության մասին: Նա ի վերջո համոզվեց, որ [Անաստասիոսը] անգարձ մոլորվել է: Երբ Գերմանոսը մի անգամ կայսեր մոտ գնալիս, Անաստասիոսը տրորեց իր զգեստի ծայրը, նա ասաց. «Մի՛ շտապիր, գեռ կհասցնես մտնել դիպիոն»⁶¹⁹: Նա, ինչպես և այդ խոսքը լսողները, շրփոթվեցին: Նա շփտեր, թե ինչ գուշակություն է գա: Այն իրականացավ 15 տարի անց, ինգիկտիոնի 12-րդ տարին, Կոստանգին հալածչի⁶²⁰ թագավորության երրորդ տարին: Ամենքը համոզվեցին, որ Գերմանոսը աստվածուստ է ստացել այդ ապերախտի մասին մարգարեանալու շնորհ: Հարցը հետևյալն է. Կոստանգինը, երբ ճնշելով իր փեսա Արտավազդի խոռվությունը, հր ձեռքն առավ թագավորության սանձերը, այն Անաստասիոսին և իր՝ կայսեր, այլ ոսոխների գանակոծեց, Անաստասիոսին՝ որպես իր թշնամիների հետ միասին իրեն գահընկեց հայտարարած և Արտավազդին թագազրած (այդ մասին իր տեղում կասվի)

դիպիտոնի միջով դուրս բերեց ձիարշավարան և մերկ, ավանակի վրա հակառակ նստեցրած, ծանակեց: Ահա բարեպաշտ դավանանքի առաջամարտիկը Բյուզանդիոնում այս սուրբ ու աստվածային Գերմանոսն էր, նա էր դազանանուն⁶²¹ լեոնի և նրա պաշտպանների դեմ զազանամարտիկ, իսկ ավագ Հոռոմում՝ սրբազնագույն առաքելական այր Գրիգորը, ծայրագույն առաքյալ Պետրոսի սինթրոնոսը, ըր փայլում էր բանիվ ու գործով: Նա էր, որ հանեց Հոռոմը, Իտալիան և համայն արևմուտքը լեոնի և նրա թագավորության քաղաքական ու եկեղեցական հպատակության տակից: Ասորիքի Դամասկոսում իր կենցաղավարությանմբ ու խոսքով փայլում էր երեց ու վանական, հոյակապ վարդապետ Հովհաննես Ոսկեհոսը⁶²², Մանսուրի [թոռը]: Լեոնը Գերմանոսին, որպես իրեն ենթակա մարդու կարողացավ հեռացնել պատրիարքական աթոռից: Բայց Գրիգոր պապը նամակներով բացահայտ քննադատում էր նրան, նամակներ, որոնք շատերին է հայտնի, իսկ Հովհաննեսը արևելքի եպիսկոպոսներով ամբարշտին նզովքի ենթարկեց: Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա հունվար ամսի 7-ին, շաբաթվա 3-րդ օրը, ամբարիշտ լեոնը տասնինն ակուբիտների տրիբունալիոնում ժողով գումարեց⁶²³ ընդդեմ սուրբ ու նվիրական պատկերների, որին մասնակցելու հրավիրեց և սրբազնագույն Գերմանոս. պատրիարքին, ենթադրելով, որ իրեն կաջողվի համոզել ստորագրել սուրբ պատկերների դեմ ընդունած որոշման տակ: Բայց աստժո քաջարի ծառան նրա պիղծ շարափառության առջև ամենևին չերերաց և պաշտսյանելով ուղղափառությունը, հանձնեց եմիփորոնը, հրաժարվեց պատրիարքությունից և բազում հորդորակուս խոսքերից հետո ասաց. «Եթե ես Հովնանն եմ, ինձ ծովը գցեք⁶²⁴. առանց տիեզերական ժողովի, ո՛վ կայսր, ես չեմ կարող դավանանքի մեջ նորամուծություններ կատարել»: Նա թողեց, հեռացավ Պլատանիոս կոչվող տեղը, իր հայրենի տունը և դադար առավ, պատրիարքական աթոռին նստելով 14 տարի, 5 ամիս և 7 օր: Եունյն հունվար ամսի 22-ին երանելի Գերմանոսի սուտանուն աշակերտ և սինկելլոս Անաստասիոսը, որ իր աշխարհական իշխանասիրությամբ լեոնի շարափառության կողմնակիցը դարձավ, ձեռնադրվեց Կոստանդնուպոլսի սուտ պատրիարք: Իսկ Հոռոմի սրբազան Գրիգոր պապը, ինչպես նախապես ասացի, մերժեց Անաստասիոսին և լիբելլները⁶²⁵, լեոնին նամակներով մեղադրեց ամբարշտության մեջ և Հոռոմը, համայն Իտալիան հանեց նրա թաղավորության ենթակայությունից: Դրա վրա բռնակալը էլ ավելի դադաղած, սաստկացրեց ղոտեմարտը սրբապատկերների դեմ: Բաղում կղերական-

ներ ու վանականներ, բարեպաշտ աշխարհականներ ուղղափառության պաշտպան կանգնելով, մարտիրոսական պսակին արժանացան:

[A. M. 6222]

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարք⁶²⁶, Աթոռակալեց 24 տարի:

[Հռոմայեցիների կայսեր]	լևոն	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ	[Հռոմի Գրիգոր պապի]
14-րդ տարին		7-րդ տարին		6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	լևոն	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
1-ին տարին		25-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Ռոմանիայի վրա և գալով Կապադովկիա, նենգությամբ առավ խարսիանոն բերդը⁶²⁷:

[A. M. 6223]

[Հռոմայեցիների կայսեր]	լևոն	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ	[Հռոմի Գրիգոր պապի]
15-րդ տարին		8-րդ տարին		7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	լևոն	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
2-րդ տարին		26-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Թուրքիայի⁶²⁸ վրա և հասնելով Կասպից դռները, վեհերոտեց ու վերադարձավ:

[A. M. 6224]

[Հռոմայեցիների կայսեր]	լևոն	[Արաբների Հիշամի]	առաջնորդ	[Հռոմի Գրիգոր պապի]
16-րդ տարին		9-րդ տարին		8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի]	լևոն	[Երուսաղեմի Հովհան- նես պատրիարքի]
3-րդ տարին		27-րդ տարին

Այդ տարի Լևոն կայսրն իր որդի Կոստանդնին ամուսնացրեց սրկյութներին⁶²⁹ խաքանի դստեր հետ, որին քրիստոնյա մկրտեց և անվանեց Իրենե⁶³⁰: Սա սուրբ գիրքը սերտելով, իր բարեպաշտությամբ աչքի ընկավ, նա խարադանում էր նրանց ամբարշտությունը: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և հասնելով Պափլագոնիա, բա-

զում գերիներով ետ դարձավ: Իսկ կայսրը պապի դեմ մոլեգնած, ինչպես և Հռոմի ու Իտալիայի անջատման պատճառով, մի մեծ նավատորմիդ հանդերձեց և Կիրիբոտների զորավար Սանիի գլխավորությամբ նրանց դեմ ուղարկեց: Բայց տխմար [լևոնը] խայտառակվեց, քանզի նավատորմիդը Ադրիական ծովում ջրասույզ եղավ: Դրա վրա աստվածամարտն առավել ևս մոլեգնած, արաբական մտածելակերպով էլ զինված, Կալաբրիայի և Սիկիլիայի բնակչության երրորդ մասի վրա գլխահարկ նշանակեց³¹: Ինչ վերաբերում է ավագ Հռոմում պատվող սուրբ և ծայրադույն առաքյալների պատրիմոնիաներին³², երեք ու կես տաղանդ չափով ոսկուն, որ դեռ հին ժամանակներից եկեղեցուն էր վրճարվում, կայսրը կարգադրեց պետական դանձարանը մուծել: Նա հրամայեց վերահսկողություն սահմանել և ցուցակագրել արական սեռի նորածիններին, ինչպես ժամանակին արեց փարավոնը հրեաների [նորածինների] առնչությամբ, մի բան, որ [լևոնի] ուսուցիչներ արաբներն անգամ չհանդգնեցին անել արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ:

[A. M. 6225]

[Հռոմայեցիների լևոն [Արարների առաջնորդ [Հռոմի Գրիգոր պապի]
կայսեր] 17-րդ տարին Հիշամի] 10-րդ տարին 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- • [Երուսաղեմի Հովհան-
նաստասիոս պատրիարքի] նևս պատրիարքի] 28-րդ
4-րդ տարին • տարին

Այդ տարի Ասորիքում մահ տարածած եղավ և շատերը մեռան:

[A. M. 6226]

Հռոմի պապ Զաքարիա³³, Աթոռակալեց 21 տարի:

[Հռոմայեցիների լևոն [Արարների առաջնորդ [Հռոմի Զաքարիա պա-
կայսեր] 18-րդ տարին Հիշամի] 11-րդ տարին պի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Երուսաղեմի Հովհան-
նաստասիոս պատրիարքի] նևս պատրիարքի] 29-րդ
5-րդ տարին տարին

Այդ տարի Մանսուրի որդի Թեոդորոսը անապատի շրջաններն աքսորվեց, երկնքում լուսավոր հրո նշան երևաց, Մուսավիան Ասիան ասպատակեց:

[A. M. 6227]

[Հոռմայեցիների ևևոն [Արարների առաջնորդ [Հոռմի Զաքարիա պա-
կայսեր] 19-րդ տարին Հիշամի] 12-րդ տարին պի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա- [Երուսաղեմի Հովհան-
նաստասիոս պատրիարքի] նես պատրիարքի] 30-րդ
6-րդ տարին տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը⁶³⁴ արշավեց Հայոց աշխարհ,
բայց ոչինչ չարեց:

[A. M. 6228]

[Հոռմայեցիների ևևոն [Արարների առաջնորդ
կայսեր] 20-րդ տարին Հիշամի] 13-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա- [Կոստանդնուպոլսի Ա-
պի] 3-րդ տարին նաստասիոս պատրիարքի]
7-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիան արշավեց Լեռնանիայի վրա և վերադարձից
մի քանի օր անց ձիուց դլորվեց ու մեռավ:

[A. M. 6229]

[Հոռմայեցիների ևևոն [Արարների առաջնորդ
կայսեր] 21-րդ տարին Հիշամի] 14-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա- [Կոստանդնուպոլսի Ա-
պի] 4-րդ տարին նաստասիոս պատրիարքի]
8-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը Ասիայում շատերին դերեվա-
րեց, այդ թվում և ոմն պերդամացու, որ պնդում էր, թե ինքը Հուստի-
նիանոսի որդի Տիբերիոսն է: Հիշամը սրան հարազատ որդու պես
պատվեց, կայսրերին սարսափեցնելու համար կայսերավայել զորքով ու
դայիսոնով, դրոշներով Երուսաղեմ ուղարկեց, հրաման տալով համայն
Ասորիքով մեկ փառք ու պատվով ման ածեն, ի տես և ի զարմանս բո-
լորի:

[A. M. 6230]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 22-րդ տարին	և	[Արարների Հիշամի] 15-րդ տարին
---------------------------------------	---	----------------------------------

[Հոռմի Զաքարիա պա- պի] 5-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին
--------------------------------------	--	---

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, գրոհով առավ Երկաթե բերդը⁶³⁵ և Մարիանոս պատրիկի⁶³⁶ որդի Եվստաթիոսին գերի վերցրեց:

[A. M. 6231]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 23-րդ տարին	և	[Արարների : առաջնորդ Հիշամի] 16-րդ տարին
---------------------------------------	---	---

[Հոռմի Զաքարիա պա- պի] 6-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Ա- նաստասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին
--------------------------------------	--	--

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա մայիս ամսին Սուլեյմանը 9 բյուր ղորքով, 4 զորավարներով, որոնց գլխավորում էր Գամբերը, Ռոմանիայի դեմ արշավանք կազմակերպեց: Գամբերը բյուր թեթևազեններով մարտընչում էր Ասիական երկրի շրջաններում, նրան ենթակա Մելիքն ու Բատալը՝ երկու բյուր հեծյալներով՝ Ակրոյինոնի⁶³⁷, իսկ Սուլեյմանը վեց բյուրով՝ Կապադովկիայի Տիանայի: Ասիայում ու Կապադովկիայում մարտնչողները տղամարդկանց ու կանանց մեծաթիվ գերիներով ու անասուններով անվնաս վերադարձան, բայց Մելիքի⁶³⁸ ու Բատալի⁶³⁹ գորքերը Ակրոյինոնում լեռնի և Կոստանզնի հետ մարտի բռնվելով, վերջիններիս կողմից պարտութուն կրեցին. շատերը սպանվեցին, այդ թվում և նրանց երկու հրամանատարները: Նրանցից ութ հարյուր մարտիկ, հանդիպելով վեց հազար հոգու դիմադրության, փախուստի գիմեցին և փրկվեցին Սինադայում⁶⁴⁰ և միանալով Սուլեյմանին, վերադարձան Ասորիք: Նույն տարի սրանցից շատերն էլ Աֆրիկայում սպանվեցին՝ իրենց զորավար Դամասկացու հետ միասին:

[A. M. 6232]

[Հոռմայեցիների և լևոն
կայսեր] 24-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Հիշամի] 17-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պա-
պի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա-
նաստասիոս պատրիարքի]
11-րդ տարին

Այդ՝ բռնակալ և ամենաանօրեն լևոն Ասորու⁶⁴¹ թագավորության 24-րդ տարում հիերակիտները⁶⁴² Դամասկոսում շուկաներ կրակի տվեցին: Նրանց կախաղան հանեցին: Պերիտիոս⁶⁴³ ամսի 28-ին ուղիւր Եղեսիան ողողեց:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսի 26-ին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, շորեքշաբթի օր, ժամր 8-ին Կոստանդնուպոլսում սաստիկ ու սոսկալի երկրաշարժ եղավ: Եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, բազում ժողովուրդ սպանվեց: Տապալվեց նաև Ատալոսի դռան վրա կանգնած Մեծ Կոստանդնի անդրին, Ատալոսի [անդրու] հետ միասին, նաև Քսերոլոֆոսում սյան վրա կանգնած Արկադիոսի անդրին, Ոսկե դռան վրա գտնվող Թեոդոսիոս Մեծի անդրին, քաղաքի ցամաքային պարիսպները, Թրակիայում՝ քաղաքներ ու դյուղեր ավերակ դարձան, Բյութանիայում՝ Նիկոմեդիան, Պրենեստոսը, Նիկիան, ուր մեկ եկեղեցի միայն փրկվեց⁶⁴⁴: Երկրաշարժը տևեց 12 ամիս: Առանձին տեղերում ծովը հեռացավ իր ափերից: Կայսրը, տեսնելով քաղաքի փլված պարիսպները, դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Դուք պարիսպները կառուցելու միջոցներ շունեք, այդ պատճառով մենք այդ դործը հանձնարարեցինք գործավարներին: Նրանք ընդունված կարգի համաձայն յուրաքանչյուր օլոկոտինից մեկ միլիարեսիոն⁶⁴⁵ են պահանջում: Պետութունն այդ գումարն առնելով կկառուցի պարիսպները»: Ահա այստեղից սկիզբ առավ գործավարներին երկու կերատ վճարելու սովորութունը⁶⁴⁶: Հոռմայեցիների տոմարով աշխարհի արաբշագործության՝ Ագամի 6248 թվականն էր, եգիպտացվոց, այն է ալեքսանդրացվոց տոմարով՝ 6232 թվականը, Փիլիպոս Մակեդոնացու՝ 1063⁶⁴⁷: Լևոնն իշխեց 24 սարի, 2 ամիս և 25 օր, ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա մարտ ամսի 25-ից մինչև ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ը: Նմանապես և նրա որդին, իր ամբարշտության ու թագավորության ժառանգորդ Կոստանդինը, աստժո թույլտվությամբ իշխեց 34 տարի, 3 ամիս և 2 օր: Նույն ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ից, մինչև ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամիսը: Ահա այսպես, ինչպես ասացինք, ինդիկտիոնի նույն 9-րդ տարին, հունիս ամսի 18-ին Լևոնը բացի հողևոր

մահից, ունեցավ նաև մարմնական վախճան: Միահեծան թաղավորում է նրա որդի Կոստանդինը: Նախորդ գլուխներում ես համառոտակի պատմեցի, թե քրիստոնյաների գլխին ինչքան փորձանք եկավ ամբարիշտ Լևոնի թագավորության օրոք, ինչպես ուղղափառ հավատքի հարցերում, այնպես էլ շարաշահումների ու արծաթասիրության հետ կապված՝ Սիկիլիայում, Կալաբրիայում, Կրետեում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններում: Ես նկատի ունեմ նրա շարափառության պատճառով Խտալիայի անջատման, երկրաշարժների, մահ տարածամների, սովի, այլազգիների ապստամբությունների մասին: Արդ, այսուհետև անհրաժեշտ է շարադրել նրա ամբարշտագույն և ամենաթշվառական որդու անօրեն գործերի մասին, որոնք ավելի պիղծ են և աստծուն ատելի: Բայց, հիրավի, վերադիտող, վերատեսուչ և ամենատես աստվածը թողեց, որ այդ բոլորը կատարվեն՝ պարզապես հօգուտ հետագա սերունդների, հօգուտ այդ ամենաանօրենի պիղծ շարափառության մոլորության մեջ դեգերող թշվառական ու ամբարիշտ մարդուկների, մոլորության, որ սկիզբ առավ ինդիկտիոնի 10-րդ՝ նրա թագավորության առաջին տարին < և ամբարշտորեն տեեց մինչև 14-րդ ինդիկտիոնը՝ նրա կորստյան տարին >⁶⁴⁸: Քանզի այդ ամեն ինչ ավերող, խելակորույս, արյունոտ և ամենավայրենի գազանը, ավելի շուտ բռնատիրելով, քան օրինականորեն կառավարելով, նախ հանդես եկավ մեր աստծո և վրկչի Հիսուսի Քրիստոսի, նրա ամենասուրբ և անբիծ մոր և բոլոր սրբերի դեմ, մոգությամբ, անառակությամբ ու արյունոտ ղոհաբերությամբ⁶⁴⁹, գոմաղբի, աղբի և մեզի վրա խաբեպատիր գուշակություններ կատարեց, տարվեց արվամոլությամբ ու դիվակոչությամբ: Մի խոսքով երիտասարդ հասակից պարասուց մարդու հոգին ավերող ամեն ինչով: Երբ հոր իշխանության հետ միաբին նա ստացավ նաև նրա շարափառությունը, ապա կարիք կա՞ ասել, թե այդ ամենապիղծը հենց սկզբից ինչպիսի շարիք հղացավ, որը բացահայտորեն բոցավառեց: Այդ բանին ականատես եղած քրիստոնյաները անչափ տազնապ ապրեցին, հենց սկզբից ատեցին նրան իր լկտիության համար և անցան նրա փեսայի՝ իր քրոջ Աննային կնության առած Օպսիկիոնի կոմես Արտավազդ կուրապաղատի⁶⁵⁰ կողմը, վճռելով որպես ուղղափառի նրան տալ թագավորությունը:

Նույն տարի արաբների առաջնորդ Հիշամը իրեն ենթակա բոլոր քաղաքներում գտնվող քրիստոնյա ռազմագերիներին մահապատժի ենթարկեց: Նրանց թվում էր նաև անվանի Մարիանոս պատրիկի երանելի որդի Եվստաթիոսը: Նրան թևե շատ ստիպեցին, բայց նա շուրացավ իր ճշմարիտ հավատքը և մարտիրոսացավ Միջադետրի նշանավոր Խառան քա-

ղաքում: Այնտեղ գտնվող նրա սուրբ ու նվիրական մասունքները շնորհոքն աստծո բուժում են ամեն մի ախտ: Շատ ուրիշներ էլ իրենց արյունը թափեցին հանուն Քրիստոսի ու մարտիրոսացան:

[A. M: 6233]

Աշխարհի արարչագործության 6233 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 733 թ.	Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Արարների առաջնորդ Հիշամի 19-ամյա իշխանության 18-րդ տարին	Հոռմի Զաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Այդ տարի մեր առ աստված կատարած մեղքերի և բազում զանցանքների համար թագավորեց Կոստանդինը, հալածիչը հայրենավանդ օրենքների: Ինդիկտիոնի հաջորդ՝ 10-րդ տարվա հունիս ամսի 27-ին կայսրը դնաց Օպսիկիոնի շրջաններո՝ ընդդեմ արաբների և եկավ Կրասոս¹ կոչվող [քաղաք]: Հիշյալ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորքով զրտնրվում էր Դորիլեոնում²: Նրանց մեջ փոխադարձ կասկած կար: Կոստանդինը նրա մոտ մարդ ուղարկեց, խնդրելով իրեն առաքեն նրա՝ Արտավազդի որդիներին, այն է իր, Կոստանդինի, զարմիկներին, քանզի նրանց տեսնելու ցանկություն ուներ, բայց նպատակը նրանց բռնելն ու հսկողության տակ պահելն էր: Արտավազդը կռահեց նենգությունը և գիտենալով [կայսեր] անսահման խորամանկությունը, հուսաբեկ եղավ: Նա դիմեց զինվորներին և համոզելով նրանց, բոլորով միասին նրա վրա հարձակվեց: Ընդդիմակայած սարակինոսամիտ Բշիր³ պատրիկին նա սրի քաշեց: Կոստանդինը պահեստի մի թամբած ձի գտնելով, հեծավ ու փախավ Ամորիոն, ապա անցնելով Անատոլիկոն բանակաթեմը (նրա զորավարն այն ժամանակ Լանգինոսն էր), փրկվեց, բանակաթեմի զորքերին իր կողմը գրավեց, տալով մեծ խոստումներ: Այնուհետև նա Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսիննակիոսի մոտ մարդ ուղարկեց և այդ բանակաթեմի զինվորներին համոզեց դաշնակցեն իրեն: Սկիզբ են առնում սարսափելի կռիվներ, ստորադասների միջև զինված ընդհարումներ, որոնց մի մասը կայսր էր հայտարարում [Կոստանդինին], մյուսը՝ [Արտավազդին]: Արտավազդը իրադրության մասին գրում է քաղաք, իր փոխանորդ պատրիկ և մագիստրոս Թեոփանեսին, և դրածն ուղարկում

Աթանասիոս սիլենտիարիոսի միջոցով: Արտավազդին համախոհ թեոփանեսը ժողովրդին հավաքեց Մեծ եկեղեցու կատեխումենայում և Արտավազդի նամակների և վերոհիշյալ Աթանասիոսի միջոցով՝ բոլորին հավաստիացրեց, թե կայսրը մահացել է, որ բանակաթեմերը կայսր են հռչակել Արտավազդին: Դրա վրա ողջ ժողովուրդը սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի հետ միասին անեծքի ու նզովքի ենթարկեցին Կոստանդնին, որպես ամբարիշտի ու անաստվածի, բերկրությամբ ընկալեցին նրա սպանության լուրը՝ մեծագույն շարիքից փրկվելը: Նրանք Արտավազդին որպես ուղղափառ և աստվածալին վարդապետության պաշտպան մարդու կայսր հռչակեցին⁶⁵⁴: Մոնոտեսն իսկույն դիմեց Թրակիա, իր հարազատ որդի Նիկեփորին՝ Թրակիայի զորավարին, որպեսզի նա այնտեղի զորքի գլուխն անցած շարժվի քաղաքի պաշտպանության: Մոնոտեսը փակեց պարիսպների դարբասները և պահակակետեր հաստատեց, ձերբակալեց Կոստանդնի համախոհներին, որոնց գանակոծեց, խուզեց ու բանտ նետեց: Այն պահին, երբ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորաբանակով մտավ քաղաք, Կոստանդինը երկու բանակաթեմերի՝ Թրակեսիոնի և Անատոլիկոնի զորքերով հասավ Խրիսուպոլիս, բայց ոչինչ շկարողանալով անել, վերադարձավ և ձմեռեց Ամորիոնում: Արտավազդը ամբողջ քաղաքում կանգնեցնել տվեց սրբապատկերները: Արաբները, իմանալով այդ երկուսի միջև գնացող պայքարի մասին, Սուլեյմանի հրամանատարությամբ Ռոմանիայից շատերին գերի քշեցին: Իսկ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսը, ձեռքը դնելով սուրբ ու կենարար [խաչա]փայտի վրա, երդվեց ժողովրդին, թե «Երդվում եմ հանուն սյս [փայտի] վրա գամվածի, որ Կոստանդինն ինձ այսպես ասաց. Մարիամի աշխարհ բերածին, Քրիստոս կոչեցյալին, աստծո որդի շհամարես, այլ սովորական մարդ, քանզի Մարիամը նրան աշխարհ բերեց այնպես, ինչպես ինձ իմ մայր Մարիամը»: Ժողովուրդը, լսելով դա, [Կոստանդնին] գահընկեց հայտարարեց:

[A. M. 6234]

Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս⁶⁵⁵: Աթոռակալեց 2 տարի:

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 2-րդ	[Արարների Հիշամի]	առաջնորդ տարին	[Հոռմի պի]	Զաքարիա տարին
---	--------------	----------------------	-------------------	---------------	------------------

[Կոստանդնուպոլսի Ա-
նաստասիոս պատրիարքի]
13-րդ տարին

[Անտիոքի Ստեփանոս
պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Հիշամը: Սա Ստեփանոս անունով մտերիմ մի ասորի վանական ուներ, որ, ճիշտ է, մի քիչ անուսում էր, բայց բարեպաշտ: Անտիոքի եկեղեցու աթոռը 40 տարի թափուր էր, որովհետև արաբները չէին թույլատրում այնտեղ պատրիարք նստի: Հիշամն ասաց, որ եթե արևելքի քրիստոնյաները ցանկանում են իրենց թույլ տրվի պատրիարք ունենալ, թող այս Ստեփանոսին ընտրեն: Անտիոքացիք համարելով, որ դա աստվածուստ է, Թեուպոլսի⁶⁵⁶ պատրիարք ձեռնադրեցին նրան և այդ ժամանակից մինչև օրս պատրիարքությունն անխափան դոյություն ունի:

Այդ տարի արաբների իշխանությանը տիրացավ Հիշամի որդի Վալիդը⁶⁵⁷: Կոստանդինը նրա մոտ Անդրեաս սպաթարին ուղարկեց, իսկ Արտավազդը՝ Գրիգոր լոգոթետին. երկուսն էլ դաշնակցություն էին խնդրում: [Այդ տարին] շորային էր, տեղ-տեղ երկրաշարժեր եղան, մինչև իսկ Նաբայի⁶⁵⁸ անապատում լեռներն իրար միացան, գյուղեր գետնի տակ կուլ գնացին: Նույն տարին Ալեքսանդրիայի Կողմաս պատրիարքը վերացրեց Հերակլիոսի ժամանակ Ալեքսանդրիայի պատրիարք եղած Կյուրոսից րսկիզբ առած միակամականների շարափառությունը և քաղաքում ուղղափառությունը հաստատվեց: Գամերը բաղում արաբներով Ռոմանիայի վրա արշավեց և բաղում գերիներով վերադարձավ: Հունիս ամսին երկնքի հյուսիսային մասում նշան երևաց: Վալիդը հրամայեց Դամասկոսի սըրբազնագույն մետրոպոլիտ Պետրոսի լեզուն կտրել, քանզի նա բացեիբաց իարադանում էր արաբների և մանիքեցիների ամբարշտությունը: Նրան նա աքսորեց Երջանիկ Արաբիա, ուր և մարտիրոսացավ հանուն Քրիստոսի. նա պարզ ու հստակ կատարեց սուրբ սլատարագը, ինչպես այդ մասին պատմում են ականջալուր մարդիկ: Այդ նույն ժամանակները հանուն Քրիստոսի կամովին նահատակվեց և նրա նման փութեռանդ ու անվանակից Մալումայի⁶⁵⁹ [մետրոպոլիտ]. Պետրոսը: Երբ նա հիվանդացավ, իր մտերիմ արաբ իշխանավորներին կանչեց (ինքը պետական հարկերի իարտուլարի պաշտոնն էր վարում) և ասաց նրանց. «Ձեր՝ ինձ արած այցիլության վարձը, թեև անհավատ բարեկամներ եք, աստծուց կստանաք: Ես ցանկանում եմ, որ դուք լինեք վկաներն իմ կտակի, որը հետևյալն է. ով չի հավատում հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո, միացած համադո և կենարար Երրորդության, նա կույր է հողով և հավիտենական դրժոխքին արժանի: Այդպիսին է նաև ձեր սուտանուն մարգարե Մոհամմեդը, կարապետը նեոի: Հավատացեք իմ խոսքերին, որոնց վկա են այսօր երկինք ու երկիր, ձեռք քաշեք նրա ցնդաբանությունից: Ես ձեր լավն եմ ուղում, որպեսզի դուք նրա հետ դժոխք չգնաք»: Հսելով նրա նման և այլ

բազում աստվածաբանական բովանդակությամբ խոսքերը, նրանք քարկտրեցին, գազազեցին, բայց մեծահոգություն ցուցաբերեցին, քանզի կարծեցին, որ նա հիվանդության ազդեցության տակ զառանցում է: Բայց երբ նա ապաքինվեց, սկսեց ավելի բարձր գոչել, թե «նզովք Մոհամմեդին և նրա ցնդաբանությանը, բոլոր նրանց, ովքեր հավատում են այդ ցնգաբանության»: Նա սրի քաշվեց ու մարտիրոսացավ: Սրան մեր սուրբ հայր Հովհաննեսը, (որին իր խոսքի և կենցաղի մեջ փթթող հոգու ոսկեցու շնորհքի համար իրավամբ տրվեց Ոսկեհոս⁶⁶⁰ մականունը), ներբողյաններով մեծարեց: Եկեղեցու այս նոր վարդապետին, եկեղեցու այս նոր ուսուցչին, իր անչափ ուղղափառության համար ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը ամեն տարի նզովքի էր ենթարկում և նրա պապի Մանսուր անվան փոխարեն, որ փրկյալ է նշանակում, հրեական ձևով Մանզիր էր անվանում: Նույն տարի Վալիդը կիպրացիներին Ասորիքում վերաբնակեցրեց:

Իսկ Արտավազդը իր որդի Նիկետասին մոնոստրաս:եղոս նշանակելով, Արմենիականների բանակաթեմն ուղարկեց, իր որդի Նիկեփորին էլ [կայսերակից] թաղադրեց՝ ձեռամբ Անաստասիոս սլաւորիարքի: Նույն տարվա մայիս ամսին Արտավազդը գնաց Օպսիկիոնի կողմերը, զորահավաք կազմակերպեց, մուտք գործեց Ասիա և սկսեց նրա նվաճումը: Կոստանդինը, իմանալով դա, նրա վրա շարժվեց, նրան հասավ Սարդիսի⁶⁶¹ կողմերում (նա Կելբիանոսից⁶⁶² էր բարձրանում), մարտ տվեց, պարտության մատնեց և հալածական արեց մինչև Կյուզիկոս: [Արտավազդը] Կյուզիկոս հասնելով, դրոմոն նստավ և նավելով փրկվեց քաղաքում⁶⁶³: Ինդիկտիոնի նույն 11-րդ տարվա օգոստոս ամսին Արտավազդի որդի Նիկետաս մոնոստրատեգոսը Կոստանդինին մարտ տվեց, բայց պարտություն կրելով փախուստի դիմեց դեպի Մոդրենե⁶⁶⁴: Անվանի այլ իշխանավորների շարքին սպանվեց քաջարի դինվորական հայազգի Տիրիգատես պատրիկը, Արտավազդի հորեղբորորդին⁶⁶⁵: Երկու կողմից էլ շատերն ընկան. հայերն ու Արմենիականները⁶⁶⁶ պատերազմեցին Կոստանդինի պաշտպաններ Անատոլիկոն և Թրակեսիոն [բանակաթեմերի] զորքերի դեմ: Այս ժամանակները նախաշար բանսարկուն քրիստոնյաների մեջ այնպիսի մոլեգնություն սերմանեց, իրար մորթելու դրդեց, որ անգամ զավակները ծնողներին, եղբայրները եղբայրներին էին անողոքաբար կոտորում, միմյանց կայքն ու տներն անխնա հրո ճարակ դարձնում:

[A. M. 6235]

Արաբների առաջնորդ Վալիդ: Իշխեց 1 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ [Արարների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին [Հոռմի Զաքարիա պապի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 14-րդ տարին [Անտիոքի Ստեփանոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի հյուսիսում նշան երևաց, տեղ-տեղ փոշի թափվեց, իսկ Կասպից դռներում՝ երկրաշարժ եղավ: Ապրիլ ամսի 16-ին, հինգշաբթի օր արաբները սպանեցին Վալիդին⁶⁶⁷: Նա 1 տարի տիրակալեց: Իշխանության է տիրանում Եզիզ Լիպսոսը⁶⁶⁸: Սա բազում դրամ ծախսելով, տիրեց Դամասկոսին և Դամասկոսի, Պարսկաստանի և Եգիպտոսի արաբներից իշխելու հավանություն ստացավ: Հայաստանի կառավարիչ Մրվանը⁶⁶⁹, Մոհամմեդի որդին, լսելով այդ մասին, շտապեց Միջագետք, ձևացնելով, որ հանդես է գալիս Վալիդի որդիների պաշտպանի դերում՝ ընդդեմ Եզիզի: 5 ամիս անց Եզիզը մահանում է, ի վերա Դամասկոսի ժառանգորդ թողնելով իր եղբայր Աբրալիմին, որի զեմ է հանդես գալիս Մրվանը: Նա Միջագետքի զորքով գալիս է Եդեսիա, իսկ այնտեղից Գարիս⁷⁰ կոչվող դաշտը՝ Դամասկոսի ու Անտիլիբանանի⁵⁷¹ շրջաններում: Այստեղ Լիտսու, այսինքն Վատ կոչվող գետի ափին նա Սուլեյմանին ճակատամարտ է տալիս, պարտության մատնում նրան և 20 հազար հոգու կոտորում: Միայն Սուլեյմանը փոքրաթիվ մարդկանցով կարողացավ Դամասկոս փախուստի դիմել ու փրկվել: Մտնելով այդ քաղաքը, նա սպանեց Վալիդի որդիներին, «րոնց իբրև թե պաշտպան էր կանգնել Մրվանը, և յուրացնելով մեծ քանակությամբ դրամ, Դամասկոսից դուրս եկավ: Մրվանը, մտնելով Դամասկոս, բազում մեծամեծների կոտորեց, նաև Վալիդի և նրա որդիների սպանությանը մասնակից եղողներին⁶⁷², ուրիշներին խեղեց, բոլոր դրամներն ու գանձերն էլ Միջագետքի խառան քաղաքը տեղափոխեց:

Ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Կոստանդինն իջավ Քաղկեդոնի կողմերը և այնտեղից անցավ դիմացը՝ Խրակիայի շրջանները, իսկ Խրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսինիոսը Աբյուդոսի վրայով գնաց կանգ առավ ցամաքային պարսպի առաջ: Նա խարսիոսի դռնից մինչև Ոսկե դուռը գնաց, եկավ, իրեն ամբոխներին ցույց տալով, ապա վերադարձավ ու բանակեց սուրբ Մամասում: Քաղաքի բնակիչներն ըսկըսեցին պարենի պակաս զգալ: [Արտավազդը] ասեկրետ⁶⁷³ Աթանասիոսին և իր դոմեստիկոս Արտավազդին նավերով ուղարկեց պարեն հայ-

թայթելու, բայց Աբյուղոսից գուրս նրանց Կիբիրեոտների նավատորմիղը հանդիպեց և բռնելով կայսեր մոտ բերեց: Ձեռք բերված հացահատիկը կայսրն իր զինվորներին նվիրեց, իսկ Աթանասիոսին ու դոմեստիկոս Արտավազդին իսկույն կուրացրեց: Արտավազդն այնուհետև փորձեց բացել ցամաքային պարսպի դռները և Կոստանդինն ճակատամարտ տալ: Ընդհարման ժամանակ Արտավազդի կողմնակիցները պարտութուն կրեցին, շատերն սպանվեցին, այդ թվում և Մոնոտեսը: Արտավազդը հրակիր նավեր պատրաստելով, սուրբ Մամաս ուղարկեց՝ ընդդեմ Կիբիրեոտների նավատորմիղի: Կիբիրեոտները նրանց փախուստի մատնեցին: Քաղաքում սաստիկ սով եղավ, մեկ մող⁶⁷⁴ գարին 12 դահեկանով վաճառվեց, իսկ ընդեղենի մողը՝ 19, կորեկի և լյուպինի մողը 8 դահեկանով, ձիթայուղի 5 լիտրը⁶⁷⁵ մեկ դահեկանով, մեկ քսեստես⁶⁷⁶ գինին մեկ սեմիսիոնով⁶⁷⁷: Երբ ժողովուրդն սկսեց սովամահ լինել, Արտավազդն ստիպված թույլ տվեց նրանց քաղաքից հեռանալ: Նա դուրս եկողներին մեկ-մեկ ստուգում էր և ոմանց թույլ չտվեց, այդ իսկ պատճառով ոմանք ծածկում էին իրենց դեմքը, կանացի զգեստներ հագնում, ուրիշներն էլ վանականի սքեմ և մազե շորեր: Այդ ճանապարհով ահա նրանք կարողանում էին ճողոպրել ու դուրս գալ: Մոնոստրատեզոս Նիկետասը, հավաքելով Մողրենեում ցրված իր զորքը, եկավ մինչև Խրիստուպոլիս: Վերադարձին նրան կայսրը հետապնդեց և հասավ Նիկոմեդիայում ու բռնեց նախկին եպիսկոպոս կուրատոր Մարկելլինոսի հետ, որին տեղն ու տեղը գլխատել հրամայեց, իսկ կապյալ մոնոստրատեզոսին բերեց և պարսպից [Արտավազդին], նրա հորն էր ցույց տալիս: Նոյեմբեր ամսի 2- երեկոյան նա հանկարծակի ցամաքային պարսպի վրա գրոհեց և գրավեց քաղաքը: Արտավազդը պատրիկ Բակտանգիոսի հետ խելանդիոն մտավ, նախ գնաց Օպսիկիոն ու ապաստանեց Պուզանեի⁶⁷⁸ բերդում: Կայսրը բռնեց նրանց, Արտավազդին և նրա երկու որդիներին կուրացրեց⁶⁷⁹, իսկ Բակտանգիոսին Կյունեգիոնում գլխատեց: Նրա դուստր երեք օր ցուցադրեց Միլիոնում⁶⁸⁰: 30 տարի անց այդ ոխակալ ու անգութ կայսրը [Բակտանգիոսի] կնոջը հրամայեց գնալ Խորայի վանքը (Բակտանգիոսն այնտեղ էր թաղված), գերեզմանից հանել [ամուսնու] ոսկորները ու իր զգեստի մեջ փաթաթած տանել Պելագիոսի կոչվող գերեզմանատունը և գցել բռնի մահով վախճանվածների գերեզմանների մեջ⁶⁸⁰: Ո՛վ տմարդութուն: Նա մահապատժի ենթարկեց Արտավազդին դաշնակցած բազում այլ մեծամեծների, անամար մարդկանց կուրացրեց, ուրիշների ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց: Իր հետ քաղաք մուտք գործող զրսեցի իշխանավորներին նա թույլատրեց

բնակարանները մտնել և քաղաքացիների ունեցվածքը թալանել: Նա բաղում, անհամար այլ փորձանքներ բերեց քաղաքացիների գլխին: Նա ձիարշավական մրցություններ կազմակերպեց և դիպիտոնի միջով այնտեղ բերեց կապյալ Արտավազդին, նրա որդիներին ու ընկերներին, հրապարակայնորեն գանակոծված սուտանուն պասուրիարք Անաստասիոսին, որին հակառակ կողմից էջ հեծած ձիարշավարան մտցրեց և հրապարակայնորեն ծանակեց: Բայց որպես իր համախոհի, նրա մեջ երկյուղ սերմանելով ու խեղճացնելով, [ղարձյալ] նստեցրեց պատրիարքական աթոռին: Թրակեսիոնի ղորավար Սիսինիոս պատրիկին, իր հորեղբորորդուն, որն իրեն մեծապես աջակցել էր և իր հետ մարտնչել, 40 օր անց ասս:ժո արդար դատաստանով կուրացրեց. համաձայն [սուրբ] գրոց, ամբարըշտին օգնողը, նրա ճանկն էլ կրնկնի:

[A. M. 6236]

Աշխարհի արարչագործության 6236 թ.

Քրիստոսի մարգեղության 736 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների Մրվանի⁶⁸¹ 6-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Հռոմի Ջաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի⁶⁸² 7-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում մի մեծ գիսավոր աստղ երևաց: Թեբիտն⁶⁸³ ու արուրիտների⁶⁸⁴ իշխան Դախակր Մրվանի ղեմ ապստամբեցին: Մրվանը նրանց բռնեց և 12 հազար ռազմիկների հետ Ծմեսայի սահմաններում մահապատժի ենթարկեց: [Մրվանը] նույն տարին արևելքի քրիստոնյաների խնդրանքով թույլ տվեց եղեսացի Թեոփիլակտոս երեցին Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրել (Սուեփանոսը ննջել էր), ընդհանրական թղթեր հրապարակեց, որտեղ արաբներին հրամայվում էր ակնածանքով վերաբերվել նրան, այդ հոգևոր շնորհքով լի, մեծախոհ մարդուն: [Մրվանը] Ծմեսայում կախեց 120 խալբենոսների⁶⁸⁵, իսկ շատ ու շատ քրիստոնյաների արյունը հեղած, բաղամթիվ բնակավայրեր ավերած ու գերեվարած Աբասին բանտում սպանեց: Մահապատիժն իրականացնելու համար Մրվանը մի եթովպացու ուղարկեց, որը եռացող կրով լի տոպրակով

նրա մոտ մտավ, այդ կիրը լցրեց նրա դլխին ու քթին և խեղդամահ արեց: Այդ կախարդի համար նա արդար պատիժ հորինեց, քանզի [Աբասը] կախարդությամբ ու դիվակոչությամբ քրիստոնյաների գլխին բաղում փորձանքներ էր բերել: Նա մասնակից էր և Վսլիդի⁶⁸⁶ սպանության:

[A. M. 6237]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մրվանի] 2-րդ տարին

[Հոռմի Զաքարիա պապի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Սուլեյմանը, հավաքելով իր ղորքերը, դարձյալ հարձակվեց Մրվանի վրա, բայց պարտվեց և իր ղինվորներից 7 հազար հողիկորցրեց: Փախուստի ղիմելով նա Պալմիրայում փրկվեց, որտեղից անցավ Պարսկաստան: Ապստամբություն բարձրացրին նաև եմեսացիք, հելիոպոլսեցիք և դամասկացիք, որոնք Մրվանի առջև փակեցին իրենց քաղաքների դռները: Վերջինս իր որդուն Դախակի ղեմ ուղարկեց, իսկ ինքը դալով Եմեսա, շորս ամիս հետո առավ այն: Դախակը Պարսկաստանից էր դալիս մեծ ղորքով: Միջադեպում Մրվանը նրա վրա հարձակվեց, շատ ղոհներ տվեց, բայց վերջը նրան բռնեց ու սպանեց: Այդ միջոցին Կոստանդինը, օգտվելով արաբների միջցեղային պատերազմից, արշավեց Ասորիքի և Դուլխիսիայի³⁸⁷ վրա և գրավեց Գերմանիկիան: [Կայսրը] հիշյալ քաղաքների արաբ բնակչության անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով, թույլ տվեց առանց ղենքի հեռանան, իսկ իր մուրաղղականներին Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, այդ թվում և բաղմաթիվ ասորի միաբնակ աղսնդավորների, որոնցից շատերը, որ Թրակիայում են բնակվում⁶⁸⁸, մինչև օրս երեքսրբյան աղսթքում խաչում են երրորդությունը ըստ Պետրոս Թափիչի⁶⁸⁹: Օգոստոս ամսի տասից մինչև տասնհինգը մառախլապատ խավար տարածվեց: Այդ ժամանակ Մրվանը հաղթանակ տանելով և դրավելով Եմեսան, Հիշամի բոլոր աղղականներին ու աղատություն ստացած ստրուկներին կոստորեց, Հելիոպոլսի, Դամասկոսի և Երուսաղեմի պարիսպները խորտակեց, բաղում ղինատների⁶⁹⁰ մահապատժի ենթարկեց, այդ քաղաքներում կենդանի մնացածներին իեղանղամ ղարձրեց:

[A. M. 6238]

[Հոռոմայեցիներին Կոստանդին կայսեր] 6-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 3-րդ տարին [Հոռոմի Ջաքարիա պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին [Անտիոքի Թևոփիլակտոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի, հունվար ամսի 18-ին, ժամը 4-ին Պաղեստինում, Հորդանանում և համայն Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, բաղում, անթիվ բյուր մարդիկ իրենց մահկանացուն կնքեցին, եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, հատկապես սուրբ քաղաքի անապատում:

Այդ նույն տարի մահ տարածամ եղավ, որն սկիզբ առնելով Սիկիլիայից ու Կալաբրիայից, կրակի պես տարածվեց հասավ Մոնեմվասիա⁶¹¹, Հելլադա⁶⁹² և մերձակա կղզիները: Ինդիկտիոնի ամբողջ 14-րդ տարին համաճարակը կանխավ խարազանում էր ամբարիշտ Կոստանդինին, և թեև ստիպում մեղմացնել սուրբ եկեղեցիների ու սրբապատկերների դեմ նրա կասաղուծյունը, այդուհանդերձ նա մնաց անուղղելի, ինչպես փարավոնը հնում: Ժանտախտը ինդիկտիոնի 15-րդ⁶⁹³ տարին հասավ նաև մայրաքաղաք: Նա սկսեց աննշմարելի մուտք գործել մարդկանց հազուստների, եկեղեցական սրբազան հանդերձների, վարազույրների, խաչերի ու բազում կանթեղների մեջ: Մարդիկ շատ վշտացան ու մռայլվեցին, քանզի չկարողացան այդ նշանին բացատրություն տալ: Աստծո պատուհասը սկսեց անողոքաբար կոտորել ոչ միայն քաղաքի բնակիչներին, այլև նրա համայն շրջակայքի: Շատերի աչքին ուրվականներ էին երևում, նրանք էքստազի մեջ էին ընկնում, նրանց թվում էր, թե տարօրինակ ու խոժոռադեմ մարդկանց հետ են քայլում, որոնք իրենց հանդիպողներին ձայն են տալիս որպես բարեկամների և խոսակցում նրանց հետ: Այդ մարդիկ գրի էին առնում դրանց ասածը, որն այնուհետև մեկնաբանում էին: Տեսնում էին, թե ինչպես նրանք տներն են մտնում, այդ տան մարդկանց ոմանց սպանում, ոմանց էլ սրով խոցում: Պատահում էր, որ մարդկանց աչքին երևացածի ու նրանց լսածի մեծ մասն իրականություն էր դառնում: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա դարնանը ժանտախտն ավելի սաստկացավ, իսկ ամռանը՝ կրակ կտրեց: Բազում ընտանիքներ մինչև վերջին մարդը ոչնչացան, մեռելներին թաղող չկար: Այդ շատ դժվարին պայմաններում մարդիկ մտածեցին թամբած անասունների վրա հյուպոտետրականթիլ տախտակներ⁶⁹⁴ դնել և նրանց վրա դուրս բերել

վախճանվածների դիակները, ինչպես նաև սալերի վրա՝ իրար դարսած: Երբ քաղաքի ներսում և արվարձաններում գտնվող գերեզմանատաները լցվեցին, սկսեցին հորեր, փոսեր և բաղում խաղողի այգիներ փորել մարդկանց թաղելու համար: Հին պարիսպներից ներս գտնվող պարտեզներում անգամ մարդկանց դիակները թաղեցին և մի կերպ կարողացան լուծել այդ հարցը: Եվ երբ սրբապատկերների դեմ իշխանութունների ձեռնարկած հալածանքի պատճառով բոլոր ընտանիքները նահատակվեցին, դրա վրա բարդվեց հաղարացիների նավատորմիղը, որ Ալեքսանդրիայից Կիպրոս հասավ, հռոմեական նավատորմիղի գտնված տեղը: Կերամեայի նավահանգստում Կիբիրեոտների զորավարը⁵⁹⁵ նրանց նավատորմիղի վրա անսպասելի հարձակում գործեց, փակեց նավահանգիստը և, ինչպես պատմում են, [արաբների] հաղար դրոմոններից միայն երեքը փրկվեցին:

[A. M. 6239]

[Հոռոմայեցիների տանդին	Կոստանդին կայսեր]	7-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մրվանի]	4-րդ տարին	[Հոռոմի Ջաբարիա պա-պի]	14-րդ տարին
------------------------	-------------------	------------	----------------------------	------------	------------------------	-------------

[Կոստանդնուպոլսի Ա-նաստասիոս պատրիարքի]	18-րդ տարին	[Անտիոքի Թեոփիլակ-տոս պատրիարքի]	4-րդ տարին
---	-------------	----------------------------------	------------

Այդ տարի արուրիտներն սպանեցին Գրիգորին, իսկ արաբների առաջնորդ Մրվանը, ինչպես ասացի վերևում, հաղթանակ տարավ:

[A. M. 6240]

[Հոռոմայեցիների տանդին	Կոստանդին կայսեր]	8-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մրվանի]	5-րդ տարին	[Հոռոմի Ջաբարիա պա-պի]	15-րդ տարին
------------------------	-------------------	------------	----------------------------	------------	------------------------	-------------

[Կոստանդնուպոլսի Ա-նաստասիոս պատրիարքի]	19-րդ տարին	[Անտիոքի Թեոփիլակ-տոս պատրիարքի]	5-րդ տարին
---	-------------	----------------------------------	------------

Այդ տարի Պարսկաստանի ամենաարևելյան կողմերից խորասանցի մավրոֆորներ⁶⁹⁶ կոչվող մարդիկ⁶⁹⁷ Մրվանի դեմ շարժվեցին՝ սուտանուն մարգարե Մոհամմեդից մինչև այս Մրվանը իշխած տոհմի, այսինքն Ումայյիա կոչվող տոհմի դեմ⁶⁹⁸, Երբ Վալիդի սպանութունից հետո արաբների մեջ կռիվ ծագեց և նրանք այդ կռիվ էին զբաղված, Եխիմի⁶⁹⁹

և Ալիմի որդիներ կոչվածները (որոնք նույնպես սուտանուն մարդարեի ազգականներն էին և փախել էին ու թաքնվել Փոքր Արաբիայում), հավաքվեցին Աբրայիմի շուրջը, Աբուամուսլիմ⁷⁰⁰ անունը կրող ազատութուն ստացած իրենց մի ստրկին՝ հորասան՝ այնտեղի իշխանավորներից ու մանց մոտ ուղարկեցին, խնդրելով դաշնակցել ընդդեմ Մրվանի: Նրանք հավաքվեցին ոմն հակաաբայի⁷⁰¹ մոտ և խորհուրդ անելով, ստրուկներին իրենց տերերի դեմ ոտքի հանեցին, մի դիշերվա մեջ շատերին կոտորեցին, ապա տիրանալով նրանց զենքերին, ձիերին ու դրամին, հզորացան: Նրանք երկու ցեղի են բաժանված, կայիսիներին և իմանիտներին Աբուամուսլիմը, տեսնելով, որ իմանիտներն ավելի հզոր են, կայիսիներին դեմ հանեց, կոտորեց նրանց, ապա հակաաբայի հետ եկավ Պարսկաստան և պատերազմելով Իբնդարայի⁷⁰² դեմ, հաղթանակ տարավ, նրա [դինավորներին]՝ շուրջ 100 հազար հոգու իրեն ենթարկեց, ապա հարձակվեց Իբնուբեյրայի⁷⁰³ վրա, որ 200 հազար հոգով էր բանակել և նրան էլ ջարդելով, Ջաբ դետի ափին հասավ Մրվանին: Մրվանը 300 հազարանոց բանակ ուներ, Աբուամուսլիմը պատերազմեց նրա դեմ և անհամար բազմութուն կոտորեց: Տեսնելու բան էր, թե ինչպես սուրբ Գրքի ասածի պես, «հալածեսցէ մի զհազարս, և երկուք շարժեսցեն զբիրսս»⁷⁰⁴: Մրվանը ականատես լինելով [հակառակորդների] փայլուն հաղթանակին, գալիս է հառան, անցնում դետր, ջարդում նավակամուրջը, և վերցնելով իր բոլոր գանձերն ու ընտանիքը և 3 հազար ցեղակից տղամարդկանց, փախչում է Եգիպտոս:

[A. M. 6241]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 9-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 6-րդ տարին [Հոռոմի Ջաբարիա պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի մավրոֆորները, հետապնդելով Մրվանին, նրան ձեռք գրցեցին ու սպանեցին⁷⁰⁵. տեղի ունեցավ շատ արյունահեղ ճակատամարտ: Մավրոֆորների հրամանատարն էր Ալիմի որդի Սալիմը, Աբուամուսլիմի [հորասան] ուղարկած վերոհիշյալ փախստականներից մեկը: Մնացածները, հավաքվելով Սամարիայում ու Տրախոնիտիս⁷⁰⁶ երկրում, իրենց առաջնորդ ընտրեցին Աբուլաբասին⁷⁰⁷, նրա հաջորդ՝ նրա եղբայր Աբդա-

լաւին⁷⁰⁸, նրանից էլ հետո՝ Իսե իրն Մուսեին: Ասորիքի կառավարիչ նշանակեցին Արդալային՝ Սալիմի եղբոր ու Ալիմի որդուն, Եգիպտոսի իշխանությունը տվեցին հենց այդ Սալիմին, իսկ Աբուլաբասի եղբայր Աբդալային, [օրինական] ժառանգին, նշանակեցին Միջագետքի կառավարիչ: Քլիսազոր առաջնորդ Աբուլսաբասը հաստատվեց Պարսկաստանում: Նա, և իրեն դաշնակցած պարսիկները իշխանության մայրաքաղաքը. Դամասկոսից տեղափոխեցին, ինչպես և Մրվանից խլված բոլոր դանձերը: Մրվանի վերապրած որդիներն ու ազգականները Եգիպտոսից գնացին Աֆրիկա⁷⁰⁹, այնտեղից էլ Լիբիան ու Եվրոպան բաժանող Ովկիանոսի Սեպտե⁷¹⁰ կոչվող նեղուցի վրայով անցան դիմացի ափը և Եվրոպայի Սպանիկե⁷¹¹ կոչվող երկրում բնակություն հաստատեցին. նրանք մինչև օրս էլ այնտեղ են: Իրենցից առաջ այնտեղ էին հաստատվել Մուավիայի կողմից նավով այնտեղ ափ նետվածները, որոնք իրենց ազգականներն էին ու հավատակիցները: Մրվանի ժամանակ սկիզբ առած տալևուլրայությունները տևեցին 6 տարի⁷¹², Այդ ընթացքում Ասորիքի բոլոր երևելի քաղաքների պարիսպները հիմնահատակ կործանվեցին, բացի Անտիոքի պարիսպներից, քանզի Մրվանը որոշել էր այն իր ապաստարանը դարձնել: Նրա կողմից անթիվ արաբներ կոտորվեցին (պատերազմական գործերում նա շատ էր հմուտ): Նա պատկանում էր էպիկուրյանների, այսինքն ավտոմատիստների⁷¹³ աղանդին և ամբարշտությանը հաղորդակից էր դարձել խառնում բնակվող հեթանոսների միջոցով:

Ինդիկտիոնի նույն 3-րդ տարվա հունվար ամսի 25-ին Կոստանդին կայսրը խազարիայի խաբանի դստրից որդի ունեցավ, որին Լևոն անվանեց: Նույն տարի Ասորիքում երկրաշարժ եղավ, շատ մեծ, սարսափելի ավերածություններ, քաղաքների մի մասն ամբողջությամբ հիմնահատակ կործանվեց, ոմանք կիսով շափ, ուրիշներն էլ իրենց պարիսպներով և տներով հանդերձ լեռնային տեղերից անվնաս կերպով, վեց կամ մի քիչ պակաս մղոն տարածություն սողացին դեպի դաշտավայրերը: Ականատեսները պատմում են, որ Միջագետքի հողաղետինը երկու մղոն տարածության վրա ճեղքվեց և նրա խորքերից դուրս եկավ այլ տեսակի՝ շատ սպիտակ ու ավազոտ հող: Այդ ճեղքի միջից, ինչպես ասում են, դուրս եկավ առանց բծերի ջորու նման մի կենդանի, որ մարդկային լեղվով խոսում էր, նախագուշակելով անապատի ցեղերի արաբների վրա արշավելու մասին, ինչ որ եղավ: Հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարին, սուրբ Հոգեդալստյան տոնին, ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը իր որդի Լևոնին կայսր թագադրեց⁷¹⁴, ձեռամբ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի, իր համախոհի:

[A. M. 6242]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ⁷¹⁵, Իշխեց 5 տարի:

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 10-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի]	1-ին տարին	[Հոռմի Ջաբարիա պա- պի]	17-րդ տարին
----------------------------------	------------------------	----------------------------------	------------	---------------------------	-------------

[Կոստանդնուպոլսի Ա-
նաստասիոս պատրիարքի]
21-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակ-
տոս պատրիարքի]

7-րդ
տարին

Այդ տարի խալկիդացիք մավրոֆոր պարսիկների դեմ ապստամբութիւն բարձրացրին: Եմեսայի սահմաններում նրանց ձեռքով 4 հազար հողի սպանվեց: Նույն պարսիկները ալդպես վարվեցին նաև կայսիներին հետ, Արաբիայում: Երբ Մրվանի դմսված գլուխը տեղ հասավ, ապստամբութիւնները մեծամասամբ վերջ դտան: Նույն տարվա Դեսիոս⁷¹⁶ ամսի 29-ին ննջեց Անտիոքի սրբազնադույն պատրիարք Թեոփիլակտոսը:

[A. M. 6243]

Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարք⁷¹⁷, Աթոռակալեց 6 տարի:

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- .11-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի]	2-րդ տարին	[Հոռմի Ջաբարիա պա- պի]	18-րդ տարին
----------------------------------	-------------------------	----------------------------------	------------	---------------------------	-------------

[Կոստանդնուպոլսի Ա-
նաստասիոս պատրիարքի]
22-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոդորոս
պատրիարքի]

1-ին տարին

Այդ տարի իշխանության նոր տիրացած [արաբները] նենգությամբ ձերբակալեցին և Պաղեստինի Անտիպատրիս [քաղաքում] սպանեցին քրիստոնյաներից շատերին, որպես նախկին տիրողների ազդականների: Նույն տարին Կոստանդինը Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն առավ և հայերին գերի վերցրեց⁷¹⁸, Վիկարիոսի որդի Թեոդորոսը, ծաղումով Փոքր Արաբիայից, Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրվեց:

[A. M. 6244]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին [Հոռմի Ջաբարիա պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Կոստանդինն իր խելքը կորցնելով, ծրագրեց եկեղեցու և ուղղափառ հավատքի գլխին բաղում փորձանքներ բերել: Նա ամեն օր ժողովներ էր գումարում և ժողովրդին նենգորեն համոզում սեփական հայացքներին հետևել, իր կատարյալ ամբարշտության համար ճանապարհ էր հարթում:

[A. M. 6245]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 13-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի] 4-րդ տարին [Հոռմի Ջաբարիա պապի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 24-րդ տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռն ամբարշտորեն վարած և արդեն հոգով վախճանված Անաստասիոսը վախճանվեց նաև մարմնով, խորդապսոս կոչվող [աղիքային] շատ ծանր հիվանդությունից: Նա կղկղանք փսխեց՝ աստժո և իր ուսուցիչ [Գերմանոսի]¹⁹ հանդեպ ցուցաբերած հանդգնության համար արժանի պատիժ կրեց: Այգ նույն տարին ամբարիշտ Կոստանդինը Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսի՝ Ապսիմարոսի որդու և Պերգեի եպիսկոպոս Պաստիլլասի գլխավորությամբ Հիերիայի պալատում սուրբ և նվիրական պատկերների դեմ 348 եպիսկոպոսների ապօրինի ատյան գումարեց²⁰, որտեղ նրանք հաստատեցին իրենց հայացքները: Տիեզերական աթոռներից (ես նկատի ունեմ Հոռմի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի) ոչ մեկը չմասնակցեց: [Ատյանը] տևեց այգ նույն ինգիկտիոնի 7-րդ տարվա փետրվարի ամսի 10-ից մինչև օգոստոսի 8-ը: Այդ ընթացքում աստվածածնի ոսոխներն եկան Վլախեոնա, որտեղ Կոստանդինը Սիլեոնի նախկին եպիսկոպոս վանական Կոստանդինին ձեռքից բռնած ամբիոն բարձրացավ, աղոթեց, ապա բարձրաձայն ասաց. «Բազում տարիներ կեցցե տիեզերական

պատրիարք Կոստանդինը՝ Նույն ամսի 27-ին կայսրը շտապորով արգելադրեց պատրիարք Կոստանդինի և մյուս եպիսկոպոսների հետ բարձրացավ Ֆորում, որտեղ համայն ժողովրդի ներկայության հրապարակեցին իրենց շարափառ հերձվածքը, նղովեցին սրբաղնադույն պատրիարք Գերմանոսին, Գեորգ Կիպրացուն, Հովհաննես Ոսկեհոս Դամասկացուն՝ Մանսուրին՝ սուրբ այրերի ու արգո վարդապետներին⁷²⁰ :

[A. M. 6246].

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին⁷²¹, Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայծեր] 14-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 5-րդ տարին [Հռոմի Զաքարիա պապի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 1-ին տարին

[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ Մոհամմեդը, որ և Աբուլաբաս, իշխելով 5 տարի: Նրա եղբայր Աբդալան Մեքքայում էր գտնվում, իրենց աստվածանարգության վայրում: Նա Պարսկաստանում գտնվող Աբումուսլիմին նամակ գրեց՝ պահպանել իշխանության գահն իրեն՝ Աբդալային, ժառանգական իրավունքի համաձայն: Աբումուսլիմը, իմանալով, որ Ալիմի որդի, Ասորիքի մոնոստրատեգոս Աբդալան, Սալիմի եղբայրը մտադիր է յուրացնել իշխանությունը, որ գալիս է Պարսկաստանի վրա տիրելու, որ նա թշնամաբար էր տրամադրված Պարսկաստանի [արաբներին] և բարեկամաբար՝ Ասորիքի [արաբներին]՝ իր դաշնակիցներին, իր կողմնակից զորքերին ոտքի հանելով, Մծբինում նրան ճակատամարտ է տալիս, հաղթում նրան և շատերին կոտորում: Նրանցից շատերը սկլավներ⁷²² էին և անտիոքացիք: Փրկվում է միայն Աբդալան, որը մի քանի օր անց շտապ կարգով Մեքքայից Պարսկաստան եկած մյուս Աբդալայից, Մոհամմեդի եղբորից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ խնդրեց: [Մոհամմեդի եղբայր] Աբդալան [Ալիմի որդի Աբդալային] արգելափակեց մի խարխուլ տնակում, ապա կարգադրեց թաքուն կերպով բրել տնակի հիմքերը և այդ ձևով նրան սպանեց: Իսկ Աբումուսլիմը Ասորիքի արաբների վրա գաղաղել էր, քանզի նրանք մավրոֆորների դեմ ապստամբություն էին բարձրացրել, նրանցից շատերին Պաղեստինում, Ոմեսայում և ձուվափում կոտորել: Ահա այդ պատճառով նա որոշեց զորքերով նրանց

վրա արշավել, բայց [Մոհամմեդի եղբայր Աբդալան] շթողեց: 'Իրս:՝ վրա [Աբուամուսլիմը] զայրացած իր զորքով շարժվեց դեպի Խորին Պարսկաստան: [Աբդալան] դրանից շատ վախեցավ, խնդրեց, երդվեց իրենց իշխանության պիղծ սիմվոլներով (խոսքը սուտ մարդարե Մոհամմեդի դավազանի և սանդալների մասին է), համոզեց նրան, որ նա մեկ օրվա ճանապարհ կտրելով, իր մոտ դա, քանզի ուզում է նրան, իր հարազատ հորն արժանավայել շնորհակալիք հայտնել: [Աբուամուսլիմը] խաբվեց, 100 հազար հեծյալներով [Աբդալայի] մոտ գնաց. և երբ անձամբ նրան հանդիպեց, [Աբդալան] իր իսկ ձեռքով սպանեց նրան⁷²³, Զորքը նույն օրն էլ ցրվեց, բազում նվերներ ստանալով: Ահա այս ձևով Աբդալան տիրացավ իշխանության:

[A. M. 6247]

Արաբների առաջնորդ Աբդալա⁷²⁴: Իշխեց 21 տարի:
 Հոռմի Պավղոս պապ⁷²⁵: Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 15-րդ	[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի]	1-ին տարին	[Հոռմի Պավղոս պապի]	1-ին տարին
----------------------------------	---------------	---------------------------------	------------	---------------------	------------

տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի]	Կոս- 2-րդ	[Անտիոքի Քեոզորոս պատրիարքի]	5-րդ տարին
--	--------------	---------------------------------	------------

տարին

Այդ տարի Հելիոպոլսի [եպիսկոպոս] Նիկետասը համայն եկեղեցու կողմից նզովվեց: Կոստանդին կայսրը Քեոզոսուպոլսից ու Մելիտենեից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին Թրակիայում վերաբնակեցրեց⁷²⁶, նրանցից ընդարձակվեց պավլիկյանների աղանդը⁷²⁷: Այդ սլատճառով, որ քաղաքի⁷²⁸ բնակչությունը համաճարակի հետևանքով նոսրացել էր, նա նույն ձևով կղզիներից, Հելլադայից և Կատոտիկա⁷²⁹ շրջաններից բնասանիքներ բերեց, բնակեցրեց և լստացրեց քաղաքի բնակչությունը: Նույն տարի բուլղարները կառուցված բերդերի համար պախս: պահանջեցին: Կայսրը նրանց դեսպանին անպատվեց, դրա վրա բուլղարները զինված հարձակում գործելով, հասան մինչև Երկար պարիսսյր ու գրոհեցին մայրաքաղաքի վրա: Նրանք բազում ավարով ու գերիներով անվնաս իրենց երկիրը վերադարձան:

[A. M. 6248]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալալի] 2-րդ տարին

[Հոռոմի Պավղոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 9-ին Պաղեստինում և Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Արաբների նախանձի առարկա Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքը իրենց գաղտնիքները հաճախակի նամակներով կայսեր հայտնելու մեջ մեղադրելով, աքսորվեց: Հիշյալ Սալիմը այնուհետև նրան իր հայրենի Մոաբիտ երկիրն⁷³⁰ աքսորեց: Նույն Սալիմը կարգադրեց նոր եկեղեցիներ շինուցել, ոչ մի տեղում խաչ չերևա, քրիստոնյաները արաբների հետ կրոնի շուրջ չվիճեն: Նա 80 հազար զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա, եկավ Կապադովկիա, և լսելով, որ Կոստանդինն իր դեմ է գինվում, վախեցած, ոչ մի ավարառութուն չգործած, ձեռնունայն վերադարձավ: Սոսկ իր կողմն անցած փոքրաթիվ հայերի առավ եկավ:

[A. M. 6249]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալալի] 3-րդ տարին

[Հոռոմի Պավղոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալան ընդլայնեց հարկադրվող քրիստոնյաների շրջանները, հարկադրեց աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր վանականներին, ճգնավորներին ու սյունակյացներին, կնքեց եկեղեցիների գանձատները, հրավիրեց հրեաներին, որ վաճառեն գանձերը. ազատութուն ըստացած ստրուկները գնեցին դրանք:

[A. M. 6250]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 18-րդ ս.արին

[Արարների առաջնորդ Աբղալայի] 4-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը Մակեդոնիայի Սկլավիների⁷³¹ դերեվարեց, իսկ մնացած [սկլավներին] հպատակեցրեց:

Նույն տարի մողերի դավանանքին պատկանող մավրոֆոր պարսիկներից ոմանք սատանայի ազդեցության տակ իրենց ունեցվածքը ծախեցին, մերկացած պարիսպների վրա բարձրացան և այնտեղից իրենց ցած գցեցին, կարծելով, որ երկինք պիտի թռչեն: Բայց [երկնքի] ժառանգության անմասն լինելով, երկիր էին վերադառնում, ջարդ ու փշուր անելով իրենց մարմինը: Այդ մոլորության պարագլուխներին, թվով 16 հոգու, Աբղալան Սալիմի ձեռքով Բերիայում⁷³² և հալկիսում մահապատժի ենթարկեց:

[A. M. 6251]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 19-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Աբղալայի] 5-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի արաբները նախանձից դրդված կարճ ժամանակով հեռացրին քրիստոնյաներին պետական դիվանատներից, բայց ստիպված եղան դարձյալ նրանց վերադարձնել, քանզի իրենք ի վիճակի չէին թվանրշաններ դրել: Նրանք արշավեցին Ռոմանիայի վրա, շատերին դերեվարեցին, Սելաս դետի⁷³³ ափին մարտ տվեցին և սպանեցին Արմենիականների ղորավար Պավղոսին՝ բազում զինվորներով, 42 երեւի մարդկանց շղթայակապ տարան, ինչպես և շատերի ղուխները: Կայսրը արշավեց Բուլղարիայի վրա, եկավ Բերեղաբայի կլեյսուրը, որտեղ նրան ընդդիմակայեցին բուլղարները, որոնք նրա զինվորներից շատերին սպանեցին, այդ թվում նաև Թրակեսիոնի ղորավար Լևոն պատրիկին, մի ուրիշ Լևոնի՝ գրոմոսի լոգոթետին⁷³⁴, և շատ զինվորների, տիրացան նրանց ղենքերին: Սրանից հետո [հոռմայեցիները] անփառունակ վերադարձան:

[A. M. 6252]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 20-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 6-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի ծոագատիկ եղավ, արևելքի ուղղափառները Ջատիկ արեցին ապրիլի 6-ին, իսկ մոլորված հերետիկոսները՝ 13-ին:

Նույն տարի սուրբ Հովհաննես Կարապետ Մկրտչի գանգը Քարայրի վանքից⁷³⁵ եմեսացվոց քաղաքի նրա անվան նշանավոր տաճարը փոխադրվեց: Այնտեղ կառուցվեց տապան, որը մինչև օրս հավատացյալները երկրպագում են, պատվում նյութական ու հոգևոր անուշահոտություններով, բոլոր հավատացյալներն այստեղ ապաքինում են ստանում: Նույն տարին արևելքում 10 օր, իսկ արևմուտքում՝ 21 օր ղոկիտես⁷³⁶ շաս: փալուն աստղն երեաց: Ռեոդորոս անունով մի լիբանանցի ասորի, լիբանանի Հելիոպոլիս քաղաքի շրջակայքում արաբների դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, պատերազմ եղավ և երկու կողմից շատերն ընկան: Ի վերջո պարտվելով, նա փախուստի դիմեց, իսկ իր բոլոր լիբանանցի կողմնակիցները մահապատժի ենթարկվեցին: Տակնուվրայություններ և պատերազմներ տեղի ունեցան նաև Աֆրիկայում: Օգոստոս ամսի 15-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը, ժամը 10-ին արևի խավարում եղավ: Դաբեկում⁷³⁷ հանդես եկան մավրոֆորներից ոմանք, որոնք ամիրապետի որդուն, իրենց սնուցողին, աստված կոչեցին և նման դավանանքի սկիզբ դրեցին: Մավրոֆորները մտան իրենց մոլորության տունը և բանալեպաններին՝ 60 հոգու սպանեցին: Նրանցից ոմանք գնացին Բասրասոս⁷³⁸, շատերին գերեվարեցին և բաղում դրամ ձեռք բերեցին:

[A. M. 6253]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 21-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 7-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի կասիոտները մավրոֆորների դեմ ընդվզեցին. պատճառը կանաւք էին: [Մավրոֆորներից] ոմանք բնակվում էին մի տան մեջ, որտեղ ապրում էին երեք եղբայր: Ահա սրանց կանանց նրանք ուղեցին բռնաբարել: Երեք եղբայրները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու թաղեցին: [Կասիոտները] եկան ու սպանեցին մնացած [մավրոֆորներին]: Սելիխը ծածուկ նրանց դեմ ղորք ուղարկեց, բռնեց ու կախեց երեք եղբայրներին, շատերին էլ կոտորեց: Զատկի տոնին [Սելիխը] մտավ մաւր եկեղեցին և երբ սուրբ պատարադի ժամանակ մետրոպոլիտն ասաց. «Ժողովուրդը քո և եկեղեցին քո պաղատում են քեզ» ասույթը, նրան դուրս հանեցին և բանտ նետեցին: Սուրբ պատարադը մի ուրիշն ավարտեց: Մեծ ահ տիրեց և եթե մետրոպոլիտը հանդարտեցներ [Սելիխին] հեզ ու խոնարհ խոսքերով, մեծ փորձանք էր գալու: Նա երանելի Անաստասիոսն էր:

Նույն տարին հալածիչ Կոստանդինը Վլախեոնայում՝ սուրբ Մամասի ձիարշավարանում գանահարությամբ սպանեց արգելի վանական Անդրեաս Կալիբիտեսին⁷³⁹, քանզի նա դատափետում էր նրա ամբարշտությունը, նրան կոչում Նոր Վաղես և Հուլիանոս: Կայսրը հրամայեց նրա դին ուղիւր գցել, բայց նրա քույրերը կարողացան այն առնել և թաղել Լեկադիոսի էմպորիոնում:

[A. M. 6254]

Հոռմի Կոստանդին պապ⁷⁴⁰: Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 8-րդ տարին

[Հոռմի Կոստանդին պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արևելյան կողմում դոկիտես աստղն երևաց, Ֆաթիմալի որդին սպանվեց, իսկ բուլղարները ապստամբելով, իրենց տոհմիկ տերերին⁷⁴¹ կոտորեցին և իրենց տեր կարգեցին Տելեցես⁷⁴² անունով երեսուն տարեկան մի շարաբարո մարդու: Բազում սկլավներ փախուստի դիմելով, կայսեր կողմն անցան: Վերջինս նրանց Արտանասի վրա⁷⁴³ բնակեցրեց: Հունիս ամսվա 16-ին կայսրը դուրս եկավ դեպի Թրակիա, միաժամանակ Եվքսինյան Պոնտոսի վրայով նավատորմիղ ուղարկեց՝ մոտ 800 խելանդիոն, որոնց յուրաքանչյուրի վրա 12-ական ձի կար: Տելեցես-

սը, լսելով ցամաքով ու ծովով իր դեմ կատարված արշավանքի մասին, մերձակա այլազգիներից որպես դաշնակից առնելով 20 հազար հոգու, նրանց ամրություններում հաստատեց և իրեն ապահովեց: Կայսրը տեղ հասնելով, բանակեց Անքիալոսի դաշտում: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա հունիս ամսի 30-ին, հինգշաբթի օր, այլազգիների բազմութամբ երևաց և Տելեցեսը: Ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երկար ժամանակ երկու կողմից էլ շատերը կոտորվեցին: Տելեցեսը պարտություն կրած փախավ: Ճակատամարտը տևեց ժամը 5-ից մինչև ուշ ժամանակ, որի ընթացքում բազմաթիվ բուլղարներ սպանվեցին, մեծաթիվ ժողովուրդ գերի ընկավ, ուրիշներն էլ անցան [կայսեր] կողմը: Կայսրը տարած հաղթանակից ոգևորված, այդ առթիվ քաղաքում շքերթ կազմակերպեց, նա զինված քաղաք մտավ զորքով, արժանանալով դեմոսների փառաբանության: Գերված բուլղարներին քսիլոպանդուրաններով⁷⁴⁵ քարշ տվեց, քաղաքացիներին հրամայեց Ոսկե դռնից դուրս դիսատեն: Բուլղարները Տելեցեսի դեմ ապստամբեցին, նրան ու նրա իշխանավորներին սպանելով, իշխանությունը տվեցին Սաբինոսին⁷⁴⁶, իրենց նախկին տեր Կորմեսիոսի փեսային: Սաբինոսն իսկույն խաղաղության առաջարկով դիմեց կայսեր, բայց բուլղարները ժողով գումարելով, վճռականապես ընդդիմացան Սաբինոսին ու ասացին. «Դու Բուլղարիան հռոմայեցիների ստրուկն ես դարձնում»: Ապստամբություն բռնկվեց, Սաբինոսը Մեսեմբրիայի բերդը փախչելով, անցավ կայսեր կողմը⁷⁴⁶: Բուլղարներն իրենց ուրիշ տեր կարգեցին՝ Պագանոս⁷⁴⁷ անունով մեկին:

[A. M. 6255]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 23-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի անապատի և Բասրաթոնի⁷⁴⁸ բնակիչները երկու եղբայրների գլխավորութամբ Աբդալայի դեմ ապստամբեցին: Աբդալան սպանել տվեց նրանց՝ 80.000 զինվորներով հանդերձ: Նույն տարին թուրքերը⁷⁴⁹ Կասպից դռներից դուրս գալով, Հայաստանում մեծ կոտորած սարքեցին և թաղում գերիներ վերցնելով, վերադարձան: Ասորիքի Ապամիային մերձակա Ծպիփանիայի Կոմանացի մականվանյալ ոմն Կոզմաս եպիսկոպոս-

սի դեմ Եպիփանիայի քաղաքացիները Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքին բողոք գրեցին՝ եկեղեցու սրբազան սպասքի պակասելու առթիվ: Կողմասը, չկարողանալով դրանք տեղը դնել, ուրացավ ուղղափառ դավանանքը և Կոստանդինի՝ սրբապատկերների դեմ ուղղված հերձվածի համախոհ դարձավ: Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը, Երուսաղեմի Թեոդորոսը և Ալեքսանդրիայի Կոզմասը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներով, յուրաքանչյուրն իր քաղաքում, սուրբ Հոգեգալստյան օրը, սուրբ ավետարանի ընթերցումից հետո ժողովրդի հավանությամբ միահամուռ կերպով նզովեցին նրան:

Նույն տարին հոկտեմբեր ամսի սկզբից սաստիկ ու դժնդակ սառնամանիք արեց, ոչ միայն մեր երկրում, այլև ավելի սաստիկ արևելքում, հյուսիսում և արևմուտքում, այն աստիճան, որ Պոնտոսի հյուսիսային ափը 100 մղոն երկարությամբ, 30 կանգուն խորությամբ սառցակալեց: Նույնը սեղի ունեցավ նաև Զիգբիայից⁷⁵⁰ մինչև Դանուբ, սառցակալեցին Կուֆի գետը, նաև Դանաստրիսն ու Դանապրիսը, նեկրոպեյեն և մնացած ափը՝ մինչև Մեսեմբրիա և Մեդիա⁷⁵¹: Այդ սառույցը ևս 20 կանգուն ըստվարսւցավ տեղացած ձյունով, այնպես որ ծովը ցամաք դարձավ, նրավրայով Խաղարիայից, Բուլղարիայից, շրջակա մյուս երկրներից մարդիկ, վայրի ու ընտանի անասուններ կարողանում էին քայլել: Ինդիկտիոնի նույն՝ երկրորդ տարվա փետրվար ամսին այդ սառույցը աստժո հրամանով տրոհվեց բազում լեռանման բեկորների, որոնք քամու ուժով քրշվեցին, բերվեցին Դաֆնուսիա և Հիերոն, ապա Ստենոնով հասան քաղաք մինչև Պրոպոնտիս, կղզիներն ու Աբիդոս և ողողեցին ողջ ծովավր: Դրա ականատեսը մենք էլ եղանք. իմ հասակակից 30 երեխաներով մենք բարձրացանք նրանց մեկի վրա ու խաղ էինք անում: [Սառցաբեկորների] վրա կարելի էր տեսնել վայրի և ընտանի կենդանիների սատակները: Յանկացողը կարող էր ոտքով, առանց դժվարության Սոֆիանեից քաղաք դալ, Խրիսուպոլսից՝ սուրբ Մամաս ու Գալատես, կարճես ցամաքի վրայով: [Սառցաբեկորներից] մեկը, հարվելով Ակրոպոլսի⁷⁵² աստիճանին, ջարդուփշուր արեց այն, հսկայական շափերի մի ուրիշը հարվեց պարսպին, ուժգին սասանեց այն, անգամ ներսի կողմում գտնվող տները ցնցվեցին: Այն ջարդվեց և երեք մասի բաժանվելով քաղաքը Մանգանոնից մինչև Բոսպոր գոտևորեց: Բեկորներից մեկի բարձրությունը գերազանցում էր քաղաքի պարիսպները: Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները անդուլ դիտում էին դա և լաց ու կոծով տուն վերադառնում, ի վիճակի չլինելով, որոշել, թե ինչի նշան է դա: Նույն տարվա մարտ ամսին երկնքից բաղում աստղեր էին ցած ընկնում, բոլոր ակա-

նատեսներն սկսեցին ենթադրել, թե աշխարհի վերջն է եկել: Սաստիկ երաշտ էլ եղավ, այն աստիճան, որ աղբյուրներն անդամ ցամաքեցին: Կայսրը կանչելով պատրիարքին, ասաց. «Արդ, մեզ ի՞նչ վնաս դրանից, եթե աստվածածնին անվանենք քրիստոսածին»: Նա փաթաթվելով կայսեր ասաց. «Ողորմյա՛ տեր, մտքովդ անդամ շանցնի նման բան: Դու չե՞ս տեսնում ինչքան է խարազանվում ու նզովվում Նեստորիոսը⁷⁵³ ճամայն եկեղեցու կողմից»: Կայսրը պատասխանեց. «Ծս հարգրի, որ իմանամ: Քո խոսքն է կարևոր»:

[A. M. 6256]

Աշխարհի արարչագործության 6256 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 756 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 24-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Արդալայի 21-ամյա իշխանության 10-րդ տարին

Հռոմի Կոստանդին պապի 5-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի թուրքերը դարձյալ Կասպից դռներով մտան Իբերիա և պատերազմելով արաբների դեմ, երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Իսկ Աբդալան, այսպիսի խորամանկությամբ տապալեց Իսե իբն Մուսեին, որին, ինչպես վերևում ասվեց, ընկել էր իրենից հետո իշխելու երրորդ վիճակը: Աբդալան, տեսնելով, որ նա տանջվում է գլխացավից, որ նրա աչքերը խավարում են, համոզեց, որ կբուժվի, եթե քթին փչվի ինչ-որ փոշտացուցիչ, որը պատրաստում է իր բժիշկը, Մովսես անունով մեկը՝ Անտիոքի եկեղեցու սարկավագը: Վերջինիս նա արդեն կաշառել էր ու համոսել դեղը շատ թունդ պատրաստել, քացի այդ, շատ էլ թմրեցուցիչ: Իսեն հավատաց Աբդալայի խոսքերին, հակառակ որ [վախենալով] նենգությունից, խուսափում էր նրա հետ ճաշել, ընդունեց քթադեղը: Նրա գլխի բոլոր զգայարանները դադարեցին գործելուց, նա զրկվեց մտածելու ընդունակությունից և անձայն փռվեց գետին: Աբդալան հրավիրելով ցեղապետներին ու իշխանավորներին, ասաց. «Դուք ի՞նչ կարծիքի եք ձեր ապագա թագավորի մասին»: Բոլորը միահամուռ կերպով մերժեցին նրան և հավանություն տվեցին նույն Աբդալայի որդուն՝ Մոհամեդին, Մահդի մականվանյալին⁷⁵⁴: Իսկ զգայազուրկ Իսեին տարան իր տունը: Երբ երեք օր անց նա ուշքի եկավ, Աբդալան շինծու պատճառաբանու-

թյուններով մխիթարեց, 100 տաղանդ ոսկով խայտառակությունը փոխ-
հատուցեց:

Նույն տարի Բուղարիայի տեր Պաղանոսը կայսեր նամակ գրեց, խնդրելով անձնական տեսակցություն: Հավանություն ստանալով, նա իր բոյարներով գնաց դեպի կայսրը: Վերջինս գահին բաղձած, իր կող-
քին Սաբինոսին նստեցրած, ընդունեց, պախարակեց նրանց անկարգու-
թյունը, Սաբինոսի դեմ տածած ատելությունը: Նրանք առերես հաշտվե-
ցին⁷⁵⁵: Կայսրը Բուղարիա թաքուն մարդ ուղարկեց և բռնել տվեց սևե-
րոսների իշխան Սկլավունոսին, որը Թրակիայում բազում ավերածու-
թյուններ էր գործել, բռնեց նաև սկամարների⁷⁵⁶ առաջնորդ հրիստիանո-
սին, որն ուրացել էր քրիստոնեությունը և կրոնափոխ եղել: Սուրբ Թով-
մայի ծովապատնեջի մոտ նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցին, ապա բը-
ժիշկներին կանչեցին, որոնք նրան դեռևս կենդանի աճուկից մինչև կրծ-
քավանդակը հերձեցին, իմանալու համար մարդու կաղմությունը: Որից
հետո նրան կրակը դցեցին: Կայսրը անակնկալ կերպով քաղաքից դուրս
եկավ և ընդարմացնող խաղաղության պատճառով կլեյսուրները ան-
պաշտպան գտնելով, մուտք գործեց Բուղարիա, հասնելով մինչև Ցի-
կաս⁷⁵⁷: Հանդիպածը ղղյակները⁷⁵⁸ նա կրակի տվեց, բայց երկյուղ ըղ-
գալով վերադարձավ, ոչ մի սխրանք չգործած:

[A. M. 6257]

[Հռոմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 25-րդ
տարին

[Արարների առաջնորդ
Արդալայի] 11-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պա-
պի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոս-
տանդին պատրիարքի] 12-
րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 20-ին ամբարիշտ
ու պիղծ կայսրը, բոլոր աստվածավախների դեմ դադաղած, հրամայեց
Դամատրի⁷⁵⁹ լեռան մոտ գտնվող սուրբ Ավքսենտիոսի վանքում ճգնող
նորավկա Ստեփանոսին⁷⁶⁰ քարշ տան: Ոսոխները՝ նրա բթամտության
կողմնակիցներ ու համախոհներ սխոլարիոսներն ու մնացած ղինվորա-
կանները⁷⁶¹, պարանով կապելով ոտքը, նրան Պրետորիոնից մինչև
Պելագիոս քարշ տվեցին, ուր և կտոյ կտոր անելուց հետո, նրա
նվիրական նշխարները բռնի մահով վախճանվածների փոսը գցեցին⁷⁶²:
Պատճառն այն էր, որ Ստեփանոսը շատերին հորդորում էր վանք մտնել,

համոզում արհամարհել թագավորական աստիճաններն ու զանձերը: Այս մարդը բոլորին մեծ հարգանք էր ներշնչում, քանզի շուրջ 60 տարի ճշգրտավորական կյանք էր վարել, աչքի ընկել իր բազում առաքինություններով: Կայսրը սրբապատկերները պաշտելու մեջ մեղադրված բազում զորահրամանատարների ու զինվորների տարբեր պատիժների ու սարսափելի խոշտանգումների ենթարկեց: Նա իր թագավորության բոլոր հպատակներից երդում պահանջեց սրբապատկերները շեղրպագելու վերաբերյալ: Բացի այդ, նա սուտանուն պատրիարք Կոստանգնին ամբիոն հանեց, բարձրացնել տվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտը ու երգվել, թե ինքը սրբապատկերները երկրպագողներին չի պատկանում, միաժամանակ նրան համոզեց հրաժարվի մենակյացությունից ու կուսակրոնությունից, միս ուտի և հանդուրժի կիթառեզուսությունը կայսերական սեղանին: Բայց արդար դատաստանը նրան երկար չթողեց ոճրագործի ձեռքում: Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա հունվար ամսի 21-ին կայսրը բուլղարների դեմ շարժվեց, նա Աքբլոոս⁷⁶³ ուղարկեց 2600 խելանդիոն՝ բոլոր բանակաթեմերի զորքերով: Բայց երբ նավերը ծովափում խարխսխ գցեցին, հյուսիսային քամի փչեց և քիչ մնաց, որ բոլորը շարդուփշուր լինեին: Բազում զորք ծովահեղձ եղավ, կայսրը ստիպված հրամայեց ցանցեր գցել, հավաքել խեղդվածների մարմինները և հողին հանձնել: Հուլիս ամսի 17-ին նա անփառունակ քաղաք մտավ: Ինդիկտիոնի նույն 4-րդ տարվա օգոստոս ամսի 21-ին ձիարշավարանում նա խարազանեց ու անարգեց մենակյացների սքեմը, հրամայեց յուրաքանչյուր աբբային մի կնոջ ձեռքից բռնած անցնել ձիարշավարանի միջով՝ ողջ ժողովրդի թքակոծության ու լուսանքների տակ: Նույն ամսի 25-ին ձիարշավարան բերվեցին ու ծաղրուծանակի ենթարկվեցին կայսեր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու մեջ մեղադրված 19 բարձրաստիճան իշխանավորներ: Պատճառը սակայն իրականում նախանձն էր, քանզի նրանք գեղադեմ էին, թիկնեղ ու բոլորի կողմից փառաբանված: Սրանցից ոմանց նա անգամ սպանեց՝ իրենց բարեպաշտության համար. նրանք վերոհիշյալ ճգնավոր Ստեփանոսի մոտ էին լինում և ներբողում նրա շարժարանքները: Տուժողների գլխավորներն էին՝ Կոստանդին պատրիկը, նախկինում զրոմոսի լոգոթետ (կայսրը սրան Պողոպագուրոս էր անվանում), սրա եղբայր էքսկուբիտորների դոմեստիկոս Ստրատեգիոս սպաթարը⁷⁶⁴, նախկինում զրոմոսի լոգոթետ և Սիկիլիայի զորավար Անտիոքոսը, Օպսիկիոնի կոմես Դավիթ սպաթարը, Թրակիայի զորավար պրոտոսպաթար Թեոփիլակոսը Իկոնիատեսը, Հիմբերիոս պատրիկի սպաթար հրիստոֆորոսը, Վարդան պատրիկի որդի կայսերական պրոտոստրատոր

Կոստանդին սպաթարը, Մարինակիսի կանդիդատ⁷⁶⁵ Թեոփիլակտոսը և ուրիշներ: Ջիարշավարանում ծաղրուծանակի ենթարկելուց, համայն ժողովրդի կողմից թքակոծ անելուց ու նզովելուց հետո, կայսրը վճիռ արձակեց. երկու եղբայրներին՝ Կոստանդինն ու Ստրատեգիոսին կյունեզիոնում գլխատել: Ողջ ժողովուրդը մեծապես ողբաց նրանց: Երբ կայսրն իմացավ այդ մասին, զայրացավ, էպարքոս Պրոկոպիոսին ձաղկեց ու պաշտօնանկ արեց, որպես նման բան թույլ տված: Մնացած բոլորին կուրացրեց ու աքսորեց: Անգութն ամեն տարի աքսորյալների մոտ մարդ էր ուղարկում, նրանց խարազանի 100-ական հարված հասցնելու համար: Նույն՝ 4-րդ ինդիկտիոնի նույն օգոստոս ամսի 30-ին գարշանունը⁷⁶⁶ մուկեզնեց իր անվանակից ու համախոհ պատրիարքի դեմ: Նա իրեն համախոհ ու բարեկամ մի քանի կղերականների, վանականների ու աշխարհականների կազմակերպեց ասեն, թե «լսել ենք պատրիարքի ու Պողոպաղուրոսի խոսակցությունը ընդդեմ կայսեր»: Նրանց նա պատրիարքարան ուղարկեց պատրիարքին բանադատելու: Երբ նա մեղադրանքը չընդունեց, կայսրը նրանց նվիրական խաչափալտի վրա երդվել տվեց, թե «Պատրիարքից ենք լսել նման զրախոսությունը»: Իրա վրա կայսրը մարդ ուղարկեց ու կնքեց պատրիարքարանը, իսկ պատրիարքին աքսորեց Հիերիա, ապա Պրինկիպոս⁷⁶⁷:

[A. M. 6258]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետաս⁷⁶⁸: Աթոռակալեց 14 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 26-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Սրդալայի] 12-րդ տարին

[Հոռմի Կոստանդին պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ Աբդալա իբն Ալին. նրա վրա աշտարակը փուլ եկավ, որի մեջ նա անվտանգ էր զգում: Իր ամիրապետության օրոք Աբդալան, իր տիրապետության տակ ապրող քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց: Նա հանել տվեց եկեղեցիների իւաշերը, արգելեց հսկելը, իրենց լեղուն⁷⁶⁹ սովորելը: Իրենց կողմից արուրիս: կոչվածները, որ թարգմանաբար նշանակում է «ջերմիուանդներ», Պալմիրայի անապատում ապստամբություն բարձրացրին: [Արաբների], որպես անհավատների, ատելությունն աստծո եկեղեցիների դեմ հասկանալի է: Քրիստոնե-

յանների կայսրը, սակայն, գուցե աստօժ հանդեպ մեր անասելի մեղքերի պատճառով (ինչպես Իսրայելի մոլեգին Աքաբը)⁷⁷⁰, իր թագավորության սահմաններում ապրող ուղղափառ եպիսկոպոսների, վանականների, աշխարհականների, իշխանավորների ու հպատակների գլխին ավելի շատ փորձանքներ բերեց, քան մոլեգին արաբները: Նա ամենուրեք գրավոր ու բանավոր, որպես անօգուտ, մերժեց սուրբ կույս աստվածածնի և բոլոր սրբերի մեղ համար օգնության աղբյուր հանդիսացող միջնորդությունը, գերեզմաններից փորում հանում ու ցրիվ էր տալիս [սրբերի] սուրբ նշխարքները, երբ իմանում էր, որ բարեպաշտ մարդիկ, ըստ սովորության երկրպագում են դրանք՝ հոգու ու մարմնի ապաքինման համար: Երկրպագողներին, որպես ամբարիշտների, սպառնում էին մահապատժի ենթարկել, գույքը բռնագրավել, աքսորել ու խոշտանգել: Աստվածաշնորհ մասունքը, որն իր տիրոջ համար գանձ էր, հափշտակվում էր ու այնուհետև անհայտացվում: Պիղծ կայսրը հենց այդպես վարվեց նաև փառաբանյալ վկա Եվփեմիայի⁷⁷¹ ամենանվիրական մասունքի հետ, տապանի հետ միասին այն ծովը գցելով, քանզի նա չէր կարող տեսնել, թե ինչպես այգ մասունքներից ժողովրդի համար մեռոն էր բխում, պարսավում սրբերի միջնորդության վերաբերյալ նրա տխմարությունները: Բայց աստված, որ ըստ սուրբ գրոց պահպանում է աստվածասեր մարդկանց ոսկորները, անվնաս պահպանեց նրա մասունքը և լեմնոս կղզում լույս աշխարհ բերեց. նա մարդկանց երազում երևաց և հրամայեց վերցնել այն ու պահել: Բարեպաշտ կայսր Կոստանդինի և Իրեննի օրոք⁷⁷², ինդիկտիոնի 4-րդ տարին Եվփեմիայի աճյունը սլատշաճ հարգ ու պատվով վերստին բերվեց իր՝ սրբուհու տաճարը, որը եկեղեցիների թշնամին զինանոցի ու զուգարանի էր վերածել: [Կոստանդինն ու Իրենեն] մաքրեցին այն, վերստին սրբագործեցին՝ ի պարսավումն նրա անաստվածության և ի հաստատումն իրենց աստվածապաշտության: Մենք վերոհիշյալ ամենաբարեպաշտ կայսրերի և սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքի⁷⁷³ հետ ականատեսը եղանք այգ զարմանալի և արժանահիշատակ հրաշքի, որ կատարվեց անօրենի մահվանից 22 տարի անց: Նրանց հետ մենք ևս, անարժաններս մեծ շնորհքի արժանացած, համբուրեցինք մասունքները: Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 16-ին կայսեր վճռի համաձայն ապօրինաբար Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց սկլավական ծագում ունեցող ներքինի Նիկետասը: Չորային եղանակ եղավ, երկնքից ցող անգամ չթափվեց, քաղաքից ջուրը կատարելապես վերացավ: Զրամբարներն ու ավազանները դատարկվեցին, մշտահոս աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին: Կայսրը տեսնելով դա, սկսեց նորոգել

Վալերիանոսի ջրմուղը, որը գործել էր մինչև Հերակլիոսի ժամանակ և ավերվել ավարների կողմից: Նա տարրեր տեղերից վարպետներ բերեց, Ասիայից և Պոնտոսից 1000 հյուսն և 200 ծեփագործ, Հելլադայից և կղզիներից՝ 500 աղյուսագործ, իսկ Թրակիայից՝ 5000 բանվոր և 200 կղմինդրագործ: Նրանց վրա նա կարգեց վերակացուներ և մեկ պատրիկ Գործի ավարտումից հետո ահա ջուրը հոսեց քաղաք: Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարին նա զորավար նշանակեց իր համախոհներին, իր շարափառ ծրագրերի արժանի իրականացնողներին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար նշանակեց Միքայել Մելիսսենոսին, Թրակեսիոնի զորավար՝ Միքայել Լախանոդրակոնին⁷⁷⁴, Բուկելլարների զորավար՝ Մանիին⁷⁷⁵, շար Մանիի անվանակցին: Մարդ կարո՞ղ է մեկ առ մեկ պատմել սրանց գործած սրբապղծությունների մասին, որոնց մենք մասամբ կանդրադառնանք իր տեղում: Չէ՞ որ ավետարանի խոսքերով ասած, համայն աշխարհն անգամ փոքր կգա կայսեր սիրույն սրանց գործած արարքների մասին հանգամանորեն գրված գրքերն ամփոփելու համար:

[A. M. 6259]

Հոռմի պապ Ստեփանոս⁷⁷⁶: Աթոռակալեց 3 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 13-րդ տարին

[Հոռմի Ստեփանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 6-ին սուտանուն պատրիարք Կոստանդինը Պրինկիպոս կղզուց քաղաք բերվեց: Բռնակալ Կոստանդինը այն աստիճան ծեծեց նրան, որ նա քայլել չէր կարող: Կայսրը հրամայեց նրան դեսպակի վրա տանել և նստեցնել Մեծ եկեղեցու սուլեայում⁷⁷⁷: Նրա հետ էր մի ասեկրետ՝ թղթի գլան բռնած, ուր գրված էին նրա զանցանքները: Կայսերական հրամանով այնտեղ հավաքված համայն ժողովրդին բարձրաձայն ընթերցվեց թուղթը: Ասեկրետը սինթրոնոնում բազմած Նիկետաս պատրիարքի ներկայությամբ յուրաքանչյուր կետի ընթերցումից հետո առաջարկում էր Կոստանդինին: Այնուհետև նրան ամբիոն բարձրացրին ու կանգնեցրին, իսկ Նիկետասն առավ թուղթը, եպիսկոպոսներ ուղարկեց, վերցրեց նրա եմփոռոնը և նզովեց նրան: Նրան «խավարամիտ» անունը տալով, եկեղեցու ետևի դռնից դուրս հանեցին: Հաջորդ՝ ձիարշավական մրցումների օրը նրա մո-

րուքը, գլուխն ու հոնքերը ածիլեցին, մետաքսե, անթև մի կարճ շոր հագ-
ցրին, թամբած ավանակի վրա հակառակ կողմից նստեցրին, ավանս-
կի պոչը ձեռքը տվեցին և դիպիտոնով ձիարշավարան մտցրին, որտեղ
համայն ժողովուրդն ու դեմոսը նզովեց ու թքակոծ արեց նրան: Ավանա-
կին քաշում էք նրա եղբորորդի⁷⁷⁸ Կոստանդինը. որի քիթն էին կտրել:
Երբ նա հասավ դեմոսներին, վերջիններս իշան⁷⁷⁹, նրան թքակոծ արեցին,
գլխին հող թափեցին: Բերելով ստամա⁷⁸⁰, նրան ավանակից ցած գլորե-
ցին և նրա պարանոցին կոխեցին: Ապա նստեցրին դեմոսների դիմաց և
նա մինչև ձիարշավական մրցումների ավարտը լսում էր նրանց ծանակող
խոսքերը: Նույն ամսի 15-ին [կայսրը] նրա մոտ պատրիկներին ուղար-
կեց ու ասաց. «Ի՞նչ կարծիքի ես մեր հավատքի և մեր դամարած ժողո-
վի մասին»: Նա խելակորույս, ցանկանալով այդ ձևով սիրաշահել նրան,
ասաց, թե «Ճշմարիտ է հավատքդ և հրավիրածդ ժողովը»: [Պատրիկնե-
րը] առանց այլևայլի պատասխանեցին և ասացին. «Քո պիղծ բերանից
մենք հենց այդ էինք ուզում լսել: Այս օրվանից գնա ի խավար և ի նը-
զովք»: Նա դատապարտվեց ու գլխատվեց Կյունեգիոնում: Նրա գլուխն
ականջներից կապեցին և Միլիոնում երեք օր կախած պահեցին ի տես
ժողովրդյան, իսկ մարմինը ոտից պարանով կապելով, Մեսե պողոտա-
յով քարշ տվեցին տարան Պելագիոսի գերեզմանատունը⁷⁸¹ և բռնի մա-
հով վախճանվածների [փոսը] գցեցին: Երեք օր հետո էլ գլուխը բերեցին
և նույն տեղը գցեցին: Ո՛վ վայրի գազանի խելացնորություն, դաժանու-
թյուն ու անողորմություն: Թշվառականը չպատկառե՞ց սուրբ ավաղանից,
չ՞է որ իր երրորդ կնոջից ծնված երկու երեխաներին նա էր մկրտել: Նա
միշտ էլ գազանաբարո ու վայրենի էր: Այգ տարվանից սկսած սուրբ եկե-
ղեցիների դեմ նա ավելի մեծ մոլեգնություն ցուցաբերեց: Նրա հրամա-
նով սյունից ցած իջեցրին փառավորյալ Պետրոս սյունակյացին, որին,
իր դոգմաները չընդունելու պատճառով, ոտքերից կապել տվեց ու հը-
րամայեց կենդանի կենդանի քարշ տան Մեսե պողոտայով և նրան էլ
Պելագիոսում նետեն: Ուրիշներին պարկերի մեջ էր գցում, պարկերին
քարեր կապում ու հրամայում ծովը նետել: Նա մարդկանց կուրացնում
էր, քթերը կտրում, խարազանում, բարեպաշտներին շարշարելու բազմ-
պիսի ձևեր հորինում: Քաղաքում ահա ինքն անձամբ և իր համախոհնե-
րի հետ էր գործում, ես նկատի ունեմ սխոլերի գոմեստիկոս Անտոնի-
ոս պատրիկին, Պետրոս մագիստրոսին, տագմանների իր գասս: Իարակած
զինվորներին, իսկ դրսի բանակաթեմերում՝ վերոհիշյալ զորավարների:
Ինքը զվարճանում էր նվազով ու կերուխումով, իր շրջապատի մարդկանց
զազրախոսություն ու պարել սովորեցնում: Եթե մեկը հանկարծ ցած ընկ-

նելիս կամ ցավ զգալով քրիստոնյաների համար սովորական «Աստվածածին օգնյա» ասեր, կամ հսկեր, եկեղեցի հաճախեր, րարեպաշտ կյանք վարեր, տեղի անտեղի երդում շաներ, նա, որպես կայսեր թշնամի, անգրթորեն պատժվում էր և «ամենմոնևտոս»³⁰² անունն ստանում: Աստծուն փառավորելու համար ստեղծված և մեղքերից փրկվելու համար ապաստարան վանքերն իր համախոհ զինվորների սովորական զորանոցների էր վերածում: Բյուզանդիոնի ամենահին՝ Դալմատոսի վանքը նա զինվորների բնակության տրամադրեց, Կալլիստրատոսի կոչվող վանքը, նաև Դիոսի և Մաքսիմինոսի վանքերը, վանականների այլ սուրբ մենաստաններ ու կուսանոցներ հիմնահատակ կործանեց: Վանական դառնալու ցանկություն հայտնած զինվորական ու քաղաքական հայտնի գործիչներին, հատկապես իր նախկին մտերիմներին ու համախոհներին, որոնք իր զազրագործություններին ու խայտառակություններին մասնակից էին դարձել, հենց նրանց էր մահվան դատապարտում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրանք կարող են հայտնել իրենց իմացածը և իրեն խայտառակ անեն: Հենց այդ նկատառումներով նա դավադրության մեջ մեղադրեց Պողոպագուրոսի եղբայր Ստրատեգիոսին և սուրբ Ավքսենտիոսի վանքի ճգնավոր երանելի Ստեփանոսի հետ սպանեց: Ստրատեգիոսը գեղեցիկ մարդ էր, կայսրը սիրում էր մտերմանալ նմանների հետ իր զազրագործությունների համար, բայց տեսավ, որ նա խորշում է իր անօրեն արվամուլությունից և որ այդ մասին տեղեկացնում երանելի Ստեփանոսին, որից փրկարար սպեղանի ստանում: Այդ տարի կայսրը միջոցներ ձեռք առավ և քաղաքում մթերքների էժանություն եղավ, քանդի նոր Միդաս³⁰³ դառնալով, ոսկի կուտակեց, երկրագործներին կատարելապես աղքատացրեց, նրանք հարկերը վճարելու համար ստիպված սկսեցին ասսիծ պարգևած բերքը էժան վաճառել: Նույն տարի սուտանուն պատրիարք Նիկետասը քերեց հանեց պատրիարքարանի փոքր սեկրետի խճանկար սրբապատկերները, մեծ սեկրետի փայտի վրա նկարված սրբապատկերները ցած առավ, մնացած սրբապատկերների դեմքերը ներկով ծածկեց: Նա նույնն արեց նաև Աբրամիեոնում:

[A. M. 6260]

[Հոռոմայեյիների Կոստանդին կայսեր] 28-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 14-րդ տարին

[Հոռոմի Ստեփանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա ապրիլ ամսի 1-ին, շաբաթ օրը, 19 ափսոսանքների սրիբունալիոնում երրորդ անգամ ամուսնացած կայսրը իր երրորդ կնոջ Եվդոկիային ավզուստա թագադրեց, իսկ հաջորդ օրը, այն է ապրիլ ամսի 2-ին, սուրբ Զատիկի կիրակի օրը նույն տրիբունալիոնում նրանից ծնված իր երկու որդիներ Խրիստոֆորոսին ու Նիկեփորին կեսար հռչակեց: Արարողութունը կատարեց պատրիարքը. իսկ կայսրը նրանց վրա գցեց խլենաները⁷⁸⁴ և հագցրեց կեսարի գլխապանները: Նույն ձևով նա նոբելիսսիմոս⁷⁸⁵ հռչակեց նրանց ամենակրտսեր եղբայր Նիկետասին, որի վրա գցեց ոսկեթել խլենա, իսկ գլխին պսակ գրեց: Դրանից հետո կայսրերն անցան գնացին, ճանապարհին մինչև Մեծ եկեղեցին դրամ ցրիվ տալով՝ տրիմիսիա, սեմիսիա և նոր հատած դահեկաններ⁷⁸⁶:

[A. M. 6261]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 29-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Ստեփանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում գերիների փոխանակութուն կատարվեց՝ տղամարդ տղամարդու⁷⁸⁷ դիմաց, կին՝ կնոջ, երեխա՝ երեխայի: Աբդալան թուլյատրեց [արաբներին] մորուքն ածիլել, հագնել մեկուկես կանգունանոց կամելավկիա⁷⁸⁸: Աբդալան 80 հազարանոց զորքով ամբողջ ամառն ապարդյուն պաշարեց Կամախը և խայտառակ եղած վերադարձավ: Ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին Աթենքից ժամանած Իրենեն մետաքսյա պալլիոններով⁷⁸⁹ զարդարված բազում դրամոններով ու խելանդիոններով Հիերիայից թագավորանիստ քաղաքը մրտավ: Նրան դիմավորեցին և ուղեկցեցին քաղաքի մեծամեծներն իրենց կանանցով հանդերձ: Նույն սեպտեմբեր ամսի 3-ին պատրիարքը եկավ պալատ և Փարոսի եկեղեցում կատարվեց այդ Իրենեի և Լեոն կայսեր նշանադրության արարողութունը: Դեկտեմբեր ամսի 17-ին Ավզուստոնի տրիկլինում Իրենեն կայսրուհի թագադրվեց և գնալով Դափնեի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանը, Կոստանդնի որդի Լեոն կայսեր⁷⁹⁰ հետ ամուսնական պսակներն ստացավ:

[A. M. 6262]

Հոռմի պապ Ադրիանոս⁷⁹¹: Աթոռակալեց 27 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 30-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 16-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեատաս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասն⁷⁹² արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում ժողովուրդ դերեվարեց: Հոռմայեցիները մտան Չորրորդ Հայք և թալանեցին այն: Մեռավ Սալեխը⁷⁹³, Գերմանիկիան մտավ Պաղեստինի կազմի մեջ:

Նույն տարի Լախանոզրակոնը⁷⁹⁴, ընթանալով իր ուսուցչի⁷⁹⁵ հետքերով, Թրակեսիոն բանակաթեմի բոլոր վանականներին ու միանձնուհիներին Եփեսոս հավաքեց և բերելով Ցուկանիստերիոն⁷⁹⁶ կոչվող դսուտր, ասաց նրանց. «Ով ուզում է հնազանդ լինել կայսեր և մեղ, թող ռուպիտակ հանդեֆձներ հագնի և հենց հիմա ամուսնանա: Հակառակվողը կկուրացվի և Կիպրոս կաքսորվի»: Ասածն էլ արեց. այդ օրը շատերը նահատակվեցին, բայց շատերն էլ դասալիք լինելով [հոգով] կորան: [Լախանո] ղրակոնը սրանց մտերմացավ: Նույն՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունվար ամսի 14-ին Լևոն կայսրն ու Իրենեն որդի ունեցան, որին, թեև նրա պապ Կոստանդինը դեռ կենդանի էր, Կոստանդին անվանեցին⁷⁹⁷:

[A. M. 6263]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 31-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 17-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեատաս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասը Ռոմանիայի վրա արշավեց և Իսավրիայից իջնելով Սիկեի բերդը, պաշարեց այն: Կայսրը, լսելով դա, Անատոլիկոնի դորտվար Միքայելին, Բուկելլարների՝ Մանիին և Արամենիակների՝ Վարդանին նամակ գրեց: Նրանք եկան և բռնեցին նրանց նահանջի ճանապարհը՝ շատ դժվարանցանելի մի կլեյսուր: Կիբիրեոտների նավատոր-

միղն էլ [բանակաթեմի] զորավար պրոտոսպաթար Պետրոնասի գլխավորութեամբ խարիսխ գցեց բերգի նավահանգստում: Բանակասը, տեսնելով գա, հուսաբեկ եղավ, բայց հորդորելով գոտեպնգեց իր զորքերին, մեծագոչ աղաղակով [հոռմայեցիների] հեծելագորի վրա հարձակվեց, այն պարտութեան մատնեց, շատերին կոտորեց և գերեվարելով ամբողջ շրջանները, բազում ավարով վերադարձավ:

Նույն տարին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանոզրակոնն իր նոտար Լեոնին, մականունը Կուլուկես, և նախկին աբբա Լեոն Կուցողակտիլոսին ուղարկեց և նրանց միջոցով վաճառքի հանեց տզամարդկանց ու կանանց բոլոր մենաստանները, ամբողջ սուրբ սպասքը, գրքերը, անասունները, նրանց ողջ սեփականությունը, եկամուտը տալով կալսերու Իսկ ինչքան որ վանականների կամ սուրբ հայրերի գրած գրքեր գտավ. դրանք էլ կրակի տվեց, նմանապես և մարդկանց մոտ որպես հմայել պահվող որևէ սրբի մասունքները, իսկ կլոդին էլ որպես ամբարշտի պատժեց: Բազում վանականների խարազանի հարվածների տակ սպանեց, ոմանց սրի քաշեց, անթիվ մարդկանց էլ կուրացրեց: Ոմանց մուրեքներին մոմից ու ձեթից պատրաստված քսուկ էր քսում և այն կրակի տալով, վառում նրանց դեմքն ու զլուխը, ուրիշներին էլ բազում տանջանքների ենթարկելով, աքսոր ուղարկում: Իրեն ենթակա բանակաթեմում նա վանականի սքեմ հազած մարդ շթողեց: Բարին ատեցող կայսրը, իմանալով այդ մասին, նրան շնորհակալական նամակ գրեց, թե «Դու ինձ հոգեհարադատ մարդ ես, իմ բոլոր ցանկությունները կատարող»: Ահա մնացած [բանակաթեմների զորավարները] սրա հետքերով գնացին և նույն բանն արեցին:

[A. M. 6264]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 32-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 18-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ սարի Աբդալան Մուալաբիտին մեծ զորքով Աֆրիկա ուղարկեց: Ալֆադար Բադինարր Ռոմանիա ներխուժեց և հինգ հարյուր հոգի գերի բռնեց: Մոպսուեստացիք հանդիպելով նրան և մարտ տալով, հազար արաբ սպանեցին: Աբդալան Երուսաղեմ գնաց ու ծոմ պահեց: Նա կարգադրեց քրիստոնյաների և հրեաների ձեռքին գրել⁷⁹⁸: Դրա վրա բազում քրիստոն-

յաներ ծովով Ռոմանիա փախան: Սիկեից դուրս Սերգիոս Կուրիկոսը բռնվեց, իսկ Կիպրոսում՝ Սերգիոս Լախերբաֆոսը՝ տեղացիների ներկայացուցիչը:

[A. M. 6265]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 33-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Աբդալայի] 19-րդ տարին

[Հոռոմի Ադրիանոս պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեա տաս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ՝ ինգիկտիոնի 12-րդ տարվա մայիս ամսին Կոստանդինը Բուլղարիայի դեմ հանեց 2000 խելանդիոնից բաղկացած նավատորմիդ: Ինքը կարմիր խելանդիոններով շարժվեց մուտք դործելու համար Դանուբ գետը, հեծելազորի հրամանատարներին թողեց կլեյսուրներից դուրս, որպեսզի երբ բուլղարներն իրենով ղբաղված լինեն, նրանք ներխուժեն Բուլղարիա: Հասնելով Վառնա, նա երկյուղեց և մտադիր էր վերադառնալ: Բուլղարները, տեսնելով նրան, վախեցան և նրա մոտ մի բոյար և Ցիգատոսին⁷⁹ ուղարկեցին հաշտություն աղերսելով: Կայսրը, տեսնելով նրանց, շատ ուրախացավ ու հաշտություն կնքեց: Նրանք փոխադարձաբար երդվեցին, որ ոչ բուլղարները Ռոմանիա ոտք դնեն, ոչ էլ կայսրը փորձ անի Բուլղարիա մտնել: Այդ առթիվ փաստաթղթեր փոխանակվեցին: Կայսրը վերադառնալով քաղաք, բոլոր բանակաթեմերից կայսրորդեր հաստատեց նաև իր կառուցած բերդերում: Ինգիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին, կայսրը Բուլղարիայի իր հետախույզներից տեղեկացավ, որ Բուլղարիայի տերը⁸⁰ Բերլիստիան⁸⁰ դրավելու և նրա բրնակչությունը Բուլղարիա գաղթեցնելու նպատակով 12 հազարանոց զորք և բոյարների է ուղարկում: Կայսրը շուղենալով բացահայտել Բուլղարիայի վրա արշավելու իր մտադրությունը (Բուլղարիայի տիրոջ ղեսպանները իր մոտ էին ժամանել), դեռ նրանց քաղաքում գտնվելու ժամանակ ձնացրեց, թե արաբների դեմ պիտի արշավի: [Նրանց ներկայության] անցան դրոշակակիրներն ու ծառայող անձնակազմը: Այն բանից հետո, երբ նա բաց թողեց ղեսպաններին, իսկ հետախույզներից էլ իմացավ նրանց [քաղաքից] դուրս դալու մասին, անցնելով զորքի ղլուխը, շտապ կարգով շարժվեց սուրաջ՝ նու մի տեղ կենտրոնացնելով բանակաթեմերի տաքսատոսներին, ինչպես և թրակեսիոնցիներին, տազմաններին միացնելով օպտիմատոսներին⁸⁰, կազմեց 80 հազարանոց մի բանակ: Մտնե-

լով Լիթոսորիա⁸⁰³ կոչվող վայրը, առանց փող հնչեցնելու խոյացավ [բուլղարների] վրա և պարտության մատնելով, փայլուն հաղթանակ տարավ: Նա մեծ ավարով ու բազմաթիվ զերիներով վերադարձավ ու քաղաքում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Այս պատերազմը նա ազնիվ անվանեց, քանզի ոչ ոք իրեն դիմադրություն չցուցաբերեց, քրիստոնյա շսպանվեց, քրիստոնյայի արյուն չթափվեց⁸⁰⁴:

[A. M. 6266]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 34-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 20-րդ տարին
--	--

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 9-րդ տարին
----------------------------------	--

Այդ տարի Աֆրիկայից 280 [մարդու] գլուխ բերվեց և Ասորիքում հրապարակայնորեն ցուցադրվեց: Կայսրը բուլղարների հետ կնքած հաշտությունը խախտած լինելով, դարձյալ մեծ նավատորմիդ պատրաստեց: Նրա մեջ 12 հազար հեծյալ նստեցրեց և բոլոր ծովակալների հետ ճամփու դրեց: Ինքը վախեցավ նավ նստել և հեծելագորի մոտ մնաց: Երբ նավատորմիղը հասավ Մեսեմբրիա, հյուսիսային սաստիկ քամի փչեց, շատերը կորան, քիչ էր մնացել, որ բոլոր [նավերը] խորտակվեին: Կայսրը վերադարձավ ձեռնունայն: Բուլղարիայի տեր Տելերիգոսը իմանալով, որ իր գաղտնիքները կայսեր են հայտնում իր շրջապատի մարդիկ, նրան նամակ է գրում, ասելով, թե «Որոշել եմ քո մոտ փախչել, դու ինձ անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ուղարկիր, հաղորդիր նաև, թե ովքեր են քո մարդիկ այստեղ, որպեսզի վստահեմ նրանց և նրանց օգնության դիմեմ»: Կայսրը հիմարաբար գրեց, և նա ինչ պետքն էր իմանալով, թե ովքեր են կայսեր գործակալները, բոլորին կոտորեց: Կոստանդինը, լսելով դա, շատ փետեց իր սպիտակած մաղերը:

[A. M. 6267]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 35-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 21-րդ տարին
--	--

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 6-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 10-րդ տարին
----------------------------------	---

Այդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա օգոստոս ամսին Կոստանդին կայսրը արշավեց բուլղարների դեմ: Աստժո ցասմամբ նրա աճուկը սաստիկ ածխացավ, նա հիվանդացավ բժիշկներին անժանոթ հիվանդությամբ, ունեցավ շատ բարձր ջերմություն, որից նեղվելով ստիպված ղինվորների ուսերի վրա դրված պատգարակով վերադարձավ Արկադիուպոլիս⁸⁰⁵: Այնտեղից նա եկավ Սիլիմվրիա⁸⁰⁶, նավ նստեց և ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 13-ին, հասնելով Ստրոնգիլոս բերդը⁸⁰⁷, խելանդիոնի մեջ շարաշար մահվամբ վախճանվեց, աղաղակելով ու ասելով, թե «Դեռ կենդանի անմար հրո մատնվեցի»: Նա խնդրում էր [աստվածամոր] ներբողեն, սուրբ կույսի ու աստվածածնի այդ անհաշտ թշնամին: Նա իր հոր մահից հետո միահեծան թագավորեց 34 տարի, 2 ամիս և 26 օր: Բաղում քրիստոնյաների, վանականների արյամբ պղծրվածը, դիվակոչությամբ ու զոհամատուցմամբ պարապածը, սուրբ եկեղեցիները, ուղիղ ու ճշմարիտ հավատքը հալածածը, վանքերն ապսուկանածը, գործած ամեն տեսակի ոճիրներով Դիոկլետիանոսից ու անցյալի բոնակալներից ավելի աչքի ընկածը, ահա այդպես հոգիս ավանդեց: Նույն ամսին մեռավ և արաբների առաջնորդ Աբդալան⁸⁰⁸: Ահա այդ երկու ամենասարսափելի գաղանները, որոնք բաղում տարիներ նույն ձևով հոշոտում էին մարդկությունը, մեռան նախախնամությամբն ասս:ժո: Իշխանությունն անցնում է այդ երկուսի որդիներին՝ Լևոնին⁸⁰⁹ և Մահդիին⁸¹⁰: Հենց այդ նույն տարին լոնդոբարդների ոեքս Թեոդոտոսը⁸¹¹ քաղաք ժամանեց և կայսեր մոտ ապաստանեց:

[A. M. 6268]

Աշխարհի արարչագործության 6268 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 768 թ.

Հոռմայեցիների Լևոն կայսեր 5-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Մահդիի 9-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Հոռմի Ադրիանոս սլապի 27-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս սլատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մահդին մեծ զորքով Լիոմանիա ուղարկեց Աբասվալիին⁸¹¹, որը ծխի օղնությամբ բացել տվեց Կասիս կոչվող քարայրը և այնտեղ գտնվողներին դերելով, վերադարձավ: Լևոն կայսրն սկսեց ծախսել հոր թողած դրամները, որոնցով նա սիրաշահեց ժողովուրդին և քաղաքի բնակչության: Նա կարճ ժամանակ իրեն բարեպաշտ ձևացրեց, աստվածածնին ու վանականներին հարգող: Նա աբրաններից մետրոպոլիտներ կարգեց և

ամենագլխավոր ատեններին հաստատեց, յուրաքանչյուր բանակաթեմում մեծաթիվ զորքեր հավաքագրեց, բազմացրեց տազմաներում ծառայողների քանակը։ Դրա վրա բանակաթեմների զորավարները մեծ բազմութեամբ մտան քաղաք, խնդրելով նրա որդի Կոստանդինին կայսր [թագադրել]։ Լևոնը, ինչպես ընդունված է կայսրերին, դրա դեմ դուրս եկավ, ասելով, թե «Նա իմ միակ որդին է, ես վախենում եմ ձեզ ընդառաջ գրնալ, քանզի եթե հանկարծ ես վախճանվեմ, դուք նրան կսպանեք, չէ՞ որ նա դեռ մանուկ է, և մի ուրիշին [կայսր] կհռչակեք»։ Նրանք երդումներով խոսք տվեցին, որ բացի իր որդուց ոչ ոք չի թագավորի, եթե անգամ աստված իր մահը ցանկանա։ Երբ ժողովուրդը Մաղկազարդի կիրակիից մինչև ավագ հինգշաբթի օրը, հավաքվելով ձիարշավարանում և խնդրելով իրեն տաղտկալի դարձավ, [կայսրը] ավագ ուրբաթ օրը հրամայեց նրանց երդվել։ Համայն ժողովուրդը՝ բանակաթեմների զինվորները, սենատորները, ներքին տազմաների զինվորները, բոլոր քաղաքացիներն ու արհեստանոցների աշխատողները⁸¹³ նվիրական ու կենարար խաչսփայտի վրա երդվեցին, որ իրենք Լևոնից ու Կոստանդինից բացի, նրանց դավակներից դուրս ոչ ոքի կայսր չեն ճանաչի և իրենց երդումը սեփական ձեռքով արձանագրեցին։ Հաջորդ օրը, որ ավագ շաբաթ էր, կայսրը գնաց 19 ալուբիտների տրիբունալիոնը և իր եղբայր Եվդոկիմոսին նոբելիսսիմոսի տիտղոսը տվեց (Անթիմոսին նոբելիսսիմոս էր հռչակել դեռ հայրը՝ իր կենդանութեան օրոք)։ Կայսրը երկու կեսարների, երեք նոբելիսսիմոսների, ինչպես և նոր Կոստանդինի⁸¹⁴ հետ Մեծ եկեղեցին եկավ, կայսրերի սովորութեան համաձայն փոխեց իր հանդերձանքը և իր որդու ու պատրիարքի հետ ամբիոն բարձրացավ։ Համայն ժողովուրդը ներս մտավ և իր դրավոր [երդումը] դրեց սուրբ սեղանին։ Կայսրը դիմեց նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ահա, եղբայրներ, ես կատարում եմ ձեր խնդրանքը և ձեզ պարգևում իմ կայսր որդուն։ Ահա դուք ստանում եք նրան եկեղեցուց և ձեռքից Քրիստոսի»։ Ժողովուրդը բարձրագույն աղաղակեց. «Արձագանքի՛ր մեզ, Որդին աստծո, թե քո ձեռքից ենք որպես կայսր ստանում տեր Կոստանդինին, մենք կպահպանենք նրան, նրա սիրույն մեր կյանքը կզոհենք»։ Հաջորդ օրը, որ Զատիկի ավագ կիրակին էր, ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա ապրիլ ամսի 24-ր, վաղ արշալույսին, կայսրը սպարիարքի հետ գնաց ձիարշավարան։ Երբ բերվեց սուրբ սեղանը, պատրիարքը համայն ժողովրդի ներկայութեան աղոթքն արեց, իսկ կայսրը թագադրեց իր որդուն։ Այնուհետև երկու կայսրերը, երկու կեսարները և երեք նոբելիսսիմոսների հետ գնացին Մեծ եկեղեցին։ Կայսրերից հետո գնաց նաև կայսրուհի իրենեն՝ գավագաններ բռնած սխուրիի գոմես-

տիկոսներին ուղեկցութեամբ և Խալկեի աստիճանով բարձրացավ եկեղեցու վերնատունը, զուրս շգալով էմբոլոնի⁸¹⁵ մեջտեղը: Նույն ինդիկտիոնի մայիս ամսին կայսեր եղբայր կեսար Նիկեփորը մի քանի սպաթարներ, ստրատորների և այլ կայսերական մարդկանց հետ կայսեր դեմ դավադրութիւն նյութելու մեջ ամբաստանվեց: Կայսրը Մագնավրայում ժողով հրավիրեց և ժողովրդին տեղյակ պահեց Նիկեփորի դեմ արված ամբաստանութեան մասին: Ժողովուրդը միահամուռ կերպով աղաղակեց երկուսին էլ հրապարակից հեռացնել, հավիտյանս ուխտադրութենքը մոռացան նրանց հոր տված իրենց երդումը, թե նրա մահից հետո թույլ չեն տա նրա որդիների նկատմամբ անարդարութիւն կատարվի: Կայսրը դավադիրներին դանահարելուց և խուզելուց հետո, Խերսոն ու նրա շրջաններն աքսորեց՝ պահնորդութեամբ ու հսկողութեամբ:

[A. M. 6269]

[Հռոմայեցիների լեոն կայսեր] 2-րդ տարին .

[Արարների առաջնորդ Մահդիի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ տարի Վակայի որդի Թումաման Ռումանիա ներխուժեց և գերիներով վերադարձավ: Բուլղարների տեր Տելերիգոսը կայսեր մոտ ապաստանեց: Կայսրը նրան պատրիկի տիտղոս շնորհեց և ամուսնացրեց իր կնոջ՝ Իրեննի հորեղբոր դստեր հետ: Տելերիգոսը համաձայնվեց մկրտվել սուրբ ավաղանում, որից հետո կայսրը նրան պատվեց ու սիրեց:

[A. M. 6270]

[Հռոմայեցիների լեոն կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մահդիի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարի Թումաման հաստասովելով Դարեկոնում⁸¹⁶, ապստամբութիւն բարձրացրեց: Լեոն կայսրը հռոմայեցիների զորքերն ուղարկեց. Ասորիք մտան 100 հազար հոգի, որոնց գլխավորում էին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանողրակոնը, Անատոլիկոնի զորավար հայ-

ազգի Արտավազը, Բուկելլարների՝ Տաճատը, Արմենիականների՝ Վարազ-տիրոցը⁸¹⁷ և Օպսիկիոնի՝ Մուսուլակի⁸¹⁸ որդի Գրիգորը: Նրանք պաշարե-ցին Գերմանիկիան⁸¹⁹, այնտեղ էր գտնվում Մահգիի հորեղբայր Իսե իբն Ալին⁸²⁰, ձեռք գցեցին նրա բոլոր ուղտերին և Գերմանիկիան գրավելու վրա էր, երբ Իսե իբն Ալին նվերներով համոզեց Լախանոզրակոնին թող-նել հեռանալ բերդից: Նա գնաց երկիրն ավարի առնելու: Գերի վերցնե-լով հերձվածող ասորի հակոբիկներին, նա ղարձյալ բերդը վերադարձավ: Թումաման Դաբեկոնից զորք ուղարկեց, ամիրանների, որոնք պատերազ-մեցին հռոմայեցիների դեմ: Պատմում են, որ մարտի դաշտում ընկան հինգ ամիրա և երկու հազար արաբ: Նրանք ուրբաթ օրը վերադարձան: Մուտք էին գործել կիրակի օրը: Կայսրը Սոֆիանեում⁸²¹ իր որդու հետ գահին բազմած տոնեց մայիսը: Նրանց առջևով սնցան հաղթական զո-րավարներ⁸²²: Կայսրը ասորի հերձվածողներին⁸²³ Թրակիա տեղափոխեց և այնտեղ բնակեցրեց⁸²⁴:

[A. M. 6271]

[Հռոմայեցիների և լոն
կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Մահգիի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկե-
տաս պատրիարքի] 14-րդ
տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահգին զայրացած [Ռոմանիա] ուղարկեց Հասանին՝ մավրոֆորներից ու Ասորիքի և Միջագետքի ռազ-միկներից բազկացած մեծաթիվ զորքերով: Նա իջավ մինչև Դորիլեոն: Կայսրը զորավարներին կարգադրեց ճակատամարտ շտալ, այլ միայն սպահովել բերդերի անառիկությունը, պաշտպանության համար զորք մտցնել այնտեղ: Նա յուրաքանչյուր բերդը բարձրաստիճան հրամանա-տարներ ուղարկեց: [Զորավարներին] նա կարգադրեց, որ յուրաքանչ-յուրը երեք հազար ընտիր զինվորներով հետևեն, որ արաբները ասպու-տակ չսփռեն, կրակի ս:ան անասունների արոտները և հանդիպած պա-րենը: Արաբները Դորիլեոնի շուրջը բանակեցին 15 օր, բայց երբ իրենց պարենը պակասեց, և անասունները սոված մնացին, նրանց մեջ մեծ անկում եղավ: Արաբները վերադարձին մեկ օր կանգ առան Ամորիոնի առջև, բայց տեսնելով անառիկությունն ու բավականաչափ զորք ունենա-լը, ոչինչ զլուխ չբերած իրենց երկիրը վերադարձան:

[A. M. 6272]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս⁸²⁵: Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հոռմայեցիների
կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Մահդիի] 5-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պա-
պի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահդին մեծ զորքով ու պատրաս-
տությամբ եկավ Դաբեկոն, իր որդի Ահարոնին⁸²⁶ Ռոմանիա ուղարկեց.
Իսկ ինքը վերադարձավ սուրբ քաղաքը⁸²⁷: Նա Մուքեսիասին, մականունը
Զելոտես, լիազորեց կազմակերպել քրիստոնյաներին պատկանող ստրուկ-
ների փախուստը, ամայացնել սուրբ եկեղեցիները: Նա եկավ Ծմեսա,
հալտարարեց, որ ինքը ոչ ոքի խղճի վրա չի բռնանում, միայն անհա-
վատներին է ուղում [մահամեղականացնել], որպեսզի հայտնի դառնան
ովքեր են հրեադավան. ովքեր քրիստոնյա, որից հետո նա առանց հա-
պաղելու սկսեց այնպես անաստված կերպով մարդկանց լլկել, ինչպես
ո՛չ Լիսիասը, ո՛չ էլ Ադրիկոլաոսոս⁸²⁸ երբեկիցե արել էին: Նա շատերին
սպանեց: Բայց մեր աստծո՝ Քրիստոսի շնորհիվ նրա մուլեգնությունը կա-
նայք հաղթահարեցին, այն էլ նորահավատներ, Ծմեսայի սարկավաղա-
պետի և Եսայիասի որդու կանայք, որոնք թեև բազում տանջանքների են-
թարկվեցին, բայց ամբարշտության առաջ տեղի շտվեցին: Նրանք խա-
րազանի հազարական հարված ստացան, բազում այլ խոշտանգումների
ենթարկվեցին և ի վերջո Քրիստոսից հաղթական պսակին արժանացան:
[Մուքեսիասը] հասավ մինչև Դամասկոս և, քամահրելով արաբների՝
քրիստոնյաներին տված խոստումը, բազում եկեղեցիներ ամայացրեց:
Ինդիկտինի 3-րդ տարվա փետրվար ամսի 6-ին Պանրուտյաց⁸²⁹ կիրակի
օրը, մեռավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ներքինի Նիկետասը, ծագու-
մով սկլավ: Պասեքի երկրորդ կիրակին ծագումով կիպրացի, բանիվ ու
գործով փառավոր արգո Պավղոս դպիրը, մեծ հարկադրանքի տակ Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց. երկրում տիրող հերձվածի
պատճառով, նա երկար ժամանակ հրաժարվում էր: Պասեքի մեջտեղի
շաբաթը ձերբակալվեցին նաև Հակոբ պրոտոսպաթարը⁸³⁰, կուբի-
կուլարիոսներ ու պարակիմոմենոսներ Պապիասը⁸³¹, Ստրատեգիոսը և
Քեոփանեսը, նույնպես կուբիկուլարիոսներ Լևոնն ու Թովման, ինչպես
և ուրիշ բարեպաշտ մարդիկ որպես նվիրական սրբապատկերները եր-

կրրպագող: [Կոստանդին] հալածչի որդի Լևոնը ահա այս ժամանակ լույս աշխարհ հանեց թաքուն պահած իր շարությունը. նա անգթորեն բրածեծ արեց նրանց, մաղերը խուղեց և շղթայակապ Մեսե պողոտայով ծանակելուց հետո, Պրետորիոնում բանտարկեց: Այստեղ իր մահկանացուն կնքեց վերոհիշյալ Թեոփանեսը, որ խոստովանող դարձավ և մարտիրոսի պսակին արժանացավ: Մյուս բոլորը սրա վախճանից հետո իսկակսին վանականներ դարձան: Իսկ Ահարոնը⁸³² ներխուժելով Արմենիակաների բանակաթեմը, ամբողջ ամառը բանակեց Սեմալուոս⁸³³ բերդի առջև, որը դրավեց սեպտեմբեր ամսին՝ պաշտպաններին երաշխիքներ տալով: Նա Թումամային 50 հաղարանոց զորքով Ասիա⁸³⁴ էր ուղարկել: Միքայել Լախանոդրակոնը հանդիպեց նրա ասպատակությամբ ղբաղված [զորքը] և կարճատև մարտում սպանեց Թումամայի եղբոր: Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին վախճանվեց Կոստանդինի որդի Լևոնը հետևյալ կերպ: Լինելով թանկագին քարերի մուլեզին սիռահար, կաթոգին ցանկացավ Մեծ եկեղեցու թագր, որը վերցրեց ու հագավ: Նրա գլխին կայծուռուցքներ ելան, ունեցավ բարձր ջերմություն և մեռավ, թագավորելով հինգ տարուց վեց օր պակաս:

[A. M. 6273]

Աշխարհի արարչադոր-
ծության 6273 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
773 թ.

Հռոմայեցիների Կոստան-
դին կայսեր և նրա մոր
10-ամյա թագավորության
1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ
Մահդիի 9-ամյա իշխանու-
թյան 6-րդ տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի
27-ամյա աթոռակալության
12-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
լոս պատրիարքի 5-ամյա
աթոռակալության 2-րդ տա-
րին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին արտասովոր կերպով և աստվածուստ ամենաբարեպաշտ Իրենեին և իր որդի Կոստանդինին թագավորությունն է ընձեռնվում, որպեսզի այս հարցում ևս մարդիկ ապշեն աստծո [նախախնամության] վրա, տեսնելով, թե ինչպես աստված վճռեց այրի կնոջ և որք տղայի ձեռքով տապալել իր՝ աստծո, նրա սպասավորների և բոլոր եկեղեցիների դեմ ուղղված աստվածամարտ Կոստանդինի ամբարշտությունն ու բռնությունը, ինչպես անցյալում սատանայինը՝ տկար ու անգրագետ ձկնորսների ձեռքով⁸³⁵: Իշխանության տիրանալուց 40 օր անց (նրա որդին դեռ տասը տարեկան էր)

մեծամեծներից ոմանք խորհուրդ արեցին և որոշեցին աքսորից բերել և կայսո հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին, բայց դորժը բացվեց: Ձերբակալվեցին որոմոսի լողոթետ Գրիգորը, Արմենիականների նախկին ղորավար Վարդասը⁸³⁶, էքսկուբիտորների դոմեստիկոս վիկարիոսի սպարար Կոստանդինը, Դողեկանեսի դրունգար՝ Ռանգարեի որդի Թեոփիլակտոսը և շատ ուրիշներ: [Կայսրուհին] նրանց բրածեծ անելուց և խուզելուց հետո աքսորեց տարբեր շրջաններ: Իր ամուսնու եղբայրներ կեսարներին և նորբիսսիմոսներին նա խուզեց, բռնի հոգևորական արեց ու ըստիպեց Քրիստոսի ծննդյան տոնին ժողովրդին հաղորդություն տալ: Նույն օրը կայսրուհին շքախմբով իր որդու հետ եկեղեցի բերեց իր ամուսնու այնտեղից վերցրած թագը՝ արդեն մարգարիտներով զարդարված: Նա էլպիդիոս սլատրիկին Սիկիլիայի զորավար նշանակեց (անցյալում նա այնտեղ զորավարել էր) և փետրվար ամսին ճամփու գրեց: Ապրիլ ամսի 15-ին նույն էլպիդիոսը կեսարներին համախոհ լինելու մեջ ամբաստանվեց: Կայսրուհին Թեոփիլոս սպաթարին [Սիկիլիա] ուղարկեց, հանձնարարելով անհապաղ ձերբակալել նրան և իր մոտ բերել: Բայց սիկիլիացիք հրաժարվեցին հանձնել նրա: Դրա վրա կայսրուհին գանակոծեց և խուզեց [էլպիդիոսի] կնոջ ու որդիներին և Պրեստրիոնում արգելափակեց: Հունիս ամսին նա ուղարկեց բոլոր սլերատիկա զորքերը՝ հսկելու կլեյսուրները, ուշադիր հետևելու արաբների ռազմերթի դուրս գալը: Նա գորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց ներքինի Հովհաննես սակելլարիոսին, իր մտերիմին: Իսկ Մահդին Կեբրի գլխավորությամբ մեծաթիվ զորք ուղարկեց: Նրանք հանդիպեցին միմյանց Մելոն⁸³⁷ կոչվող վայրում: Ծակատամարտում արաբները պարտվում են, նրանցից շատերը սպանվում, իսկ մնացածները խայտառակ եղած վերադառնում: Այս ժամանակ բարեպաշտներն արդեն համարձակ դարձան, աստծո խոսքը՝ լսելի, փրկվել ցանկացողները կարող էին անարգել հրաժարվել աշխարհիկ կյանքից, աստծո փառաբանությունը երկինք բարձրացավ, վանքերը ոտքի կանգնեցին և ամեն մի բարիք լույս աշխարհ եկավ: Քանզի մի մարդ Թրակիայի Երկար պարիսպների մոտ գետինը փորելիս, մի տապան գտավ, որը մաքրելուց հետո նրա մեջ պառկած մի մարդ տեսավ: Տապանի վրա փորագրված էին հետևյալ խոսքերը. «Քրիստոսը կույս Մարիամից է ծնվելու: Ես հավատում եմ նրան: Կոստանդին և Իրենե կայսրերի օրոք, ո՛վ արեգակ, դու ինձ դարձյալ կտեսնես»⁸³⁸,

[A. M. 6274]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մահգիի] 7-րդ տարին

[Հոռմի Աղրիանոս պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն ֆրանկների ունեցող Կարուլոսի⁸³⁹ մոտ Կոնստանստանդնուպոլսի⁸⁴⁰ և Մամալոս պրիմիկերիոսի⁸⁴¹ ուղարկեց, որպեսզի [Կարուլոսի] էրիթրո⁸⁴² անունով դատեր կնության խնդրի իր որդի Կոստանդին կայսեր համար: Համաձայնության դալուց և փոխադարձաբար երդումներ անելուց հետո, այնտեղ թողեցին ներքինի Ելիսսայոս նոտարին, որպեսզի նա [էրիթրոյին] հունարեն զիրն ու լեզուն⁸⁴³, Հոռմեական կայսրության նիստն ու կացը սովորեցնի: [Կայսրուհին] մեծ նավատորմի զինելով և բանակաթեմերից ընտիր զորքեր ու կարող հրամանատարներ հավաքողով, ներքինի Թեոդորոս պատրիկի՝ շատ գործունյա մի մարդու զխավորությամբ Սիկիլիա ուղարկեց՝ ընդդեմ էլպիդիոսի: Բազմաթիվ ճակատամարտերում հաղթող եղան Թեոդորոսի զորքերը, իսկ էլպիդիոսը դրանից սարսափած, վերցնելով ունեցած զորամեները Նիկեփոր դուքսի հետ փոխադրվեց Աֆրիկա: Անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, նա անցավ նրաբների կողմը, որոնք ընդունելով նրան, նրա հանդեպ վերաբերվում էին ինչպես հոռմայեցիների կայսեր, ստից թագադրեցին նրան՝ կարմիր կոշիկներ հագցրին, զլիսին էլ թագ դրեցին: Երբ հոռմայեցիների զորքը դրանով էր օժտված, Մահգիի որդի Ահարոնը, մավրոֆորներից, համայն Ասորիքից ու Միջագետքից, անապատից հավաքագրված հսկայական զորքով ու պատրաստությամբ հասավ Խրիսուպոլիս, թողնելով Բունուոոսին նակոլիան⁸⁴⁴ պաշարելու և ապահովելու իր թիկունքը: Նա 30 հազարանոց զորքով Ասիա ուղարկեց Բուրնիխեին, որը Դարենոս⁸⁴⁵ կոչվող վայրում լախանոզրակոնի զլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերին ճակատամարտ տվեց և նրա նույնպես 30 հազար հոգուց բաղկացած զորքից 15 հազարին կոտորեց: Կայսրուհին Անտոնիոս դոմեստիկոսի զլխավորությամբ տաղմաներն ուղարկելով, բռնեց Բանենը⁸⁴⁶, ուր եպաշարեց [արաբներին]: Վերջիններիս մոտ ապաստանեց Բուկելլարների զորավար Տաճատը, քանզի նա ատելությամբ էր լցված դրոմոսի լոյոթետ ներքինի Ստավրակիոս պատրիկի դեմ, որն այն ժամանակ զերա-

գույն հրամանատարն էր և ամեն ինչի տնօրինողը: [Տաճատի] խորհրդով արարները հաշտություն խնդրեցին: Այդ հարցով արաբների մոտ գնացին Ստավրակիոսը, Պետրոս մագիստրոսը և Անտոնիոս դոմեստիկոսը, առանց լրջորեն մտածելու նախապես անձեռնմխելիության երաշխիքներ և նրանց մեծամեծների երեխաներին որպես պատանդ առնելու: Ահա, առանց ծանր ու թեթև անելու գնալով, նրանք բռնվեցին [արաբների] կողմից ու կապանքների մեջ առնվեցին: Երկու կողմերն էլ ստիպված հաշտություն կնքեցին, Ավգուստան⁸⁴⁷ և Ահարոնը բաղում նվերներ փոխանակեցին և իմիջի այլոց որոշեցին [հոռմայեցիները արաբներին] հարկ վճարեն: Հաշտության կնքումից հետո [արաբները] հեռացան, թողնելով նաև Նակոլիայի բերդը: Իսկ Տաճատը ետ ստացավ կնոջ և իր ողջ ունեցվածքը⁸⁴⁸:

[A. M. 6275]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 8-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն, արաբների հետ հաշտություն կնքելով, հնարավորություն ունեցավ օքսեոս դրոմոսի լոգոթեոս⁸⁴⁹ Ստավրակիոս պատրիկին մեծ ուժով սկլավական ցեղերի դեմ ուղարկել: Վերջինս իջավ Թեսաղոնիկե և Հելլադա, բոլորին հնազանդեցրեց ու կայսրության հարկատու դարձրեց: Նա մուտք գործեց նաև Պելոպոնես և հոռմայեցիների կայսրություն բաղում գերիններ ու ավար բերեց:

[A. M. 6276]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 9-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա հունվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը սկլավների դեմ կատարած արշավանքից վերադառածավ և

ձիարշավարանում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Նույն՝ ինդիկ-տիոնի 7-րդ տարվա մասին կայսրուհի Իրենեն իր որդու հետ ղինական մեծ ուժով գնաց Թրակիա: Նա իր հետ տարավ գործիքներ ու մողայիկներ, հասավ մինչև Բերիա⁸⁵⁰, հրամայեց [քաղաքը] կառուցել⁸⁵¹ և վերանվանեց Իրենուպոլիս: Նա միանգամայն անվնաս իջավ մինչև Ֆիլիպպոպոլիս⁸⁵² և հանգիստ վերադարձավ, նախապես կառուցելով և Անքիալոսը⁸⁵³: Հենց այդ տարին մեռավ արաբների առաջնորդ Մահդին, որ և Մոհամմեդ: Իշխանությունն անցավ նրա որդի Մոսեի⁸⁵⁴ ձեռքը: Նույն՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա օգոստոս ամսի 31-ին սուրբ և սրբազնագույն պատրիարք Պավղոսը հիվանդության պաաճառով հրաժարվեց աթոռից և իջնելով Ֆլորոսի վանքը, վանականի սքեմը հագավ, առանց կայսրուհուն այդ մասին տեղյակ պահելու: Կայսրուհին, իմանալով դա, տխրագին, իր որդու հետ նրա մոտ գնաց որբարձրագույն ասաց. «Ինչո՞ւ այդպես արեցիր»: Նա արտասովալից պատասխանեց. «Երանի երբեք շնտեի հոգևոր գահին, երբ աստծո եկեղեցին բռնատիրված է, տիեզերական մյուս գահերից բաժանված ու նզովվում է»: [Իրենեն] հրավիրելով պատրիկներին ու սենատի գլխավորներին, նրանց Պավղոսի մոտ ուղարկեց նրա ասածները լսելու: Պավղոսն ասաց նրանց. «Քանի շի գումարվել տիեզերական ժողովը և շի ուղղվել ձեր դավանած սխալը, դուք փրկություն չունեք»: Նրանց հարցին «Ձեռնադրությանդ ժամանակ գու ինչո՞ւ ստորագրեցիր սրբապատկերները շերկրպագելու մասին վավերագիրը», նա պատասխանեց. «Հենց դրա համար եմ ողբում ու ապաշխարում, աղաչում աստծուն ինձ չբախտի որպես հոգևորականի, որ մինչև օրս լոել է, ձեր կատաղությունից սարսափած ճշմարտությունը շի վարդապետել»: Դրա վրա նա խաղաղությամբ հոգին ավանգեց, կայսրուհուն և քաղաքի բարեպաշտ մարդկանց մեծ սգի մեջ սուգելով: Քանզի նա արգո այբ էր, արտակարգ գթացող, ամենայն ակնածանքի արժանի: Ե՛վ պետությունը, և կայսրուհին մեծ վստահություն էին տածում դեպի նա: Այդ օրվանից ահա բոլորը բացահայտ կերպով սկսեցին խոսել սուրբ ու նվիրական պատկերների մասին, տարակուսանք հայտնել նրանց [արգելման] ճշտության շուրջը:

[A. M. 6277]

Արաբների առաջնորդ Մոսե: Իշխեց 1 տարի:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տարասիոս⁸⁵⁵: Աթոռակալեց 2?

տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մոսի] 1-ին տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Իրենե կայսրուհին համայն ժողովրդին Սագնավրայում հավաքելով, ասաց. «Եղբայրներ, դիտե՛ք ինչ արեց Պավղոս պատրիարքը: Եթե նա կենդանի լիներ, մենք չէինք թողնի նրան հրաժարվել քահանայապետությունից, նկատի ունենալով անգամ այն, թե նա վանականի սքեմն է հագել: Արդ, քանի որ նա աստժո հաճությամբ վախճանվել է, մի մարդ ընտրենք, որ կարողանա մեղ հովվություն անել, վարդապետական քարոզչությամբ ամրապնդել աստժո եկեղեցին»: Բոլորը միահամուռ կերպով ասացին, որ այդպիսին լինի միայն ու միայն Տարասիոս ասեկրետը: Կայսրուհին ասաց նրանց. «Մենք էլ ենք այդպես գտնում, բայց նա հրաժարվում է: Արդ, թող նա բացատրի, ինչու է հակառակվում կայսրուհու և համայն ժողովրդի ընտրության»: [Տարասիոսը] այսպես արդարացավ ժողովրդին. «Մեր՝ քրիստոնյաներիս ճշմարիտ հավատքի պահապան ու նախանձախնդիր՝ ի վառս աստժո մեր հավատացյալ կայսրերը, մտահոգված լինելով անել այն, ինչ հաճելի է աստժուն և մեր օգտին է, բայց առավել ևս եկեղեցու օգտին, այժմ խելամտորեն կշռադատելով բարեպաշտորեն որոշել են իրենց այս մայրաքաղաքում քահանայապետ առաջադրել ինձ, և հրամայեցին իրենց որոշումը ինձ հայտնել: Երբ ես ինձ այդ բանին անարժան համարելով և գտնելով, որ ի վիճակի չեմ կրելու, տանելու այդ ծանր լուծը կտրականապես մերժեցի, ինձ հրամայեցին անձնապես ձեր առջև հանդես գամ, քանդի դուք համերաշխ եք այդ որոշման: Արդ, ո՞վ աստվածավախ, աստժուն հանապաղ ձեր սրտում ունեցող, Քրիստոսի՝ մեր ճշմարիտ աստժո անունը կրող քրիստոնյաների, լսեցե՛ք նվաստիս ու տրուպիս պաշտպանողական կարճ խոսքը: Ես, ինչպես արդեն ասել եմ մեր բարեպաշտ ու ամեն ինչում ուղղափառ կայսրերին, ձեզ էլ եմ պատճառաբանում, որ վախենում եմ հավանություն տալ ձեր վճոհին, աստժուց երկյուղում եմ առանց ծանր ու թեթև անելու ընդառաջ գնալ, որպեսզի մեծ մեղքի մեջ չընկնեմ: Եթե աստժո ձայնը լսած, երկինքը դպրոց ունեցած, դրախտին ականատես եղած, անճառելի խոսքեր լրսած, աստժո անունը հեթանոսների և թաղավորների առաջ պաշտպա-

Եւ յապարհագրական Գողոս առաքյալը կորնթացի լեռին դրելով ասաց. «Ձի գուցէ որ այլոցն քարոզեցի՝ ես ինքն անպիտան դտանիցիմ»⁸⁵⁸, ապա ես, այս աշխարհում ապրող աշխարհականս, կայսերական պաշտոնյաս, ինչպե՞ս կարող եմ առանց զննելու, լրջորեն կշռադատելու, թռիչք կատարել պատրիարքական բարձունքը: Ես շատ փոքր եմ այդ սարսափելի ու հանդուդն քայլի համար: Իսկ վախենալուս և մերժելուս պատճառը հետևյալն է. տեսնում եմ Քրիստոսի, մեր աստծո վեմի⁸⁵⁷ վրա հիմնարկված եկեղեցին բաժան-բաժան ու տրոհված, տեսնում եմ, թե ինչպես դուք այսօր մի բան եք, ասում, վաղը՝ մի այլ, ինչպես են մեղ հակադրվում արևելքի մեր հավատակից քրիստոնյաները, որոնց համախոհ են արևմտականները, թե ինչպես մենք նրանց բոլորից օտարացել ենք և դարձել նրանց մշտական նզովքի առարկան: Նզովքը սարսափելի բան է, նա հեռացնում է աստծուց, երկնից թագավորությունից, տանում դեպի խավարն աշտաքին⁸⁵⁸: Եկեղեցու օրենքն ու կանոնը կազ ու կռիվ չդիտե, և ինչպես որ նա խոստովանում է մեկ մրկրրտություն, մեկ հավատք⁸⁵⁹, ապա և եկեղեցական գործերում միահամուռություն պիտի լինի: Աստծո համար չկա ավելի հաճելի և ընդունելի բան, քան մեր միությունը մեկ ընդհանրական եկեղեցու մեջ, ինչպես որ մենք, եղբայրներ, այդ բանը խոստովանում ենք նաև մեր ճշմարիտ հավատո հանդանակում: Արդ, խնդրում եմ, և համոզված եմ, որ դուք ևս այդպես եք մտածում, քանզի դիտեմ, որ աստվածավախ մարդիկ եք, ամենաբարեպաշտ և ուղղափառ մեր կայսրերին տիեզերական ժողով գումարել, որպեսզի մեկ աստծո արարածներս միանանք, երրորդություն պաշտողներս նրա նման միացած, միաբան ու հավասար լինենք, մեր դլխի՝ Քրիստոսի ներգաշնակ ու համերաշխ մարմինը, սուրբ հոգին դավանողներս ոչ թե իրար դեմ, այլ միասին լինենք, ճշմարտության կողմնակիցներս՝ լինենք համախոհ ու միաբան, մեր միջև վեճ ու թշնամություն չլինի, որպեսզի ամեն մի բանականությունից բարձր գրտնրվող խաղաղությունն աստծո պահպանի մեզ: Այսպիսով, եթե ուղղափառության պաշտսլան մեր կայսրերը հրամայում են ընդունել իմ խնդրանքը, ես կտամ իմ համաձայնությունը, կկատարեմ նրանց հրամանը, ձեր բնտրության բնդառաջ կգնամ: Հակառակ դեպքում ես հրաժարվում եմ, քանզի չեմ ուզում նզովքի ենթարկվել և դատապարտվել մեղ տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի՝ արդար դատավորի դատաստանի օրը, երբ ո՛չ թագավորը, ո՛չ իշխանները, ո՛չ էլ բազմությունը մարդկանց չեն կարող ինձ փրկել: Ինչպես որ ձեզ հաճելի է, եղբայրներ, իմ պաշտպանողականին, ավելի ճիշտ՝ իմ խնդրանքին պատասխան տվեք»: Բոլորը

սիրով ունկնդրեցին և համաձայնվեցին ժողով գումարել: Տարասիրտսր վերստին դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Լևոն կայսրը⁸⁶⁰ բնաջնջեց սրբապատկերները, իսկ ժողովը⁸⁶¹, երբ այն գումարվեց, սրբապատկերները բնաջնջված գտավ: Արդ, քանի որ նրանք կայսեր ձեռքով ոչնչացվեցին, դարձյալ քննության ենթակա հարց է, նրանք վճռեցին, ինչպես կարծում էին, ոչնչացնել եկեղեցու հնուց եկող մի կարգը: Ինչպես առաքյալն է ասում, «Բանն աստուծոյ ոչ եթէ կապեալ իցէ»⁸⁶²: Նույն՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին մեր սուրբ հայր Տարասիրտ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց: Նա իր քաղկեդոնականությունը հաստատող փաստաթղթերը և իր հավատքի լիբելլոսը Հռոմ ուղարկեց և Ադրիանոս պապի հավանությանն արժանացավ: Կայսրուհին էլ իր կողմից պապին գրեց և խնդրեց նամակ ուղարկի և ներկայացուցիչներ՝ ժողովին ներկա լինելու համար: Պապը իր եկեղեցու տնտես Պետրոսին և սուրբ Սաբայի վանքի վանահայր Պետրոսին ուղարկեց, արգո, բոլոր առաքինություններով օժտված մարդկանց: Կայսրուհին ու պատրիարքը մարդիկ ուղարկեց նաև Ալեքսանդրիայի ու Անտիոքի [պատրիարքներին] (արաբների հետ հենց նոր կնքված հաշտությունը դեռ ուժի մեջ էր): Անտիոքից բերեցին պատրիարքի նախկին սինկելլոս Հովհաննեսին, գործով ու խոսքով ականավոր ու հռչակավոր մի մարդու, սրբությամբ լի, իսկ Ալեքսանդրիայից՝ Թովմային, ջերմեռանդ ու ամենաբարեպաշտ մի մարդու, որ հետագայում դառնալով Իլլիրիկոնի մեծաքաղաք Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսը, իր գործունեությամբ աչքի ընկավ:

[A. M. 6278]

Արաբների առաջնորդ Ահարոն⁸⁶³, իշխեց 23 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 1-ին տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիրտ պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Մոսես⁸⁶⁴. Նրա իշխանությունն անցավ եղբոր՝ Ահարոնի ձեռքը: Սա քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց:

Նույն այդ տարին կայսրերը հրավիրեցին իրենց տիրապետության տակ դտնվող բոլոր եպիսկոպոսներին: Ինչպես ասվեց վերևում, տեղի ասան և Հոռմի Աղրիանոս պապի ուղարկած թղթերն ու ներկայացուցիչները, ինչպես և Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի պատրիարքների: Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա օգոստոս ամսի 7-ին մայրաքաղաքի Սուրբ առաքելոց տաճարում ժողով գումարվեց⁸⁶⁵. սկսեցին ընթերցել սուրբ դրքերը, համեմատել իրար: Կայսրերը դիտողի դերում էին կատեխումենայում⁸⁶⁶, Սխուարների, էքսկուբիտորների և մյուս տաղմանների զինվորները իրենց հրամանատարների դրդամամբ, իրենց շար ուսուցչի վարդապետությամբ հափշտակված, մերկացնելով սրերը հարձակվեցին նրանց վրա ու սպառնացին սպանել քահանայապետին, ուղղափառ եպիսկոպոսներին և վանահայրերին: Կայսրուհին իր մոտ կանգնած հավատարիմ մարդկանց օգնությամբ փորձեց նրանց դուրս հանել, բայց ապարդյուն, գեռ ավելին, նրանք սկսեցին անպատվել: Պատրիարքը տեղից բարձրանալով ուղղափառ եպիսկոպոսների ու վանականների հետ մտավ խորանը, իսկ շարափառության կողմնակից եպիսկոպոսները նրանց վրա տալով դոշեցին «Մենք հաղթեցինք»-ը⁸⁶⁷: Բայց աստժո շրնորհիվ այդ կատաղածներն ու տմարդները ոչ ոքի վնաս չհասցրին: Ահա այդպես ժողովը ցրվեց և յուրաքանչյուրն իր տեղը գնաց:

[A. M. 6279]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 2-րդ տարին

[Հոռմի Աղրիանոս պապի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարսիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա սկզբին՝ սեպտեմբեր ամսին կայսրուհին դրոմոսի լողոթետ Ստավրակիոս պատրիկին Թրակիա ուղարկեց, այդ պահին այնտեղ գտնվող պերատիկա զորքերի մոտ, և համոզեց աջակցել իրեն, իրենեին, ոճրադործ Կոստանդնի զինվորագրած և դաստիարակած ամբարիշտ մարտիկներին քաղաքից դուրս հանելու համար: Կայսրուհին, ձևացնելով, որ իբր արշավանք է կազմակերպում արևելյան շրջանները ներխուժած արաբների դեմ, համայն կայսերական սպասավորությունն ու կոհորտը քաղաքից դուրս հանեց մինչև Մալագինա⁸⁶⁸, Դրա վրա պերատիկա զորքերը մտան քաղաք ու դրավեցին այն, իսկ

կայսրուհին [դուրս եկած զորքերին] դիմելով, ասաց. «Ուղարկեք ինձ ձեր զենքերը, քանզի ձեր կարիքն այլևս չունեմ»: Աստված նրանց խելքըն առավ և նրանք հանձնեցին զենքերը: Ահա դրանից հետո կայսրուհին նրանց ընտանիքներին նավ նստեցնելով քաղաքից արտաքսեց, հրամայելով յուրաքանչյուրին գնալ իր ծննդավայրը: Սեփական զորք հավաքագրելով և նրանց վրա կարգելով իրեն հավատարիմ հրամանատարների, նա մայիս ամսին երկրի բոլոր շրջանները մարդիկ ուղարկեց և եպիսկոպոսներին Բյութանիայի նիկիա քաղաքը ժողովի հրավիրեց: Ամբողջ ամառվա ընթացքում բոլորը հավաքվեցին նիկիայում: Կայսրուհին Հոռմի և արևելքի [պատրիարքների] ներկայացուցիչներին ետ չէր ուղարկել⁸⁶⁹, նրանք քաղաքում էին գտնվում: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 9-ին, կիրակի օր, օրվա 5-րդ ժամին սուրբ պատարագի ժամանակ արևի ամբողջական խավարում եղավ:

[A. M. 6280]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 8-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը դնաց նիկեացվոց քաղաքը, որտեղ գումարվեց 350 եպիսկոպոսների 7-րդ սուրբ և տիեզերական ժողովը⁸⁷⁰: Ընդհանրական եկեղեցին վերստացավ իր վաղեմի փայլը: Ժողովը դավանանքի մեջ ոչ մի նորամուծութուն չկատարեց, այլ աներեր պահպանեց սուրբ և երանելի հայրերի դրույթները, մերժեց նոր հերձվածը, իսկ երեք սուտանուն պատրիարքներին՝ Անաստասիոսին, Կոստանդինն ու նիկետասին, նրանց բոլոր համախոհներին նզովեց: Եպիսկոպոսների առաջին համաժողովն ու նիստը կայացավ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 11-ին, նիկիայի սուրբ Սոֆիայի մայր տաճարում: Նոյեմբեր ամսին բոլորը եկան մայրաքաղաք: Կայսրերը եպիսկոպոսների հետ Մաղնավրայում բազմած, ընթերցվեց որոշումը⁸⁷¹, նրա տակ ստորագրեցին կայսրն ու նրա մայրը, որով նրանք հաստատեցին ուղղափառությունն ու սուրբ հայրերի հինավուրց դրույթները, ապա պատվասիրելով հոգևորականներին, ճամփու դրեցին: Աստծո եկեղեցին խաղաղվեց, թեպետև բանսար-

կուն իր դործավորներն միջոցով չի դադարում որոմ սերմանելուց, Աստ-
ծո եկեղեցին, սակայն, իր դեմ մղվող պայքարում միշտ հաղթող է:

[A. M. 6281]

[Հոռոմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր և նրա
մոր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 4-րդ տարին

[Հոռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տառվա սեպտեմբեր ամսին արաբները ավարառության ելան
Ռոմանիայի դեմ և ներխուժեցին Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ Կոպիդ-
նադոն⁸¹² կոչվող վայրը: Հոռոմայեցիների զորավարներն հավաքվելով,
մարտնչեցին նրանց դեմ, բայց պարտվեցին: Շատերն ընկան, այդ թվում
և [քաղաքից] արտաքսված բազմաթիվ սխուարիոսներ: Սպանվեցին
սաւ Անատոլիկոնի նշանավոր տուրմարիս 'Իհոդենեսսը⁸⁷³, Օպսիկիոնի
հրամանատարներ: Կայսրուհի Իրենեն ֆրանկների հետ կնքած ամուս-
նական պայմանագիրը շեղյալ հայտարարելով, Թեոփանես պրոտոսպա-
թարին ուղարկեց և Արմենիականների [բանակաթեմի] Ամնիա [վայրից]
աղջիկ բերեց, անունը Մարիա, որին իր որդի Կոստանդին կայսեր հետ
ամուսնացրեց: Վերջինս իր նախկին նշանած՝ ֆրանկների ունեւ Կարու-
լոսի դստեր նկատմամբ տածած սիրո պատճառով չէր ուզում և շատ
տխրեց: Հարսանյաց հանդեսը կայացավ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա
նոյեմբեր ամսին: Թրակիայի զորավար Տիլետոսը զնաց Ստրիմոն⁸⁷⁴,
բայց առանց ժամապահություն հաստատելու բանակելով, ենթարկվեց
բուլղարների անակնկալ հարձակման և սպանվեց ուրիշ շատերի հետ
միասին: Իրենեն ստրատիոտիկոնի լոգոթետ⁸⁷⁵ Հովհաննես սակելլարիոսին
Մեծ Լոնդոբարդիայի նախկին ունեւ Թեոդոտոսի⁸⁷⁶ հետ Լոնդոբարդիա
ուղարկեց, հնարավորության դեպքում Կարուլոսի գեմ կովելու և նրա-
նից ոմանց անջատելու: Նրանց միացավ Սիկիլիայի զորավար Թեոդո-
րոս պատրիկը: Հովհաննեսը պատերազմում ֆրանկների ձեռքը գերի ըն-
կավ և շարաշար սպանվեց:

[A. M. 6282]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 5-րդ տարին

[Հոռոմի Ադրիանոս պապի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի կայսրերի բարեպաշտության դեմ նախանձով լցված սատանան նենդ մարդկանց միջոցով մոր ու որդու միջև թշնամություն սերմանեցին: Նրանք մորը հավատացրին, թե իրենք իբր գուշակության միջոցով իմացել են, որ «Աստված որդուդ շի սահմանել թագավորության տիրանալ, այն քոնն է, աստվածուստ քեզ տրված»: Կինարմատը խաբվեց, բացի այդ լինելով իշխանատենչ, հավատաց, որ իսկապես այդպես է: Նա շահակացավ, որ նրանք այդ քայլին դիմեցին, քանզի իրենք էին ցանկանում իշխանության տիրանալ: Կայսեր քսան տարին արդեն լրացել էր, նա թիկնեղ, շատ կարող մարդ էր, բայց տեսնում էր, որ իր ձեռքում ոչ մի իշխանություն չկա: Նա վշտանում էր տեսնելով, որ ամեն ինչ լողոթետ Ստավրակիոս պատրիկի ձեռքում է, որ բոլորը նրան են դիմում, իսկ կայսեր մոտ հաճախել ոչ ոք չի խիզախում: Խորհրդակցելով իր փոքրաթիվ մտերիմների, այդ թվում Պետրոս մագիստրոսի, Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկի և Դամիանոս պատրիկի հետ, նա որոշեց ձերբակալել [Ստավրակիոսին], աքսորել Սիկիլիա և մոր հետ տիրել թագավորության: Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա փետրվար ամսի 9-ին զարհուրելի երկրաշարժ եղավ, ոմանք չէին համարձակվում տանը գիշերել, բոլորը պարտեզներում և բացօթյա տեղերում վրաններ խփելով, այնտեղ էին մնում: Կայսրուհին իր որդու հետ սուրբ Մամաս⁸⁷⁷ գնաց: Իբր այդ մասին Ստավրակիոսին տեղյակ պահեցին, նա Ավգուստային որդու դեմ դրդեց: Կայսրուհին ձերբակալելով կայսեր մտերիմներին, բոլորին գանահարեց ու խուզեց և նրա պայլ⁸⁷⁸ Հովհաննես պրոտոսպաթարի հետ, մականունը Պիկրիդիոս, կատոտիկա⁸⁷⁹ շրջանները՝ մինչև Սիկիլիա աքսորեց, Պետրոս մագիստրոսին ծանակելուց հետո տնային կալանքի մեջ պահեց: Նմանապես և Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին: Իսկ Դամիանոս պատրիկին գանահարելուց ու խուզելուց հետո աքսորեց Ապոլլոնիաս⁸⁸⁰ բերդը: Նա բրածեծ արեց. նաև որդուն [Կոստանդինին], ղլխին բաղում լուտանքներ թափեց ու բաղում օրեր թույլ շտվեց տեղից շարժվել: Նա դիմվորներից երդում պահանջեց, թե

«Քանի դու կենդանի ես, մենք չենք ընդունի որդուդ իշխանությունը»: Ի՞նչու էլ այդպես երգվեցին, քանզի ոչ ոք չէր համարձակվում ընդհանրապես հակաճառել: Արաբների նավատորմիղը շարժվեց Կիպրոսի վրա: Կայսրուհին այդ մասին նախօրոք տեղյակ, ինքը ևս ի մի հավաքեց ռոմեական բոլոր նավերը և նրանց դեմ ուղարկեց: Երկու զորավարներն էլ դալով մինչև Մյուրա, շրջանցեցին հելիդոնիոնների թերակղզին և մտան Ատալիայի ծոցը: Արաբները շարժվելով Կիպրոսից, հանդիպեցին պարզ [անհողմ] եղանակի և բաց ծովում դեզերում էին: Երբ ցամաք ելան, զորավարները նկատեցին նրանց և ճակատ կազմելով մարտի պատրաստվեցին: Կիբիրեոտների զորավար Թեոփիլոսը, մի աժդահա և շատ կարող մարդ, խիզախեց բոլորից առաջ դուրս գալ: Կովի բռնվելով, նա ընկավ [թշնամիների] ձեռքը, որոնք Ահարոնի մոտ տարան: Վերջինս նրան առաջարկեց դավաճան լինել և արժանանալ անցողիկ պարգևների: Թեոփիլոսը մերժեց, նրան էլ ավելի ստիպեցին, բայց երբ նա դարձյալ տեղի չտվեց, սրի քաշվեց ու դարձավ փառապանծ նահատակ:

[A. M. 6283]

Աշխարհի արարչադործության 6283 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 783 թ.

Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Ահարոնի 23-ամյա իշխանության 6-րդ տարին

Հոռոմի Աղրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի 21-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին երգվեցնողները հասան Արմենիակների բանակաթեմը, բայց այդ բանակաթեմի ղորքերը մերժեցին երգում տալ և ասել. «Քանի դու կենդանի ես, քո որդին մեր վրա չի թագավորի», ոչ էլ «Իրենե անունն ենք հիշում Կոստանդնից առաջ», այլ ասում ենք այնպես, ինչպես սկզբից ընդունեցինք՝ «Կոստանդնի և Իրենեի»: Կայսրուհին ուղարկեց վիզլայի գրունգար Ալեքսիոս սպաթարին՝ մականունը Մուսուլեմ⁸¹, ձեռքակալելու նրանց, բայց [արմենիակները] նրան բռնեցին և առաջնորդ հռչակեցին, իսկ իրենց զորավար Նիկեփոր պատրիկին հսկողության տակ առնելով, կայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդնին: Երբ այդ մասին իմացան մրնացած բանակաթեմերի ղորքերը, իրենց զորավարներին քշեցին և նրբանք ևս միակ կայսր հռչակեցին Կոստանդնին: Ոհ, նենգ սատանայի

նենզագործություն: Ինչպե՞ս է նա բազում հնարքներով ջանում կործանել մարդկությունը: Նրանք ովքեր 15 տարի առաջ զրավոր այգ սարսափելի երգումն էին տվել ե այգ վաստաթուղթը գրել սուրբ սեղանին, թե Իրենեի կենդանության օրոք շեն ընդունի նրա որդու իշխանությունը, այժմ մոռանալով այդ մասին, Կոստանդին էին ինքնակալ հայտարարում, շհասկանալով թշվառականները, որ չպետք է երգումը փոխել, քանզի որպես կանոն երդմնափոխութունից երդմնազանցությունն է հետևում, իսկ երդմնազանցությունը ուրացումն է աստծո: Ինդիկտինի 14-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին բանակաթեմերի [զորքերը] հավաքվեցին Ատրոյայում⁸⁸² և միահամուռ կերպով պահանջեցին Կոստանդին կայսեր, որի քսան տարին էր ընթանում: Իրենեն ժողովրդի պռոթկումից սարսափած, արձակեց Կոստանդին, որին ինքնակալ հռչակեցին, իսկ նրա մորը՝ զահընկեց հայտարարեցին: Կայսրը Միքայել Լախանոզրակոնին և իր պայլ շովհաննես պրոտոսպաթարին անհապաղ ուղարկեց և Արմենիակների [զորքերին] երզվեցրեց իր մոր Իրենեին շհանաչել կայսրուհի: Նա [Արմենիակների] զորավարի պաշտոնում հաստատեց Ալեքսիոսին: Կայսրը դեկտեմբեր ամսին քաղաք վերադառնալով, բրածեծ արեց ու խուզեց Ստավրակիոսին և նրան Արմենիակների բանակաթեմն աքսորեց՝ ի բավարարումն նրանց: Կայսրն աքսորեց նաև իր մոր մտերիմ ներքինի Աետիոս պրոտոսպաթարին, ինչպես և նրա բոլոր առտնին ներքինիներին, իսկ զգայազուրկ մորը արգելափակեց իր, Իրենեի, կառուցած էլեֆթերիոսի պալատում, որտեղ նա թաքցրած ուներ բազում դրամ: Նույն ամսին հրդեհ ծագեց և պատրիարքարանի Թոմայիտես կոչվող տրիկլինը, Քվեստորիոնը և բազում այլ շենքեր՝ մինչև Միլիոն հրո ճարակ դարձան: Ապրիլ ամսին Կոստանդինը բուլղարների դեմ արշավեց, եկավ Պրոբատոն⁸⁸³ կոչվող բերդը, սուրբ Գեորգի առվակը և հանդիպելով Բուլղարիայի տեր Կարդամին⁸⁸⁴, երեկոյան մոտ փոքր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, հռոմայեցիները վեհերոտեցին, գիշերով փախուստի դիմեցին և անփառունակ վերադարձան: Բուլղարներն էլ վախեցած վերադարձան:

[A. M. 6284]

[Հռոմայեցիների տանդին Կայսեր] 4ոս- 2-րդ տարին	[Կոստանդինի առաջնորդ Ահարոնի] 7-րդ տարին
[Հռոմի Ադրիանոս պպի] 23-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տասիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, Ամորիոնից ելավ դեպ Կիլիկիայի Տարսոն [բաղաբը]: Հասնելով Զրազուրկ աշտարակները⁸⁸⁵, դարձյալ ձեռնունայն վերադարձավ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին: Հունվար ամսի 15-ին կայսրը իր մոր և պաշտոնավոր բազում մարդկանց խնդրանքով [Իրենեին] կայսրուհի հռչակեց և նրա անունը հիշեց իր անվան հետ միասին, ինչպես անցյալում՝ «Կոստանդինի և Իրենեի»: Բոլորը ենթարկվեցին, բացի Արմենիակների բանակաթեմի զորքերից, որոնք հակառակվելով ապստամբում են, պահանջում Ալեքսիոսին, որը մի փոքր առաջ իրենց զորավարն էր դարձել: Տվյալ պահին կայսրը նրան խոսք տալով իր մոտ էր կանչել, պատրիկի պատվաստիճանը շնորհել, բայց և իր մոտ պահել: Կայսրը նկատի ունենալով այդպիսի համառ պահանջը, ինչպես և Ալեքսիոսի մասին տարածված որոշ ասեկոսներ, թե նա կայսր կդառնա, բրածեծ անելով և մազերը խուզելով, Պրետորիոն նետեց: Հուլիս ամսին նա բուլղարների դեմ արշավեց, կառուցեց Մարկելլոն բերդը⁸⁸⁶, Հուլիս ամսի քսանին Բուլղարիայի տեր Կարդամը հավաքեց իր համայն զորքը և եկավ ամրությունները: Կայսրը եռանդով լցված և սուտ գուշակների խոսքին հավատացած, թե ինքը կհաղթի, հախուռն ու անկանոն կերպով կովի բռնվեց, գլխովին տանուլ տվեց և փախուստի դիմելով քաղաք վերադարձավ: Նա շատերին կորցրեց, ոչ միայն շարքային զինվորների, այլև հրամանատարական կազմից, այդ թվում մագիստրոս Միքայել Լախանոդրակոնին, Վարդաս պատրիկին, Ստեփանոս Խամեաս պրոտոսպաթարին, նաև զորավարներ Նիկետասին և Թեոգնոստոսին, բազում վասիլիկոսների և սուտ գուշակ ու աստեղաբաշխ Բադարատին⁸⁸⁷: Հենց սա էր գուշակել, թե նա կհաղթի: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև նրանց տուլդոնը, դրամն ու ձիերին, ինչպես և կայսեր վրանները՝ կայսերական ողջ սպասավորությամբ հանդերձ: Տազմաները հավաքվելով քաղաքում, որոշեցին կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին: Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, իր պապ Կոստանդինի երկու որդիներին էլ սուրբ Մամաս բերեց, Նիկեփորին կուրացրեց, իսկ Խրիստոֆորի, Նիկետասի, Անթիմոսի և Եվզոկիմոսի լեզուն կտրեց: Նա կուրացրեց նաև վերասացյալ Ալեքսիոս⁸⁸⁸ պատրիկին, հավատ ընծայելով մոր, ինչպես և վերոնշյալ Ստավրակիոս պատրիկի խորհուրդներին, որ եթե չկուրացնեն, նրան կայսր կհռչակեն: Դատավճիռը կայացավ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա օգոստոս ամսին, շաբաթ օրը, 9-րդ ժամին: Բայց աստծո դատաստանը անպատիժ չթողեց այդ անիրավ արարքը:

հինգ տարի անց, նույն ամսին, նույն շաբաթ օրը, նույն այգ Կոստանդինը կուրացվում է իր հարազատ մոր կողմից:

[A. M. 6285]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 8-րդ տարին

[Հոռմի Ադրիանոս պապի] 24-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Տաստիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արմենիականները⁸⁸⁹, լսելով Ալեքսիոս պատրիկի կուրացվելու մասին, իրենց զորավար Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին բանտ նետեցին: Կայսրը, իմանալով դա, Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթարին, ինչպես և Բուկելլարների զորավար Խրիստիանին մյուս բանակաթեմերի զորքերով ուղարկեց նրանց հնազանդեցնելու: Արմենիականները մարտ տվեցին և բռնելով նրանց երկուսին էլ կուրացրին: Երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Դա տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա նոյեմբեր ամսին, իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին, գիշերվա երկրորդ ժամին երկինքը որոտաց, կայծակ ընկավ ու հրդեհեց ոսկեսասեղնագործների կայսերական արհեստանոցը: Սուրբ Զատիկից հետո կայսրը մյուս բոլոր բանակաթեմերի զորքերով արշավեց արմենիականների դեմ: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա մայիս ամսի 26-ին, Հոգեգալստյան կիրակի օրը, նա մարտ տվեց: [Արմենիականների] հետ եղած հայերի⁸⁹⁰ դավաճանության պատճառով կայսրը հաղթանակ տարավ, ձերբակալեց նրանց, մահապատժի ենթարկեց նրանց տուրմարխ Անդրոնիկոս սպաթարին, տուրմարխ Թեոփիլոսին և Սինոպի եպիսկոպոս Գրիգորին, իսկ մնացածներին տարբեր պատիժների ենթարկեց ու զույքը բռնագրավեց: Հուլիս ամսի 24-ին, երկուշաբթի օրը նրանց բերդից շղթայակապ բերված հազար հոգու Վլախեռնայի դարբասով քաղաք մտցրեց և նրանց դեմքին թանաքով «նենգ արմենիակոս» բառերը դաջելով, ցրիվ տվեց Սիկիլիա և մյուս կղզիները: Արմենիականներին դավաճանած հայերը, շարժանանալով կայսեր որևէ շնորհքին, Կամախ բերդը արաբներին հանձնեցին:

[A. M. 6286]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 4-րդ	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 9-րդ տարին
---	--------------	---

[Հոռմի Ադրիանոս պա- պի] 25-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Տա- րասիոս պատրիարքի] 10- րդ տարին
--	--	---

Այս՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին արաբները երաշխիքներով առան Քեբասա բերդը⁸¹¹ և ըստ իրենց խոստման թույլ տվեցին նրա հրամանատարներին իրենց երկիրը գնալ:

[A. M. 6287]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր] տարին	Կոս- 5-րդ	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 10-րդ տարին
---	--------------	--

[Հոռմի Ադրիանոս պա- պի] 26-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Տա- րասիոս պատրիարքի] 11- րդ տարին
--	--	---

Այդ տարի կայսեր իշխանության ձգտող մայրը կայսրին ժողովրդի աչքից գցելու համար նրան իր կնոջ դեմ լարեց, և ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա հունվար ամսին նա նրան բռնի միանձնուհի դարձրեց: Ապրիլ ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, իսկ մայիս ամսի 8-ին Անուսան կոչվող վայրում նրանց մի զորամասի հետ կռվի բռնվեց, հաղթանակ տարավ և մինչև գետը հալածական արեց: Ապա իջավ Եփեսոս, աղոթեց [Հովհան] Աստվածաբանի [տաճարում], իսկ տարեկան տոնակատարության առթիվ հարյուր լիտր ոսկու շափով տաճարի վճարած կոմմերկիոնը⁸⁹² վերացրեց՝ սուրբ առաքյալ, ավետարանիչ Հովհաննեսի տաճարի կարիքները հոգալու համար: Օգոստոս ամսին կայսրը կուբիկուլարեա Քեոզոտեին ավգուստա թագադրեց և ապօրինի կերպով նշանվեց նրա հետ:

[A. M. 6288]

[Հոռոմայեցիների
տանգին կայսեր] Կոս-
տարին 6-րդ

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 11-րդ տարին

[Հոռոմի Ադրիանոս պա-
պի] 27-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 12-
րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը սուրբ Մամասի պալատում ամուսնացավ Թեոդոտեի հետ: 40 օր հարսանիք արեցին: Իսկ նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա ապրիլ ամսին, շաբաթ-վա 7-րդ օրը, գիշեր ժամանակ Կրետե կղզում ամենասարսափելի երկրաշարժ եղավ: Մայիս ամսի 4-ին շատ սոսկալի երկրաշարժ եղավ նաև Կոստանդնուպոլսում: Բուլղարիայի տեր Կարդամր կայսեր հայտնեց, թէ «Ինձ պախտ վճարիր, թե չէ կգամ մինչև Ոսկե դուռը և կամայացնեմ Թրակիան»: Կայսրը մի թաշկինակի մեջ ձու աղբ լցրեց և նրան ուղարկեց, ասելով. «Ինչ պախտի որ դու արժանի ես, ուղարկեցի: Ծեր մարդ ես, չեմ ուզում, որ նեղութուն քաշես մինչև այստեղ գալու: Ես ինքս կգամ մինչև Մարկելլոն, դու դուրս արի, թող կատարվի այն, ինչ աստված է կամենում»: Կայսրը հրաման արձակեց և պերատիկա բանակաթեմերից հավաքելով իր զորքերը, եկավ մինչև Վերսինիկիա, իսկ Կարդամր՝ մինչև անտառավետ Աբրուլբեա⁸⁹³, բայց վեհերոտեց ու մնաց ծմակում: Կայսրը, գոտեպնդելով իր զինվորներին, գնաց մինչև անփայտ Աբրուլբեան և 17 օր Կարդամին էր կանչում: Բայց նա չհամարձակվեց գնալ և փախուստի դիմելով, վերադարձավ իր տեղը: Նույն տարին արաբներն էլ եկան մինչև Ամորիոն, բայց ապարդյուն, միայն շրջակայքից գերիներ քշելով, վերադարձան:

Նույն տարին Սակկուդիոնի վանաճայր Պլատոնը՝ հրաժարվեց հաղորդվել Տարասիոս պատրիարքի հետ, քանզի վերջինս կայսեր հաղորդութուն էր տվել, թույլատրել էր վարդապետին կայսեր կնոջ՝ Մարիային միանձնուհի դարձնել, իսկ Կաթարոսների վանահայր աբբա Հովսեփին կայսեր Թեոդոտեի հետ պսակել: Իմանալով դա, կայսրը, սխուրի դոմեստիկոս Վարդան պատրիկի և Օպսիկիոնի կոմես Հովհաննեսի միջոցով Պլատոնին քաղաք բերեց ու պալատի հրեշտակապետի տաճարի խուցում արգելափակեց, իսկ մնացած վանականներին՝ նրա եղբորորդիներով⁸⁹⁴ հանդերձ բրածեծ անելով, Թեսագոնիկե արքային: Կայսեր

մայրը տուժածներին էր պաշտպանում, քանզի նրանք իր որդուն էին հակադրվում և նրան խայտառակում:

[A. M. 6289]

Հոռմի Լևոն պապ⁸⁹⁵: Աթոռակալեց 8 տարի:

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 7-րդ	[Արարների առաջնորդ Ահարոնի]	12-րդ տարին
----------------------------------	--------------	--------------------------------	-------------

[Հոռմի Լևոն պապի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տա- րասիոս պատրիարքի]	13- րդ տարին
---------------------------------	---	-----------------

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը իր մոր հետ զնաց Պրուսաի ջերմուկները բուժվելու: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 7-ին կայսրը որդի ունեցավ, որին Լևոն կոչեց: Կայսրը [որդու ծննդյան] լուրն առածին պես, մորը ջերմուկներում թողնելով, կայսերական ամբողջ սպասավորությամբ ու իշխանավորներով հապճեպ քաղաք վերադարձավ: Կայսեր մայրը հարմար առիթ ձեռք գցելով, բանակցությունների մեջ մտավ տազմանների զորահրամանատարների հետ, խոստովանելով ու նվերներով կաշառեց նրանց՝ տապալելու համար իր որդուն, որպեսզի միահեծան ինքը թագավորի: Մի ամսին անձամբ ինքը համոզեց, մյուս ամսին՝ իր մարդիկ և այդպես բոլորին իր կողմը ձգելով, հարմար առիթի էր սպասում: Հոռմում վախճանված Ադրիանոս պապի տեղ ձեռնադրվում է Լևոնը, շատ պատվական ու հարգարժան մի անձնավորություն: Մարտ ամսին կայսրը արաբների դեմ դուրս եկավ, իր հետ ունենալով Ստավրակիոս պատրիկին և իր մոր մնացած մտերիմներին, ինչպես նաև երկու բանակաթեմերից 20 հազար ընտիր թեթևազեն զինվորներ: Ստավրակիոսի մարդիկ, տեսնելով զորքի ու կայսեր եռանդը, վեհերոտեցին, քանզի պատերազմում հաղթելու դեպքում կայսեր դեմ նյութված դավադրությունը հօդս կցնդեր: Նրանք պահակատեղիի զինվորներին կաշառելով համոզեցին ստել ու ասել, որ իբր սարակինոսները հեռացել են: Կայսրը այդ առթիվ շատ տխրեց ու ձեռնունայն մտավ քաղաք: Մայիս ամսի 1-ին մեռավ նրա որդի Լևոնը, որին կայսրը շատ ողբաց: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունիս ամսի 17-ին, հինգերորդ օրը, ձիարշավական մրցումներից վերադառնալիս, սուրբ Մամասի սոտ տազմանների վերոհիշյալ [հրամանատարները] կայսեր վրա շարժվեցին՝ ձերբակալելու համար: Կայսրը իմանալով այդ մա-

սին, մտավ իր խելանդիոնը, անցավ Պյուլե, նպատակ ունենալով ապաստանել Անատոլիկոն բանակաթեմում: Իր հետ էին նաև մոր մտերիմները, որոնց սակայն [կայսրը] չգիտեր: Կայսեր կինն էլ դուրս եկավ մինչև Տրիտոն: Կայսեր մոտ գտնվող մոր մտերիմները խորհուրդ արեցին ու ասացին. «Ծթե նրա շուրջը զորք հավաքվի, մենք շենք կարողանա նրան ձեռք գցել, իսկ մեզ էլ հնարավոր չի լինի նրանից թաքնվել և նա մեզ կոչնչացնի»: Կայսեր մայրն իր հերթին էլեֆթերիոսի պալատում հավաքեց տազմաների զորահրամանատարներին, որոնց հետ ինքը նախապես պայմանավորվել էր, ապա ինքն էլ եկավ պալատ: Իմանալով զորքի՝ կայսեր սատար կանգնելու մասին, շատ վեհերոտեց, մինչև անգամ մտածեց որդու մոտ եպիսկոպոսներ ուղարկել և նրանից երաշխիքներ ստանալով, մի կողմ քաշվել⁸⁹⁶, նա ծածուկ նամակ էլ գրեց կայսեր մոտ գտնվող իր մտերիմներին, թե «Ծթե դուք որևէ ձևով ինձ չըհանձնեք նրան, ապա ես ինձ հետ ունեցած ձեր պայմանավորվածության մասին կայսեր կհայտնեմ»: Նրանք վախեցած, աղոթելու պահին նրան բռնեցին, խելանդիոն նստեցնելով շաբաթ առավոտյան, օգոստոս ամսի 15-ին քաղաք բերեցին և բանտարկեցին Միրանի դահլիճում⁸⁹⁷, որտեղ ծնվել էր նա: Ժամը 9-ի մոտ իր մոր և վերջինիս խորհրդատուների վճռի համաձայն նրան սարսափելի ու անբուժելի ձևով կուրացրին, մեռցնելու միտումով: 18 օր արևը խավարեց, շողացին նրա ճառագայթները, որի պատճառով նավերը մոլորված դես ու դեն էին դեզերում: Բոլորն ասում էին ու խոստովանում, որ արեգակը չի լուսավորում՝ կայսեր լույսը խավարելու պատճառով: Ահա այս ճանապարհով իշխանութունը ձեռք է գցում նրա մայր Իրենեն:

Նույն տարին Հոռմում էլ երանելի Ադրիանոս պապի ազգականները ժողովրդին լեռն պապի դեմ ոտքի հանեցին և բռնելով նրան՝ կուրացրին: Բայց շկարողացան կատարելապես խավարեցնել նրա աչքի լույսը, քանդի կուրացնողները մարդասեր լինելով, խնայեցին նրան: Լեռն պապն ապաստանեց Ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի մոտ, որը դաժանորեն պատժեց նրա ոտխներին և վերականգնեց նրան իր աթոռին: Այդ ժամանակվանից սկսած Հոռմն անցավ Ֆրանկների գերիշխանության ներքո: Իսկ պապը փոխհատուցելով Կարուլոսին, նրան Պետրոս առաքյալի տաճարում հոռմայեցիների կայսր թագադրեց⁸⁹⁸, գլխից մինչև ոտքերը յուղով օծեց, թագավորական ծիրանին ու թագը հագցրեց՝ ինդիկատիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին:

[A. M. 6290]

Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու երկրորդ թագավորութունը⁸⁹⁹,
Ի ադավորեց 5 տարի:

[Հոռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 13-րդ տարին

[Հոռոմի ևտն պապի]
2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 14-
րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն տիրանալով իշխանության, հրիսուպոլսի վանա-
հայր Դորոթեոսին և Մեծ եկեղեցու խարտոֆիլաքս Կոստանդնին անհա-
պաղ Կապադովկիան ու Գալատիան ասպատակող Աբիմելեքի մոտ
ուղարկեց, հաշտության շուրջը բանակցութիւններ վարելու, բայց ա-
պարդյուն: Հոկտեմբեր ամսին մի քանի խռովարարներ համողում են
աստվածամարտ Կոստանդնի⁹⁰⁰ Թերապիայի պալատում⁹⁰¹ բանտարկված
որդիներին փախչել Մեծ եկեղեցին, իբրև թե իրենց կյանքի ապահովու-
թյան երաշխիքներ խնդրեն: Նրանք մտադիր էին այդ պատրվակով մեկն
ու մեկին կայսր հռչակել: Եկեղեցում բազում ժողովուրդ հավաքվեց,
բայց ներքինի Աետիոս պատրիկր վրա հասավ, նրանց խոսք տալով
դուրս հանեց, բայց խոսքը չհարգելով, Աթենք աքսորեց: Կայսրուհու
մտերիմներ Ստավրակիոս և Աետիոս պատրիկները հակառակվեցին միմ-
յանց, այն աստիճան, որ չէին թաքցնում իրենց թշնամութիւնը. երկուսն
էլ մտադիր էին կայսրուհու մահից հետո իշխանութիւնն իրենց ազգա-
կաններին տալ:

[A. M. 6291]

[Հոռոմայեցիների Իրենե
կայսրուհու] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 14-րդ տարին

[Հոռոմի ևտն պապի]
3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 15-
րդ տարին

Այդ տարի Աբիմելեքը Ռոմանիայի վրա արշավեց, նա մի թեթևա-
զեն ավազակախումբ ուղարկեց, որն իջավ մինչև Մալագինա⁹⁰² և ձեռք
դցելով Ստավրակիոսի ախոռներում գտնվող ձիերը, կայսերական հան-
դերձանքը, անվնաս վերադարձավ: Մնացած արաբները իջան մինչև
Լյուդիա և բազում գերիներ տարան: Նրանց մի այլ ավազակախումբ էլ
հարձակվեց Օպսիկիոնի կոմես Պավլոս պատրիկի. նրա համայն զորքի

ու օպտիմատներին⁹⁰³ վրա և մեծ ջարդ տվեց, վերցրեց նաև նրանց տուղոնն ու վերադարձավ: Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մարտ ամսին Բելգետիայի⁹⁰⁴ սկլավենների իշխան Ակամերոսը, հելլադացիների դրոմամբ ուզեց ազատել Կոստանդինի որդիներին և նրանցից մեկն ու մեկին կայսր հռչակել: Երբ այդ մասին իմացավ Իրենե կայսրուհին, Կոստանդին Սարանտապեխոս պատրիկի մոտ վերջինիս որդուն՝ Թեոփիլակտոս սպաթարիոսին ուղարկեց (որը նաև իր, Իրենեի, եղբորորդին էր)⁹⁰⁵, նրա միջոցով բոլորին կուրացրեց և խափանեց նրանց՝ իր դեմ նյութված դավադրությունը: Սուրբ Զատիկի երկրորդ օրը կայսրուհին շորս պատրիկներին՝ Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավար Վարդանի, Թրակիայի զորավար Սիսինիոսի, սխուլերի դոմեստիկոս Նիկետասի և Կոստանդին Բոյլիասի⁹⁰⁶ ուղեկցությամբ շորս սպիտակ ձիերով լծված կառքի վրա բազմած սուրբ Առաքելոց տաճարից դուրս եկավ՝ առատ դրամ բաշխելով: Մայիս ամսին կայսրուհին շատ ծանր հիվանդացավ և ներքինիների զզվուտոցն է՛լ ավելի սաստկացավ: Աետիոսը, դաշնակցելով սխուլերի դոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկի հետ, ուժգին ընդդիմացավ Ստավրակիոսին, նրանք լավատացնում էին կայսրուհուն, թե Ստավրակիոսը իշխանության վրաս աչք ունի: Կայսրուհին գազազած, Հիերիոսի պալատում սաստիկ պարսավեց նրան, որակելով որպես խռովություններ ու ապստամբություններ նյութող, որ շուտով իր, Ստավրակիոսի, գլխին փորձանք է բերելու: Ստավրակիոսը իրեն արդարացրեց և գլուխը փրկեց: Բայց վերոհիշյալ պատրիկներին՝ Աետիոսի և Նիկետասի դեմ ոխ կապեց:

[A. M. 6292]

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա փետրվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը մայրաքաղաքում գտնվող սխուլարիոսներին ու էքսկուրիտորներին՝ հրամանատարներով հանդերձ դրամով ու նվերներով կաշառելով, խռովության ու ապստամբության դրոցեց: Բարեպաշտ Իրենեն Հուստինիանոսի տրիկլինում ժողով գումարեց և բոլոր զինվորականներին արդելեց մերձենալ Ստավրակիոսին: Այդպիսով նա փոքր մեղմեց իրավիճակը: Իսկ վերոհիշյալ Աետիոսն ու Նիկետասը ուրիշ մի քանի հոգու հետ պայքարում էին Ստավրակիոսի դեմ, որը սրտի կաթված ունեցավ:

Նա փրփրացող արյուն փսխեց՝ կրծքավանդակից ու թոքերից հոսած: Բժիշկները գտան, որ նա կմահանա: Բայց շողոթորթ ու տխմար մարդիկ, այդ թվում և բժիշկներ ու մի քանի վայ վանականներ ու բանդագուշակներ, մինչև նրա վախճանի օրն անգամ (որը տեղի ունեցավ նույն ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հունիս ամսին, երեքշաբթի օր), երդումներով հավատացնում էին, թե կապրի ու կթագավորի: Ստավրակիոսը դրա հուսով տարված, Կապադոկիայում⁹⁰⁷ Աետիոսի դեմ ապստամբություն էլ կազմակերպեց, բայց որի բռնկման մասին կենդանությանը արժանի չեղավ լսել: Այն բռնկվեց իր մեռնելուց երկու օր հետո: Ապստամբները ձերբակալվեցին և աքսորի ու այլ պատիժների ենթարկվեցին:

[A. M. 6293]

[Հոռոմայեցիների Իրենն կայսրուհու] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 16-րդ տարին

[Հոռոմի Աոն - պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին ֆրանկների ռեքս Կարուլոսը թագադրվեց Աոն պապի կողմից: Նա որոշել էր Սիկիլիայի դեմ նավատորմիղ ուղարկել, բայց այդ մտքից հրաժարվեց, քանզի գտավ, որ նախընտրելի է Իրեննի հետ ամուսնանալ: Այդ հարցով նա հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 10-րդ տարին դեսպաններ ուղարկեց: Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա մարտ ամսին Իրենն բարեպաշտը բյուզանդացիներին բաշխեց քաղաքային հարկերը, թեթևացրեց Աբիդոսի և Հիբրոնի⁹⁰⁸, այսպես կոչված, կոմմերկիոնները⁹⁰⁹, բազում այլ բարերարություններ կատարելու հաճույքն՝ ունեցավ:

[A. M. 6294]

[Հոռոմայեցիների Իրենն կայսրուհու] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 17-րդ տարին

[Հոռոմի Աոն պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի Աետիոս պատրիկը ճողոպրելով Ստավրակիոսից և իրեն ապահով զգալով, ջանում էր իշխանությունն իր եղբոր ձեռքը տալ: Նա

նրան Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս նշանակեց, իսկ ինքըն իր ղեկավարութեան տակ ունեւր պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Ծա այն աստիճան մեծամտացավ, որ իշխանավորներին, քամահրում էր, նրանց բանի տեղ չէր դնում: Վերջիններս շատ զայրացած, որոշեցին կայսրուհու դեմ ապստամբութիւն բարձրացնել և դործի անցան: Այդ միջոցին Իրեննի մոտ ժամանեցին Կարուլոսի և Լեոն պապի դեսպանները, խնդրելով նրան ամուսնանալ Կարուլոսի հետ և այդ ձևով միավորել Արևելքն ու Արևմուտքը: Իրեննն մտադիր էր ընդունել այդ առաջարկը, եթէ դրան արգելք չկանգնեւր բազմիցս հիշատակված Անտիոսը. նա Իրեննի պարագիծնաստեղծն⁹¹⁰ էր և ծրագրում էր իշխանութիւնն իր եղբոր հաջողացնել⁹¹¹:

[A. M. 6295]

Հոռոմայեցիների կայսր Նիկեփոր⁹¹²: Թագավորեց 9 տարի:

[Հոռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 1-ին տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 18-րդ տարին

[Հոռոմի Լեոն պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 31-ին, գիշերվա 4-րդ ժամին, լույս երկուշաբթի օր, դենիկոնի լոգոթետ Նիկեփոր պատրիկը բռնակալեց ամենաբարեպաշտ Իրենն ավգուստայի դեմ: Այդ բանը աստված թույլատրեց մեր անասելի ու անթիվ մեղքերի համար: Նրան գործակցում էին սխուլերի գոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկը, նրա եղբայր Սիսիննիոս պատրիկը՝ նենգամիտ ու երդմնադրուծ Տրիֆիլիոսների ընտանիքից: Նրանց հետ էին նաև Լեոն Սերանտապետոս պատրիկը, Մուսուլակի որդի Գրիգոր պատրիկը, պատրիկ և քվեստոր Թեոկտիստոսը, Պետրոս պատրիկը, որոնք խաբեութեամբ իրենց կողմը քաշեցին նաև տագմաների զորահրամանատարներից ոմանց: Նրանք տիրեցին Խալկե կոչվող դռան, պահակներին հեշտութեամբ խաբեցին ու հավատացրին, թէ իրենց կայսրուհին է ուղարկել հենց այդ Նիկեփորին կայսր հռչակելու, քանզի Անտիոս պատրիկը ճնշում էր գործում իր վրա իր՝ Անտիոսի, եղբայր Լեոնին կայսր հռչակելու: Պահակները հավատ ընծայեցին այդ ստին և իրենք էլ բռնակալին կայսր հռչակեցին: Դրանից հետո նույն այդ պատրիկները եկան Մեծ պալատ, մտան ներս և այնտեղից մի քանի աննշան մարդկանց ու ստրուկների ամբողջ քաղաքով մեկ

ուղարկեցին և կես գիշերից առաջ հուշակումը հրապարակեցին: Պատրիկները էլեֆթերիոսի պալատի վրա հսկողություն սահմանեցին, քանզի այդ պահին կայսրուհին այնտեղ էր գտնվում: Վաղ առավոտյան նրանք մարդ ուղարկեցին, կայսրուհուն բերեցին և Մեծ պալատում արգելափակեցին, որից հետո գնացին Մեծ եկեղեցի՝ ստահակին թագադրելու: Քաղաքի համայն բնակչությունը այնտեղ հավաքվեց, բոլորը կատարվածից դժգոհ էին, անիծում էին և՛ թագադրողին, և՛ թագադրվողին, և՛ այդ բանին հավանություն տվողներին: Բարեպաշտ, աստծո ճանապարհով ընթացող մարդիկ ապշել էին աստծո վճռի վրա, թե ինչպես նա թույլ տվեց, որ ուղղափառության համար մաքառող ու մարտիրոսացած կնոջ դահրնկեց անի ինչ որ խողարած: Իրենց արծաթասիրությունից զրոգված Նիկեփորին էին միացել իր՝ կայսրուհու ամենամտերիմ մարդիկ, խոսքը ներքինի պատրիկ Լևոն Սինոպցի սակելլարիոսի, աստվածատյաց Տրիֆիլլիոսների և վերևում հիշված պատրիկների մասին է, որոնք հենց իրենեի տված առատ նվերներից անչափ հաոստացել էին: Նրանք բազում անգամներ կայսրուհու հետ ճաշի էին նստել, քծնել նրան, սարսափելի երդումներով հավաստիացրել, թե իրենց համար աշխարհի ամենակարևոր բանը նրա նկատմամբ իրենց տածած սերն է: Ուրիշները կատարվածից ապշած, իրենց աչքերին չէին հավատում, կարծում էին, թե երազի մեջ են: Իսկ իրազեկ մարդիկ երանի էին տալիս անցած լավ օրերին, ողբում բռնատիրության իրենց գլխին բերելիք փորձանքների համար, հատկապես նրանք, որոնք արդեն բռնակալի նենգամտության համար անցյալում մի քիչ առել էին: Մի խոսքով, բոլորին համակել էր տրտմությունն ու անմխիթարական վհատությունը: Չեմ ուզում տխուր բաներով խոսքս երկարացնել: Այդ միջոցին տարօրինակ կերպով փոխվեց և եղանակը, այն դարձավ մոռալ ու խավար, աշուն ժամանակ սաստիկ ցուրտ արեց, որը պարզ վկայությունն էր Նիկեփորի ապագա բրտության, նրա պատճառելիք անտանելի տառապանքների, հատկապես իրեն օգնածների նկատմամբ: Հաջորդ օրը մի քանի պատրիկների հետ միասին նա գնաց կալանքի տակ առնված կայսրուհու մոտ, իրեն հատուկ կեղծավորությամբ նրան հավաստիացրեց օգտակար լինելու իր պատրաստակամությունը (որով նա շատերին էր խաբել), բացատրեց, թե իր կամքին հակառակ են իրեն գահ բարձրացրել, որ իբր ինքր ոչ մի ցանկություն չուներ իշխանության տիրանալու: Նա անիծում էր իրեն թագավորեցնողներին, կայսրուհու դեմ դավադրություն կազմակերպողներին: Նրանց նա մատնիչ Հուդային էր նմանեցնում, որն ընթրիքից հետո դավաճանեց Տիրոջ, ցույց տալիս, որ նրանք ամեն ինչում Հուդա-

լին են նմանվել: Նա պնդում էր, թե սիրում է սև կոշիկներ հագնել, հակառակ կայսերական ընդունված կարգի⁹¹³: Նա նենգորեն հավատացնում էր Իրենեին, երդվում, որ կատարելապես կապահովի նրա հանդիստը, ինչպես վայել է ստրկին տիրուհու հանդեպ, որ նրա գահընկեցությանը չի հաջորդելու որևէ փորձանք: Նա խորհուրդ էր տալիս կայսերական գանձերից ոչ մի բան իրենից չթաքցնի, դատապարտում էր արժաթասիրության ախտը, որն իբր ինքը տանել չի կարող: Բայց անհագր շատ էր տառապում այդ ախտից, իր ամբողջ հույսը հենց ոսկուն կապելով: Իմաստուն և աստվածասեր Իրենեն, հակառակ որ կին լինելով անականկալ փոփոխությունից պետք է ազդված լիներ, այդուհանդերձ դիմելով երեկվա երդմնազանց ստրկին և այսօրվա նենգ, խռովարար ու լպիրշ բռնակալին, արիաբար ու խոհեմաբար ասաց. «Ես, այ մարդ, աստծուն եմ պաշտում, որ ինձ, որբիս, բարձրացրեց, անարժանիս գահի արժանացրեց: Իմ գահընկեցության պատճառը ես ինձ եմ համարում և իմ մեղքերը: Ես աղաղակում եմ, թող ամեն ինչում և ամեն ձևով օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը, անունը միակ արքայից արքայի, տեարց տիրոջ, հենց նրան եմ ես վերագրում քո հաջողությունը, քանզի հավատացած եմ առանց նրան ոչինչ չի լինում: Ինչպես այժմ պարզվեց, քո դեմ եզած և ինձ հաճախ զեկուցված ամբաստանությունները քո մասին ճշմարիտ էին, դու այդ լավ դիտես, և եթե ես այդ առթիվ քո ռեմատելությամբ լցվեի, ինձ դժվար չէր քեզ ոչնչացնել: Բայց մի կողմից հավատալով քո երդումներին և մյուս կողմից քեզ խնայելով, իմ բաղմաթիվ մտերիմների խոսքին ականջ չկախեցի, այն ժամանակ աստծուն ապավինեցի, աստծուն, որի միջոցով են թագավորում թագավորները և երկրի վրա տիրություն անում տերերը: Արդ, ես երկրսլաղում եմ քեզ որպես բարեպաշտի և աստծո ընտրյալի, որպես կայսեր և խնդրում խնայել անզորիս, հատկացնել ինձ իմ կառուցած էլեֆթերիոսի տունը՝ ի մլխիթարություն իմ անօրինակ դժբախտության»: Նա պատասխանեց. «Եթե ուզում ես կատարվի քո ցանկությունը, ապա երդվիր ինձ հանուն համայն աստվածային զորությանց, որ կայսերական գանձերից և ոչ մի բան չես թաքցնելու և ես կկատարեմ քո խնդրանքը, քեզ համար կապահովեմ լիակատար հոգասարություն և անդորր»: Նա երդվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա ու ասաց. «Ես քեզանից չեմ թաքցնի մի օբոլոս⁹¹⁴ անգամ»: Նա այդպես էլ արեզ: Նիկեփորը հասնելով իր նպատակին, նրան իսկույն Իշխանաց կղզին աքսորեց. իր՝ Իրենեի կառուցած վանքը: Դա կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ քաղաքում էին գտնրվում Կարուլոսի դեսպանները, նրանց աչքի առաջ: Այդ ամեն ինչ լսւփո-

ղը իշխանության տիրանալով չկարողացավ մի քանի օր անգամ երկերեսանիորեն թաքցնել իր բնածին վատությունն ու արծաթասիրությունը: Իբրև թե անիրավության առաջն առնել ջանալով, Մագնավրայում նենգ ու անիրավ դատարան դամարեց: Բռնակալի նպատակը, ինչպես պարզվեց, ոչ թե աղքատներին արդարն հատուցելն էր, այլ այդ դատարանի միջոցով բոլոր իշխանավորներին պատվազրկելն ու ձերբակալելը, ամեն ինչ իր ձեռքում կենտրոնացնելը: Նա այդպես էլ արեց: Բայց տեսնելով, որ բոլորը իրենից դժգոհ են և երկյուղելով, որ նրանք հանկարծ հիշելով բարեպաշտ Իրինեի բարեգործությունները, իշխանությունը դարձյալ նրան կտան, անողորմը, նոյեմբեր ամսին, սաստիկ սառնամանիքի պայմաններում, անգթաբար լեսբոս կղզին աքսորեց, խիստ հսկողության տակ դրեց, կարգադրեց, որ ոչ ոքի թույլ չտան եոբեկցե նրան տեսության գալու: Ապրիլ ամսի 30-ին վախճանվեց Նիկետաս Տրիֆիլլիոսը. պատմում են, որ նրան Նիկեփորը թունավորեց: Մայիս ամսի 4-ին, հինգշաբթի օրը, Նիկեփորը գնաց Քաղկեդոնի արվարձանը, մի շատ հեղիկ ու հանգիստ ձի նրստեց, բայց աստծո նախախնամությամբ ձին իր վրայից նրան ցած գլորեց և աջ ոտքը ջարդվեց: Հուլիս ամսի 19-ին, չորեքշաբթի օրը, ժամը 1-ին, Անատոլիկոնի զորավար Վարդան պատրիկը, մականունը Թուրք⁹¹⁵, պերատիկա բանակաթեմերի⁹¹⁶ կողմից կայսր հռչակվեց: Նա թեև կտրականապես հրաժարվում էր ծիրանին հագնել, բայց նրանց վրա ազդել չկարողացավ: Նա իջավ մինչև Խրիսուպոլիս⁹¹⁷, 8 օր շրջեց քաղաքի շուրջը⁹¹⁸, բայց քաղաքացիներից չընդունվելով, վերադարձավ Մալագինա: Աստուծոց վախենալով և շուշենալով իր պատճառով քրիստոնյաների կոտորած լինի, նա դիմեց Նիկեփորին և նրանից իր կյանքի անվտանգության ու գույքի ապահովության մասին զրավոր երաշխիքներ ստացավ, դրանց տակ ստորագրեցին նաև սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը և բոլոր պատրիկները: Ահա դրանից հետո նա իր բոլոր մտերիմներից գաղտնի, սեպտեմբեր ամսի 8-ին, կեսգիշերին փախավ, իջավ Բյութանիայի Կիոս [քաղաքը], Հերակլիոսի վանքը և գտնելով կայսեր ուղարկած խելանդիոնը, մազեբը խուզեց, հագավ վանականի սքեմը և նավ նստելով, գնաց Պրոտե կոշվող կղզին, որտեղ ինքը վանք էր կառուցել: Նա հավատացած էր, որ Նիկեփորը, այդ ուխտադրուժը, չի խախտի իր տված սարսափելի երդումը, իրեն ոչ մի վնաս չի հասցնի: Սակայն կայսրը նախ զրավում է նրա ողջ ունեցվածքը, ապա պատրվակ գտնելով, ձերբակալում բանակաթեմերի բոլոր զորավարներին ու կալվածատերերին, ոմանց նաև մայրաքաղաքում, իսկ համայն բանակն էլ առանց ռոմկի թողնում: Ո՞վ կարող է ըստ արժանվույն պատմել մեր մեղքերի հա-

մար աստծո թույլտվութեամբ այդ օրերում նրա դործած արարքների մասին: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա օգոստոս ամսի 9-ին լեւբոսում արսորի մեջ վախճանվեց կայսրուհի Իրենեն, որի մարմինը փոխադրվեց Իշխանաց կղզին և ամփոփվեց նրա կառուցած վանքում:

[A. M. 6296]

[Հոռմայեցիների նիկեփոր կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արարոնի] 19-րդ տարին

[Հոռմի լևոն պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսին նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին Մեծ եկեղեցում ձեռամբ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի կայսր թագադրեց, թեև նա դեռևս նման պատվի արժանի չէր ոչ իր արտաքինով, ոչ իր ֆիզիկական ու մտավոր կարողութուններով: Ոչ մի ժամանակ և ոչ մի հարցում արդարութունը չհարգած նիկեփորը իր համախոհ ու համախորհ մի քանի լիկաոնացիների՝ ավելի ճիշտ գայլ-մարդկանց¹⁹ հրամայեց գիշերով Պրոտե կղզին գնալ և որպես թե առանց իր գիտութեան, կուրացնեն Վարդանին, որից հետո ապաստանեն եկեղեցում²⁰: Հրամանը գործադրվեց, և այդ սրարքը պատրիարքին ու սենատին, աստվածավախ բոլոր մարդկանց մեծ ցավ պատճառեց: Իսկ անօրինագույն նիկեփոր կայսրը ձևացնելով, որ ուղում է [ոճրագործ] լիկաոնացիներից վրեժ լուծել, երզվեց սպանել նրանց, նա, ով ամեն ինչ և միշտ ցուցադրական էր անում, և ոչ ինչպես հաճելի է աստծուն: Բոլոր ապօրինութուններով հանդերձ ալոպիսի հատկութեամբ էլ էր օժտված, որով գահին տիրանալուց առաջ էլ շաաերին խարդավանեց: Բայց ովքեր քաջ գիտակ էին նրա գործելու այդ եղանակին, նրանց համար նա շատ ծիծաղելի էր: Նա անչափ անամոթութեամբ հավիտյանս մոռցված ամենապիղծ մոռութր այդ դեպքի առթիվ ամբողջ յոթ օր դուրս չհանեց կայսերական ննջասենյակից, ուր կեղծավորաբար լաց էր լինում, թեև արդարև կնոջ պես լացկան էր: Անպետք ու կեղծավոր մարդկանցից շատերը հենց այդպես լացկան են լինում: Բայց շատերն իմացան նրա ինչ լինելը: Օգոստոս ամսին նա արարների դեմ արշավեց, նրանց Փոյուզիայի Կրասոսում²¹ հանդիպեց և մարտ սալով, պարտվեց: Եւ մեծ կորուստներ ունեցավ, քիչ էր մնացել, որ ինքն էլ գերի ընկներ, եթե մի քանի քաջ հրամանատարներ մի կերպ չփրկեին նրան դժվար կացութունից:

[A. M. 6297]

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 3-րդ տարին[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 20-րդ տարին[Հռոմի լեոն պապի]
9-րդ տարին[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 21-
րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանում ապստամբություն բռնկվեց և արաբների առաջնորդը գնաց ապստամբներին խաղաղեցնելու: Իսկ նիկեփորը հարմար առիթ գտնելով, վերականգնեց Գալատիայի Անկյուրան, Քեբասան և Անդրասոսը⁹²², նա Ասորիք ավարառու զորք ուղարկեց, որը, սակայն, ոչինչ չկատարած վերադարձավ. ընդհակառակը, նա մեծ կորուստներ ունեցավ:

[A. M. 6298]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք նիկեփոր⁹²³, Աթոռակալեց 9 տարի:[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 4-րդ տարին[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 21-րդ տարին[Հռոմի լեոն պապի]
10-րդ տարին[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա փետրվար ամսի 18-ին Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը առոք փառոք վախճանվեց: Նրա աճյունը փոխադրվեց Պոնտոսի Սա:ենոն և պասեքի առաջին շաբաթվա շորեքշաբթի օրը ամփոփվեց իր կողմից կառուցված վանքում: Ապրիլ ամսի 12-ին, Զատկի մեծ կիրակի օրը համայն ժողովրդի, կղերի, ապա և կայսրերի ընտրությամբ նախկին ասեկրետ նիկեփորը սրբազնագույն պատրիարք ձեռնադրվեց: Ստուդիոսի վանքի⁹²⁴ վանահայրեր Պլատոնն ու Թեոդորոսը, սակայն, նիկեփորի ձեռնադրության հավանություն չտվեցին, դեռ ավելին, նրանք համառությամբ նրա դեմ դուրս եկան, որոշելով պառակտում առաջացնել: Նրանք պատճառաբանում էին, թե աշխարհականն իրավունք չունի իսկույն եպիսկոպոս դառնալ: Նիկեփոր կայսրն ուղեց նրանց քաղաքից արտաքսել, բայց որոշ մարդկանց խորհրդով հրաժարվեց այդ մտքից: Նրանք ասացին, թե պատրիարքի ձեռնադրությունը վերոհիշյալ մարդկանց կարգալուծության և Թեոդորոսին ենթակա շուրջ 700 վանականների վանքի լուծարքի գնով գովելի բան չէ: Բայց իրականում եկեղեցու համար այդ ձեռնադրությունը օտա-

րոտի շէր, ոչ էլ նորահնար, անցյալում շատ ուրիշ նախկին աշխարհականներ արժանավայել կերպով եպիսկոպոսի⁹²⁴ պաշտոնը վարեցին, ծառայելով աստծուն:

Նույն տարին արաբների առաջնորդ Ահարոնը մավրոֆորներից, Ասորիքից, Պաղեստինից և Լիբիայից հավաքագրված 300 հազարանոց մեծ զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա: Գալով Տիանա, նա այնտեղ իր ամբարշտության տուն՝ [մզկիթ] կառուցեց: Պաշարմամբ նա անառիկագույն Հերակլեսի բերդը⁹²⁵ գրավեց, ինչպես և Թեբասան, Մալակոպեան⁹²⁶, Սիդերոպալոսն⁹²⁷ ու Անդրասոսը: Նա 60 հազարանոց ավարառու զորք ուղարկեց, որն իջնելով Անկյուրա, թալանեց⁹²⁸ այն ու վերադարձավ: Նիկեփոր կայսրը վախով ու տարակուսանքով համակված, իրեն կորցրած արշավանքի գնաց՝ քաջագործություններ երկնելու: Նա բաղում հաղթանակներ տանելուց հետո, Ահարոնի մոտ [դեսպանություն] ուղարկեց՝ Սինադայի մետրոպոլիտին, Գուլեննի վանահայր Պետրոսին և Ամաստրիսի [վանքի] տնտես Գրիգորին, հաշտություն առաջարկելով: Նրանք երկար բանակցություններից հետո հաշտություն կնքեցին, որի համաձայն [կայսրությունն արաբներին] տարեկան 30 հազար դահեկան է վճարելու, դրան գումարած երեք գահեկան որպես գլխահարկ կայսեր համար և երեք էլ՝ իր որդու: Ահարոնը, ստանալով դա, անչափ բերկրացավ ու հրճվեց, ավելի քան եթե նա բյուր տաղանդ [ոսկի] ստացած լիներ, քանդի գտնում էր, որ նա այդ ձևով իրեն ենթարկեց Հռոմեական կայսրությունը: Նրանք համաձայնության եկան նաև չվերակառուցել իրենց գրաված բերդերը: Բայց հենց որ արաբները վերադարձան, [Նիկեփորն] անհապաղ վերակառուցեց այդ բերդերը և ամրացրեց: Ահարոնն իմանալով դա, վերստին զորք ուղարկեց և գրավեց Թեբասան, Կիպրոս նավատորմիղ ուղարկեց, քանդեց եկեղեցիները, կիպրացիներին էլ տեղահան արեց, բազում ավարառություն կատարեց և վերացրեց խաղաղությունը:

[A. M. 6299]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 22-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Նիկեփորը բուղարներին դեմ արշավեց, բայց հասնելով Ադրիանուպոլիս, իմացավ, որ վասիլիկոսներն ու տագմանները իր դեմ

խռովութիւնն են նյութում, դրա համար ընդ շարած վերադարձավ: Միայն իր ցեղակիցներին պատժած լինելու համար շատերին ծեծի ու աքսորի ենթարկեց, նրանց գույքը բռնագրավեց: Նա ուղարկեց սպաթար Վարդանին, մականունը Անեմաս, բռնել տվեց ամեն մի պրոսելիտի ու պարիկոսի⁹²⁹ և տարավ Թրակիա բնակեցրեց, նրանցից գանձվելիք տարեկան հարկերից բազում ոսկի ակնկալելով: Նա ամեն ինչի էր դիմում ոչ թե Քրիստոսի սիրույն, այլ պաշտածր ոսկու⁹³⁰:

[A. M. 6300]

[Հոռոմայեցիների նիկեփոր կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 23-րդ տարին

[Հոռոմի Առն պապի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեփոր պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբների առաջնորդ Ահարոնը նավատորմիղով Հոռոգոս ուղարկեց խումբեյդին⁹³¹, որն անհապաղ նավելով գրավեց Հոռոգոսը և մեծաթիվ գերիներ ձեռք բերեց: Բայց [կղզու] բերդը մնաց անառիկ: Վերադարձին սակայն նա ակնհայտ կերպով տանուլ տվեց հրաշագործ սուրբ Նիկողայոսին⁹³². գալով Մյուրա⁹³³, նա փորձեց նրա տապանը քարուքանդ անել, բայց [սխալմամբ] մոտիկ գտնվող մի ուրիշը ջարդեց: Հանկարծ նավատորմիղն էլ փոթորկի ու ալեկոծության, կայծակ ու որոտի հանդիպեց, բազում նավեր խորտակվեցին: Այդ բոլորը աստվածամարտ խումբեյդին ստիպեցին ճանաչել սրբի զորութիւնը: Նա հեղակարծորեն խուսափեց վտանգից: Նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին կնության առնելու համար համայն տերության սահմաններում աղջիկների ընտրութիւն կատարելով, կանգ առավ աթենուհի Թեոփանոյի վրա, երանելի Իրենեի ազգականուհու, որ նշանված էր արդեն և նշանածի հետ բազում անգամ կենակցել, նրանից բաժանեց և դեկտեմբերի քսանին թշվառական Ստավրակիոսի հետ ամուսնացրեց: Եվ որպեսզի այստեղ ես ցույց տա իր խայտառակ անօրինութիւնը, [Թեոփանոյի] հետ երկու ավելի գեղեցիկ կույս էլ ընտրեց և բացահայտորեն փշացրեց հարսանիքի այդ օրերին, բոլորի ծիծաղի առարկան դարձած այդ պիղծը: Փետրվար ամսին բազում իշխանավորնիր նրա դեմ խռովութիւնն նյութեցին, որոշելով կայսր հռչակել քվեստոր Արշավիր պատրիկին, մի բարեպաշտ և գիտուն մարգու: Բայց վարպետորդի նիկեփորը իմանալով դա, նրան գանահարելով ու վանական խու-

զելով աքսորեց Բյութանիա, իսկ մնացածներին բրածեծ՝ անելով, աքսոր ուղարկեց ու գույքը բռնագրավեց, ոչ միայն աշխարհական իշխանավորների, այլ սրբազան եպիսկոպոսների ու վանականների, Մեծ եկեղեցու կղերից սինկելլոսին, սակելլարիոսին և խարտոֆիլաքսին՝ անվանի ու հարգարժան մարզկանց:

[A. M. 6301]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեզ⁹³⁴, Իշխեց 4 տարի:

[Հոռմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեզի] 1-ին տարին

[Հոռմի Լեոն պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այգ՝ ինգիկտիոնի 2-րդ տարվա մարտ ամսին հորին Պարսկաստանում, հորասան կոչվող երկրում մեռավ արաբների առաջնորդ Ահարոնը: Իշխանութունը ժառանգեց նրա որդի Մոհամմեզը, ամեն ինչում անընդունակ մի մարդ: Նրա դեմ նույն հորասանում, հոր զորքերի գլուխն անցած ապստամբություն բարձրացրեց եղբայրը՝ Աբդալան⁹³⁵, որը պատճառ դարձավ արաբների մեջ եղբայրասպան պատերազմի բռնակման: Ասորիքը, Եգիպտոսը, Լիբիտն տրոհվեցին առանձին իշխանությունների, պետական գործերը քար ու քանդ արվեցին, նրանք իրար ու իրենց ենթակա քրիստոնյաներին ջարդեցին, միմյանց ունեցվածք հափշտակեցին և ամեն տեսակի անպատշաճություններ գործեցին: Մեր աստծո Քրիստոսի սուրբ քաղաքում⁹³⁶ եկեղեցիներ ավերվեցին, այդ թրվում և երկու մեծ լավրաների⁹³⁷ վանքերը՝ սուրբ հարիտոնի ու Կիրակոսի և սուրբ Սաբբայի, ինչպես նաև սուրբ Եվթիմիոսի և սուրբ Թեոդոսի վանքերը: Նման անիշխանությունն ու կոտորածը՝ ինչպես նրանց, այնպես էլ մեր, տեևց 5 տարի: Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսը⁹³⁸ և նրա եղբայր՝ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփը, ճգնավոր Պլատոնը և նրանց ենթակա մյուս վանականները հրաժարվեցին ընդունել սրբադնագույն պատրիարք Նիկեփորի հաղորդությունը: Պատճառը տնտես Հովսեփն էր, որ ապօրինի կերպով պսակել էր Կոստանդին և Թեոդոտեին: Նիկեփոր կայսրը առիթից օգտվելով, բաղում եպիսկոպոսների ու վանահայրերի հրավիրեց և հրամայեց նրանց դեմ ժողով գումարեն, որի որոշմամբ հիշյալ մարդիկ արտաքսվեցին վանքից ու քաղաքից և աքսոր ուղարկվեցին՝ ինգիկտիոնի 2-րդ տարվա հունվար ամսին:

Այդ նույն տարին Ստրիմոնում⁹³⁹ ղորրին ոռճիկ վճարելու պահին բուլղարները վրա հասան և հափշտակեցին այն՝ 1100 լիտր ոսկի⁹⁴⁰ և բազում զինվորների, զորավարների ու հրամանատարների կոտորեցին: Այնտեղ մյուս բանակաթեմերից էլ բաղմաթիվ տաքսասուտսների հրամանատարներ կային, որոնք բոլորն էլ այնտեղ կորան: Բուլղարները ձեռք գցելով նաև նրանց ողջ տուլզոնը, վերադարձան: Նույն տարին, Զատկի տոնից առաջ, բուլղարների առաջնորդ Կրումը⁹⁴¹ հարձակվեց Սերգիկայի⁹⁴² վրա, նենգությամբ ու անձեռնմխելիության մասին խոսք սալով, գրավեց այն և հռոմսույեցի 6 հազար զինվորների սրի քաշեց, շահաված հասարակ ժողովուրդը: Նիկեփորն իբրև թե նրա դեմ դուրս եկավ՝ ավաղ շաբաթի երեքշաբթի օրը, բայց խոսքի արժանի ոչինչ չարեց: Փախուստով փրկված հրամանատարներին, որոնք իրենից անձեռնմխելիության մասին երաշխիք խնդրեցին, կայսրը հրաժարվեց տալ, որի պատճառով նրանք ստիպված եղան թշնամու կողմն անցնելու: Նրանց թվում էր և հմուտ մեխանիկոս Եվմաթիոս սպաթարը: Նիկեփորն ի վերա ամենայնի մայրաքաղաքի բնակչությանը երդումով հաստատված սակրաներով ուղում էր հավատացնել, որ Զատկի տոնը ինքր Կրումի արքունիքում է նշել⁹⁴³: Ուզենալով վերստին գրավված Սերգիկայի [պարիսպները] վերակառուցել, բայց երկյուղելով դրան ընդդիմակայող զինվորներից, իր զորավարներին ու արխոնտներին կարգադրեց համոզեն նրանց, դիմեն կայսեր վերակառուցման մասին խնդրանքով, բայց ղինվորները հասկանալով, որ դա [կայսեր] շարամիտ դրդամամբ է կատարվում, վեցերորդ ժամին ապստամբում են նրա և սեփական հրամանատարների դեմ և վրա տալով պատառոտում նրանց վրանները: Գալով կայսերական վրանի մոտ, նրանք բազում լուտանքներ ու անեծքներ թափեցին կայսեր գլխին, ասադին, որ ալլևս ի վիճակի չեն տանելու նրա անսահման արժաթասիրությունն ու շարախոհությունը: Կայսրը անակնկալ խռովությունից սաստիկ վեհերոտեց: Նա սեղանից ելավ և նախ փորձեց Նիկեփոր ու Պետրոս պատրիկների միջոցով զինվորներին երդումներ տալով ու համոզելով հանդարտեցնել: Նրանք մի փոքր խաղաղվեցին, բայց երիցս թշվառականները կարծես երկրաշարժ լինել կամ երաշտ, «Տեր ողորմյա» աղաղակելով մի բլուր բարձրացան, հարմար առիթը ձեռքից բաց թողնելով: Իսկ ամեն մի նենգագործության ընդունակ կայսրը գիշերով հրամանատարներից շատերին ծածուկ կաշառելով, հաջորդ օրը անձնապես հանդես եկավ զինվորների առջև, խոսեց ամենայն բարօրության մասին, ասածը սարսափելի երդումներով հաստատեց և հավաստիացրեց, թե նրանց ղավակի պես է գուրգուրում, որից հետո փութանակի իրեն մայրաքաղաք զցեց,

տեղում թողնելով պրոմոսկրինիոս⁹⁴⁴ Թեոդոսիոս պատրիկին, մականու-
նը Սալիրարաս, լրս:եսելու և իմանալու ապստամբների [անունները]:
Երբ զինվորները վերադարձան, նրանց ոռճիկ տալու պատրվակի տակ
նա շատերին բռնեց և սուրբ Մամասում բրածեծ անելուց ու խուզելուց
հետո, աքսորեց, մնացածներին էլ խրիսուպոլիս անցկացրեց, դրժելով
իր տված սարսափելի երդումները: Իսկ նրանք այդ փորձանքի համար
Պերաման⁹⁴⁵ «Հրո գետ» անվանեցին:

[A. M. 6302]

[Հոռմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 8-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Մոհամմեդի] 2-րդ տարին

[Հոռմի լեոն պասի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարի, իր պատճառած այդ անաստված տվայտանքներից հետո,
Նիկեփորն ուզենալով զինվորներին կատարելապես խեղճացնել, հրաման
տվեց համայն բանակաթեմերից քրիստոնյաներ վերաբնակեցնել Սկլավի-
նիա, իսկ նրանց ունեցվածքը վաճառքի հանել⁹⁴⁶: Այդ բանը դերեվարու-
թյան հավասար մի բան էր, շատերը խելակորույս անարգում էին [սրբ-
բությունները], աղաչում, որ թշնամիների արշավանք լինի, ուրիշները
կոծում էին հայրական դերեղմանների վրա, երանի տալիս ննջեցյալնե-
րին: Եղան և այնպիսիք, որոնք տառապանքներից խուսափելու համար
իրենց կախեցին: Նրանք ի վիճակի չէին իրենց հետ: տանել դժվարաշարժ
սեփականությունը, տեսնում էին, թե ինչպես է կործանվում հայրերի
քրտինքով ստեղծված կայքը, բոլորին համակել էր տարակուսանքը՝ չբա-
վորները ասված և դեռ ասվելիք տառապանքների պատճառով, իսկ ունե-
վորները՝ նրանց պես տառապելու և որևէ օգնություն ցուցաբերելու ան-
կարող լինելու պատճառով, ավելի ծանր փորձանքների ակնկալությամբ:
Այդ վիճակը սկիզբ առավ սեպտեմբեր ամսին և տևեց մինչև սուրբ Զա-
տիկը: Իրանից հետո նա դիմեց երկրորդ ոռճին, հրաման տվեց աղքատ-
ներին զինվորագրել, նրանց զինելու պարտականությունը դնելով համա-
գյուղացիների վրա, որոնք միաժամանակ պետք է պետությանը յուրա-
քանչյուրի համար վճարեին տասնութ ու կես դահեկան, իսկ սլետական
հարկերը՝ համապարս: երաշխավորությամբ⁹⁴⁷: Նրա երրորդ շարամտու-
թյունն այն էր, որ նա հաշվառման ենթարկեց բոլորի ունեցվածքը, նրանց
վճարած հարկերը բարձրացրեց, նրանք պարտավոր էին նաև որպես

հարկացուցակներում արձանագրվելու հարկ վճարել 2-ական կերտիոն⁹⁴⁸։ Չորրորդ. նա հրամայեց բարձրացնել թեթևացված ամեն տիսակի հարկերը։ Հինգերորդ. նա պահանջեց բարեգործական հաստատություններին՝ որբանոցի, հյուրանոցների և ծերանոցների, եկեղեցիների ու կայսերական վանքերի պարիկոսների⁹⁴⁹ ծխահարկը⁹⁵⁰ գանձել իր բռնակալության առաջին տարվանից հաշված, կայսերական կուրատորիային⁹⁵¹ հանձնել լավագույն կալվածները, որոնց վճարելիք հարկը բարդել նույն բարեգործական հաստատությունների մնացած կալվածքների ու սլարիկոսների վրա, այնպես որ շատերի հարկերը կրկնապատկվեցին, քանզի նրանց շենքերն ու կալվածները կրճատվեցին։ Վեցերորդ. նա ղորավարներին կարգադրություն արեց հետևել և մեկից հարստացած աղքատներից գրամ պահանջել, համարելով, որ նրանք գանձ են հայտնաբերել։ Յոթերորդ. նա վերջին 20 տարվա ընթացքում որևէ կարաս կամ այլ սպասք հայտնաբերողներից փող պահանջեց։ Ութերորդ. պապերից կամ հայրերից նույն այդ անցած 20 տարվա ընթացքում բաժանված և նրանցից ժառանգություն ստացած աղքատներին հարկել, իսկ բացառյալ Աբիդուսից [այլ վայրերում], հատկապես Դոդեկանեսում գնված ստրուկների⁹⁵² համար գանձել 2-ական դահեկան։ Իններորդ. ծովափնյա շրջաններում, հատկապես Փոքր Ասիայի, ապրող և երբեք հողամշակութային չպարապած նավատերերին ստիպեց իր հափշտակած կալվածքներից գնել՝ իր իսկ սահմանած գներով։ Տասներորդ. նա հավաքեց Կոստանդնուպոլսի երևելի նավատերերին և յուրաքանչյուրին տասներկուական լիտր ոսկի [վարկ] տվեց, դահեկանից չորս կերատիոն տոկոսով, շահված և սովորական կոմմերկիոնը⁹⁵³։ Ես շատից մի շնչին մասը միայն մեջբերեցի, որը վկայում է նրա բազմերանգ ազահությունը [հագեցնելու] ամեն տեսակի մեքենայությունների դիմելու մասին։ Ինչ վերաբերում է մայրաքաղաքի ժողովրդին, ապա անհնարին է շարադրել հարուստների, միջակների և չքավորների գլխին նրա բերած փորձանքի մասին։ Նա լրսեցում էր մի մասի անձնական կյանքը, դրդում այդ մարդկանց ստոր ծառաներին զրպարտել իրենց տերերին։ Սկզբում նա ձևացնում էր, թե չի հավատում նրանց խոսքին, բայց վերջը ընդունում էր զրպարտությունը։ Նա այգ կերպ էր վարվում և՛ երևելի, և՛ աննշան մարզկանց նկատմամբ, լավ զրպարտողներին պատիվների արժանացնում։ Շատ անվանի բնակիչների առաջին աստիճանի ազգականությունը դարձրեց երրորդ⁹⁵⁴, հուսալով, որ նրանք շուտով հաշվից դուրս կընկնեն և ժառանգությունն ինքը կստանա։ Անհրաժեշտ է որպես համեմունք կամ նրա գործելակերպի օրինակ հիշատակել և հետևյալ դեպքը։ Ֆորումում ապրում էր մի ինչ-որ կերուլա-

րիոս⁹⁵⁵, որ ճակատի քրտինքով բավականին ունեցվածք էր դիպել: Ամենակույն ահա սրան իլ: մոտ կանչեց ու ասաց. «Ձեռքդ դիր գլխիս ու երգվիր, ինչքա՞ն ոսկի ունես»: Նա սկզբում պնդում էր, թե աննշան մարդ է, ոչինչ չունի, բայց երբ կայսրը նրան ստիպեց, խոստովանեց ու ասաց, թե ունեցածը 100 լիտր [ոսկի]⁹⁵⁶ է: Կայսրը հրամայեց անհապաղ բերել այն, որից հետո ասաց. «Ինչ՞իդ է պետք այդ գլխացավանքը: Ճաշի՞ր ինձ հետ, վերցրո՛ւ 100 դահեկան, բավարարվի՛ր դրանով ու գնա՛»:

[A. M. 6303]

[Հոռմայեցիների նիկեփոր կայսեր] 9-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին

[Հոռմի լևոն պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեփոր պատրիարքի] 6-րդ տարին

Նիկեփորն այդ տարի է՛լ ավելի սաստկացրեց քրիստոնյաների կեղեքումը, դաժան հսկողություն սահմանելով ամեն տեսակի ձիերի, եղջյուրավոր անասունների ու բերքի դնման վրա՝ անիրավորեն բռնագրավելով հարուստների ունեցվածքը և տուգանելով նրանց: Նա, ով օրենք հրապարակեց՝ ընդդեմ վաշխառության, նավատերերից տոկոս էր պահանջում: Նա բաղում այլ շարիքներ հորինեց, որոնց մասնակի շարադրումն անգամ տաղտկալի է նրանց, ովքեր ուղում են կատարվածի մասին համառոտ գաղափար կազմել: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, երեքշաբթի օր, վանականի սքեմ հագած մի անհայտ մարդ, ղինվորներից մեկի սուրը քաշելով, խուժեց պալատ: Նիկեփորին սպանելու մտադրությամբ: Այնտեղ կանգնած երկու հոգի նրա վրա նետվեցին, բայց նրանից ծանր վերքեր ստացան: Նրան բռնեցին, սոսկալի լլկանքների ենթարկեցին, բայց նա պատճառաբանելով, թե դիվահար է, ոչ ոքի շմատնեց: Կայսրը նրան գժանոց նետեց: Ժողովրդի մեծ մասն այդ բանը շատ վատ նշան համարեց և՛ իշխողների, և՛ հպատակների համար, ինչպես ամբարիշտ Նեստորիոսի դեպքում: Կայսրը մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում)⁹⁵⁷ ամենաջերմ բարեկամն էր, նաև Փռյուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգանների⁹⁵⁸ իր հարևանների, որոնց բանդադուշակություններից ու արարողություններից բերկրում էր: Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկը իր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Նիկեփորը հենց սրբանց հրավիրեց և նրանց հմայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց: Կայսրը գլուխը խոնարհած մի ցլի եղջյուրներից մի փոսի

մեջ ձողին կապեց և նրա բառաչելու ու գալարվելու ժամանակ փողոտեց, նրա մորթին հակառակ ուղղությամբ պտտվող աղացում աղաց և հմայական խոսքեր արտասանելով, հաղթանակ ստարավ: Այդ բանն աստված թույլ տվեց մեր բաղում մեղքերի համար: [Աղանդավորները] նրա իշխանության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել⁹⁵⁹ և թեթևամիտներից շատերը նրանց անօրեն վարդապետության զոհը դարձան⁹⁶⁰: Հեքսակիոնիոնում⁹⁶¹ մի ոմն Նիկողայոս սուտանուն անապատական և նրա մարդիկ անարգում էին ուղղափառությունն ու սրբապատկերները, նրանց օժանդակում էր Նիկեփորը, վշտացնում պատրիարքին ու աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր մարդկանց: Պատրիարքը բաղում անգամ դիմեց կայսեր՝ միջոցներ ձեռք առնի [աղանդավորների] դեմ, բայց հանդիպեց նրա դայրույթին. նա, լինելով աստվածային պատգամների կործանող, իրար հանդես թշնամություն տաժող մարդկանց առթիվ սաստիկ հրճվում էր, ծաղր ու ծանակի ենթարկում բոլոր այն քրիստոնյաներին, որոնք սիրում էին մերձավորին⁹⁶²: Նա ջանք էր թափում սեղի անտեղի բոլոր քրիստոնյաներին Մաղնավրալի պատժիչ ատյանից անցկացնել, որպեսզի ոչ ոք չփորձի իր ամբարիշտ գործերի դեմ հանդես գալ: Նրա կարգադրությամբ սպաներն իրավունք ունեին որպես ծառա օգտագործել եպիսկոպոսներին ու կղերսականներին, եպիսկոպոսարաններում ու վանքերում իրենց տեր զգալ ու յուրացնել նրանց ունեցվածքը: Նա ծանակում էր նրանց, ովքեր հնուց սկսած աստծուն ոսկե կամ արծաթե սպասք էին նվիրաբերել, ասում, որ եկեղեցու սպասքը պետք է հասարակաց սեփականությունը դարձնել, ինչպես Հուդան՝ մյուռոնր տերունական: Իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին ապիկար էր համարում, ամբողջապես մերժում [աստծո] նախախնամությունը, պնդում, թե կայսրից ավելի հզորը չկա, եթե նա իշխում է խոհեմաբար: Բայց նա, աստված նրան կործանի, իր հաշիվների մեջ սխալվեց: Նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա փետրվար ամսին սուրբ պասեքի 1-ին շաբաթ օրը սարակինոսները նվխայիտա⁹⁶³ [վարում] դիմադրության հանդիպեցին արմենիականների ղորավար Լևոնի կողմից, բայց պարտության մասնելով նրան, խլեցին զորքի ոռճիկը, բաղում մարդկանց էլ գերի քշեցին: Դա 13 տաղանդ [ոսկի] էր, այսինքն 1300 լիտր: Հակառակ այդ բոլորին, Նիկեփորն իր ազահության վերջ շտվեց: Այդ նոր Աքաաբը, Ֆալարիսից ու Միդասից ավելի ընշաքաղցր⁹⁶⁴, բյուր այդ նշաններից էլ խելք շղրած, իր որդի Ստավրակիոսի հետ բուլղարների դեմ պատերազմի գնաց: Նա մայրաքաղաքից դուրս եկավ մայիս ամսին⁹⁶⁵, նախապես կարգադրելով դենիկոնի լոգոթետ Նիկեոաս պատրիկին բարձրացնել եկեղեցիների ու վանքերի պետության-

նր վճարած հարկերը, իսկ մեծատուններից գանձել անցած ութ տարիների համար հարկ⁹⁶⁶, որի առթիվ մեծ վայնասուն բարձրացավ: Իր մտերիմ դրանիկներից մեկի՝ պատրիկ Թեոդոսիոս Սալիրարասի հանդիմանութիւն, թե «Տե՛ր, բոլորը բարձրագոչ բողոքում են մեր դեմ և փորձության ժամանակ ամենքը պիտի խնդան մեր անկման առթիվ», նա պատասխանեց. «Եթե աստված կարծրացրել է իմ սիրտը, ինչպես փարավոնի⁹⁶⁷, էլ ի՞նչ լավ բան են ակնկալում իմ հպատակները: Նիկեփորից, ո՛վ Թեոդոսիոս, տեսածիցդ տարբեր բան մի՛ սպասիր»: Տերը վկա, Թեոդոսիոսն ինքն է ինձ պատմել այդ մասին: Կայսրը ոչ միայն Թրակիայից, այլև պերատիկա բանակաթեմերից զորքեր հավաքագրելով, նաև բազում շքավորների, որոնք անձնապես իրենք էին իրենց պարենը, պարսատիկներն ու դուրզերը ապահովել, և հակառակ այն բանի, որ նրանք հայհոյում էին [իրեն], զինվորներով հանդերձ բուլղարների դեմ տարավ: Կրումը հակառակորդի մեծաքանակությունից վեհերոտած (նրանք արդեն Մարկելլոսում էին դտնվում) խաղաղություն խնդրեց, սակայն կայսրն իր շարամտությամբ և իրեն միաբան խորհրդականների խորհրդով մերժեց: Եվ ահա բազում շրջանցիկ դժվարանցանելի, վտանգներով լի ճանապարհներով հոխորտախոսը հուլիս ամսի 20-ին (այն ժամանակ ամեն ինչի ավերում գուշակող շնաստղը ծագեց) Բուլղարիա մտավ, հաճախակի կրկնելով «Ո՞ պատրեսցէ գԱքաաբ»⁹⁶⁸ դարձվածքը, թե «Աստված է, թե սատանան մեկ է, նա քարշ է տալիս մարդուն նրա կամքից անկախ»: Նրա նախքան [Բուլղարիա] ոտք դնելը, իր մտերիմ ծառա Բյուղանդիոսը, հավիշտակելով կայսերական հանդերձանքը և 100 լիտր ոսկի, Մարկելլոսից Կրումի մոտ է փախչում: Շատերը նրա փախուստը նիկեփորի համար վատ նշան համարեցին: Առաջին երեք օրվա ընդհարումների արգյունքները նա իր համար հաջող համարեց, բայց դրանց պատճառը նա վերագրում էր ոչ թե աստծուն, այլ Ստավրակիոսի բախտին ու խելքին: Նա սպառնաց այն հրամանատարներին, որոնք գեմ էին [Բուլղարիա] ներխուժելուն: Նա հրամայեց անգթորեն կոտորել անասուններին, երեխաներին, անխտիր բոլորին, սպանված յուրայինների մարմինները թողեց անթաղ, նրա միակ մտահոգությունը դիակապուտությունն էր, նա կողպեց ու կնքեց Կրումի գանձատունը՝ սեփականը համարելով: Նա կտրեց ականջներն ու մարմնի այլ մասերը այն քրիստոնյաների, որոնք ձեռք էին տվել կապուտին, կրակի տվեց Կրումի, այսպես կոչված, ապարանքը⁹⁶⁹ և նա սաստիկ խեղճացած ասաց. «Ահա, հաղթեցիր, ցանկացածդ վերցրու և հեռացիր խաղաղությամբ»: Բայց խաղաղության թշնամին շրնդունեց դա, որի վրա Կրումը դայրա-

ցած փայտյա ամրություններով փակած երկրի մուտքերն ու ելքերը ամրացրեց: Նիկեփորը տեղեկանալով այդ մասին, ապշահար եղավ, չգիտեր ինչ քայլի դիմի: Իր մտերիմներին նա ասում էր կորստյան մասին, որ «եթե անդամ թևավոր դառնանք, ոչ ոք հույս չունենա, թե կպրծնի կործանումից»: Այդպիսին էր վիճակը երկու օր՝ հինգշաբթի և ուրբաթ: Շաբաթ գիշեր իրարանցումները և Նիկեփորին ու նրա մարդկանց շրջապատած դինված ամբոխի մասին տարածված լուրերը բոլորին հավասարակշռությունից հանեցին և երբ նախքան լուսանալը բարբարոսները խուժեցին Նիկեփորի և նրա մտերիմ մեծամեծների վրանների վրա, շարաշար խողխողեցին նրան⁹⁷⁰, ինչպես և Աետիոս պատրիկին, Պետրոս պատրիկին, Սիսիննիոս Տրիֆիլիոս պատրիկին, Թեոդոսիոս Սալիբարաս պատրիկին, ով շատ տանջեց ու վատություններ գործեց երանելի Իրենեին, էպարքոս պատրիկին⁹⁷¹, Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Ռոմանոս պատրիկին և բազում այլ պրոտոսպաթարների ու սպաթարների, տազմանների հրամանատարների, էքսկուբիտորների դոմեստիկոսին, կայսերական վիզլայի դրունգարին, Թրակիայի [բանակաթեմի] զորավարին, բանակաթեմերի բազում զորավարների, անթիվ զինվորների: Քրիստոնյաների ողջ ծաղիկը կոտորվեց, բոլոր զենքերը, կայսեր նշանակները կորան: Քրիստոնյաները թող մի անգամ էլ շտեմենն այդ օրվա ավելի քան ողբալի խայտառակությունը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա հուլիս ամսի 26-ին⁹⁷²: Կրումը Նիկեփորի գլուխը կտրեց և փայտի ծայրին բազում օրեր կախած պահեց՝ ի տես իր մոտ ժամանող այլազգիների և համոթմեր⁹⁷³: Այնուհետև գլխի ոսկրե մասը թողնելով և դրսից արծաթասպատելով, պարծանքով նրանով գինի էր հյուրասիրում [իր մոտ ժամանած] սկլավենների մեծամեծներին: Բազում [հոռմայեցիներ] մեկ օրում որբացան ու այրիացան, անդադրում ողբ տիրեց, միայն Նիկեփորի սպանությունը շատերի համար մխիթարություն դարձավ: Փրկվածներից և ոչ ոք չկարողացավ ճշգրիտ պատմել նրա սպանության մանրամասնությունները: Ոմանք պատմում են, որ երբ նա ընկավ, քրիստոնյաներն անգամ նրան հարվածեցին: Իսկ նրա կնաբարո ծառաները, որոնց հետ նա կենակցում էր, մի մասը ցանկապատի կրակի, իսկ մյուսը նրա հետ սրի զոհը դարձան: Քրիստոնյաները դժբախտություն չեն ունեցել նրա թագավորությունից ավելի դաժանը ճաշակելու: Իրենից առաջ թագավորած ազահ, անառակ. բարբարոսների պես դաժան բոլոր թագավորներին նա գերազանցեց: Այդ մասին փոքրիշատի գրելն անգամ մեզ համար շատ դժվար է, ապագա սերունդներին դա անհավատալի կթվա:

... Վերադարձնելու համար հարկավոր է ընդհանուր
Սխուլերի դոմեստիկոս Ստեփանոս պատրիկը Թեոկտիստոս
սի մասնակցությամբ Ստավրակիոսին կայսր հռչակեցին,
վերապրած ղինվորներին, հոր դեմ խոսեց, մի բան, որ
ուր եկավ: Անվնաս փրկվեց և Միքայել կուրապաղատը,
իր մտերիմների կաթոգին խնդրանքին իրեն կայսր հռչակեց
Նիկեփորին և Ստավրակիոսին տված երդումների պատճառով
Ստեփանոս դոմեստիկոսը հակադրվեց նրան՝ Ստավրակիոսին
ու մասին կասկած հայտնելով: Թեոկտիստոս մաղիստոս
կից էր Միքայելի թագավորելուն: Ստավրակիոսը առատ
ություն ունեցավ, նրա ազդրերն ու ոտքերը փայտացան
նդիոն բերեցին պատգարակով: Նիկեփոր պատրիարքը,
տրամադրված դեպի նա, նրան խորհուրդ էր տալիս
բարկությունը՝ ամոքելով իր հոր կողմից տուժածներին
լքի հարազատ ժառանգը պատասխանեց, թե երեք տաղա
ավելի տալ չի կարող: Այդ գումարը նրա հոր ապօրին
մասնիկն էր միայն: Հակառակ դրան, նա խոստացած
կատարել, հուսալով, թե կապրի: Իր մեջ կրելով հոր
ա ավելի հաճախակի էր անարգում Թեոկտիստոս մաղիստ
նոս դոմեստիկոսին, Միքայել կուրապաղատին: Նա մ
խորշում էր Պրոկոպիայից՝ հարազատ քրոջից, ավգուստ
ի դրդամբ իր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինե
Այդ թշվառական [Պրոկոպիան] լինելով անզավակ, հույ
իրենեի նման իշխանության սանձերը ձեռք գցել: Իսկ Ս
ապաքինվելու հույսը կտրած, ջանում էր թագավորությ
ալ, կամ էլ քրիստոնյաների արգեն ճաշակած շարիքների
արդել, իշխանությունը տալով դեմոսի ձեռքը: Դրանից
ո Նիկեփոր պատրիարքը, Թեոկտիստոս մագիստրոսը, Ստ
տիկոսը, Միքայել կուրապաղատը, իրենց մեծ թշնամանք
, ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի վերջին բ
ու: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին երեկոյան Ստավրակիոսը Ստ
տիկոսին կանչեց և հարգրեց. ինչպես պնել, ող կարող

խնդրեց այդ խոսակցության մասին ոչ ոք չիմանա: Իսկ [Ստեփանոսը] ճշմարտանման խոսքերով նրան օրորելով, ամբողջ գիշերվա ընթացքում ծածկած ձիարշավարանում կենտրոնացրեց տաղմանների վերապրած զինվորներին՝ իրենց հրամանատարներով հանդերձ, հենց այդ Միքայելին կայսր հռչակելու համար: Վաղ առավոտյան ողջ սենատը պալատ ժամանեց և նրան կայսր հռչակեց, ինչպես այդ մասին ստորև կասվի: Նիկեփոր պատրիարքը Միքայելից պահանջեց [իր] ուղղափառ հավատքի, ձեռքերը քրիստոնյաների արյամբ շներկելու, նաև հոգևորականությունն ու վանականությունը, մի խոսքով կղերր հալածանքի շենթարկելու մասին սեփական ձեռքով գրված փաստաթուղթ:

[A. M. 6304]

Աշխարհի արարչագործության 6304 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 804 թ.

Հռոմայեցիների Միքայել կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Մոհամմեդի 4-ամյա իշխանության 4-րդ տարին

Հռոմի Լեոն պապի 16-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 2-ին, հինգշաբթի օրը, 1-ին ժամին, ամենաբարեպաշտ Միքայել կուրապաղատը ձիարշավարանում ամբողջ սենատի և տաղմանների կողմից հռոմայեցիների կայսր հռչակվեց⁹⁷⁵: Ստավրակիոսը, լսելով նրա հռչակման մասին, անշափ պարսավեց պատրիարքին, ապա իր ազգական Սիմեոն վանականի ձեռքով տեղնուտեղը մաղերր խուղեց և վանականի սքեմ հագավ: Պատրիարքը Միքայել կայսեր և վերջինիս քոջ հետ պալատ գալով, Ստավրակիոսին պաղատում էին եղածի վրա շտխրի, քանզի իրենք այդ քայլին դիմեցին ոչ ինչ դավադրաբար, այլ նրա վերապրելու մասին հուսաբեկ եղած: Իսկ նա իր հորենական վատությունամբ գազազած, շընդունեց դա, ասելով նրան. «Նրանից լավ ընկեր դու չես գտնի»: Ցերեկվա 4-րդ ժամին Մեծ եկեղեցու բեմում ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի Միքայելը թագադրվեց և այդ առթիվ ընդհանուր բերկություն եղավ: [Միքայելը] պատրիարքին 50 լիտր ոսկի նվիրեց, իսկ կղերին⁹⁷⁶ 25: Լինելով մեծահոգի և անարծաթասեր մարդ, Նիկեփորի ընշաքաղցությունից տուժած բոլորի սիրտն առավ, նվերներով սիրաշահեց սենատն ու զինվորներին: Նույն ամսի 12-ին Պրոկոպիան Ավգուստեոնի տրիկլինում

ավգուստա թագադրվեց: Նա սենատին բազում նվերներ շնորհեց: Բանակաթեմերի Բուլղարիայում զոհված զինվորների այրիներին 5 տաղանդ ոսկի նվիրեց, Թեոփանոյին, Ստավրակիոսի միանձնուհի դարձած կնոջ, Նիկեփորի օրոք ողբալի վիճակում գտնվող նրա ազգականներին մեծ հարստություն նվիրաբերեց, վանքի վերածելու համար նրան մի գեղեցիկ տուն շնորհեց՝ «Հրեական» կոչվողը, ուր թաղվեց Ստավրակիոսը: Նա հարստացրեց բոլոր պատրիկներին ու սենատորներին, քահանայապետերին, քահանաներին ու վանականներին, զինվորներին ու աղքատներին՝ և՛ մայրաքաղաքում, և՛ բանակաթեմերում, մի քանի օրվա ընթացքում մեջտեղից վերացավ Նիկեփորի անափ արծաթասիրությունը, որը և նրա [Նիկեփորի] չարաչար կործանման պատճառ դարձավ: Միքայելն իր այդ լավագույն գծերի հետ միասին, նաև բարեպաշտ և ուղղափառագույն լինելով, տխրում էր, երբ որևէ հիմնավոր կամ անհիմն պատճառով բաժանվում էին սուրբ եկեղեցուց: Նա անդադար խնդրում էր սրբազնազույն պատրիարքին և կարող մարդկանց աջակցել հասարակաց անդորրն ապահովելու, այդ թվում և դժնդակ բանտերում արգելափակված Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսին, Պլատոնին և Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփին՝ Թեոդորոսի եղբոր: Նա ջանաց կապ հաստատել նրանց վանքի դեկավարների հետ, ինչ որ արեց: Բացի այդ, նա ֆրանկների թագավոր Կարուլոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ խաղաղության և իր որդի Թեոփիլակտոսի հետ խնամիանալու համար, իսկ սրբազնագույն պատրիարք Նիկեփորը Հռոմի սրբազնագույն Լևոն պապին⁹⁷⁷ ժողովական թղթեր հղեց: Նախկինում Նիկեփոր կայսրը թույլ չէր տալիս նրան այդ բանն անել: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին, հինգշաբթի օր, ամենախաղաղասեր Միքայել կայսրն իր որդի Թեոփիլակտոսին, ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի, Մեծ եկեղեցու բեմում կայսր թագադրեց, սուրբ սեղանին ընծայաբերեց թանկագին զարդեր՝ ոսկե, թանկագին քարերով ազուցված սկիհներ, նաև հին՝ ոսկով և ծիրանիով, փայլուն գործված, հրաշալի սրբապատկերներով զարդարված տետրավելներ⁹⁷⁸: Իսկ պատրիարքին նվիրեց 25 լիտր ոսկի, սրբազան կղերին՝ 100 լիտր, դրանով ճոխացրեց սուրբ տոնն⁹⁷⁹ ու որդու հռչակումը: Ամենաբարեպաշտ կայսրը աստվածային մեծ ջերմեռանդությամբ ու սրբազնագույն պատրիարքի և ուրիշ բարեպաշտների խորհրդով⁹⁸⁰ մղված, այժմ պավլիկյան կոչվող մանիքեցիներին, Փոյուգիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինզաններին մահապատիժ սահմանեց, բայց չարամիտ խորհրդականների միջամտությամբ, թե իբր նրանք կղզյան, իր որոշումն իրականացնելուց

կանգնեց, թեպետև այդ մոլորությամբ գերված մարդկանց համար
հնարին բան է ապաշխարելը: Խորհրդականները տգիտորեն քարո-
մ էին, թե հոգևորականի համար անթույլատրելի է մահապատիժ ա-
ջարկել ամբարիշտների համար, այդ հարցում նրանք իբր ամեն տե-
կետից ոտնահարած են լինում սուրբ գիրքը: Բայց չէ՞ որ ծայրագույն
աքյալ Պետրոսը մի ստի համար սպանեց Անանիային ու Սապփիրա-
⁹⁸¹, չէ՞ որ մեծ Պավզոսն աղաղակում է, թե «նման արարքներ զոր-
շները մահվան են արժանի»⁹⁸², և այն էլ լուկ մարմնական մեղքի
մար, էլ ինչպե՞ս հակադիր են սուրբ գրոց նրանք, ովքեր սրով փրո-
մ են հոգեկան ու մարմնական ամենայն աղտեղությամբ լի, դիվա-
շտ մարդկանց: Հակառակ բոլորին բարեպաշտ Միքայել կայսրն այ-
ամենայնիվ նրանցից շատերին կոտորեց⁹⁸³: Ստացած ծանր վերքից
ավրակիոսի մեջքը թարախակալեց, սաստիկ գարշահոտության պատ-
ռով ոչ ոք չէր կարողանում նրան մոտենալ: Ինդիկտիոնի 5-րդ տար-
հունվար ամսի 11-ին նա վախճանվեց, իբրև թե թագավորելով 2
իս ու 6 օր: Մայիս ամսի 14-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը արևի մեծ խա-
րում եղավ, որ երեքուկես ժամ տևեց, ժամը 8-ից մինչև ժամը 11-ը:
նիս ամսի 7-ին Միքայելը բուլղարների դեմ արշավեց: Պրոկոպիան
եկեցեց նրան մինչև Ցուրուլու⁹⁸⁴: Բուլղարների առաջնորդ Կրումը պա-
րմամբ գրավեց Դեբելտոսը⁹⁸⁵, որի [բնակչությունն] իր եպիսկոպո-
հետ միասին նրա կողմն անցան, նրանց նա վերաբնակեցրեց: Կայ-
սր խորհրդականների բազում շարամտության պատճառով [ղորքերը]
տկապես Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի, որոշեցին խռովության և ան-
րդությունների դիմել: Միքայելը նվերներով ու հորդորներով հան-
ստացրեց ու հանդարտեցրեց նրանց: Բուլղարները, իմանալով զոր-
րի խռովության, նրանց պատերազմից վախենալու, տաքսատիոնին⁹⁸⁶
ազանդվելու մասին, է՛լ ավելի ընդարձակեցին իրենց տիրապետու-
ունը Թրակիայի և Մակեդոնիայի վրա: Այն ժամանակ էր, որ քրիս-
նյաները Անքիալոսն ու Բերիան թողեցին ու փախան, երբ իրենց ոչ
չէր հալածում, ապա և Նիկեան⁹⁸⁷ ու Պրոբատոն բերդը և մի քանի
լ ամրություններ, նմանապես Ֆիլիպպուպոլիսն ու Ֆիլիպպեն⁹⁸⁸,
որիմոնում հաստատված վերաբնակներն առիթից օգտվելով փախա-
րադարձան իրենց տեղերը: Այդ բոլորը Նիկեփորի խելացնորությունը
սրազանող աստծո ցասումն էր, որի պատճառով իր երևակայական
չողությունները, որոնցով նա պարծենում էր, արագորեն փուլ եկան:
կողմ թողած շատերի շարափառությունը, պավլիկյանների, աթին-

ությունների մասին), [անհավատները] սուրբ ու նվիր
ների և վանական սքեմի դեմ էին հանդես գալիս, երան
տծուն խորշելի երիցս թշվառական Կոստանդին⁹⁹⁰, որպե
ին հաղթողի, մի բան, որ թշվառ ամբարիշտները հա
ստանդնի բարեպաշտ լինելու ապացույց: Նրանք պատ
ն հարձակվել մայրաքաղաքի վրա, տիեզերական ժողովո
ուղղափառ հավատքը, ցանկանում, հոգով կույրերը, կո
րծրացնել, ապրել առանց աստծո: Նրանք վճռեցին գիշերո
կղղում⁹⁹¹ բանտարկված աստվածամարտ Կոստանդնի ո
ատել և բանակ բերել: Բայց Տերը նշավակեց նրանց, ի
յուն ուղղափառության ոտքի հանելով ամենաբարեպաշ
: Նա անկեղծորեն հավատքի մասին պետք եղածն ասելո
ն, մայրաքաղաք վերադարձավ: Նա խոհեմորեն խոսվա
տերին թեթև պատիժներով ահաբեկեց, իսկ Կոստանդն
ին Աֆուսիա⁹⁹² աքսորեց: Կախարդ Նիկոլայոս Հեռսակ
ի սուտանուն անապատականի, որ մեծ եռանդ ցուցաբերել
ու անպատվել ամենասուրբ աստվածածնի պատկերը,
և հոգով մեռյալը, այժմ նաև մարմսական մահվան ար
րա համախոհ Նիկոլայոսը, որ ապաշխարելու խոսք էր
ներկայությամբ ծանակեց և ստիպեց խոստովանել իր
նց հետո վանք ուղարկեց, որպեսզի նա հսկողության տ
գնավրայում նա դորքի հետ հանդիպում ունեցավ և բա
աստվածահաճո ու բարեպաշտ դավանանքը: Նա բռնա
սնների ունեցվածքը և Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զո
³ միջոցով նրանց աքսորեց: Ինդիկտի.ոնի 5-րդ տարվա օ
թեբիթը⁹⁹⁴ քրիստոնյաների դեմ արշավեց: Նրան մարտ տ
Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը, որ երկու
րի քաջեց, ձեռք բերեց ձիեր ու զենք: Ահարոնի ավադ որ
դր, որի ձեռքում էր գտնվում ազգի իշխանությունը,
աստանում բախվեց իր եղբոր՝ Աբդալայի հետ, տանու
շելով Բաղդադ, տիրեց քաղաքին: Դամասկոսը գրավեց
առաջին [տեղ] երկուսն էլ: Նա ևս չէր կարողանում հասնել

[A. M. 6305]

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6305 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 805 թ.

[Հոռոմայեցիների Միքայել կայսեր] 2-րդ տարին

[Հոռոմի Ատոն պապի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկիոսի պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի բուլղարների առաջնորդ Կրումը դեսպան Դարգամիրի միջոցով դարձյալ դիմեց Միքայել կայսեր խաղաղութեան հարցով, ջանալով [վերականգնել] Թեոդոսիոս Ադրամիտինոսի և պատրիարք Գերմանոսի կողմից այն ժամանակվա Բուլղարիայի տեր Կորմեսիոսի հետ կնքված հաշտութեան պայմանագիրը⁹⁵, որի համաձայն սահմանն ըսկրսվում էր Թրակիայի Մելեոնեից⁹⁶, [կայսրությունը Բուլղարիային] վճարում էր 30 լիտր ոսկու արժողութեամբ հանդերձներ և կարմիր կաշիներ, նախատեսում երկու կողմի փախստականների փոխադարձ վերադարձում, նույնիսկ եթե նրանք դավադրություն են նյութել պետության դեմ, պահանջվում էր, որ երկու երկրներում էլ առևտուր անող վաճառականները ունենան սիգիլլիոններով ու կնիքներով հաստատված փաստաթղթեր, հակառակ դեպքում նրանց ունեցվածքը գրավել ու պետականացնել: Կրումը կայսեր սպառնալիքներ էլ դրեց, որ «եթե շտապես հաշտություն կնքել, մեղքը վզից, ես կհարձակվեմ Մեսեմբրիայի վրա»: Կայսրը, ծանոթանալով պայմաններին, վատ խորհրդականների դրդմամբ մերժեց հաշտությունը: Խորհրդականները կեղծ բարեպաշտությամբ, բայց իրականում տգիտությամբ, ի վնաս պետության, ասում էին, թե չպետք է փախստականներին վերադարձնել, իրենց ասածը հաստատում էին ավետարանում գրի առնված Տիրոջ խոսքերով. թե «Որ գայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»⁹⁷: Հոկտեմբեր ամսի կեսերին Կրումը արշավեց Մեսեմբրիայի վրա, բաբաններով ու քաղաքավեր մեքենաներով, որոնց պատրաստելու եղանակն իմանալու պատճառը քրիստոնեությունը վերացնող Նիկեոսիոսն եղավ: Նա քրիստոնեությունն ընդունած մեխանիկայի մեջ շատ հմուտ մի արաբի էր ղինվորադրել և հաստատել Ադրիանուպոլսում, բայց նրան ոչ մի արժանի հատուցում կամ բարերարություն չէր կատարել, ընդհակառակը, նրա ոռճիկն էր կրճատել, և երբ նա բողոքել էր՝ սաստիկ գանահարել: Դրա վրա նա դազադած բուլղարների մոտ փախավ և նրանց սովորեցրեց բաբան կառուցելու արվեստը: Կրումը պաշարեց և պաշտպանների մեծ տխմարության պատճառով ամբողջ ամսվա ընթացքում չհանդիպելով որևէ

մադրության, առավ ան: Կայսրը նոյնմբեր ամսի 1-ին ստիպված
տ հրավիրեց պատրիարքին՝ խաղաղության շուրջ խորհրդակցե
րկա էին նաև Նիկիայի, Կյուղիկոսի մետրոպոլիտները, ինչպես և խ
րդականները՝ Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ: Պատրիար
մետրոպոլիտներն ու կայսրը կողմնակից էին հաշտության, բայց պ
որհրդականները, Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ դեմ
ան: Նրանք պնդում էին, թե «չպետք է հաշտություն կնքել աստ
ային պատգամի վերացման գնով, չէ՛ որ Տերն ասաց. «Որ դայ առ
հանից արտաքս»: Նրանք շղիտեին ոչ իրենց ասածը, ոչ էլ թե իր
նդումներն ինչին են վերաբերում: Նախ և առաջ նրանցից և ոչ ոք
ողմը չի անցնում, իսկ իրենց արքունիքում եղած մեր մարդկանց մ
ք, որ մատնեցինք: Եթե [բուլղարների] հետ մենք խաղաղութ
նք ապրեինք, ապա կփրկեինք նրանց: Երկրորդ, թեկուզև
սնի հողի էլ անցել են մեր կողմը, մենք պետք էր ա
տ շատերի ու հայրենակիցների փրկության մասին մտածենք,
ն անորոշ ու վերացական բաներով օրորվենք: Աստծուն ավելի հա
է շատերի փրկությունը, քան թե քչերի, փոքր օղուտի համար
աս կրելը ամենամեծ տխմարությունն է: «Իսկ եթէ ոք իւրոց և
սուանդ ընտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի հաւատոցն ուրացեա
չար ևս քան զանհաւատսն է»¹⁰⁸ ասում է Պողոս առաքյալը, էլ
նաց ասույթը, թե «Ես խաղաղարար էի խաղաղությունն ատեցողն
ետ»⁹⁹: Բայց դուցե նրանք Պողոսից ու Դավթից էլ ավելի իմաստ
ու: Այժմ ո՛վ է երիցս երանելի Գերմանոսից ավելի իմաստուն: Գ
վերիչ մտայնությամբ խաղաղության դործը տապալող շար խոր
ականները: Ինչպես ասվեց, ալդ բանը տեղի ունեցավ նոյնմբեր
ի 1-ին, իսկ նույն ամսի 4-ին դիսավոր աստղ երևաց, երկու, ի
հացած մահիկների ձևով, որոնք այնուհետև բաժանվեցին իրարի
արբեր ձևեր ընդունեցին, մինչև իսկ անգլուխ մարդու: Հաջորդ
եո հասավ Մեսեմբրիայի առման մասին ողբալի լուրը: Իոլորին
ուղ պատեց՝ ավելի մեծ փորձանքներ ակնկալելով: Թշնամիները
մբրիան գտնելով մարդկանց ապրելու համար անհրաժեշտ բ
արադաներով լի, Դեբելտոսի հետ տիրացան նրան: Նրանք քաղա
տան պղնձե 36 սիֆոն¹⁰⁰, նրանցով արձակվող բաղում հեղուկ կր
ատ ոսկի և արծաթ: Նույն տարին Պաղեստինի ու Ասորիքի բաղ
իվ քրիստոնյաներ, վտնականներ ու աշխարհականներ, արաբն
աստիկ հալածանքներից խուսափելով, փախան ու ապաստանե

րազմի փորձ շունեցող իր խորհրդականների դատարկ խոսքերին, թե թշնամին չի հանդգնի հարձակվել սեփական երկրում գտնվող կայսեր վրա: Պարենի պակաս զգացող և հարձակումներով ու հափշտակութամբ պարապող ազգակից զինվորները տեղացիների համար ավելի մեծ փորձանք էին, քան բարբարոսների արշավանքները: Հունիս ամսի սկիզբներին բուլղարների առաջնորդ Կրումը, ենթադրելով, որ քրիստոնյաները շատ շատ են, իր զորքերով ոտքի ելավ: Նա բանակեց Վերսինիկիայում, կայսերական զորքից 30 մղոն հեռավորության վրա: Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկը, Մակեդոնիայի զորավար Հովհաննես պատրիկը՝ մականունը Ապլակես, նրանց դեմ կովի դուրս գալու մեծ եռանդ հանդես բերեցին, բայց շարամիտ խորհրդականների դրդամամբ կայսրը թույլ շտվեց: Իսկ [Կոստանդնուպոլսում] այն պահին, երբ քաղաքի բնակչությունը պատրիարքի գլխավորությամբ սուրբ Առաքելոց եկեղեցում պատարագ էր մատուցում, ամբոխի խռնված լինելու պատճառով աչքից հեռու մնացած աստվածատյաց Կոստանդնի¹⁰⁰⁵ հերձվածի կողմնակիցներից ամբարիշտ ոմանք ջարդում են կայսերական գերեզմանատան դարբասը և ինչ-որ դրդյուն անելով, բացում այն, իբրև թե աստվածային հրաշքով: Մտնելով ներս, նրանք այդ ստահակի դամբանի վրա ծնկաչոք կոչում են հասնի օգնության, նրան, և ոչ աստծուն, ասելով. «Ելի՛ր, փրկի՛ր կործանվող պետությունը»: Նրանք լուր տարածեցին, որ նա, դեբրի հետ տարտարոսում բնակվողը, իբր ձի հեծած վեր է կացել՝ և գնում է բուլղաղների դեմ պատերազմի¹⁰⁰⁶: Քաղաքի էպարքոսը ձերբակալեց նրանց, նրանք սկզբում ստախոսեցին, թե իբր գերեզմանատան դարբասը աստվածուստ, ինքնաբերաբար բացվեց, բայց երբ կանգնեցին էպարքոսի ատյանի առջև վկայություն տալու, պատուհասվելու վախի տակ հայտնեցին դարբասը ջարդելու մասին: էպարքոսը նրանց ըստ արժանվույն բրածեծ անելուց հետո, քաղաքով մեկ ծանակեց, պարտագրելով բարձրաձայն ասել իրենց պատժելու պատճառը: Ամենայն չարյաց գտիչ սատանան զինվորներին այնպես էր դայեկել, որ նրանք փորձության պատճառը ոչ թե իրենց մեղքերը համարեն, այլ ուղղափառ ու հայրենավանդ դավանանքը, վանականների սուրբ սքեմը, աստվածային իմաստասիրության ուսուցանումը: Հայհոյիչներից շատերը անունով էին քրիստոնյա, իրականում նրանք պավլիկյաններ էին, որոնք ի վիճակի չլինելով իրենց պիղծ հայացքները հրապարակ հանել, նման քայլերի էին դիմում՝ տխմարներին խաբելու համար: Նրանք երանի էին տալիս հրեամիտ Կոստանդնին, համարելով մարզարե և հաղթող, ընդունում նրա շարափառությունը՝ ի տապալումն

մեր Տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի մարմնացյալ տնօրինության: Հունիս ամսի 22-ին հռոմայեցիներն ու բուլղարները Ադրիանուպոլսից ոչ հեռու բախվում են միմյանց: Քրիստոնյաները ռազմավարական կոպիտ սխալ թույլ տալու պատճառով թշնամիներն այնքան գերազանցեցին, որ հռոմայեցիները դեռ առաջին ընդհարման շմասնակցած, գլխովին փախուստի դիմեցին, այն աստիճան, որ Կրումն ապշահար կարծեց, թե կատարվածը ռազմագիտական խորամանկություն է և միառժամանակ թույլ չէր տալիս իր զինվորներին փախստականներին հետապնդել: Բայց երբ տեսավ, որ նրանք սանձակոտոր փախուստի են դիմում, հետապնդեց և մեծաթիվ զորք կոտորեց: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև հռոմայեցիների տուլգոնը: Կայսրը, փախչելով քաղաք, անիծելով զինվորներին ու նրանց հրամանատարներին, երդվեց հրաժարվել գահից: Նա դիմեց Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին, որին համարում էր բարեպաշտ, քաջ և կայսերական իշխանությանը տիրելու միանգամայն արժանի մարդ: Երբ Լևոնը կտրականապես հրաժարվեց, կայսրը նրան հանձնելով բանակաթեմային զորքերի հրամանատարությունը, հունիս ամսի 24-ին եկավ մայրաքաղաք, որոշած լինելով հրաժարվել իշխանությունից և մի ուրիշին կայսր հռչակել, մի բան, որին դեմ էին դուրս գալիս իր կիսն ու իշխանության մոտիկ կանգնած մարդիկ: Սըրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը այնպիսի ելք էր որոնում, որպեսզի ով էլ գահ բարձրանար, Միքայելի և նրա երեխաների կյանքին վտանգ չսպառնար: Զորավարներն ու զորքերը, իմանալով, որ կայսրը քաղաք է փախել, նրա թագավորելուց հույսը կտրած, խորհուրդ արեցին ու Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին դիմեցին, խնդրելով սատար կանգնի ժողովրդին և պաշտպան՝ քրիստոնյաների պետության: Սկզբում նա կտրականապես մերժեց, գիտակցելով բեռի ծանրությունը, նաև աչքի առաջ ունենալով բարբարոսների հարձակումների անտանելիությունը. բացի այդ, նա չէր ուզում խախտած լինել կայսրերի հանդեպ ունեցած իր հավատարմությունն ու աննենգությունը: Բայց երբ տեսավ, որ թըշնամին սլանում է դեպի քաղաք, Նիկեփոր պատրիարքին իր ուղղափառությունը հաստատող գրավոր վկայություն ներկայացնելով, խնդրեց նրա օրհնությունն ու համաձայնությունը՝ իշխանությունն ստանալու համար: Հասնելով քաղաքի առջև գտնվող տրիբունալիոնը, նա զորավարների ու զորքերի կողմից հռոմայեցիների օրինական կայսր հռչակվեց: Կեսօրին խարսիոսի դռնից նա ոտք դրեց Կոստանդնուպոլիս, ապա մուտք գործեց պալատ: Միքայելը, լսելով նրա կայսր հռչակվելու մասին, Պրոկոպիայի և իրենց երեխաների հետ շտապեց Փարոսի աղոթա-

րանը: Խուզելով իրենց մազերը, նրանք վանականի սքեմ հագան՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հուլիս ամսի 11-ին, երկուշաբթի օր: Հաջորդ օրը Լևոնը Մեծ եկեղեցու բեմում Նիկեփոր պատրիարքի կողմից թագագրվելուց հետո, հրաման տվեց օր ու գիշեր հսկողության մեջ պահել քաղաքի պարիսպները, իսկ ինքն անձամբ շրջում էր քաղաքով մեկ, բոլորին ոտքի հանում, հուսադրում, ասելով, որ աստված ամենաանբիծ աստվածածնի և բոլոր սրբերի միջնորդությամբ, շուտով հրաշք է գործելու, հակառակ մեր բազում մեղքերի ամենևին չի թողնելու ծաղր ու ծանակ լինենք: Իսկ այն նոր Սենեքերիմ¹⁰⁰⁷ կրումը, տարած հաղթանակից փքված, թողնելով եղբոր սեփական զորքով պաշարելու Ադրիանուպոլիսը, ինքը Լևոնի ինքնակալության 6-րդ օրը հետևակազորով ու հեծելազորով մայրաքաղաքի վրա շարժվեց: Նա պարիսպների առաջով շրջում էր Վլախեսոնայից մինչև Ոսկե դուռը, ցուցադրելով իր ուժը: Ոսկե գոան ծովահայաց մարգագետնում նա պիղծ ու դիվային զոհաբերություններ կատարեց, կայսրից պահանջեց յո նիզակը խրի Ոսկե դռան վրա, բայց մերժում ստանալով, իր վրսնը վերադարձավ: Նա ապշեց քաղաքի պարիսպների վեհության, կայսեր զորքի կարգապահության վրա, և համոզվելով, որ պաշարմամբ հաջողության չի հասնի, որոշեց հաշտություն կնքել և փորձեց բանակցությունների դիմել: Կայսրը հարմար առիթից օգտվելով, ուզեց նրա դեմ որոգայթ լարել, բայց մեր բազում մեղքերի, ինչպես և իր սպասավորների ապիկարության պատճառով չկարողացավ այդ հաղթանշանը ձեռք գցել: Ճիշտ է, կրումին հարված հասցրին, բայց ոչ մահացու, որի վրա ոճրագործը գազազած, սուրբ Մամաս ասպատակիչ հրոսակներ ուղարկեց, կրակի տվեց այնտեղի ապարանքը, սայլերի վրա բարձեց ձիարշավարանի պղնձե առյուծը, հիգրիոնի արջն ու վիշապը, ընտիր մարմարիոններ ու հեռացավ, [ճանապարհին] պաշարմամբ գրավելով Ադրիանուպոլիսը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Խ Թ Յ Ո Խ Ն Ն Ե Ր

1. Ագրոսի վանքի մասին տե՛ս Առաջարանում, էջ VII:
2. Հոռոմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոս (284—305):
3. Միքայել I Ռանգարե (811—813):
4. Թեոփանեսի օգտագործած ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Առաջարանում, էջ XII—XIII:
5. Կեորգիոս Սինկելլոսը, VII դ. վերջի և IX դ. սկզբի բյուզանդական մատենագիրը՝ Իրել է «Ժամանակագրություն» աշխարհի արարչագործությունից մինչև Դիոկլետիանոս կայսրը (284): Նրա երկը պահպանվել է: Տե՛ս *Georgius Syncellus et Nicephorus CP. Ex recensione Guilielmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae, 1829.
6. Տարասիոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսի (784—806):
7. «Սինկելլոս» բառացի նշանակում է «խցակից», նույն խցում ապրող: Նա պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր: Նրա հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը:
8. Թեոփանեսի Առաջարանի մասին հատուկ տե՛ս *Чучуров*, К проблеме, էջ 206 և հտ.:
9. Փոկաս կայսր (602—610): Ծագումով կապագոզվացի էր:
10. Խոսրով II Ապրվեզ (590—628):
11. Կիրիակոս պատրիարք (595—606):
12. Իսահակ (կամ Հեսիթիոս) պատրիարք (601—609):
13. Եվլոգիոս պատրիարք (581—608):
14. Անաստասիոս Բ պատրիարք (599—609):
15. Ինգիլտիոնի՝ 15-ամյա շրջանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 230:
16. Այսինքն՝ Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեր շրնգրկած մասում:
17. Մավրիկիոս (հայկական աղբյուրներում՝ Մօրիկ, Մուրիկ) կայսրը (582—602), որին որոշ հեղինակներ (Կ. Տեր Սահակյան, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հտ. Ա, էջ 25—125, *Adontz*, Les legendes, p. 123—133; *Grégoire*, Maurice le Marcioniste, p. 395—396; *Grousset*, Histoire, p. 247) համարում են հայազգի: Հայկական աղբյուրներից Մավրիկիոսի ծագումով հայ լինելու ավանդությունները հիշատակում են Կեղծ Շապուհ Բագրատունին (*Псевдо-Иванъ Багратуику*, стр. 47—49), որը նրան անեցի է համարում, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (էջ 141), որի համաձայն նա օջականցի էր, և Կիրակոս Գանձակեցին («Պատմութիւն հայոց», էջ 46), որի ասելով կայսրն էր «Ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և ալլթ՝ թէ ի Տարօնոյ», մի այլ տեղում՝ «Կէսք ասեն ղնա յԱրփսուս գեղջէ Կապաղովկացոց» (էջ 50): Ինչպես տեսնում ենք, միայն Գանձակեցին է ճիշտ նշում նրա ծննդավայրը՝ Կապաղովկայի Արաբիսոս քաղաքը (աղբյուր ունենալով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը»): Այս ավանդությունները ուշ շրջանից են գալիս:

ժամանակագրական տեսակետից ամենամոտիկ Սեբեոսը ոչ մի խոսք չի ասում Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Ժամանակակից ասորի պատմիչ Հովհան Եփեսացին, Քեոփիլակոս Սիմոկատտան նույնպես գաղափար չունեն Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Մավրիկիոսին անձնապես ծանոթ եվագրիոսը (*Evagrii Historia*, col. 2832) նրան համարում է հոմայեցի, ծննդավայր նշելով Կապադովկիայի Արարիսոս քաղաքը, իսկ լատին պատմիչ Պողոս Սարկավազը՝ հույն, առաջին հույն կայսրը բյուզանդական գահի վրա (*Pauli Diaconi Historia*, p. 100): Այսպիսով Մավրիկիոսին ժամանակակից և ոչ մի պատմիչ նրան հայ չի համարում: Այդ վարկածը հանդես է գալիս ավելի ուշ: IX դ. բյուզանդական պատմիչ Գեորգ Վանականը նրան հայ է համարում (*Georgii Monachi Chronicon*, t. II, p. 656, 662): Նույն բանն է ասում նաև XIII դ. հեղինակ Յոհիլը (*Μετὰ Τιβερίον ἐβασίλευσε Μασριχίος, Ἀρμενίος: Ioelis Chronographia*, p. 45):

Նշենք այստեղ, որ Մավրիկիոսի ընտանիքի բազմաթիվ անդամներից և ոչ մեկը չէր կրում հայկական անուն: Այսպիսով միակ հավանականը Պ. Իուրբերի տված բացատրությունն է: Արարիսոս քաղաքը գտնվում էր Կապադովկիայում, որն աշխարհագրական առումով Հայաստան էր կոչվում: Հիերոկլեսի Սինեկղեմոսում (IX դ.) ցույց է տրված, որ Երկրորդ Հայքում են գտնվում հետևյալ քաղաքները. Մելիտինե, Արկա, Արարիսոս, Կուկուսոս, Կոմանա և Արիարաթիա: (*Hieroclis Synecdemos*, p. 38: Հմմտ. Նեղոսի Դորսապատոսի Կարգագրութիւն, էջ 30. Տե՛ս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 69. «Իսկ գԿապադովկիայի, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ և Երկրորդ Հայք նախ անուանիր»): Աղբյուրներում սովորական բան է, երբ մի երկրի վարչական-աշխարհագրական անունը տարածվում է նաև այդ տարածքի վրա բնակվող բնակչության վրա: Մավրիկիոսը, ամենայն հավանականութամբ, ծագումով հոմայեցի էր, բայց ձևվել էր Կապադովկիայում հաստատված և հունախոս դարձած ընտանիքում (*Goubert, Maurice. Նույնի. Byzance*, t. I):

18. Տրիբունալիոնի Կամպոսը (*Campus tribunalis*), այսինքն գործերի հավաքատեղի: Գտնվում էր Հերզոմոնում, ժամանակակից Բաբրբեյոյի (հնում՝ Մաբրբեյոյ) արևելքում: Կայսրերի հռչակման վայրն էր (*Janin, Const. byz.*, p. 412): Հետաքրքրական է նշել, որ Մավրիկիոսը, թեև իր իշխանության օրոք ատելի էր և՛ «ուղղափառների», և՛ միարնականների շրջանում, իր նահատակությունից հետո «ուղղափառ» և հակորիկ եկեղեցիների կողմից սրբացվեց (հիշատակը նշվում է նոյեմբերի 28-ին. (*Στράτος, Το Βυζάντιον, Α΄, σελ. 44, 133*): Մավրիկիոսն ուներ ինն երեխա՝ վեց տղա և երեք աղջիկ: Նրանց անուններն էին՝ Քեոդոսիոս, Տիրբերիոս, Պետրոս, Պավղոս, Հուստինոս, Հուստինիանոս, Անաստասիա, Քեոկտիստե և Կլեոպատտա (*Chronicon Paschale*, vol. I, p. 693): Մահապատժի ենթարկվեցին Տիրբերիոսը, Պետրոսը, Հուստինոսը և Հուստինիանոսը (նույն տեղում, էջ 694):

19. Քեոփանեսը և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքային կոչում է *βασιλεύς* — թագավոր: Ելնելով հայկական ավանդությունից, մենք «կայսր» ենք կոչելու բյուզանդական *βασιλεύς*-ին, իսկ պարսից թագավորին՝ արքա: Նշենք, որ բյուզանդական վեհապետները պաշտոնապես *βασιλεύς* տիտղոսը ստացան 629 թ.: Տե՛ս *Ostrogorsky, Autokrator*, S. 98—99 (apud *DAI*, II, p. 9):

20. Այդ մասին գիտե և Սեբեոսը. «Եւ էր որդի մի կայսերն Մարկայ, անուն նորա Քէոդոս: Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր, եթէ ղերծաւ Քէոդոս և գնաց առ թագաւորն Պարսից» (*Սեբեոս, էջ 106*): Երբ Փոկասի դեմ ապրս-

տամբեց նշանավոր զորավար ներսեսը, ապա նա պարսից արքա Խոսրովի մոտ մի երիտասարդ ուղարկեց՝ «զարդարեալ թագաւորական հանդերձիւ...» ասելով. «Պա է որդի թագաւորին Մարկայ, Թէոդոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն», որպէս և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107): Խոսրովը հիշյալ անձնավորութիւնն օգտագործեց հետագայում: Նա Հերակլիոսի թագավորութեան սկզբում, դիմելով բյուզանդական կայսեր ասաց. «Ես զԹէոդոս զորդին Մարկայ նստուցի թագաւոր» (Սեբեոս, էջ 113): Երբ 608 թ. պարսիկները պաշարեցին Կարինը, հիշյալ Թեոդոսը դիմելով քաղաքի բնակիչներին, ասաց. «Ես եմ... թագաւորն ձեր», որի վրա Կարնո բնակիչները նրա առջև բացեցին քաղաքի դռները (Սեբեոս, էջ 111):

21. Բյուզանդական կայսրերը պաշտոնապես իրենց կոչեցին «Հռոմայեցիների թագավոր» (βασιλεὺς Ῥωμαίων), իսկ պետութիւնը՝ «Հռոմայեցիների թագավորութիւն» (Ῥωμαίων βασιλεία) 812 թ. ընդգծելու համար բյուզանդական կայսեր գերազանցութիւնը՝ ֆրանկների թագավորի հանդեպ, որի «ֆրանկների թագավոր» (βασιλεὺς τῶν Φραγγῶν) տիտղոսը Բյուզանդիան ճանաչեց հենց այդ թվականին: *Sb' u* DA1, II, p. 9—10:

22. Այլ աղբյուրների համաձայն, այս դեսպանը կոչվում էր Լիլիոս: Նա էր Մավրիկիոսին և նրա որդիներին ձերբակալողն ու մահապատժի ենթարկողը:

23. Այսինքն՝ Մավրիկիոսի կնոջ:

24. Երրորդ դարից սկսած Ավգուստալիոս (*praeiectus Augustalis*) էր կոչվում Եգիպտոսի փոխարքան:

25. Զշիթթել Հուստինիանոս I-ի ժամանակ անուն հանած Նարսես ներքինու հետ: Զինվորական ասպարեզ իչավ դեռևս Հուստինոս II-ի ժամանակ: Տիրերիոս կայսեր օրոք ապագա կայսր Մավրիկիոսի փոխզորավարն էր և դեռ այն ժամանակ աչքի էր ընկել պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում: Հավանաբար Հայաստանում կարևոր պաշտոն էր վարում, քանզի 595 թ. Մավրիկիոսի ժամանակ, զորավար Ֆիլիպպիկոսը նամակ է գրում Հերակլիոսին (ապագա նույնանուն կայսեր հոր) իր զորքերով «գնա Հայաստան, Նաբսեսի մոտ» (*eis Ἀρμενίαν παραγγεσθαι προς Ναρσῆν. Theoph. Chron., I, p. 279*): Վահրամ Զուբինի ապստամբութեան ճնշմանն էլ (591) Նարսեսը, ստրատելատ Հովհաննես Մուստակոնի հետ մեծ դեր է խաղացել: Նարսեսը 6000 ապստամբների հանձնել է Խոսրով արքային և նրան գահի վրա հաստատելուց հետո ասել է. «Հիշի՛ր, Խոսրով, այս օրը, հռոմայեցիներն են քեզ շնորհել թագավորութիւնը» (նույն տեղում, էջ 267):

Նարսես զորավարի ապստամբութեան մասին տե՛ս և Սեբեոսի երկում. «Եւ յԱսորւոց կողմանէ ապստամբեալ Ներսէս զաւրավար ի Միջագետս Ասորւոց, և հանդերձ զաւրու իւրով մտեալ բռնանայ յՈւրհայ քաղաքի» (Սեբեոս, էջ 106): Պատմիչը տալիս է բազում կարևոր մանրամասնութիւններ: Նրա ասելով Խոսրովը՝ «Նարայից գալիս է Եդեսիա՝ ընդդեմ ներսեսին պաշարած Փոկասի բյուզանդական զորքերի, ջարդում ու փախուստի մատնում նրանց: Պաշարյալները բացում են քաղաքի դարբասները սլարսից արքայի առջև: Ահա սրանից հետո Խոսրովը երկրորդ անգամ գնում է Նարա, տարի ու կես պաշարում այն և գրավում: Սակայն այգ միջոցին բյուզանդական մի այլ զորք հարձակվում է Եդեսիայի վրա, գրավում քաղաքը և ըստ հայ պատմիչի «կալեալ զՆերսէս սպանին և արին հեղին» (Սեբեոս,

էջ 107): Թեոփանեսի ասելով նարսեսը փախավ Հիերապոլիս, ապա խարվելով եկավ Կոստանդնուպոլիս, ուր և մահապատժի ենթարկվեց (տե՛ս և ծանոթ. 39),

Ավելորդ չէ նշել, որ ըստ Ղ. Ալիշանի, ներսեսը ծաղումով Կամսարական էր (Ալիշան, Շիրակ, էջ 5):

26. «Մագիստրոս» պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաձին» էջ 217: Այստեղ Թեոփանեսը Դոմենցիոլոսին համարում է Փոկասի եղբայր, մի քիչ հետո խոսում է «զարմիկ» Դոմենցիոլոսի մասին: Հավանաբար տարբեր անձնավորություններ են:
27. «էքսկուրսիտորների կոմես»-ի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաձին» էջ 299—300, 310:
28. Կայսրերը սովորություն ունեին նշանավոր ղեպքերի առիթով ժողովրդին դրամ բաշխել: Այդ բանը կոչվում էր $\sigma\tau\alpha\text{-}\epsilon\iota\alpha$, հյուպատոսություն, քանզի հին Հռոմում հյուպատոս (կոնսուլ) հռչակվելու առթիվ նրանք ժողովրդին դրամ էին գցում: Այդ սովորությունն անցավ Բյուզանդիա և կայսրերը գահ բարձրանալու կամ այլ երևելի մարդիկ տիտղոս ստանալու առթիվ նույն բանն էին անում:
29. Կոստանտինե (Թելլա դե Մաուզելաթ): Հին քաղաք Միչագետքում, Դարայից 75 կմ արևմուտք: Նրա ավերակ դարձած պարիսպները վերականգնել էր Հուստինիանոս I-ը: Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177:
30. Բնագրում՝ $\chi\tau\gamma\acute{\alpha}\nu\sigma\epsilon$: Խոսքը ավարների ցեղապետի մասին է: Բյուզանդական կառավարությունը երկիրն այդ բարբարոսների հարձակումներից զերծ պահելու համար տարեկան որոշակի գումար էր վճարում նրանց: Սերբոսը նրան անվանում է «Մեծն խաբան», «արքայ կողմանցն հիւսիսոյ» (Սեբեոս, էջ 104):
31. Բնագրում՝ $\pi\acute{\alpha}\chi\tau\alpha$: Բառը շենք թարգմանում, քանզի հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում (տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Սրբելի, Երևան, 1966, էջ 38): Այն ունի լատինական ծագում (pactum) և նշանակում է պայմանագիր, պայման, կարգադրություն, նաև հարկ: Պակտի մասին տե՛ս Բարսիկյան. Հարկերի մասին, էջ 168—173:
32. Սահմանամերձ նշանավոր քաղաք-ամրոց: Գտնվում էր պարսից սահմանամերձ Մծրին քաղաքի դիմաց և կառուցվել էր Անաստասիոս կայսեր կողմից: Բյուզանդիայի համար ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ուներ: Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով «եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեիրաց կանղնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ամբողջ պետությունը»: «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 167—168:
33. Կոչվում էր նաև Մենրիչ (Մամրիչ): Հնադույն քաղաք Ասորիքի հյուսիսարևելյան՝ Եփրատից մինչև Ամանոս լեռը ձգվող և հնում Կյուրեստիկե կոչվող մասում, Եփրատի աջ ափից ոչ հեռու Անտիոքից Եղեսիա տանող ճանապարհի վրա: Սկզբնական շրջանում կոչվում էր Բամբյուկե, Հիերապոլիս կոչվեց Սելևկոս թագավորի կողմից: III դարում դարձավ հռոմեական Եփրատ պրովինցիայի կենտրոնը և Ասորիքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Հիերապոլիս ավերակները գտնվում են Հալեպի մոտ, ժամանակակից Մանրիչ գյուղում:
34. Բնագրում՝ Αρζαγου , ասորերեն հարգամ, այժմ՝ Թելլ հարգեմ՝ Մերդինից հարավ-արևմուտք:
Ջոնգոնս (պրակ. Zengoi),

36. Կուրապաղատ պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաձին», էջ 214: Սանրամասն՝ *Guilland, Le Curopalate*, p. 187—229: Այս հոդվածի մասին տե՛ս Բարբիլյան, Հայագիտական նյութեր, էջ 101—102: VII դ. կուրապաղատների մասին (հայկական աղբյուրների տվյալների լայն սգտագործմամբ) և Գիլյանի վերոհիշյալ հոդվածում թույլ տված սխալների ուղղմամբ, տե՛ս Σ τ ρ α τ ο ς, Οἱ «Κουρπαλατα», σελ. 51—56:
37. Կարղարիգանր անուն չէ, այլ տիտղոս (*Justl, Iranische Namenbuch*, S. 156): Ինքը՝ Թեոփանեսը գրում է, թե «Կարղարիգասն հատուկ անուն չէ, այլ բարձրագույն աստիճան պարսիկների մոտ» (*Theoph. Chron.*, I, p. 253): Ընդունված էր բարձրաստիճան անձնավորության աստիճանը հիշատակել, քան անունը: Ավելի ուշ շրջանում նույն բանը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում, որտեղ որպես հատուկ անուններ են հիշատակվում «Դեմեսիլկոսը», «Պարակամանոսը», «Տելիարիսը» (գոմեստիկոս, պարակիմոմենոս, էտերիարիս): Մովսես Կաղանկատվացին նրան հիշատակում է Քրտակարին ձևով (էջ 152): Անունը, հավանաբար, նույնանում է ուշ միջնադարում մեկ անգամ հանդիպող «Քրտիկեարութիւն» անվան հետ: Տե՛ս *Տե՛ս Бартикян, Об армянской памятной записи. Ըստ Ստրատոսի* (Σ τ ρ α τ ο ς, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 156) տվյալ Կարղարիգանը նույնանում է Սերեոսի «Աշտատ Յեգտայար» գորավարի հետ (Սեբեոս, էջ 111):
38. Բնագրում Ρουσμαζαν. որ համապատասխանում է Սերեոսի «Խոռեամ, որ Ըռագմաւնն անուանեալ, զաւրագուխս»-ին (Սեբեոս, էջ 110): Մի այլ տեղում՝ «զաւրավարն նոցա անուանեալ Ռագմիոզան, որ է Խոռեամ» (նույն տեղում, էջ 115): Տարարին նրան անվանում է Ֆարուխան (Σ τ ρ α τ ο ς, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 152): Նա նույնանում է մի փոքր հետո հիշատակվող պարսիկ գորավար Շահրվարազի հետ, որ անուն չէ, այլ տիտղոս՝ «Կայսրության վարագը» (Σ τ ρ α τ ο ς, նույն տեղում): Տե՛ս և ծանոթ. 134:
39. Նարսեսին Դոմենցիոլոսն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, ուր և Փոկասի կողմից ուխտադրժորեն ողջակիզվեց Ձիարշավարանում ժողովրդի աչքի առջև: Այս գեպը տեղի ունեցավ 605 թ. վերջին կամ 606 թ. սկզբներին: Սերեոսի համաձայն բյուզանդական զորքերը գրավեցին Ուոհան, որտեղ սկալեալ ղներսէս սպանին և արին հեղին» (Սեբեոս, էջ 107): Տե՛ս ծանոթ. 25:
40. Պատրիարք Թովմաս Ա (607—610 թթ.):
41. Սկզբնական շրջանում սքոլաստիկոս (ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ) էին կոչվում 7 ազատ արվեստների ուսուցիչները, հետագայում՝ փիլիսոփայությամբ ու աստվածաբանությամբ զբաղվող, ընդհանրապես ուսումնական, եկեղեցու հայրերի փիլիսոփայությունն ուսումնասիրող մարդիկ:
42. Այս շրջանի պատրիկների մասին տե՛ս *Guilland, Les patrices du VIIe siecle*, p 11—24: Իսկ առանձնապես ևս III Իսավրացուց սկսած մինչև Միքայել 11-ի թագավորությունն ընկած ժամանակաշրջանում աղբյուրներից հայտնի պատրիկների մասին՝ *Guilland, Les patrices. Du règne de Leon III l'Isaurien au regne de Michel II*, p. 317—360):

Պատրիկների մասին ընդհանրապես՝ «Կոստանդին Միրանաձին», էջ 212—213: *Yannopoulos. La société*, p. 48—50: Ամենահաճախ հիշվող տիտղոսն է աղբյուրներում: Այն կրում էին բարձրագույն պաշտոնյաները, փաստ, որ վկայում է տիտղոսի շատ պատվաբեր լինելը: Կար և պրոտոպատրիկ տիտղոսը, որը կրում էր

Ոպսիկիոն բունակաթեմի գորավար հայազգի Վարազ-Քակուրը (տե՛ս վերը, էջ 93)։ Այդ տիտղոսի էությունը դեռևս պարզված չէ։ Ամբողջ հարցն այն է, որ այդ տիտղոսը լեոն II կայսեր կողմից շնորհվել է և սահմանակից մի արար ցեղապետի։

43. Սր. Սոֆիա տաճարը։

44. Կոստանդնուպոլսի բնակչությունը կազմակերպված էր միությունների մեջ, որոնք դեմոսներ էին կոչվում (δημοί)։ Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին «կողմերի» (μείρη). որոնք առաջացան որպես սպորտային միությունների՝ Զիարչավարանում։ Բյուզանդիայում կային չորս «կողմեր»՝ կապույտների, կանաչների, սպիտակների և կարմիրների։ Սպիտակները հանդես էին դալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների։ Ժամանակի ընթացքում այս կողմերը վերածվեցին քաղաքական կուսակցությունների, ընդ որում կապույտները պաշտպանում էին բնակչության առավել բարձր խավերի շահերը, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրաարհեստավորական խավի։ Դեմոսների ռազմական պարագլխին նշանակում էր կայսրը։ Սովորաբար նա սխուրիի դոմեստիկոսն էր կամ էքսկուրիտորների կոմեսը (Στρατοῦ, Το Βυζαντιῶν, Α', σελ. 38)։ Քաղաքացիները՝ դեմոսները արձանագրված էին ցուցակում (կատալոգում)։ Մավրիկիոսի ժամանակ արձանագրված պրասինոսները 1500 հոգի էին, իսկ կապույտները՝ 900 (Στρατοῦ, նույն տեղում, էջ 40, 110)։ Դեմոսներին ուժեղ հարված հասցրեց Հուստինիանոս I-ը՝ 532 թ. «նիկայի» ապստամբության ճնշումից հետո։ VII դ. կեսերից «կողմերը» դադարում են ղգալի դեր խաղալուց։

45. Զիարչավարանի մուսքի ոլորապետույտ աստիճաններից մեկն էր, որը ձիարչավարանը հաղորդակցում էր կայսերական պալատի հետ։

46. Դեմոսի, երկու հիմնական կազմակերպությունների ղեկավարները։ Կային վենետների (կապույտների) և պրասինոսների (կանաչների) դեմարքոսներ (Bury, IAS, p. 138)։

47. Բնագրում՝ τάλαντων։ Կոչվում էր նաև կենտինար։ Հավասար էր 160 լիտրի (մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամ) ոսկու, հետևաբար՝ 7200 ոսկեդրամի (դահեկանի)։

48. Բոնի հոգևորական, վանական «խուզելը» Բյուզանդիայում պատիժ էր, քաղաքական հակառակորդին հրապարակից վերացնելու միջոց։

49. Սերբոսի ասելով «էր լեալ Փիլիպիկոսս այս փեսայ կայսերն Մարկայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ ղաւրավարութիւն գործէր դմարտից յաղթութիւն։ Եւ ապա յասկարծաւրէն արկեալ ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մարկայ թագաւորութեանն, կտրեալ ղհերս գլխոյ իւրոյ և զգեցեալ զբահանայութիւն՝ զինուորեցաւ յուխտ եկեղեցոյ» (Սեբեոս, էջ 114)։ Բայց հետագայում «զսա բռնադատեալ Հերակղի, կարգէ ղաւրավար և արձակէ ի կողմանս արևելից զաւրու մեծաւ» (նույն տեղում)։ Թեոփանեսը այդ մասին ոչինչ չգիտե, ոչ էլ այն, որ նա բանակի գլուխն անցած եկավ Այրարատ գավառը և բանակեց Վաղարշապատի դաշտում, ապա շարժվեց դեպի Շիրակ և Վանանդ, որտեղից էլ՝ Կարին։

50. Հնում Քաղկեդոնի մաս էր կազմում, XII դ. սկսեց կոչվել Սկուտարիոն, այժմ՝ Կոստանդնուպոլսի Ոսկյուղար թաղամասը։

51. Կայսեր գանձապետը կոչվում էր նաև ταμίας τῶν βασιλικῶν χρηματῶν (կայսերական դրամիների գանձապահ)։ Աղաթիսը պարզ գրում է, թե նա գործ ուներ ոչ թե հարկերից հավաքված գրամի հետ, այլ կայսերական գանձարանի

- Agathias*, III, 2): Սակելարիոսը մտնում էր σεχρετικος. կոչվող դասի մեջ, որը հիմնականում ֆինանսներով էր զբաղված (*Bury*, IAS, p. 84—86):
52. Քեոզորոս Սկրիբոն (608—609):
53. Պալատն իր անունը պարտական է Արկադիոս կայսեր դուստր Մարինեին: Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի մոտակայքում:
54. Տե՛ս ծանոթ. 44:
55. Քարգմանաբար նշանակում է «չորս սյուն»: Չորս սյուններով խորան կամ սրբարան:
56. Բնադրում՝ λαυραταιν (ճիշտը՝ λαυραταιν, լատ. laureatus): Դափնիններով հյուսված կայսեր սլատկերը կամ արձանը (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον. Α', σελ. 184):
57. Ստաման (կոչվում էր և «Պի» հունարեն .Π. տառի ձևից) Չիարշավարանի այն տեղն էր, որտեղ կանգ էր առնում թափորը՝ կայսեր ողջունելու համար (*Gülland. Etudes sur l'Hippodrome*, p. 37—44): Բառը ծագում է ἵππειο «կանգնել» բայից:
58. Պրոտոկուրսոր (πρωτοκουρσορ, princeps cursorum): Պալատական պաշտոն, կուրսորների (կայսերական սուրհանդակների) առաջինը: Հստ Շլյուսթրերթի պրոտոկուրսորը և պրոտոմանդատորը (սրա մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաթին», էջ 309) նույն պաշտոնյայի տարբեր անվանումներն են, թեև ոչ մի աղբյուր չի հաստատում այս կարծիքը: Տե՛ս *Yannopoulos, La societé*, p. 60. ծանոթ. 355:
59. Գրամմիստես՝ սրբապատկերների նկարիչ (*Lampe. Lexicon*, p. 322):
60. էպարքոսի (քաղաքպետի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաթին», էջ 298:
61. Արեևլքի էպարքոսը: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը Praelectus Praetor: o Orientis-ի մասին է:
62. Մի քիչ հետո (A. M. 6101) Քեոփանեսը դրում է, որ Փոկասը այդ թվին նրամայեց գլխատել էլպիդիոսին, մոռանալով, որ 6099 թ. նա արդեն սպանված էր: Քեոփանեսը երկու դավադրություն է հիշում Փոկասի դեմ՝ 607-ին և 609-ին, այնինչ Ջատկական ժամանակագրությունը՝ մեկ և ցույց է տալիս, որ մահապատիժները ի կատար ածվեցին 605 թ. հունիսի 7-ին (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον. Α', σελ. 174):
63. Ծվտրոպիոսի մոլոսը (նավահանգիստը) Քաղկեդոնի երրորդ նավահանգիստն էր: Անունը ըստ մի աղբյուրի պարտական է Կոստանդին Մեծի ժամանակ գործած պրոտոսպար և քվեստոր Ծվտրոպիոսին, թեև հայտնի է, որ նավահանգիստը կառուցել է Հուստինիանոս I-ը:
64. Նախնական անունն էր Ակոնե կամ Ակոնիտիս: Թուրքերն այն այժմ կոչում են Կենալիադա (կարմիր կղզի) իր հողի գույնի պատճառով:
65. Ինչպես անունն է վկայում, պիտի որ ազգակցական կապ ունենա Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ անուն հանած հայազգի Միտասս զորավարի հետ, որին 528—529 թթ. կայսրը նշանակել էր magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes: Նրա մասին տե՛ս *Αδομιζ, Армения*, стр. 133—139:
66. Սուբադիուրա (լատ. subadjuva) նշանակում է օգնական, ծառա, թիկնապահ: Հստ Կոստանդին Միրանաթինի մագիստրոսը նրա միջոցով կապ էր պահպանում օտար ղեկավարների հետ (*De Cer.*, I, p. 403):
67. Բնադրում՝ χαρτοφυλαξ (խարտոֆիլաքս): Եկեղեցական պաշտոն, որ տրվում էր երեցների կամ սարկավագների: Կոչվում էր «եպիսկոպոսի բերանը և աչք»: Վարում էր եպիսկոպոսի քարտուղարի պաշտոնը և եպիսկոպոսի մնայուն ներկայացուցիչն էր:

68. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է, թե ժողովուրդը երդ էր հորինել, որի բովանդակությունն այն էր, թե պարսիկները հռոմայեցիների պետությունը դրսից են ավերում, իսկ Փոկասը՝ ավելի վատթարը ներսում է անում (*Nicephori Breviarium*, p. 3):
69. Նիկեփոր պատրիարքի համաձայն նրա անունը Գրիգոր էր և ոչ Գրիգորաս (*Nicephori Breviarium*, p. 4):
70. Խոսքը հացահատիկով բեռնված նավերը Կոստանդնուպոլիս առաքելու մասին է: Կոստանդնուպոլիսը հացահատիկ էր ստանում Եգիպտոսից:
71. Թեոփանեսը բյուզանդապարսկական պատերազմը Փոկասի թագավորության ժամանակ շատ համառոտ է նկարագրում: Նա գրեթե ոչինչ չի ասում Հայաստանի մասին, որը փաստորեն կռիվների թատերաբեմն էր: Դարայի կռիվներին նախորդող տարում մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Եղվարդում, որտեղ սպանվեց պարսից զորավար Ջուան Վեհը և պարսիկները պարտություն կրեցին (Սեբեոս, էջ 108): Իսկ Դարայի մարտերի տարում պարսիկները Դատոյան զորավարի գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին Գետիկ գյուղում և հաղթեցին: Ծակատամարտ է տեղի ունեցել նաև Ծաղկոտն գավառի Անգղ գյուղում, Արածանի գետի ափին, ինչպես և Բասենում (Սեբեոս, գլ. 18. Հմմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 73):
72. Սերգիոս Ա պատրիարք (610—638):
73. Ջաբարիա պատրիարք (609—631):
74. Հովհաննես Գ պատրիարք (610—619):
75. Անտիոքի հրեաների խռովության մասին առաջին հոդված է գրել Յու. Կուլակովսկին, որը, սակայն, գտնում է, որ դրա ճշումն ու հրեաների հալածանքները տեղի ունեցան ոչ թե Փոկասի ժամանակ, ինչպես գրում է Թեոփանեսը: Հենվելով Ջատկան ժամանակագրության վրա, ինչպես և Միքայել Ասորու պատմական երկի, նա ցույց է տալիս, որ խռովությունը բռնկվեց և Անաստասիոս պատրիարքը նահատակվեց 610 թ. սեպտեմբերին, երբ Փոկասն արդեն ի վիճակի չէր պատժիչ արշավախումբ ուղարկել Անտիոք: Ինչ վերաբարում է Բոնոսոսի պատժիչ արշավախմբին, ապա Կուլակովսկին Հովհաննես Նիկիոսցու տվյալների հիման վրա ցույց է տալիս, որ այն ուղղված էր ոչ թե հրեաների, այլ Անտիոքի միաբնակ հոգևորականության դեմ: (Որ Բոնոսոսի բռնությունները քրիստոնյաների դեմ էին ուղղված վերկայում է և Անտիոքոս Ջորավարու *Sb's Mapp*, Антиох Страиг. стр. 6—7): Կուլակովսկին ցույց է տալիս, որ Թեոփանեսը Փոկասի թագավորության վերջին տարվա մասին խոսելիս ի մի է կցում տարբեր ժամանակների դեպքերը: Բոնոսոսի պատժիչ արշավախումբը Ասորիք մտավ 608 թ., իսկ Անաստասիոս պատրիարքը սպանվեց 610 թ. սեպտեմբերին (*Кулаковскии, К критике*, стр. 1—14):
76. Ստրատելատի աստիճանը նախապես հավասարազոր էր *magister militum*-ի, այսինքն՝ ղիոցեզի ռազմական ղեկավարի, որին էին ենթարկվում նահանգների զորավարները՝ դուքսերը: Հետագայում (IX դ.) ստրատելատ կոչվեցին տուրմարխները: Մատիչ Գենեսիոսը, օրինակ, զորավարի՝ ստրատելոսի համար օգտագործում է ստրատեղետես բառը, իսկ տուրմարխի փոխարեն՝ ստրատելատ: Թեոփանեսը մինչև 17-րդ դարի սկզբի և Փոկասի ժամանակները ստրատելատ բառը օգտագործում է իր հին իմաստով՝ *magister militum*-ի: Նա 589 թ. հիշում է որպես Հայաստանի ստրատելատ Հովհաննես Միստակոնին (*Theoph. Chron. I*, p. 266): Բայց Հերակլիոսի ժամանակ բառը արդեն այլ իմաստ էր ստացել: Թեոփանեսը հիշում է Վահան ստրատելատին, որը սովորական տուրմարխի համանատար է, և ոչ հին

ստրատելատու Այդ բանը ավելի հստակ երևում է 667 թ. դեպքերի առաջնությունները Արմենիականների զոհավար Սաբորիոսը, ապստամբելով Կոստաս 11-ի դեմ, Մուս-վիայի մոտ ուղարկեց իր ստրատելատ Սերգիոսին բանակցություններ վարելու Այսպիսով պարզ երևում է, որ զորավարին (ստրատելոսին) ենթակա անձնավորություն է ստրատելատը: Ստրատելատի աստիճանն այդ իմաստով Թեոփանեսը 667-ից հետո այլևս չի հիշատակում, այն վերստին է հանդես գալիս X դ.. երբ արդեն Հովհաննես Չմշկիկի ժամանակ ստանում է Արևելքի կամ Արևմուտքի դոմեստիկոսի (սպարապետի) նշանակությունը: Այդ աստիճանը ավանարար առաջինն ստացավ Վարդաս Ալկերոսը, երբ գնաց ճնշելու Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը: Հովհաննես Ալիլիցեսը Արևելից ստրատելատ է անվանում (այսինքն՝ Արևելքի դոմեստիկոս) Կատակալոն Կեկավմենոսին (Κ υ ρ ι α χ ι δ ο υ . Παρατηρισις, σελ. 553—557):

77. Զիարշավարանի հարավ-արևմուտքում էր գտնվում և իրենից ներկայացնում էր 37 սյուններից բաղկացած կիսաշրջանակաձև մի շինություն, որի սյուններն հետագայում օգտագործվեցին սուլթան Սուլեյմանի իմարեթի կառուցմանը:

78. Բանտ էր, գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևմտյան մասում, Ավգուստոսի և Կոստանդինի հրապարակի (ֆորումի) միջև:

79. Գրասենյակ, ժամանակակից տերմինով՝ մինիստրություն: Սկզբնական շրջանում նշանակում էր կայսերական կոնսիստորիոնը կամ խորհուրդը: Պաշտոնյաները կոչվում էին սեկրետիկոսներ: Նրանց մեջ էին մտնում սակելարիոսը, գեներալի լոգոթետը, ստրատիոտիկոնի լոգոթետը, դոմոսի լոգոթետը, սակելիոնի խարտուլարը, վեստիարիոնի խարտուլարը, պրոտոսակրետը, իդիկոնիեր, Մեծ և Մանգանոնի կուրատորը և Օրֆանոտրոֆոսը (Bury, IAS, p. 78—105):

80. Սկրինիա էին կոչվում թանկարժեք առարկաներ պահելու դարակները, որ հետագայում պետական գրասենյակների իմաստ ստացան (բյուրո): Այնտեղ ծառայողները կոչվում էին սկրինիար, խարտոֆիլաքս, խարտուլար, նոտար:

81. Հերակլիոս զորավարը ծնվել է շուրջ 540 թ. և ծագում էր Կապադոկիայի արիստոկրատական ընտանիքից: Մավրիկիոս կայսեր լավագույն զորավարներից էր, Մավրիկիոսի՝ պարսիկների դեմ մղած բոլոր պատերազմների մասնակից: Մավրիկիոսն էր, որ 599—600 թ. նրան նշանակեց Աֆրիկայի էքսարքոս: Նրա տեղակալ Գրիգորասը (կամ Գրիգորիոսը) իր, Հերակլիոս զորավարի եղբայրն էր (Σ τ ρ α τ ο υ . Το Βυζαντιον, Α', σελ. 194—195): Գիտություն մեջ կարծիք է տարածված, որ ծագումով հայ էր (տե՛ս Grousset, Histoire, p. 273: Diehl, L'Afrique Byzantine: Pernice, L'imperatore Eraclio, p. 25. apud Σ τ ρ α τ ο υ . Το Βυζαντιον, Α', σελ. 227):

Պ. Խարանիսը, խոսելով հիշյալ Հերակլիոսի որդու, ապագա կայսր Հերակլիոսի մասին, գրում է, որ նա հայկական ծագում ուներ (տե՛ս Խառանիս, Հայերը, էջ 27): Այս կարծիքը հենված է Թեոփիլակոս Սիմոկատասի մի տվյալի վրա, որի համաձայն Հերակլիոս կայսեր հայրը ծնվել է Հայաստանի քաղաքներից մեկում (տե՛ս Theophyl. Simoc., Գիրք Գ, 1. Θεοφύλακτ Συμοκάττα, στρ. 71): Հովհաննես Նիկիուսը համաձայն նա կապադոկացի էր (Jean de Niklou, Chronique, p. 431): Նշենք նաև, որ Կ. Տեր Սահակյանը (Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի) հայազգի կայսրերի ցուցակում Հերակլիոսին չի հիշատակում:

82. Ստրատոսը այս «պայմանավորվածությունը» հեքիաթ է համարում: Նիկետասը այդպիսի ճանապարհով գնալիս հաղիվ 1—2 տարուց հասնելու Կոստանդնուպոլիս, այնինչ

- Հերակլիոսը ծովով կհասնեն 1—2 ամսում: Բացի այդ հազիվ թե էքսարքոս Հերակլիոսը համաձայնվեր, որ կայսր դառնար իր եղբորորդին և ոչ հարազատ որդին: Հովհաննես Նիկիոսցին պարզ վկայում է, որ Նիկեոսի պարտականությունը լոկ ծգիպտոսի գրավումն էր ($\Sigma \tau \rho \acute{\alpha} \tau \omicron \upsilon$, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 201—202):
83. Բնագրում՝ $\sigma \alpha \rho \acute{\iota} \beta \omega \nu$: Սկզբնական շրջանում կայսեր թիկնապահներն էին և ենթարկվում էին էքսկուրիտորների դոմեստիկոսին: Հետագայում բժիշկ ու բուժականներ դարձան, որոնք ուղղի դաշտից դուրս էին բերում վիրավորներին, իսկ ճակատամարտից հետո հավաքում և հանձնում կապուտը:
84. Կոստանդնուպոլսի թաղամաս: Թարգմանաբար նշանակում է Յոթերորդ (մղոն): Գտնվում էր Թեոդոսիոսի պարսպից դուրս, Պրոպոնտիսի ափի մոտ: Այստեղից դեպի Կոստանդնուպոլիս ձգվում էր նշանավոր էգնատիա ճանապարհը, որ Ոսկե դռների միջով ուղղվում էր դեպի քաղաք: Բոլոր ուղղմական շքերթները սկսվում էին Հերոդոմոնում: Այժմ այս վայրում գտնվում է Բաբրբոյոյը (հնում՝ Մաբրիբոյոյ):
85. Հավանաբար նկատի ունի Թեոդոսիոսի պարիսպը կամ աշտարակը պարսպի, որ իսկապես Հերոդոմոնից էր սկիզբ առնում:
86. Այդպես էին կոչվում նորակոշիկները (լատ. *ligo*), որոնք մարզումներ անցնելուց հետո դասվում էին զինվորների (*miles*) շարքը:
87. Քաղաքապետ: Վասիլիկա-յի, Մակեդոնական հարստության օրենսգրքի համաձայն, Կոստանդնուպոլսի բոլոր համբարությունները ($\tau \omicron \mu \alpha \tau \epsilon \acute{\iota} \alpha$), բոլոր քաղաքացիներն ու դեմոսը ենթարկվում էին էպարքոսին: էպարքոսի գրասենյակը կոչվում էր $\epsilon \text{---} \alpha \rho \chi \iota \alpha \tau \omicron \nu \tau \epsilon \chi \rho \epsilon \tau \omicron \nu$: Նրա ենթակայություն մեջ գտնվող պաշտոնյաներից ամենակարևորներն էին սիմպոնն ու պրետորյան լոգոթետո: էպարքոսի մասին տե՛ս *Каждан, Деревня и город*, стр. 326—330: „Византийская книга эпарха“, նաև՝ «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 291:
88. Այդպես էին կոչվում հնում՝ *comes [sacrorum] largitionum*, հունարեն՝ $\chi \omicron \mu \eta \tau \epsilon \omega \nu \theta \epsilon \iota \omega \nu \text{---} \text{ } \mu \eta \tau \alpha \rho \omega \nu$, պետական գանձապահները: VII դարից հետո նրա պարտականությունն անցավ գեներալների լոգոթետոին: Նա հսկում էր և հավաքում կայսրության հարկերը: Տե՛ս *Bury*, IAS, p. 86—90: *Karayannopulos, Über die Reiermtatigkeit*, S. 68, ծանոթ. 95.
89. Հերակլիոս (610—641), հիմնադիրը Հերակլիանների հարստության, որ իշխեց մինչև 711 թ.:
90. Տե՛ս հաջորդ ծանոթ.:
91. Բնագրում՝ $\tau \lambda \omega \iota \alpha \chi \iota \sigma \tau \epsilon \lambda \lambda \omega \mu \epsilon \nu \iota$: Ստրատոսը այդ բառը բացատրում է հետևյալ կերպ, որ այդ նավերն ունեին աշտարակաձև ամրացված կամրջակ: Ինչ վերաբերում է $\epsilon \acute{\gamma} \chi \omega \nu \tau \epsilon \alpha \epsilon \acute{\iota} \varsigma \tau \alpha \chi \iota \tau \acute{\alpha} \rho \tau \iota \alpha \chi \acute{\iota} \beta \omega \tau \iota \alpha$, ապա դրանք փոքր աշտարակներ էին կայմերի վրա՝ նետածիգների համար նախատեսված ($\Sigma \tau \omicron \alpha \tau \omicron \upsilon$, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 216):
92. Որ. Սոֆիայի տաճարի սարկավազ, դեպքերին ժամանակակից բյուզանդական բանաստեղծ, որ շափածո ձևով գրեց Հերակլիոս կայսեր ողջ գործունեությունը: Թեոփանեսը լայնորեն օգտագործել է նրա «Հերակլիոս» խորագիրը կրող գործը:
93. Աֆրիկայի հյուսիս-արևմուտքում, ժամանակակից Մարոկկոյի և Ալժիրի տարածքում գտնվող երկիր: 534 թ. անցավ Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, որը տևեց մինչև արարական նվաճումները VII դ. վերջում:

94. Պենտապոլիս (Հնգաքաղաք) անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում: Տվյալ դեպքում նկատի ունի Կիրենայիկայի Պենտապոլիսը, որ լիբիայում էր գտնվում և որի կազմում էին հետևյալ հինգ քաղաքները. Կյուրենե, Վերինիկե, Արսինոե, Պտոլեմայիս և Ապոլլոնիա, Հիմնադրվել էր Պտղոմյանների ժամանակ:
95. Բնագրում՝ Νεας μετανοιας μοναστηριον:
96. Հելլեսպոնտոսի (Պարդանելի) ափին, նրա ամենանեղ մասում, ժամանակակից թուրքական Բովալը կալեսի գյուղի տեղում: Հիշվում է դեռևս Հոմերոսի կողմից: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում մտնում էր Օպսիկիոն բանակաթեմի կազմում և նահապետությունսյան ժամանակներում կառավարվում էր «Աբիդոսի կոմես»-ի կողմից, որի հիմնական սլարոականությունն էր մաքսի գանձումը, Հելլեսպոնտոսի նեղուցով նավերի կանոնավոր նավարկության հետևելը (տես *Ahrweiler, Fonctionnaires maritimes*, p. 239—243):
97. Այդ անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում: Ինչպես երևում է կոնտեքստից, Կյուզիկոսի մոտ սիտի լինի:
98. Արտակը Փոքր Ասիայի քաղաք էր, Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծով), Կյուզիկոսի արվարձան: Այժմ թուրքերեն կոչվում է էրդեք, որի մեջ դժվար չէ տեսնել հունական Արտակը:
99. Բնագրում՝ Σοφίας, պիտի լինի τῶν Σοφῶν (տե՛ս Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον . Α', σελ. 220): Այն համապատասխանում է ժամանակակից Կադրիգա լիմանին:
100. Բոյիոնը (նաև՝ Βοος αγορα, Forum Bovis, «Ցլի հրապարակ»): Անունը պարտական է Պերդամոսից բերված և սյդտեղ դրված ցլի հսկայական բրոնզե մի գլխի: Գտնվում էր ժամանակակից Աքսարայի տեղում: Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, Փոկասին պալատում ձերբակալեց Փոտ անունով մի իշխանավոր և շղթայակապ բերեց Հերակլիոսի մոտ: Վերջինիս հարցին, թե «Թշվառական, այդպե՛ս կկառավարեն պետությունը», Փոկասը պատասխանեց. «Դու դրանից լավ պիտի կառավարես» (*Nicephori Breviarium*, p. 5): Հերակլիոսը հրամայեց նրան թրատեն, որից հետո դին տարան Ցլի հրապարակը և այրեցին: Նույն բախտին արժանացան Փոկասի եղբայր Դոմենտիոսը, Բոնոսոսը և պետական գանձապահ Լեոնտիոսը (նույն տեղում):
101. Թագադրությունը տեղի ունեցավ 610 թ. հոկտեմբերի 5-ին, երկուշաբթի օր:
102. Այսինքն՝ կայսրուհի:
103. Ինոսը, հավանաբար, ոչ թե Եղեսիայի մասին է, այլ Եմեսայի (Հոմս): Մի ժամանակակից աղբյուր գրում է Եմեսա, որ գրիչները շատ հեշտությամբ կարող էին շփոթել Եղեսիայի հետ (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 252): Ապամիան և Եմեսան իրար մոտիկ էին գտնվում, Եղեսիան Ապամիայից շատ հեռու է ընկած, բացի այդ Եղեսիան գրավվեց 609 թ.: Թեոփանեսը դեպքերը դնում է 610 թ. մայիսին, բայց Հերակլիոսի օրոք, որը սակայն իրականում գահ բարձրացավ 610 թ. հոկտեմբերին: Ստրատոսի համոզմամբ Թեոփանեսի այս շրջանի վերաբերյալ բոլոր թվական տվյալները սխալ են (նույն տեղում, էջ 153):
104. Դեպքերը տեղի ունեցան 606—607 թթ.: Հետաքրքրական է նշել, որ Շահրվարազի կողմից Անտիոքի գրավման ժամանակ վիրավորվեց և Անանիա Շիրակացու ապագա ուսուցիչ նշանավոր Տյուբիկոսը: Այդ մասին գրում է Անանիան իր ինքնակենսագրության մեջ. «Իսկ ի ժամանակի յարձակման զալրացն Պարսից ի վերայ զալրացն Յունաց, որ եղև մերձ յԱնտիոք, պատահեցաւ և սա վիրաւորեալ ի պատերազ-

մին փախստեայ անկանի յԱնտիոք, և ամենայն ինչք իւր առան յաւարի» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 208); *Sb's* նաև՝ *Lemerle, Notes*, p. 195—202: Այս հոդվածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատությունների միհատորյակում, որ կրում է «*Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*» վերնագիրը, Փարիզ, 1978 (հոդված երկրորդ):

105. Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, քաղաքի հյուսիսային ծայրամասում: Այնտեղ էին գտնվում կայսերական մի պալատ, բաղանիք, Աստվածածնի, Սրբոց Անարծաթից, սբ. Թեկղեի, սբ. Պետրոսի և սբ. Մարկոսի եկեղեցիները:

106. Բնագրում՝ $\Theta\acute{\epsilon}\mu\alpha$, բայց տվյալ դեպքում՝ 611/612 թթ. առնչությամբ այդ բառը չէր կարող բանակաթեմ (վարչական շրջան) նշանակել (տես *Likonomides, Les mentions des themes*, p. 1—8): «Թեմա» սկզբնական շրջանում նշանակում էր զորամաս: Այդպիսին է նա հանդես գալիս Հերակլիոսի ժամանակ գրված կամ խմբագրված «Մավրիկիոսի» «Ստրատեգիկոն»-ում: Ընթացում են, որ դրանից առաջ նշանակել է զորակայան և հետագայում տարածվել է այնտեղ կանդ առած զորամասի վրա: Պերտուզի կարծիքով, քանի որ բառը հունարեն է, ապա այն կարող էր հանդես գալ բյուզանդական ռազմական տերմինոլոգիայի հունացման ժամանակ, այսինքն Կոստանդին IV-ի ժամանակ, կարծիք, որի դեմ հանդես եկան 'Իյուզբերը և Կարալանտպուլոսը, առաջ քաշելով տերմինի առկայությունը «Մավրիկիոսի ստրատեգիկոնում»:

Ժամանակի ընթացքում «թեման» ստանում է «բանակաթեմի» նշանակություն, այն տարածքի, որի վրա հաստատված է այդ զորամասը կամ զորաբանակը: Բազմաթիվ են և «թեմաների» (բանակաթեմների) հանդես գալու ժամանակի շուրջ եղած վեճերը: Առաջին բանակաթեմները ըստ ոմանց, կազմակերպեց Հերակլիոսը՝ պարսիկների, արաբների, ավարների և սլավոնների վտանգի առաջն առնելու համար: Բանակաթեմի գլխին կանգնած էր զորավարը (ստրատեգոս), որն սկզբում քաղաքական լիազորություններ չունեիր, դրանք նա ձեռք բերեց հետագայում: Առաջինն է համարվում Արմենիականների բանակաթեմը, որը երևի հիմնադրվեց 622/623 թթ. (*Στρατους. Το Βυζαντιον, A', σελ. 720*): Ասենք այստեղ, որ Պերտուզին մերժում է բանակաթեմների՝ Հերակլիոսի ժամանակ ստեղծված լինելու միտքը և գտնում է, որ 667—680 թթ. առաջ չի կարող խոսք լինել բանակաթեմների մասին այն իմաստով, ինչ հասկանում է այդ բառի տակ Կոստանդին Միրանածինը: Թեոփանեսի գրածն այն մասին, թե 627 թ. կար Արմենիականների տուրմարխ, ամենևին էլ չի նշանակում, որ կար Արմենիականների բանակաթեմ: Խոսքը պարզապես հայերից բաղկացած զորամասի՝ տուրմայի մասին է: Նրա կարծիքով փոքրասիական առաջին բանակաթեմերն առաջացան արաբական արշավանքներից հետո, իսկ հյուսիսում՝ բուլղարների ներխուժումից (679) հետո: Բանակաթեմների մասին եղած բազմաթիվ ու իրարամերժ կարծիքների վրա հնարավոր չէ մանրամասն կանգ առնել: Հետաքրքրվողի համար նշենք համեմատարար նոր աշխատությունները. *Karayannopoulos, Contribution*; *Նույնի՝ Die Entstehung*; *Κοριαξίδου, Πώς η λέξις Θέμα*; *Dölger, „Θέμα“*; *Pertusl, La Formation des Thèmes*; *Esslin, Die Themenverfassung*; *Lemerle, Quelques remarques*; *Ostrogorsky, Sur la date*; *Στρατους, Το Βυζαντιον, B', σελ. 702—726*:

107. Եվդոկիան ընկնավոր էր (*Nicephori Breviarium*, p. 8):

108. Բնագրում՝ *Νεος* (Նոր):

109. Հերակլիտոսն իր որդուն կայսերակից հռչակելով, ցանկանում էր ամրապնդել իր դինաստիան: Այս կայսերակցության մասին դիտե և Սերբոսը. «Յայնմ ժամանակի թաղաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ զնա ի ձեռն սընկչիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ» (Սերբոս, էջ 114):
110. Տե՛ս ծանոթ. 31:
111. Մարտինան Հերակլիտոսի քրոջ՝ Մարիայի գուստրն էր, առաջին ամուսնությունից ծնված: Այս ամուսնությունը, որ ապօրինի համարվեց ժամանակակիցների կողմից, երկար վեճերի տեղիք տվեց:
112. Λύσιουστειου-ը կամ Օգոստոսի տրիկլինը Դաֆնեի պալատի հանդիսավոր մեծ սրահն էր: Բյուզանդական հեղինակները հաճախ շփոթում են Ավզուստեոնի հրապարակի հետ և հակառակը՝ վերջինս շփոթում են Ավզուստեոսի հետ: Մանրամասն տե՛ս Guiland, L'Augusteus, p. 167—169:
113. Այսինքն՝ Երուսաղեմը Քաղաքի դրավումը պարսիկների կողմից մեծ տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա: Արժեքավոր է դեպքերին ականատես սր. Սարրայի վանքի վանական Անտիոքոս Ստրատեգոսի՝ դրան նվիրված երկը, որի հունարեն, բնագրի հատվածներ են միայն պահպանվել: Այն հնում թարգմանվել է արաբերեն, իսկ X դարում արդեն կար արաբերեն թարգմանության վրացերեն թարգմանությունը: Արաբերեն թարգմանությունը ուսերեն է թարգմանել Медиа-ков-ը. Заб еванне Иерусалима, стр. 598—614: Վրացերեն թարգմանության բնագիրը և ուսերեն թարգմանությունը տե՛ն Марр, Антиох Стратиг: Դեպքը մասին վկայում են և հայկական աղբյուրները, հատկապես Սերբոսը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին և Թովմա Արծրունին:
114. Պարսիկները Երուսաղեմը գրավեցին 614 թ.: Այդ մասին բացի նախորդ ծանոթագրության մեջ հիշված գործերից տե՛ս և Peeters, La prise, p. 78—116: Սերբոսի տարբեր ձեռագրեր զոհվածների թիվը հասցնում են 17 կամ 57 հազարի: Գերիների թիվը ըստ նույն պատմիչի 35 հազար էր: Ինչ վերաբերում է Քրիստոսի խաչավախտին, ապա այդ մասին գրում է և Հովհան Մամիկոնյանը. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Հերակլեայ,— գրում է նա,— զարացաւ խոսրով պարսից արքայն. և գնաց մինչ յԵրուսաղեմ՝ և քաղաքն անբեաց, և զկտակարանսն այրեաց և զսուրբ խաչն գերեաց, և առեալ գնաց ի Պարսիկս՝ եղեալ ի պահեստի զսուրբ խաչն հանդերձ սպասութն մինչև յեւթն և ի տասն ամի թագաւորութեանն իւրում» (Հովհան Մամիկոնյան, էջ 279): Հետաքրքրական է նշել, որ ճանապարհորդ Շարդենը Թավրիզում տեսել է ավերակները մի աշտարակի, որտեղ, ըստ ավանդության, խոսրով արքան պահում էր սուրբ խաչափայտը (Chardin, Voyages, t. II, p. 326: Հմմտ. Σ τ ρ ά τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 270):
- Քրիստոսի խաչի գերման, ինչպես և Հերակլիտոսի պարսկական պատերազմի մասին հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ հոգված է գրել Ֆրոյովը: Տե՛ս Frolov, La vraie croix. p. 88—105:
115. Թեոփանեսը գրում է Καρχηδών: Զշփոթել Աֆրիկայի Կարբեդոնի հետ, այստեղ խոսքը Քաղկեդոնի (այժմ՝ Քաղը քյոյ) մասին է, որ աղբյուրներում կոչվում է նաև Καρχηδών (Καρχηδών):
116. Թեոփանեսը սաստիկ կրճատել է իր աղբյուրի շարադրանքը: Նիկեփոր պատրիարքը շատ հետաքրքրական մանրամասնություններ է տալիս, նշում Քաղկեդոնը դրա-

- վողի անունը՝ Շահեն (Σαΐτος), նրա ենթադրյալ խոսակցությունը Հերակլիոս կայսեր հետ, խոսրով արքայի բարկությունը Շահենի դեմ և վերջինիս մահապատիժը արքայից արքայի կողմից: Նիկեփորի տվյալների համաձայն, մինչ այդ Հերակլիոսը Շահենի հետ Պարսկաստան էր ուղարկել բանակցություններ վարելու համար պրետորյան պրեֆեկտ Օլիմպիոսին, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս Լեոնտիոսին և սր. Սոֆիայի տնտես Անաստասիոսին, որոնք Տիզրոնում բանտ նետվեցին (Nicephori Breviarium, p. 10--13):
117. Բնադրում՝ ὁπατεύσεις, այսինքն հյուպատոս դարձավ:
118. Կեսարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 256, ծանոթ. 291, «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 285, ծանոթ. 83: Նաև Yannopoulos, La société, p. 39—40: Մեզ հետաքրքրող շրջանում տիտղոսը հազվադեպ է հանդիպում: Շնորհվում էր նաև օտարերկրացիներին: Համաձայն Նիկեփոր պատրիարքի (Nicephori opuscula, p. 42) Հուստինիանոս II-ը այդ տիտղոսը շնորհեց բուլղարների խանին:
119. Իմա Քրիստոսին:
120. «Խաբան» թուրքերեն նշանակում է տեր, թագավոր: Սրա արխաիկ իգականն է «խաթուն», որ թագուհի է նշանակում (տե՛ս Benveniste, Titres, p. 32—33): «Խաբան» տիտղոսը կռապաշտ թուրքերը, միջնադարյան աշխարհագիրներն ու պատմիչները տալիս են ոչ միայն թուրք վեհապետներին, այլև ոչ մուսուլման տերերի, ինչպես, օրինակ, Զինաստանի կայսրին: «Խաբան» տիտղոսը հետագայում ստացավ նաև «խան» ձևը:
121. Ավարների հարձակումը Կոստանդնուպոլսի վրա ուսումնասիրողները Թեոփանեսի տվյալներով թվագրում էին 619 թ.: Գերլանդո (Die Feldzüge, S. 330 և հտ.) հենվելով Զատկական ժամանակագրության վրա որոշեց 623 թ. հունիսի 5-ը, իսկ Ն. Հ. Բենյզը գտավ, որ ճիշտ թվականը 617 թ. է (Baynes, The Date, p. 110—128):
122. Ալեքսանդրիայի մելքիտ Գեորգ պատրիարքը: ենթադրաբար աթոռակալել է 620—630 թթ.:
123. Զատկի տոնը այդ տարի իսկապես ապրիլի 4-ին էր (Grumel, La Chronologie, p. 211): Հերակլիոսը այդ օրը սր. Սոֆիայի տաճարը մտավ սև կոշիկներ հագած: Ներկա գտնվող Գեորգ Պիսիղացին դիմելով նրան ասաց. «Սև կոշիկներ ես հագել ոտքերիդ, թող պարսից արյամբ կարմիր ներկվեն»:
124. Թեոդոսիոս կայսրից հետո մինչև Հերակլիոսը բյուզանդական և ոչ մի կայսր անձամբ չէր գլխավորել բանակը պատերազմի: Մավրիկիոսը, որ զինվորական էր, և Նախքան կայսր դառնալը Արևելից սպարապետն էր, գահ բարձրանալուց հետո այլևս պատերազմ չգնաց: Միայն Հերակլիոսն էր, որ դեռևս 613 թ. գլխավորեց զորքը:
125. Նիկեփոր պատրիարքը ավարների խաբանին անվանում է նաև «թուրքերի տեր» (τὸν Τούρξων χερσίν): Հերակլիոսը օգնություն տալու դեպքում խոստացավ նրան կնության տալ իր Եվդոկիա դստեր: Խաբանն իսկապես տվեց այդ օգնությունը (Nicephori Breviarium, p. 17—19): Այդուհանդերձ խնամիական կապերը չհաստատվեցին, քանզի խաբանը սպանվեց Նախքան Եվդոկիայի իր մոտ ժամանելը (նույն տեղում, էջ 25): Նույն հեղինակի ասելով, Հերակլիոսը Պարսկաստան շարժվեց Եվքսինյան (Սև) ծովով և Լազիկայի վրայով (էջ 17):
126. Մխալմամբ նույնացվում էր Կիլիկիայի Իսսոսի ծոցում գտնվողի հետ: Այժմ պարզված է, որ այն գտնվում էր Պոպոնտիսի Աստակենի (Իզմիտ) ծովածոցի ափին,

նիկոմեդիայի հարավում: Միսլին առաջին անգամ ուղղեց Գ. Տաֆելը (*Tafel. Theophanis Chronographia. Տե՛ս Մանահիյան, Հնթացուղիները, էջ 143*):

127. Այս կարճ նախադասութիւնը՝ *εντεθεν δε επι των στρατων χωρις αφιχόμενος; συνελεγε τα στρατοπεδα και προσετιθει αυτοις νεαν στρατειαν, որ Թեոփանեսը գրել է 810 և 815 թթ. արանքում, ուսումնասիրողների համար գայթակղութեան վեմ է դարձել: Օստրոգորսկին միանգամայն վստահ գրում է, որ Թեոփանեսն այս տվյալը քաղել է դեպքերին ժամանակակից աղբյուրից, թե այս փաստը վկայում է այն մասին, որ 622 թ. արդեն սկսվել էր բանակների (թեմաների) հաստատումը Փոքր Ասիայի որոշակի շրջաններում: Այդ առթիվ նա նշում է Զատկական ժամանակագրութեան մեջ 626 թ. տակ հիշվող Օպսիկիոնի (բնագրում աղավաղված՝ *Օշարիս*) կոմեսին, Թեոփանեսի ժամանակագրութեան մեջ 627 թ. տակ հիշվող Արմենիակների տուրմարխին: Օստրոգորսկին հանդում է այն եզրակացութեան, որ բանակաթեմների սիստեմը ստեղծվեց ոչ թե Հերակլիոսի հաղթանակներից հետո, ինչպես ենթադրում են Ստեյնն ու էնսսլինը (տե՛ս *Ostrogorsky, 'Iστορια, A', լեա. 167 և 252—253: Հմմտ. նույնի Histoire p. 129: Տե՛ս նաև Toumanoff, Caucasia, p. 140. Ժանոթ. 113*),*

Պ. Լըմերլի կարծիքով այստեղ երկու հարց կարող է ծագել: Կամ Թեոփանեսը թեմա (այսինքն՝ բանակաթեմ) բառը օգտագործում է որպես անախրոնիզմ՝ օգտագործում է իր ապրած ժամանակաշրջանի տերմինը, կամ այդ բառը վկայում է, որ 622-ին արդեն Փոքր Ասիայում կազմակերպված էին բանակաթեմները: Թեոփանեսի աղբյուրը, Գեորգ Պիսիդասին, որ մասնակից է եղել այդ արշավանքին, «թեմա» բառը չի օգտագործում: Լըմերլը հանգում է այն եզրակացութեան, որ Թեոփանեսը «թեմա» ասելով այստեղ նկատի չունի վարչական կամ ռազմական ռեժիմ, այլ պարզապես զորամասեր, որ Հերակլիոսը հասավ զորամասերի կենտրոնացման ավանդական շրջանները» (տե՛ս *Lemerle, Quelques remarques, p 359: Այս հոդվածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատութիւնների միատորայակում, որ կրում է «Le monde de Byzance: Histoire et Institutions» վերնագիրը: Փարիզ, 1978, հոդված երրորդ): Մոտավորապես նույն կարծիքին է և Ստրատոսը: Նա գրում է, որ տվյալ դեպքում *θραται* օգտագործված է «զորամասեր» իմաստով, որ Հերակլիոսը գնաց այն շրջանները որտեղ գտնվում էին թեմաները, բանակած զորամասերը (*θραται, Τὸ Βυζαντιον, A' լեա. 332*): Հարցի մասին տե՛ս նաև *Oikonomides, Les premieres mentions:**

Վեմերի տեղիք է տվել նաև «նոր զորքերով» (*νεαν στρατειαν*) բառերը: Գրտնում են, որ նկատի ունի Հերակլիոսի իրականացրած զինվորական մի ռեֆորմ. բանակի վերակառուցում: Ասենք այստեղ, որ ուսումնասիրողների մի այլ խումբ գտնում է, որ Հերակլիոսին վերագրվող բազում ռեֆորմներ իրականում տեղի են ունեցել նրա հաջորդների օրոք: Բանակաթեմների կազմակերպման հարցում, օրինակ, հույն բյուզանդագետ Զակիթիոսը տալիս է հետևյալ ժամանակագրութիւնը (ոչ թե ստեղծման, այլ աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակման): Արմենիակների բանակաթեմը (և ոչ տուրմարխութիւնը) 667 թ., Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ 669 թ., Օպսիկիոն՝ 680 թ., Կարավիսիանների (հետագայում՝ Կիբիրբոտոնների) շուրջ 680 թ., Թրակիայի՝ 680/85 թթ. միջև, Հելլադայի՝ 695 թ. (*Ζαχαριαν, Η Βυζαντινη αυτοκρατορια, լեա. 120*):

128. Պարսիկների դեմ պատերազմի դուրս եկած ընդհանրական բանակի քանակի մասին միակ տեղեկությունը հաղորդում է Սերեոսը՝ 120 հազար (Սերեոս, էջ 124): Այդ թիվն ուսումնասիրողներն անհավանական են համարում, նշելով, որ չափազանցություն է (Հմմտ. Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 320, 337): Փալով Հերակլիոսի զորքի կազմի ազգային պատկանելության հարցին, ապա ըստ հարանիսի այն բաղկացած էր վարձկան հայերից, լազերից, արխազներից, իրերներից, խազարներից (*Charanis, Ethnic Changes*); Հրմբրլը գտնում է, որ Հերակլիոսը վարձկան բանակը չփոխարինեց ազգային բանակով (*Lemerle, Quelques remarques: apud Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 321*):
129. Խոսքը եգիպտացի Արգար թագավորին Քրիստոսի ուղարկած ավանդական վարչամակի մասին է, որի վրա պատկերված էր տերունական կերպարը:
130. Խոսքը եկեղեցիների սուրբ սեղաններին է վերաբերում, որոնց վրա է կատարվում հաղորդության խորհուրդը:
131. Այս շրջանում արարների մի մասը ենթարկվում էր Բյուզանդիային, մյուսը՝ պարսիկներին: Դեոևս Հուստինիանոս 1-ի ժամանակ Նքանց Հիմյար մասամբ քրիստոնյա ցեղը ավելի հակված էր դեպի սասանյանները, իսկ մյուս մեծ ցեղը՝ ղասանիդները, որ միաբնակ քրիստոնյաներ էին, ենթարկվում էին Բյուզանդիային: Ավելի մանրամասն տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 326, 327 (ծանոթ. 148 և 158): Նաև ստորև, ծանոթ. 274:
132. Բնագրում՝ κλι:αα. հայերեն՝ կլիմա կամ կլիմա, արար. իկլիմ: Նշանակում է գավառ, նահանգ, շրջան: Իմաստների մասին մանրամասն տե՛ս Βασιλευεσκειυ, Записка, стр. 195:
133. Բնագրում՝ εις τιν Πεοσια εις:αλλει: Տրամարանական չէ, քանի որ մի քիչ հետո Թեոփանեսը գրում է, որ Շահր վարազը վախենում էր, որ կայսրը «Հայաստանի վրայով կներխուժի Պարսկաստան»: Ստրատոսը առաջարկում է «Περσια»-յի փոխարեն կարդալ «Αρμενία», այսինքն՝ Հերակլիոսը ներխուժեց Հայաստան, որով ամբողջ նախադասության միտքը պարզ կլինի (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 341):
134. Բնագրում՝ Σαυααα:α: (var. Σαρ'αρος): Նա Ֆարուխանի (Ֆերրուխան), որ կոչվում էր նաև Թոմեղան, տիտղոսն էր, նշանակում է «թագավորական վարազ»: Այդ առումով արժեքավոր են Մովսես Կաղանկատվացու տվյալները. «...բուն անուն իւր Խոռեան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յօրինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ խորագիտութեան Պարսից այլ և այլ պճնող անուամբ յորչորչէ զնա՝ երբեմն Ռազմիդան, և երբեմն Շահվարազ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 145—146): Թովմա Արճրունին նրան կոչում է «Ռազմայուզան որ է Խոռեամ» կամ «Խոռեմ Նոազմայուզան» (Թովմա Արճրունի, էջ 89): Տե՛ս և ծանոթ. 38:
- Ֆերրուխան Շահր վարազը 605 թ. գրավեց Եգիպտան, 614-ին՝ Դամասկոսը, Երուսաղեմը, Հերակլիոսից պարտություններ կրեց 622-ին և 624-ին, իսկ 630-ի ապրիլի 27-ից մինչև հունիսի 9-ը հափշտակեց արքայից արքայի գահը:
135. κλέψαι τον πωλεσιον: Հունարենում այդ դարձվածքը նշանակում է հաղթանակ տանել ոչ բաց մարտում, այլ խորամանկությամբ:
136. Բնյնն ու Պերնիչեն գտնում են, որ լուսնի խավարումը տեղի ունեցավ 623 թ. հունվարի 23-ին (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 346—347):

137. Ոչ մի ժամանակագիր չի տալիս ո՛չ ճակատամարտի վայրի անունը, ո՛չ ժամանակը: Ստրատոսի ենթադրությամբ տեղի ունեցավ Երկրորդ Հայքում, Սատաղի մոտ, Սատաղ-Թեոդոսուպոլիս մայրուղուց հարավ և եթե այն տեղի ունեցավ լուսնի իսավարումից 15—20 օր հետո (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) ապա հավանաբար 623 թ. փետրվարի 7—12-ը (Σ τ ρ α τ ο υ . Το Βυζαντιον, Α', σελ. 348):
138. Զրադաշտականության պանթեոնում արեղակը (Hvar կամ Hvarə- Xšaēta-, տեր արեգակ») գերագույն աստվածությունն է: Հաղկերտ 11-ը հայերին ուղղված իր ուղերձը սկսում է այսպես. «Երդուեալ եմ յարեղակն ի մեծն աստուած, որ ճառագայթիքն իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և շերմութեամբ կենդանածէ զամենայն գոյացեալսն» (Եղիշե, էջ 44—45): Եղիշեի ասելով, Հաղկերտը այդ երդումը «երեքկնէր և շորեքկնէր զանսուտ երդումն յարեղակն» (նույն տեղում, էջ 47): Սասանյան շրջանում արեղակը այլևս Hvar-ը չէր, այլ Միհրը (Միթրան): Մոման արդերձապետը դիմելով հայերին արեգակի մասին ասում էր, թե նա «ճառագայթիքն, իւրով լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և շերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց. և վասն հասարակարաշխ առատութեանն և անաշառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած...» (Եղիշե, էջ 165): Զմատ. Christensen, L'Iran, p. 143 sqq.
139. Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ էլ Պիսիդացին չեն նշում այս զորավարի անունը: Ստրատոսը ենթադրում է, որ կարող է Հերակլիոսի եղբայր Թեոդորոսը եղած լինի (Σ τ ρ α τ ο υ , Το Βυζαντιον, Α', σελ. 353):
140. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլիս:
141. Բնագրում՝ Σατν: Եահենն վահմանգաղաղան, Արևմուտքի սլատգոսպանը: Սերբոսը նրան անվանում է «Շահէն պատգոսպան» (Սեբեոս, էջ 124): Նա 609 թ. «հանդիպէր զաւրացն Յունաց ի Կարին գաւառի: Եւ արարեալ սլատերազմ՝ հարկանէր զնոսա սրով սուսերի և փախստական արարեալ հալածական առնէր յաշխարհէն» (նույն տեղում): 610 թ. նա մուտք գործեց նաև Կեսարիա: Զատկական ժամանակագրության մեջ հիշված է որպես Σατν Βαβυλωνζαδζαω (Chronicon Paschale, p. 708): Ք. Պատկանյանը (տե՛ս История императора Иракла, стр. 205, прим. 173) կարծում է, որ Βαβυλωνζαδζαω-ն Սերբոսի հիշատակած «պատգոսպան»-ի աղավաղումն է (տե՛ս Սեբեոս, էջ 287, ծանոթ. 359), այնինչ դա «վահմանգաղակ» անունն է: «վահմանգաղաղան» նշանակում է վահմանգաղակի (Վոհու-մանանհի) որդի (տե՛ս Justi, Iranisches Namenbuch, S. 274, 374):
142. Հունարեն բնագրում՝ φονων φονεουσιαν (սպանություններ սպանող), որ անիմաստ է: Կ. Ամանտոսը ուղղում է φόνων φονεούσιαν «վախերն սպանող» (վախը փարատող), այսինքն հավատքը մարդուն արիությամբ է լցնում (տե՛ս Α ι α ν τ ο υ , Ἱστορία, Α', σελ. 284, ծանոթ. 4):
143. Այսինքն՝ հանուն քրիստոնեության զոհվելը հավիտենական կյանք է շնորհում՝ երկնային թագավորության մեջ:
144. Պորին Պարսկաստան (ἐνδοτέρα Περσας): Այս արշավանքի (624) ընթացուղու մասին, ինչպես և արշավանքի մասին ընդհանրապես, Թեոփանեսի և բյուզանդական մյուս հեղինակների տեղեկությունները շատ աղքատիկ են: Հարուստ են հայկական աղբյուրների, առաջին հերթին Սերժոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և Թովմա Արծրունու տվյալները: Հ. Մանանդյանը հետևյալ կերպ է գծում Հերակլիոսի այս արշավանքի ընթացուղին. Պոնտոսից և Փոքր Հայքից դեպի Կարին, այնտեղից

այժմյան Սարիղամիշի վրայով և Վանանդ ու Շիրակ գավառներով դեպի Դվին քաղաքը և ապա Նախիջևանի վրայով դեպի Գանձակ (Մանանդյան, Հնթացուղիները, էջ 145): Նշենք, որ Դվինը հավանաբար դիմադրություն ցուցաբերեց, այդ պատճառով Հերակլիոսը թույլ տվեց իր զինվորներին թալանել ու կրակի տալ այն: Գեորգ Պիսիդասին իր «Հերակլիաս» պոեմում, շանալով արդարացնել Հերակլիոսին՝ քրիստոնեական քաղաք ավերած լինելու համար նշում է, որ ավելի լավ է բարեպաշտ կալսեր կողմից կործանվի մի քրիստոնեական քաղաք, քան թե անվնաս մնա ամբարիշտ խոսրովի ձեռքում («Հերակլիաս», Բ, տող 163—166. apud Στρατος, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 390):

145. Բնագրում՝ Γαζακω: խոսքը Ատրպատականի Գանձակի (Շիր, Գ. Արգարյանը սխալմամբ նույնացնում է Թավրիզի հետ, տե՛ս Սեբեոս, էջ 291, ծանոթ. 427) մասին է: Այստեղ էր գտնվում զրադաշտականների խոշորագույն սրբություններից մեկը՝ Ատրվշնասպը: Քաղաքի լրիվ անվանումն էր Գանձ ի Շիզագան կամ Գանձ ի Շիզիգան: Հերակլիոսի ընթացուղին Սեբեոսը գծում է հետևյալ կերպ. Կոստանդնուպոլսից Քաղկեդոնի ու Կեսարիայի վրայով Կարին, այնտեղից Դվին, Նախճավան և վերջապես «ի Գանձակ Ատրպատականի», որտեղ նա «կործանեց և զբազինեց Հրատին մեծի, որում Վշնասպն կոչէին» (Սեբեոս, էջ 124):

Ուրմիայի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների և Գանձակի գրավումների վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն (ինձ անմատչելի) N. H. Baynes, The military operations of the emperor Heraclius. The United Services Magazine, 1913, vol. XLVI և XLVII (apud Minorsky, Campaigns in Atropatene. p. 109):

146. Տե՛ս ծանոթ. 131:

147. Ինչպես պարզվում է Զատկանան ժամանակագրությունից, Հերակլիոսը Գանձակում մնաց 27 օր, այնտեղից Կոստանդնուպոլսի ուղարկած նամակում նա Գանձակի մասին գրում էր, թե այն կատարյալ քաղաք է (τῆλεια), բազմամարդ, անասուններով հարուստ, ունի շուրջ 3000 տուն: Քաղաքապետին կայսրն անվանում է Բարեսմանաս, որն իմանալով հռոմայեցիների Զարա (Ζαռα) լեռն անցնելու մասին, հեռացավ դեպի լեռներն ու ամուր բերդերը (Chronicon Paschale, p. 732) Հերակլիոսը Գանձակից հեռացավ ապրիլի 8-ին, նպատակ ունենալով շարժվել Հայաստանի վրայով (նույն տեղում, էջ 734):

148. Բնագրում՝ Βηθαραμαίς (հանդիպում է և Βιθαραμαίς ձևը): Արշակունյաց մի բերդ էր՝ Beth Aramaje (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայման): Սրբազան հոփը Ատրպատականի Գանձակից այդտեղ էր տեղափոխվել (տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 92): Թերարմայսի վաղադույն հիշատակությունը հանդիպում է Մենանդրոս Պրոտեկտորի երկում (Menandri Excerpta, p. 365), որտեղ ասված է, որ բյուզանդացի դեսպան Պետրոս Պատրիկիոսը 562 թ. այցելել է պարսից արքային Βιθαραμαίς կոչվող վայրում: Այլ հիշատակությունների մասին տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 93: Թախտ-ի Սուլայմանի մասին տե՛ս Van der Osten, Naumann, Takht-i Suleiman:

149. Բնագրում՝ τῆ πλᾶνῃ τῶν ἰνδράλων: Հավանաբար նկատի ունի ատրուշանը:

150. Բնագրում՝ Δασταχέρη, պարս. Դաստգարդ կամ Դաստղարդ-Յուսրո, արարական աղբյուրների էլ Դասկարան կամ Դասկարար-լ-Մալիբը: Գտնվում էր Տիզրոնից Համադան տանող ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, մայրաքաղաքից 107 կմ

հյուսիս-արևելք, հին Արտամիտա քաղաքի մոտ: Քաղաքի ավերակներն այժմ կոչվում են Ջենդան (զնդան-րանտ): Մանրամասն տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 454—455:

151. Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ խոսրովը Հրո տաճարներից մեկում իրեն աստվածացրել էր նա իր գահը տեղագրել էր տաճարի գմբեթի տակ, կարծես երկնքում, շուրջը նկարել տվել կայծակներ, արեգակ ու լուսին, հրեշտակներ և այլն: Հատուկ հարմարանքով նա ցանկացած ժամանակ որոտ էր բարձրացնում ու անձրև թափում: Հենց այդ գահը գետին տապալեց ու ոչնչացրեց Հերակլիոսը (Niciphorl Breviarium, p. 19):

152. Թովմա Արծրունին որոշակի գրում է, թե Հերակլիոսը բացի Դվինից, ավերել է «գնախուճաւան և գՈրմի (Ուրմիա), և գիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականը՝ բրէ գնա, աւերէ զԱհմատան և զՄայ, կործանէ զբազին Հրատին մեծի, որում Վշնապն կոչեն, և լնուն զծովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբք. զխօսուն և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի» (Թովմա Արծրունի, էջ 92—93):

153. Աղվանքում: Հերակլի Գանձակից Աղվանք վերադարձի ընթացողին տալիս է Սեբեոսը. «առ ամուր աշխարհաւն Մարաց» (Վարադաղի լեռներով) Փայտաւարան, այն է Գանձակից, այժմյան Միանի և Արդաբիլի վրայով դեպի Արաքսի ն'րբին հոսանքի շրջանը, որտեղ գտնվում էր Փայտակարանը, որտեղից էլ, Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով, ուղևորվեց դեպի Ուտի և այնտեղ գտավեց Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավր: Ըստ Մանանդյանի կայսրն այնտեղ ասցւացրեց 623—624 թթ. ձմեռը (Մանանդյան, Ընթացողիները, էջ 149—150), իսկ ըստ Ստրատոսի՝ 624—625 թթ. ձմեռը (Στρατοσ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 402):

154. Բնագրում՝ ἀγινίσεσθαι: «Սրբվել» այսինքն՝ մաքրվել, այդ բառի և՛ ուղղակի և՛ անուղղակի իմաստով: Ստրատոսը բացատրում է «ծոմ պահել» (Στρατοσ, Το Βυζάντιον, Α', σελ. 399):

155. Բնագրում՝ Σαρξβλαχῶν: Սեբեոսը նրան անվանում է Շահրապղական (Սեբեոս, էջ 113): Հայ պատմիչի ասելով, Շահրապղականը պարսից մարզպանն էր և նրստում էր Դվին ոստանում: «Սա արար կոիւ մի ի Պարս և յաղթեաց» (նույն տեղում): Հմմ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150. «Ապա եկեալ... զօր պարսից, զորս նոր զօր անուանեն, և էր զօրագլուխ նոցա Շահրապղական». «Գոթարն և զքաջ պատերազմող զօրագլուխն իւր զՇարհապղայ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156):

Շահրապղական թարգմանաբար նշանակում է «թագավորական հովազ»:

156. «Պերոզական» կոչվող գնդի մասին հիշատակություն ունի Սեբեոսը (էջ 96): Ք. Պատկանյանը թեև գրում է «չգիտեմ ինչ է նշանակում Պերոզակա՛, գունդ», բացատրում է «հաղթական» ջոկատ, որովհետև Պերոզ նշանակում է «հաղթող» (История императора Иракла, стр. 200, прим. 271): Այլ (անընդունելի) կարծիքների մասին տե՛ս Սեբեոս, էջ 257, ծանոթ. 271: Այն փաստը, որ Թեոփանեսը կողո կողքի նշում է «խոսրովական» և «Պերոզական» զորագնդերը, նշանակում է, որ զորագնդերը կրում էին արքայից արքաների անունները և «Պերոզական» նշանակում է Պերոզ արքայի անունը կրող, ինչպես որ «խոսրովական» նշանակում է խոսրով արքայի անունը կրող: Միտքը հաստատում է Մովսես Կաղանկատվացին. «Ապա և բազումք ի գնդից գնդից՝ ի հռնապահաց և

ի թիկնապահաց, և յաճուակիցաց դրանն *Խոսրովու...*» (էջ 167): Ք. Պատկանյանը «*սյանուակրաց»*-ը թարգմանում է «*КОЛЕСНИЧИХ*» երևի «անիւ» բառից բխեցնելով (տե՛ս *Моисей Каганкатвацц*, стр. 115) «անիվ կրող», բայց ավելի հավանական է «անունը (խոսրովի) կրող» «խոսրովական»: «Յանուակրաց»-ը պետք է ուղղել «*սյանու[ան]ակրաց*»: Այս դորագնդերը Ստրատոսի ենթադրությամբ գրված լինելու էր Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած (էջ 150) Գրանիկ Սաղարը:

157. Այսինքն՝ Շահր Վարազին և Շահրապղականին:

158. Բնադրում՝ *τρουδοσν*: Այս բառի տակ ենթադրվում են գինվորների հանդերձանքը և նրանց սպասարկող անձնակազմը՝ ծառաները, դրաստը և այն, ինչ նախատեսված է բանակի կերակրման համար, այդ թվում և բանակի անհրաժեշտ իրերը (տե՛ս *Dain*, «*Touldos*», p. 161—169: նաև *Луншав*, *Очерки*, стр. 246—247):

159. Աղվանքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին ավելի հստակ և բովանդակալից տեղեկություններ է պահպանել Սերեոսը: Նա վկայում է, որ Հերակլիոսը, իմանալով խոսրովի (Շահր Վարազի) Կոստանդնուպոլսի պաշարումից հրաժարվելու և խոսրովի օգնության շտապելու մասին, «առնու զզաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհան Մարաց. գայ հասանէ ի Փայտակարան»: խոսրովը տեղեկանալով այն մասին, որ Հերակլիոսը, «եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս», հրամայում է իր զորավար Նա՛ւր Վարազին կտրել նրա ճանապարհը: Շահր Վարազը Այրարատի վրայով մտնում է Գարդման և Տիգրանակերտ ավանի մոտ իր Շահն զորավարի 35 հազարանոց բանակով օղակում կայսեր: Հերակլիոսը կարողանում է նրանց պարտության մատնել, անցնել Վրչունիս ավանը, այնտեղից էլ Բագրևանդ և Ապահունիք (Սերեոս, գլ. 11: Տե՛ս և Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 151 և հտ.): Տիգրանակերտի ավերակները, ըստ Մանանդյանի, գտնվում են Տարնաուտ գյուղի Շահրուլաղ բերդի մոտ, Աղղամից 8—10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եվլախ-Շուշի ճանապարհի վրա:

160. Հունարեն բնագիրը տայիս է *Οὔνοσν* չափս «հոների երկիր» ընթերցումը: Անաստասիոս ըրիլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունը՝ *in regione Hunnorum*, որը, սակայն պիտի ուղղել *Εὔνοσν* չափս, որ, անկասկած, Սյունիքն է: Հայկական աղբյուրներում պարզ յուրյ է տրված ռազմական գործողությունների Սյունիքում տեղի ունեցած լինելու մասին: Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150: Մանանդյանն այդ ընթացուղին գծում է հետևյալ կերպ. Տարնաուտի շրջանից Եվլախ-Շուշի ճանապարհով, Շուշիի և Գորիսի վրայով դեպի Սյունիքի Մղուկ տեղը և այնտեղից Անգեղակոթի և Բիչենաղի լեռնանցքով դեպի Նախիջևան: Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 153:

161. Բնադրում՝ *Περστραμενισ*, այսինքն պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան:

162. Տե՛ս ծանոթ. 135:

163. Բնագրում՝ *չափս* *Σαλζανῶν*: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Աղիովիտ գավառի Աղի ավանի մասին է, քանզի խնդրո առարկա ճակատամարտը, ըստ Սերեոսի, այնտեղ է տեղի ունեցել (Սերեոս, էջ 125: Մանանդյան, *Հնթացուղիները*, էջ 157):

164. Հմմտ. Սերեոս, էջ 126. «Բայց Շահր Վարազը գերծաւ՝ նստեալ ի վերայ նուաստ երիվարի... իսկ Երակուս առ զաւար և զկապուտ բանակի նոցա, դարծաւ յաղթութեամբ մեծաւ»:

165. Այժմ՝ Դերենդե, Գտնվում էր Երկրորդ Հայքում: Սակայն ըստ Մանանդյանի, Թեոփանեսի բնադրում աղավաղում կա, նրա կարծիքով խոսքը ավելի շուտ կարինի շրջանի մասին է:
166. Բնադրում՝ Συρων γῆν: Բայց ըստ Ստրատոնի ոչ մի կապ չունի Ասորիքի հետ, այլ Բիթլիս տանող ճանապարհն է (Στρατων, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 440):
167. Հայկական աղբյուրների Քաղիրթը, այժմ՝ Բաթման-սուլ
168. Այժմ՝ Մարաշ:
169. Ելնելով այս ընթացուղու անտրամաբանությունից, Ռամզեյը Աղանայի փոխարեն ուղղում է կարդալ Աղատա (Ramsey, HGAM, p. 311: apud: (Στρατων, Το Βυζαντιον, Α', σελ. 443): Բոլոր դեպքերում Թեոփանեսի գծած ընթացուղին այստեղ համարվում է սխալաշատ ու անտրամաբանական (Στρατων, նույն տեղում, էջ 449):
170. Այժմ կոչվում է Սյւհուն կամ Սայհուն:
171. Բնադրում՝ μαχαριτζ: Տե՛ս նաև էջ 53 և 148: Թեոփանեսն այդ գոյականից բայ էլ է սանդղում՝ μαχαρίζω: Տերմինի մասին տե՛ս Ерхштедт, Этимология глагола маχαρίζω, стр. 120—121:
172. Բնագրում՝ Καϊσαρ: Այդպես էին կոչում բյուզանդական կայսեր և հայերը:
173. Նեստորականությունն իր անունը պարտական է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորին (428—431), որի վարդապետության էությունը կայանում էր նրանում, որ նա Քրիստոսի երկու բնությունները՝ աստվածային և մարդկային իրարից բաժան էր ընդունում, որով Մարիամին Քրիստոսածին էր համարում, և ոչ Աստվածածին: Նրա վարդապետությունը սկզբում տարածվեց Ալեքսանդրիայում, որի դեմ հանդես եկավ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին և Հռոմի պապ Կելեստինոսը: Երբ վեճերը լայն ծավալ ստացան, Թեոդոսիոս II կայսրը 431 թ. գումարեց Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը և դատապարտեց Նեստորին ու պաշտոնանկ հայտարարեց: Նրա հետևորդները հալածանքների ենթարկվելով ապաստարան գտան Պարսկաստանում: Այնտեղ լայն գործունեություն ծավալեց 435 թ. Մծրինի եպիսկոպոս ձեռնադրված Թովմա Բարսուման, 489 թ. Զենոն կայսրը փակեց Եղեսիայի դպրոցը, իսկ նրա ուսուցիչներն ու աշակերտները փախան Պարսկաստան և հիմնադրեցին Մծրինի դպրոցը: 496 թ. Սելևկիայի նեստորական արքեպիսկոպոս ընտրված Բարեոսը 498 թ. ժողով գումարեց և Պարսկաստանի նեստորական եկեղեցին անջատեց ուղղափառ եկեղեցուց: Նեստորականներին հետագայում հովանավորեցին և պարսիկները, և՛ արաբները: Նեստորականությունը տարածվեց նաև Հայաստանում, թեև եկեղեցու կողմից միշտ էլ հալածվեց: 554 թ. Ներսես Բ Բագրևանդցի կաթողիկոսը Դվինի ժողովում դատապարտեց նրանց: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Մինասյան, Նեստորականությունը Հայաստանում, էջ 330—393:
174. Թեոփանեսը բուլղարներին առաջին անգամ հիշատակում է աշխարհի արարչագործության 5994 (502) թվականի տակ, Անաստասիոս կայսեր թագավորության 11-րդ տարում, ցույց տալով, որ նրանք ավարարել են Իլլիրիկոնն ու Քրակիան: Նրանք 6006 (514) Անաստասիոս կայսեր դեմ ապստամբած ֆեդերատների կոմես Պատրիկիոլոսի որդի Վիտալիանոսի բանակում էին ծառայում և նրա գլխավորությամբ գրավում են Անքիալոսն ու Օդիսսոպոլիսը (Վառնան): 6031 (539) թվականին հիշվում են բուլղարներ, որոնք իրենց ցեղապետների (բնագրում՝ ռեքս) գլխավորությամբ ավարարում են Սկյուֆիան, Մեզիան և Քրակիան: Հուստինիանոս I

- կայսրը գերի ընկած բուլղարներին ուղարկում է Հայաստան և Լազիկա. զինվորական ծառայության (ἔπεμψεν ο βασιλευς εις Ἀρμενιαν και εις Λαζικην, και κατε-
 -α, τσαν ἐν ταις νουμπερίαις αριθμοῖς. *Theoph. Chron.*, I, p. 219): վերջապես
 նրանք հիշատակվում են և Մավրիկիոս կայսեր թագավորության 15-րդ տարում,
 աշխարհի արարչագործության 6089 (597) թ.:
175. Ենթադրվում են սլավոնները: Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ պատե-
 -րազմական գործողություններին մասնակցում էին նաև սլավոն կանայք (*Nicephori
 Breviarium*, p. 21):
176. Հունական աղբյուրներում Γένεσις են կոչվել գոթերին ազգակից և Արևմուտ-
 -քում գեպիգներ կոչվող ցեղը: Սկզբնական շրջանում բնակվում էին Կարպատ-
 -ների մոտ և վերստին հանչես եկան III դ. վերջում: Մասնակցություն ունեցան
 Ատտիլայի ներխուժումին, ապա գրավեցին Դակիան և բավական նեղություն պատ-
 -ճառեցին կայսրության:
177. Քաղաքի պաշտպանության ուղարկված ղորքերի մեջ կային և հայեր: Ինչպես գր-
 -ված է «Ջատուական ժամանակագրության» մեջ, հայերը Վլախեոնայի պարսպից
 դուրս եկան և սր. Նիկողայոսի եկեղեցու մոտ գտնվող սյունաշարքը կրակի տվե-
 -ցին: Սլավոնները, ենթադրելով, որ ծովի ափին կանգնածները ավարներ են, ափ
 դուրս եկան, բայց ընկնելով հայերի ձեռքը, սրի քաշվեցին (տե՛ս *Chronicon Pas-
 chale*, p. 724):
178. «Արևելքի թուրք» է կոչում, որպեսզի չշփոթվեն «Արևմուտքի (Պանոնիայի)
 թուրքերի» հետ, որոնց տակ ենթադրվում են հունգարացիները: Խազարներին
 թուրք են կոչում նաև արարները (տե՛ս *Артамонов, История хазар*, стр. 114),
 որոնք, իմիջի այլոց ալ-Իստահրին և իրն Հաուկալը, գրում են, թե խազարների
 լեզուն նման է բուլղարների լեզվին (նույն տեղում, էջ 115): Իրենք խա-
 -զարները իրենց ազգակից են համարում ուգրերի, ավարների, գուգերի, բարսիլ-
 -ների, օսոգուրների, բուլղարների և սավիրների (նույն տեղում):
179. Խազարները (էթսոնիմը ծագում է թյուրքական «կազ» (բռնել) բառահիմքից)
 թրքախոս շոնական ցեղեր էին, որոնք հաստատվեցին արևելյան Եվրոպայի հարա-
 -վային մասում: Նրանց առաջին հիշատակությունը իրենց սեփական անվամբ տա-
 -լիս է Մովսես Խորենացին (*Артамонов, История хазар*, стр. 17): Հայ պատ-
 -միչը գրում է. «միաբանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, ղիսաղրաց ասեմ և
 զբասլաց, արտաքս քան զգուոն ճորայ ելանել...» (Գիրք Ա, դլ. ԿԾ): Խազարների
 մասին շատ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում «Աշխարհացոյցը»: Եղիշեն նը-
 -րանց հոներ է անվանում: Հարուստ են Մովսես Կաղանկատվացու, մասամբ՝ Ստե-
 -փանոս Չարոսեցու տվյալները: Բյուզանդական հեղինակներից առաջինը Թեոփա-
 -սեսն է նրանց հիշատակում՝ հիշյալ տեղում:
180. Հմմտ. «Եւ թագաւորն հիւսիսոյ է հականն՝ որ է տէր Խազրաց, և ղշխոյն թա-
 -գուհի է, խաթունն, որ է կին հականայ...»: «Անանիա Շիրակացու Մատենագրու-
 -թյունը», էջ 348: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 120:
181. Ինչպիսիք՝ ՀւէՅրԱ: Նույնանում է Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած
 Ջերու խաբա՛ի հետ, որ սէր երկրորդ թագաւորութեանն նորա» (Իմա խաբանի:
 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 160: «Առաջինը» Ջերույի եղբայր Թուն-Շեխուն էր):
 Եշենք այստեղ, որ «Ջերու» անուն չէ, այլ տիտղոս (Չարագու, այդպես էին կոչ-
 -վում արևմտյան թուրքերի հեգեմոնները: Տե՛ս *Marquart, Streifzüge*, S. 394 և

496—498. apud: Στρατσου, Το Βυζαντιον, Β', σελ. 556: Հմմտ. *Артамоков* История хазар, стр. 145, 146): Ջերուխաքանի անունը Մոխո-շաղ էր (նույն տեղում, էջ 146). Ջերուխաքանի մասին տես նաև *Golden, Khazar Studies*, էջ 51.

182. Բնադրում՝ 'Αδορηγαν (var. 'Αδορηγαν): Նիկեփոր պատրիարքը գրում է 'Αδορσαοιγαν, ավելի հին աղբյուրներում՝ 'Ατροσατηγ: Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է նաև 'Αδορσζανων անունը՝ Հայկական Ասորպատականը, ասորերեն՝ Լեդորրայգան: Այստեղ խոսքը պարսկական Ասորպատականի մասին է: Սասանյանների ժամանակ կոչվում էր Ադարբայջան և կառավարվում էր մարզպանի կողմից, որ պատկանում էր Ֆարուք-Որմիզդ ընտանիքին: Կենտրոնը Շիր (կամ Գանձակ) քաղաքն էր, ժամանակակից Հայլանի տեղում՝ Ուրմիայի լճից հարավ-արևելք: Այստեղ կար կրակի մի նշանավոր տաճար, որն այցելում էին սասանյան արքաներն իրենց դահ բարձրանալու առթիվ: Ավելի ուշ սրբազան կրակը տեղափոխվեց Արշակունիների Բիթարմայս կամ Քերարմայս (այժմ՝ Քախտ-ի Սուլայման) վայրը: Մանրամասն տե՛ս J. Hell-ի հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ում, հտ. Ա, էջ 194 և հո. 1:
183. Բնադրում՝ Τιφλις: Ասենք այստեղ, որ Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով քաղաքը պաշտպանում էր պարսիկ զորավար «բաջ պատերազմող» Շարհապաղան (Մովսես Կաղանկատվագի. էջ 156): Բայց, ինչպես Քեոփանեսից դիտենք, նա 6115 թ. սպանվել էր (բնադրում՝ արևկավ թիկունքից սրի հարված ստանալով): Ստրատոնը գտնում է, որ «ընկավ» դեռ չի նշանակում սպանվեց, այլ հնարավոր է, որ նա վիրավորվեց: Στρατσου, Το Βυζαντιον, Β', σελ. 561):
184. Արտամանովի կարծիքով, նա Ջերուխաքան Մոխո-շաղի կրտսեր որդի Բուլի-շաղն էր (*Артамоков*, История хазар, стр. 147):
185. Իմա՛ Կոստանդնուպոլիս: Սերբոսը Քաղկեդոնը գրավողի և Կոստանդնուպոլիսը պաշարողի անունն է տալիս՝ Խոռյամ, և ոչ տիտղոսը՝ Շահր վարազ:
186. Իմա՛ Գանուր:
187. Աղբյուրներում այդ նավերը (այստեղ՝ σχαφη γλυπτα) կոչվում են նաև μονόπλοα այսինքն միակտոր ծառի բնից պատրաստված նավեր:
188. Ոսկեղջյուր կոչվածի՝ Κερατιος χαλπος:
189. «Պերատիկա» շրջանների տակ ենթադրվում են Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Տե՛ս ծանոթ. 517:
190. Իմա՛ խազարների: Տե՛ս ծանոթ. 178:
191. Բնադրում՝ 'Ραζατης: Սերբոսի Թոճ վեհան (var. Թոճիկ վեհան) զորավարը, որ իսկապես սպանվեց Նինվեի ճակատամարտում (Սերբոս, էջ 126): Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է Թոճվեհ (էջ 163), Նիկեփոր պատրիարքը՝ 'Ροζατης (էջ 21):
192. Բնագրում՝ Χαλατηδα: Անծանոթ շրջան, որ նույնացնում են Քեոփիլակոս Սիմոկատտասի հիշատակած Խնայթա վայրի հետ, Արբելից հյուսիս:
193. Սկիլիցեսն այն կոչում է Ստրագնա: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Մեծ Զավ ձևով: Այժմ էլ այդպես է կոչվում (տե՛ս Սրենյան, Հայաստանը, էջ 66): Տիգրիս գետի արևելյան վտակը, Մոսուլից (Նինվե) 40 կմ հարավ: Հերակլիոսը Մեծ Զարն անցավ 626 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Փոքր Զարը գտնվում է Մեծ Զարից 95 կմ հարավ:

194. Նինվեի տեղում այժմ գտնվում է Մոսուլ քաղաքի ձակատամարտի տեղի ունեցավ 626 թ. դեկտեմբերի 12-ին:
195. Բնագրում՝ Βιζυτις ὁ πρῶτος λαῖνος: Հետագայում նա մասնակցեց Յարմուկի նշանավոր ճակատամարտին (20 օգոստոս 636 թ.):
196. Նիկեիոսը պատրիարքը գրում է, որ կայսեր շրթունքը վիրավորվեց «նետաձգության մեջ վարպետ Հոֆատեսի արձակած նետից: Հերակլիոսը վիրավորվեց նաև ոտքից՝ սույն: Հոֆատեսի անձամբ է ելուիտ (Nicephori Breviarium, p. 21—22):
197. Պարսից բանակում, հասկանալի է, բյուզանդական տերմինաբանությունը չէր ընդունված: Թեոփանեսը նրանց տուրմարխ է անվանում բյուզանդական ձևով: Տուրմարխը գլխավորում էր 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր (տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 233):
198. Ժամը 11-ը չի համապատասխանում սեր այդ ժամին: Բյուզանդացիների առաջին ժամը արևծագն է, 6-րդ ժամը՝ կեսօրը:
199. Գիշերվա առաջին ժամը համապատասխանում է արևամուտի առաջին ժամին:
200. Սկարամանգիոնը ղգեստի անվանում է, մի տեսակ քաֆթան: Տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 300:
201. Կարելի է կարդալ նաև Վարսամուսես: Ըստ Մարկվարտի (Strelfzüge, S. 401), նա Վահրամ Աշուշան է, Գուգարքի իշխանը (arud: Σ τ ρ α τ ο υ. Το Βυζάντιον, Β', σελ. 911):
202. Բնագրում՝ ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Բյուզանդիոնից: Քանի որ Շուհր վարազը Բյուզանդիոնը չէր գրավել, Տաֆելը «Բյուզանդիոնի» կողքին դրում է τῆς Χαλκηδόνος քաղկեդոնից, որ թեև չկա ո՛չ Թեոփանեսի բնագրում, ո՛չ էլ Անաստասիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ, համարվում է ճիշտ: Ստրատոսը ἐν Βυζαντίῳ մեկնաբանում է «բյուզանդական հողերից» (Σ τ ο α τ ο υ. Το Βυζάντιον, Β', σελ. 592), որ անհավանական է, քանի որ այն ժամանակ «բյուզանդականը» շունքը այն նշանակությունը, ինչ այսօր:
203. Փոքր Զարի մասին տե՛ս ծանոթ. 193:
204. Եϋϋα (Եվադդեն): Մագումոլչասորի քրիստոնյա էր և սասանյանների տիրության ֆինանսների վարչության խոշորագույն գործիչներից մեկը: Տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 123. 451 sqq.: Այդ պաշտոնը կրողը կոչվում էր vāstryōshān-salar կամ vāstryōshbadli:
205. Դեկտեմբերի 25-ին:
206. Բնագրում՝ Δε. ε. ο. ἡν:
207. Ուսումնասիրողներից ոմանք նույնացնում են Քսենոփոնի հիշատակած Փյուսկոս գետի հետ («Անարատիս», Բ, 25): Բխում է Կորդվաց լեռներից և թափվում է Տիգրիսի ձախ ափին: Հետագայում արարներն անվանեցին Օդորնեհ, իսկ թուրքերը՝ Կատրիսու: Այժմ կոչվում է Ադեմ: Ըստ Ռոուլինսոնի Տորնան պարսկերեն Tur Nahr-ն է, կամ Kan-Tur-ը, արար. Katur, որ նշանակում է Տուրի ջրանցք: Այդպես է կոչվում Nahr-Wan ջրանցքի հյուսիսային բաղուկը (Σ τ ο α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Β', σελ. 912):
208. Ըստ Ռոուլինսոնի, տառերի տեղափոխություն է տեղի ունեցել և ճիշտ ընթերցումը Սուրա է: Ինթադրարար նույնացվում է ասորիների Սորի կամ Բեթ Սորիի հետ (Σ τ ρ ἂ τ ο υ. Το Βυζάντιον, Β', σελ. 950):

209. Վայրը Բեկղաղ ձևով հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 201), Ըստ Թոուլինսոնի (*Rawlinton, Memoir* p. 94: Apud: Σ τ ρ á τ ο υ, Το Βυζάντιον, Β, σελ. 936) Belt Germa-յի աղավաղումն է, ժամանակակից Քիրքուբու:
210. Հմմտ. ծանոթ. 150: «Դաստակերտ» բառի նշանակությունների մասին տե՛ս *Саркисян, Дастваерт, стр, 97—101*:
211. Բնադրում՝ Եռօրօր (Վարադ-ուդ, «Վարադների գետ»): Այժմ կոչվում է Beled-Ruz: Թևոփա՛նուսի գրած ո հայա՛նարար վերաբերում է ղետի անունը կրող մի ավանի (Σ - ο τ τ ο υ, 1) Βυζάντιον, Β, σελ. 936):
212. Այն է՝ Տիգրոն:
213. Բնադրում՝ Βαβδάρχ: Թոուլինսոնի ենթադրությամբ գտնվում էր Դաստակերտի մոտ:
214. Բնագրում՝ ալօղ (հայերեն՝ «հալուէ», եբր. «ահալիմ» և «ահալոթ»): Թուփ, նաև անուշահոտ յուղային փայտ: Սուրբ գրքում հաճախ է հանդիպում, որի տակ ենթադրվում է *aquillaria agallocha*-ն, նրանից ստացվում է անուշահոտ յուղ, որով, ըստ նոր կտակարանի (Յովհ. ԺԹ, 39), թաղելու ժամանակ օծեցին Քրիստոսի մարմինը:
215. Լիտոր (12 ունկ) նա՛ն ծանրության շա՛ր է: Կշուում է 326,4 գրամ: Մանանդյան, Կշիոններ, էջ 29 և 129:
216. Բնագրում՝ աքր՛ա՛տ: Հու՛նա՛րե: Ստա՛ուննե՛ս: Բառը բացակայում է Ամենայն հայկանականությանը պարսկարեն քարվաս (կերպաս) բառն է:
217. Լունվարի 6-ին:
218. Երևի Խոսրովի թիկնեզության վրա:
219. Սևևկիա (Վեհ Արտաշիր) քաղաքը: Հիմնադրել էր Արտաշիր Պապական Ռոմեական զորավար Ավիդիոս Կասսիոսի կողմից 165 թ. ավերակ դարձված հին Սևևկիայի տեղում: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 166. «առ խելս կամրջին Տիգրիս գետոյ՝ ընդ Վեհ Արտաշիր քաղաքի յանդիման դրանն Տիգրոնի»:
220. Թեոփիլակոս Սիմոկատոսը Շիրինին համարում է Ռոմայեցի և քրիստոնյա (*Theophyl. Simocat*, p. 231—232): Թաալիբին նրան անվանում է «գեղեցկության պարտեղ, ախոյանը լիալուսնի», (*Christensen, L'Iran*, p. 475): Այն պատճառով, որ նա քրիստոնյա էր, և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան բաղում աղբյուրներ նրան հույն են համարում, սակայն անունը, որ նշանակում է «քաղցր», իրանական է: Սեբեոսը (էջ 85) ցույց է տալիս, որ նա ծագումով հուլիստանից էր («էին սորա (խոսրովին) կանայք բազում ըստ արինի մոգութեան իւրեանց. բայց առ սա և կանայս քրիստոնեայս, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ գեղեցիկ ի հուժաստան աշխարհէ, անունն Շիրին: Սա է բամբիշն, տիկնաց տիկին...»): Խոսրովը ամուսնացել էր նրա հետ իր իշխանության սկզբում: Շիրինը ստորադասվում էր բյուզանդացի իշխանուհի Մարիային, որին Խոսրովը կնության առավ գլխավորապես քաղաքական նկատառումներով: Հիշյալ Մարիան Տարարիի ասելով իբրև թե Մավրիկիոս կայսեր դուստրն էր (*Christensen, L'Iran*, p. 475—476):
221. Մեղադրանքն անհիմն չէր: Ըստ Սեբեոսի, Հերակլիոսը «ակամայ բարեկամանայ և մեծարէ ղիոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հիրս. ել ընդ առաջ նորա (Կոստանդնուպոլիսը պաշարող Շահր Վարադի) պատարագաւք, և տայր վարավարին և իշխանացն մեծամեծ ընծայս: Եւ բաշխէր գաւրացն հոգսս, և ճաշ և ընթրիս ամենայն զաւրացն մինչև ցելթն ար» (էջ 122):

222. Խոսքը այդ անունով գետի մասին չէ, այլ Nahr-Wan *Տրանդրի*, որ կապում է Տիգրիսը Դիալայի հետ, Տիգրոնից 12 մղոն առաջ:
223. Արմենիականների բանակաթիմի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 167—169, 231, 318—319:
224. Պարսկերեն՝ Shahrāzur, ըստ Ջատկական ժամանակագրության Տւռաշսըշ Հերակլիոսն այստեղ հասավ 628 թ. փետրվարին: Ոմանց ենթադրությամբ գրտնրվում էր Ջազրոս լեռան, և Sirvan գետի միջև: Մանանդյանը տեղադրում է ժամանակակից Սուլայմանիա քաղաքից հարավ-արևելք:
225. Բնագրում՝ Μεζείου: Համապատասխանում է Սերբոսի «դարավարն Յունաց Մժէժ Գնունին» անձնավորության (էջ 131):
226. Բնագրում՝ Γουρδανιστας (Գուրնասույ < Վշնասույ Ասպաղ): Գուրն նույնանում է Մովսես Կաղանկատվացու Գաղ Վշնասույի հետ, որ «էր այր յաղթանդամ և դորեղի տոհմէ գնդապետութեան ազգին իւրոյ» (էջ 178): Ըստ երևույթին անվան ավելի ճիշտ ձևը պահպանվել է Հերակլիոսի Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում՝ Γουρδανιστας (Chronicon Paschale, p. 728): Թեոփանեսը նրան անվանում է γουρδανιστας, որ թարգմանաբար հազարապետ է նշանակում: Ատրատոսը կասկածում է, ինչպես կարող է հասարակ հազարապետը ողջ պարսկական բանակի սպարապետը լինել, չէ՞ որ սպարապետությունը աղնվականական հայտնի ընտանիքների մենաշնորհն էր (Στρωματισμοί. Τὸ Βυζαντινόν, Բ', σελ. 625): Երևի հակասություն չկա այստեղ, Թեոփանեսը լսելով պարսկերեն «հազարապետ», թարգմանել է γουρδανιστας, այնինչ «հազարապետ» պարսկական (և հայկական) բարձր տիտղոս էր, պհլ. hazarapat հին պարսկ. hazarapat, պարսկ. hazārpad (Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. III, էջ 6): Եղիշեից պարզվում է, որ «հազարապետ»-ի հոմանիշն է «հրամատարը», որ հասկանալի է, հազար գինվորից բաղկացած զորամասի հրամանատարը չէր: Ինչպես ցույց է տալիս Բենվենիստի հունարեն Աստվածաշնչի γουρδανιστας-ը և հայկական աղբյուրների հազարապետը տարբեր նշանակություն ունեն (տեքմինի մասին տե՛ս Benveniste, Titres, p. 67—71): Ընդ որում Թեոփանեսի «հազարապետ»-ը պիտի հասկանալ ոչ որպես որոշակի քանակությամբ զորքի հրամանատար, այլ հազարապետ պհլ. hazarapat իմաստով:
227. Բնագրում՝ Μερδαν (Մարդանշահ): Նա քրիստոնյա Շիրինի որդին էր:
228. Բնագրում՝ Σαλαζα:
229. Նկատի ունի իագարներին: Տե՛ս ծանոթ. 178:
230. Մեր համոզմամբ Թեոփանեսի բնագիրն այստեղ թերի է: Հետևող նախադասությունները ամենևին էլ Շերոյեի և Վշնասույ Ասպաղի միջև գնացող բանակցություններին չեն վերաբերում, այլ, ամենայն հավանականությամբ, բյուզանդական կայսեր մոտ Վշնասույ Ասպաղի դեսպանի, որը տեղյակ է պահում կայսեր Վշնասույի և Շերոյեի միջև գնացած բանակցությունների մասին:
231. Տաքսատիոնը (նաև տաքսատոս, տաքսեոտես) ղորավարի հրամանատարության ներքո գտնվող և ոստիկանական պարտականություններ վարող անձնավորություն էր և սովորական ղինվորներից բարձր էր դասվում: Մեկ անգամ հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Սատակեաց կորոյս գտաքսատս դորաց՝ նորա վասն անարգանաց նոռա» (հմմտ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. IV, էջ 391):

232. Յաղղեմի որդու անունը Շամթա էր (*Christensen, L'Iran, p. 493—494*):
233. Արարական մի աղբյուրի՝ *Guidi*-ի Անանունի տվյալներով հոսորովին սպանեցին Շամթան, Յաղղեմի որդին և Նեվ-Որմիզդը՝ Նեմրոզի պատգոսպան Մարդանշահի որդին: Հայտնի է, որ և՛ Յաղղեմին, և՛ Մարդանշահին ժամանակին մահապատժի էր ենթարկել հոսորով արքան: հոսորովը սպանվեց 628 թ. փետրվարի 28-ին: Դրա վերաբերյալ մանրամասն գրում են Սեբեոսը (գլ. 1^թ) և Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 165—170): *Sb'us* նաև՝ *Chronicon Paschale, p. 729 sqq.*:
234. Հերակլիոսի և Կավատ-Շերոյեի միջև տեղի ունեցած նամակագրության մասին (628), որ պահպանվել է Ջատկական ժամանակագրության մեջ (էջ 727 և հտ.) հատուկ տե՛ս *Oikonomides, Correspondence, p. 269—281*: Ջատկական ժամանակագրության մեջ պահպանվել է և Հերակլիոսի նամակը՝ ուղղված Կավատ-Շերոյեին, որն ընթերցվեց սբ. Սոփիայում, 628 թ. մայիսի 15-ին: Այն գրվել է Ատրպատականի Գանձակում ապրիլի 8-ին: Մինչ այդ մարտի 24-ին Գանձակ էին ժամանել Կավատ արքայի ղեսպանի երկու ներկայացուցիչները, մեկը պարսիկ, մյուսը՝ հայ, իսկ ապրիլի 5-ին՝ ինքը՝ ղեսպանը, անունը հոսոգանս, աստիճանը՝ Խասնան (*ὄνομα Χοσοαη γαι ἄξιωμα*՝ *Քասյան*). որը արքայի անունից տեղեկացրել էր Հերակլիոսին իր գահակալման մասին: Ապրիլի 8-ին ղեսպանը տարուլարիոս Եվստաթիոսի ուղեկցությամբ գնաց արքայից արքայի մոտ: Ահա այս ղեպքերի մասին Հերակլիոսը նամակ գրեց Կոստանդնուպոլիս:
235. Այդ մասին տեղեկություններ է պահպանել և Սեբեոսը (էջ 128), որը ևս նշում է պարսիկ ղեսպանի «անունը»՝ Խաշնան (Ջատկական ժամանակագրության մեջ՝ *Քասյան*), ինչպես և Հերակլիոսի ղեսպանի՝ Յուստաթ (Ջատկական ժամանակագրության մեջ՝ Եվստաթիոս): Հայ պատմիչը գրում է. «արձակ է ղԽաշնան ոմն իշխան», իսկ Հերակլիոսը իր հերթին արքայից արքայի մոտ ուղարկեց «զոմն իւրոզ գլխաւոր նախարարացն, որում անունն էր Յուստաթ»:
236. Շերոյեն (Կավատ II, 25 փետրվար-սեպտեմբեր 628 թ.): նա հոսորով II-ի և բյուզանդացի Մարիայի որդին էր, արքայազներից հավանաբար ավագը: Նրա մասին Մովսես Կաղանկատվացին ասում է. «Եւ էր րարբխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր. արձակեալ յիւրաքանչիւր տեղիս ղամենայն կալանաւորս, որք էին ի դիպահոջ դրան հօր իւրոյ... Եւ ղամենայն հարկս և մաքս արքունի երեքամեայ ժամանակաւ ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ տէրութեան շնորհեալ ամենեցուն...» (էջ 169): Հստ պատմիչի, նա թագավորեց 7 ամիս:
237. Նախքան Կոստանդնուպոլիս գալը, Հերակլիոսը մայրաքաղաք ուղարկեց իր չաղթանակն ավետող նամակը (տե՛ս ծանոթ. 234), որից պարզվում է, որ կայսրը մարտի 15-ին «Գանձակի մոտ գտնվող իր՝ Հերակլիոսի ամրությունից» մի նամակ էլ է ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որը բովանդակում էր իր արշավանքի նկարագրությունը՝ 627 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 628 թ. մարտի 15-ը, պատմվում հոսորովի փախուստի մասին՝ Դաստակերտից Տիգրոն և այլն (*Chronicon Paschale, p. 729*):
238. Իմա՝ կայսերակից:
239. Հիերիան ժամանակակից Ֆեներ բախչեն է, Կադրբոյից (Քաղկեդոն) հարավ, Կոստանդնուպոլիսի ասիական ափին: Կար նույնանուն պալատ, կառուցված Հուստինիանոս I-ի կին Թեոդորայի կողմից:
240. Արտաշիր III արքա: Իշխեց 628 թ. սեպտեմբերից մինչև 630 թ. ապրիլի 27-ը:

241. Հրեաների մասին Բյուզանդիոնում հիշյալ ժամանակներում տե՛ս *Βενεσιεβου* K истории евреев, стр. 197—224, 315—318:
242. Ինչպես տեսնում ենք, Քեոփանեսի տվյալներով Արտաշիրին սպանողը Շա՛ր Վարազն էր: Արտաշիրի սպանության գործում, անկասկած, մատ ունի Բյուզանդիան: Սերեոսի տվյալներով, Հերակլիոսը դիմեց պարսից զորավար հոռյամին (Շա՛ր Վարազին), առաջարկելով նրան զինական օգնություն և պարսից գա՛ր՝ ժառանգարար: Կայսրը անգամ անձնական տեսակցություն ունեցավ այդ զուավարի հետ: «Իսկ հոռեմայ առեալ զբազմութիւն զաւրաց իւրոց՝ գնաց ի Տիգրոն, և հրաման տուեալ ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն զԱրտաշիր, և ինքն երթեալ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն» (էջ 130): Հմմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 76:
243. Սերեոսը նրան անվանում է Բրոր բամբիշ (էջ 63, 130). «զԲրորն, դուստր հոսսրովայ, որ էր կին նորին» (իմա՝ հոռեմի): Հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 97: «Բամբիշ»-ը համապատասխանում է հայոց «տիկին» կամ «թագուհի» բառերին: *Sb' : Justi, Iranisches Namenbuch, S. 62: Sb' ս և Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 76. «Բրոր՝ դուստր հոսսրովու, որ էր կին հոռեմայ»:*
244. հոսքը, հավանաբար, Որմիգդ Ե-ի մասին է, որ թագավորել է 630—632 թթ. միջև, բայց սա վերջին սասանյան արքայից արքան չէր, ինչպես ցույց է տալիս Քեոփանեսը, այլ Հազկերտ Գ-ը (632—651): Սասանյան վերջին արքաների մասին տե՛ս և Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում. «Վախճանի Կաւատ Պարսից արքայ՝ թողով զթագաւորութիւնն Արտաշրի տղայադիտակ որդւոյ իւրոյ, իսկ ապա Հերակլ... թագաւորեցուցանէ Պարսից զհոռեմ... ապա զօրքն հոռեմայ սպանանեն զհոռեմ... կացուցեալ թագաւոր զԲրոր՝ դուստր հոսսրովի, որ էր կին հոռեմայ, որ յետ մահու նորա զհոսսրով ոմն յազգէ Սասանայ. իսկ յետ նորա զԱզրմիկ դուստր հոսսրովայ և յետ նորա զՈրմիգդ՝ թոռն հոսսրովայ, գոր խեղղամահ արարին. և զկնի նորա թագաւորէ Յազկերտ՝ թոռն հոսսրովայ» (էջ 76—77):
- հոսսրով II-ից հետո թագավորած արքայից արքաների, ինչպես և բյուզանդապարսկական պատերազմների մասին Փոկասի և Հերակլիոսի ժամանակ հատուկ տե՛ս *Колесников, Иран:*
245. Ասորիքի միաբնակները Հակոբիկ կոչվեցին Հակոբոս Բարադեոսի անունով, որ VI դ. կազմակերպեց Ասորիքի միաբնակ եկեղեցին: VII դարից հակոբիկները փոխնիփոխ ընկնում են Բյուզանդիայի և արաբական խալիֆայության գերիշխանության ներքո: Կայսրությունը, հետագայում նաև Հռոմի պապը եռանդուն աշխատանք տարան նրանց իրենց կողմը գրավելու համար՝ բայց առանց հաջողության: XI դ. բազմաթիվ հակոբիկներ կային Ֆիլիպպուպոլսում, որոնք բնակվում էին միաբնակ այլերի և պավլիկյան աղանդավորների հետ և հաճախ նրանց միանում՝ հակապետական ելույթների ժամանակ (տե՛ս *Anne Comnene, Alexias, t. III, p. 180—181*): Հակոբիկները մերժում էին 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը և ընդունում 449 թ. Նիքեոսի «ավազակային» հորջորջվածքը, մերժում էին Ծվտիքեսին, բայց սրբացնում Սևբոսին, ընդունելով նրա վարդապետությունը: Հակոբիկյան համայնքներ գոյություն ունեն մինչև օրս: Հակոբիկները տվել են բազմաթիվ դիտական դեմքեր, որոնցից հիշատակելի է նշանավոր Գրիգոր Արուլ-Ֆարաջը (Բար Հեբրեոս), վախճանված 1286 թ.:
246. Նկատելի է, որ այն ժամանակ (629) դեռևս «միակամության» հարց չկար: Միակամության վարդապետությունն առաջին անգամ հանդես եկավ 638 թ. Հերակ-

լիոսի հրապարակած «էկթեսիս»-ում (նրա մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 251), *Sb'us* — τριτατος, (1) τριτατος; Παρρις, σελ. 13):

247. Հովհաննես Կ պապ (640—642):

248. Փարանի եպիսկոպոս Թեոդորոսը, որ միակամական էր, դատապարտվեց VI Տիեզերական ժողովի կողմից (680): Այդ ժողովում լուծարքի ենթարկվեց Փարանի եպիսկոպոսությունը: Փարան վայրը գտնվում էր Ապառաժն Արարիայում, Սինալեռան հյուսիսային լանջերին, և ենթարկվում էր Պետրայի մետրոպոլիտության:

249. Նկատի ունի Մարկիանոս կայսեր օրոք Կոստանդնուպոլսի Քաղկեդոն արվարձանում գումարված IV Տիեզերական ժողովը (451 թ. հոկտեմբերի 8-ից նոյեմբերի 1-ը), ուղղված աղանդապետ Եվտիքեսի վարդապետության դեմ: Մասնակցում էին եկեղեցու 630 հայր, այդ թվում և Հռոմի եկեղեցու չինդ ներկայացուցիչները: Նիստերը ղրիավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Անատոլոսը, Անտիոքի՝ Մաքսիմոսը, Երուսաղեմի՝ Յոքնաղիոսը և Հռոմի երկու ներկայացուցիչները՝ Պասքալիոս և Լուկենտիոս: Ժողովը դատապարտեց Եվտիքեսին և Դիոսկորոսին, արդարացրեց Փլավիանոսին, հաշտեցման եղբեր գտնելու համար ուղղափառ համարեց Կյուրեղին, Եղեսիայի եպիսկոպոս Իբասին և Կյուրոնի Թեոդորետոսին: Որպես հիմք ընդունվեց Հռոմի Լեոն պապի «ստոմարը» Քրիստոսի երկու՝ մի անձի մեջ միավորված բնությունների մասին: Ժողովը ընդունեց 30 կանոն: Ժողովին հայերը շմասնակցեցին, քանզի գրաղված էին սասանյանների դեմ պայքարով՝ Վարդան Մամիկոնյանի զիլավորությամբ: Նրանք հետագայում դատապարտեցին այդ ժողովը և վերջնականապես բաժանվեցին հռոմեական եկեղեցուց: Քաղկեդոնի ժողովի արձանագրությունները պահպանվել են: *Sb'us Mansi, Collectio, t. VI—VII*:

250. Երուսաղեմի կատաղի հակամիակամական պատրիարք Սոփրոնիոսը (633—638): *Sb'us* և նախորդ ծանոթագրությունը:

251. Միակամությունը (Μονοθελητισμος) Տիեզերական եկեղեցու կողմից որակված է որպես հերձված, Հերակլիոսը, առաջ քաշելով այդ ուսմունքը, նպատակ ուներ կամրջել միաբնականների (մոնոֆիզիտների) և երկաբնականների (ղիոֆիզիտների) կամ քաղկեդոնականների) միջև բացված խոր անդունդը: Միակամականները առաջ քաշեցին Քրիստոսի երկու բնության, բայց մեկ ներգործության և կամքի մասին վարդապետությունը: Հարցը առաջ քաշեց Հերակլիոս կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոս Ա-ր (610—639), որոնք համաձայնության եկան միաբնակ պատրիարքներ՝ Անտիոքի Աթանասիոսի և Ալեքսանդրիայի Կյուրոսի հետ: Բայց երկու վանականներ՝ Սոփրոնիոսը (հետագայում Երուսաղեմի պատրիարք) և Մաքսիմոսը եռանդալիս նրա դեմ հանդես եկան: Հերակլիոսը հրապարակեց «էկթեսիս»-ը ի պաշտպանություն միակամության: Վեճը սրվեց, և Կոստաս II կայսրը հրապարակեց «1070»-ը՝ արգելելով այդ հարցերի շուրջ վեճերը: Հռոմի պապ Մարտինոսը լատերանում 649 թ. ժողով գումարեց և դատապարտեց և՛ «էկթեսիս»-ը, և՛ «Դն-ոս»-ը: Կոստաս կայսրը պապին Խերսոն աքսորեց, իսկ Մաքսիմոսը մարմնական պատիժներ ստանալով, աքսորվեց Հազիկա: Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովը դատապարտեց միակամությունը: Գտնում են, որ միակամականների բեկորները հետագայում հանդես եկան մարոնիտների անվան տակ:

252. Խոսքը Գարաղու եպիսկոպոս Աեբրիանոսի մասին է, IV դ. եկեղեցական նշանավոր գործչի, Հովհան Ոսկեբերանի խոշորագույն հակառակորդներից մեկի: Մեծ հոետոր էր, գրել է բազմաթիվ Մեկնություններ և Ճառեր, որոնց մեծ մասի հունա-

րեն բնագրերը կորել են, պահպանվել են նրանց լատիներեն և հայերեն թարգմանությունները:

253. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, ծնված IV դ. վերջին: Սովորել է Անտիոքում, հավանաբար աշակերտել է Թեոֆորոս Մոպսուեստացուն: 428 թ. Թեոֆորոս II կայսրը նրան նշանակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Կատաղի պայթար մղեց արիոսականների, մակեդոնիոսականների և նովատյանների դեմ: Առաջ էր քաշում այն միտքը, որի համաձայն Քրիստոսի երկու ընկալությունները իրարից բաժանված են, Մարիամին անվանում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին: Նեստորի վարդապետությունը դատապարտեց Հռոմի պապ Կելեստինոսը (430) և Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը (431): Նեստորը աքսորվեց Եգիպտոս, ուր և մեռավ 450 թ.: Նեստորի ռազմաթիվ երկերը կորել են կամ ոչնչացվել: Պահպանվել են առանձին ընկերներ, ալդ թվում և թարգմանություններ՝ լատիներեն, ասորերեն և հայերեն: Տե՛ս և ծանոթ. 173:

254. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պյուրոսը (20 դեկտ. 638—641, 654 թ. հունվարից հունիս): Նրա մասին հատուկ տե՛ս Σ τ ρ ι τ ο υ, (1) -α τ ρ ι α ρ χ ι τ η Ι ὁ ρ ρ ο ς, σελ. 11—19):

255. Մարտինեն Լերակլիոսի երկրորդ կինն էր, թունավորվող Կոստանդինը՝ Լերակլիոսի որդին առաջին կին Եվդոկիայից և կոչվում էր նաև Լերակլիոս Նոր Կոստանդին: Նա Լերակլիոսի կողմից կայսերակից էր հռչակվել դեռևս 613 թ. հունվարի 22-ին: Միահեծան թագավորեց 641 թ. փետրվարի 11-ից մինչև նույն տարվա մայիսի 24-ը:

256. Լերակլեոնասը Լրակլիոսի որդին էր Մարտինեից ծնված: Թագավորեց 641 թ. մայիսի 25-ից մինչև նույն տարվա սեպտեմբերը:

257. Կոստասը (Կոստանդին III Պոզոնատոս, 641՝ ըստ Ստրատոսի՝ 642—668 թթ.) Լերակլիոսի թոռն էր: Բյուզանդագետների մեջ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, որ Պոզոնատոս (մորուքավոր) էր կոչվում Կոստանդին IV-ը. (668—686): Այժմ ապացուցված է, որ Պոզոնատոսը իրականում Կոստանդին 111-ն էր:

258. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս Բ-ը (641—653): Որակված է հերձվածող, քանդի շարունակում էր պաշտպանել միակամությունը:

259. Թեոֆորոս Ա պապը (642—649):

260. Ավետարանական դարձվածք է. «շուն դառնայ անդրէն ի փսիւած իւր» (Բ թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22):

261. Այսինքն՝ հաղորդության գինուց:

262. Հռոմի պապ Մարտինոս Ա-ը (649—655):

263. Հռոմի պապ Ագաթոնը (678—681):

264. Բնագրում՝ Ἱερωσύχαν: Հիշելով ճակատամարտը (աշխարհի արարչագործություն, 6126 թ. տակ) նա այս անգամ գրում է Ἱερωσύχαν πονηρῶν: Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտը (636 թ. օգոստոսի 20-ին):

265. Բնագրում՝ Παταριστων καὶ Καισαρείων: Հավանաբար καί-ն կրկնված է (Կեսարիան էլ Και-ով է սկսվում), չէ՞ որ խոսքը Պաղեստինի Կեսարիայի մասին է:

266. Նկատի ունի Կոստաս II-ի սպանությունը Սիկիլիայում: Տե՛ս վերը, էջ 63:

267. Արու Բաբր, Արդալլահ Ատիք աշ-Շիդդիք ոաշիդուն, «ուղղափառ» առաջին խալիֆան (632—634): Նրան հաջորդած մյուս երեք «ուղղափառ» խալիֆաներն են Օմարը, Օսմանը և Ալին: Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Արուրէք»՝

Արուհափայ որդին» կամ «Արուրէքր Արի Կահփեան»: Մոհամեդի մահվան մասին նույն հեղինակը դրում է. «...ինն տարի էր Մահմետայ իշխանութեանն: Ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշարթի յամսեանն շահուարի՝ աղաւաղի յերկուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն: Եւ երեքտասան ամ զքարոզութիւն իւր հաստատեաց: Քառասուն ամ ունէր, մինչ երեքեցան և ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ» (էջ 332):

268. Իմա՛ նիզար, արարների հյուսիսային ցեղերի նախահայրը:

269. Մուղար և Ռարիլա:

270. Իմա՛ Կուրայշ, Քայիս, Թամիմ և Ասադ, արարական հյուսիսային ամենահայտնի ցեղերը:

271. Հավանարար, նկատի ունի Մադիամ երկիրը, որտեղ Հին կտակարանի համաձայն փախա՛վ Մովսես մարգարեն եգիպտացու սպանությունից հետո: Կար և Մադիանն քաղաք Արարիայի հյուսիս-արևմուտքում, Կարմիր ծովի մոտ:

272. Բնագրում՝ εὐδοτεροι:

273. Իեկտանի (Yakzan) տակ ենթադրվում է Քահթանր, որը մահմեդական ավանդույթյան համաձայն հանդիսանում է հարավային արարական (կամ եմենական, Թեոփանեսի երկում՝ Ամանիտ) ցեղերի նախահայրը, այդ թվում և հիմյարների, ոռոնս Թեոփանեսը և բյուզանդական այլ հեղինակներ Հոմերիտներ են անվանում: Իեկտան-Քահթան անունը երրայական Յոկտան անվան (Հին կտակարանի Յոթանասնից թարգմանության մեջ 'Ιεχταν) արարացված ձևն է, որին նման դեր է տրված Ծննդոց գրքում (Փ, 25: Հմմտ. DA1, II, p. 70):

274. Հոմերիտները (Հիմյար) Արարիայի հարավում բնակվող արարական ցեղ: Անաստասիոս կայսեր ժամանակ մասամբ քրիստոնյա էր դարձել: Բյուզանդիան սերտ կապեր էր հաստատել նրանց հետ դեռևս VI դ.՝ իր առևտրական շահերից ելնելով և իր սահմանները սասանյաններից ապահովելու համար: Նրանց մասին տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 53—55, 57, 58, 78, նաև *Παυλεβская, Эфиопия и Химьяр*, стр. 87—97: *Vasiliev, Notes*, p. 306—316:

275. Կամ՝ հադիչա: Մոհամեդի առաջին կինն էր, դուստրը հուվայլիդի, Մեքքայի Կուրայշ ցեղից: Մինչև Մոհամեդի հետ ամուսնանալը երկու անգամ ամուսնացած է եղել: Աղբյուրների տվյալների համաձայն Մոհամեդը այս ժամանակ 25 (կամ 23 և կամ 21) տարեկան էր, իսկ հադիչան՝ 40 (կամ 28): Մոհամեդը հադիչայից ունեցավ 5 երեխա, 4 դուստր (Զայնար, Ումմ Կուլթում, Ֆաթիմա և Ռուքայա) և մեկ (հնարավոր է երկու) որդի (ալ-Կասիմ և Արդ Ալլահ, որոնք չի բացառված նույն մարդու երկու անունները լինեն):

Մոհամեդի հանդես գալու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Վարդան Արևելցին. «...այր մի ի յորդուցն Իսմայելի, որում անուն էր Մահամթ (sic!) թանգար, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադինա, մերձ ի Մաքա երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ որդի Արդլայ, որ մեռաւ որբ թողեալ զնոր և յարեցաւ ի վաճառական մի, և եղև ի տան նորա յառաջադէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յԵգիպտոս ...» (*Muyldermans, La domination arabe*, p. 41):

276. Թեոփանեսը առաջին հեղինակն է, որ վկայում է Մոհամեդի ընկնավորության մասին:

277. Աս վանականին Կոստանդին Միրանածինը առիանոս է համարում: Դա հաստատվում է Հովհան Դամասկացու տվյալներով: Նրա ասելով (de Haeresibus, 101, Migne, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 764—765) Մոհամմեդին էր օգնում մի արիանոս վանական Հին և Նոր կտակարանները ուսումնասիրելու: Թեոփանեսն այստեղ ըստ երևույթին իրար է միացրել երկու տարրեր մուսուլմանական ավանդութուններ, որոնցից մեկի համաձայն մի ոմն Վարաթա իրն նավֆալ, հաղիչայի տարեց մի կուզենը հաղիչային վկայում էր Մոհամմեդի տեսիլքների իսկությունը: Մյուս ավանդությունը հիշում է Բահիրայի կամ Բուհայրայի, ասորի մի վանականի մասին, որ ճանաչել է Մոհամմեդին, երբ նա առևտրական քարավանի հետ Ասորիք էր եկել, որպես ապագա մարզարե (տե՛ս DAI, II, p. 71):
278. Արար. Յաթրիբ (Պտղոմեոսի Լաթրիպպան, Ստեփանոս Բյուզանդացու՝ Իաթրիպպան), այն է Մեդինա, Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեջ տվյալ շրջանը կոչվում է «Աթրապէ» («Յայսմ ժամանակի երևեցաւ Մահմէտ որդի Արղալայի յԱթրապէ Արարիայ»): Միխայել Ասորի. 1871, էջ 293—294):
279. Խոսքը չիհագի՝ սրբազան պատերազմի մասին է:
280. Թեոփանեսը հավանաբար հղում է Ղուրանի 56-րդ սուրային (տե՛ս DAI, II, p. 71):
281. Նրուսաղեմի Մողեստոս պատրիարքը (632—634): Իրականում նա տեղապահ էր: Պալատան վել է այս Մողեստոսի մի նամակը, ուղղված հալոց Կոմիտաս կաթողիկոսին և վերջինիս պատասխանը՝ նրան (տե՛ս II եբեոս. գլ. 15):
282. Քրիստոնյա արարներ Լային և նախնայն մահմեդականության հանդես գալը: Հիմնար ցեղի արարները, օրինակ, մասամբ քրիստոնյա էին դարձել դեռևս Անաստասիոս I կալսեր ժամանակ: Տե՛ս ծանոթ. 274:
283. Արևմտյան եկեղեցում վիկարիոս (vicarius) է կոչվում եպիսկոպոսի կողմից նշանակվող և նրա թույլտվությամբ եպիսկոպոսի իրավասության մեջ մտնող պարտականությունները վարող անձնավորությունը:
284. Արարական կուրայց ցեղին պատկանող, որից էր ծաղում և ինքը, Մոհամմեդը: Տե՛ս ծանոթ. 270:
285. Ճիշտը՝ Կուտայր:
286. Տալիս է «Սայֆուլա»-ի թարգմանությունը:
287. Իմա՛ կայսրը:
288. Արարները Գագային տիրացան 633 թ.: Սրան հաջորդեց Աջնաղայնի հաղթանակը (634 թ. հուլիսի 30), որով արաբները տիրացան Պաղեստինի մեծ մասին:
289. Թեոփանեսը գրում է՝ «II քա. քայց Բալաղուրիի տվյալներից պարզվում է, որ խոսքը Հիրայի մասին է: Լեռ էր Մեքքայից հյուսիս-արևելք: Այդ անունն էր կրում նաև արաբական Լախմիդ ցեղի նշանավոր մայրաքաղաքը, ժամանակակից Նաչաֆից (Իրաք) հարավ-արևելք: Այնտեղ կար նեստորական եպիսկոպոսություն: Հետագայում նրա տեղում կառուցվեց մուսուլմանական Ալ-Քուֆա քաղաքը: Մանրամասն տե՛ս I. Shahid-ի al-Hira հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ի երրորդ հատորի 478—479 էջերում:
290. Գագայի շրջանը, քայց ոչ քաղաքը: Թեոփանեսը շրջանի նվաճումը թվագրում է 633 թ., Բելագուրին՝ 634, Բայց Գագա քաղաքը գրավեց միայն 637 թ.: Տե՛ս Guillou. La prise de Gaza, p. 400. Apud: Βραχουσιτης, Byzantinoarabica, 3ελ. 14:
291. Գիսավոր աստղի մի տեսակ, Կոչվում էր նաև *سنة* և *سنة*:

292. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք (633—638)։
293. Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք (630—643)։
294. Օմար իրն ալ-հաթթար ալ-Ֆարուք, իշխեց 634—644 թթ.։ Մովսես Կաղանկատվացին՝ նրան անվանում է «Օմար ի հատարեան» (հատարարի որդի) և գտնում, որ նա իշխեց 7 տարի (էջ 333)։
295. «Արարիա զորք ուղարկելով», բառերը Թեոփանեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրում. բացակայում են։ Ամենայն հավանականությամբ կրճատել է գրիչը՝ չկարողանալով բացատրել «արարների հարձակումը Արարիայի վրա»։ Սակայն հիշյալ բառերը կան Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ (qui destinat exercitum. adversus Arabiam), որտեղից հրատարակիչը վերականգնել է հունարեն բնագրում։ Եթե այդ բառերը չլինեն, նախադասության իմաստը կատարելապես փոխվում է։ Թեոփանեսը գրելով «Արարիա» նկատի շունի արաբական թերակղզին, այլ բյուզանդական «Արարիա» նահանգը։ Գեորգ Կիպրացու տվյալներով Արարիա նահանգը գտնվում էր Երուսաղեմից արևելք, Պաղեստին II և Պաղեստին III պրովինցիաների միջև։ Արարիա նահանգում էին գտնվում Բոստրա, Գերասա, Ֆիլադելֆիա, Հիերապոլիս և այլ քաղաքներ։ Դրա օգտին է վկայում և Սերեոսը, որը գրում է, թե արարները «հասնալ յՂոարովթ Մովարու ի սահմանս Ռուբէնի. զի բանակն Յունաց բանակեալ էին յԱրարիա» (էջ 135)։ Մանրամասն տե՛ս Եր Բ Վ Օ Ս Պ, Byzantinoarabica, ՝ թ. 15—16։
296. Բոստրա քաղաքը գտնվում էր բյուզանդական Արարիա նահանգում, Հիերապոլիս քաղաքից մի փոքր հարավ։
297. Գարիթա քաղաքը նույնացվում է Ղասսանիների մայրաքաղաք Ջարիյայի հետ, Դամասկոսից 80 կմ հարավ։
298. Դեռևս դե Գուեն ցույց էր տվել, որ «Եղեսիան պետք է ուղղել «Եմեսա» (այժմ՝ Ղոմս)։ Ճիշտ ընթերցումը հանդիպում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մի շարք ձեռագրերում, թեև Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի թարգմանության մեջ սխալ Edessa ընթերցումն է հանդես գալիս (Եր Բ Վ Օ Ս Պ, Byzantinoarabica, ՝ թ. 11 ծանոթ. 5)։
299. Այժմ Ղոմս, Պալմիրայից արևմուտք, Հավողիկիայից փոքր հյուսիս։ Տե՛ս նախորդ ծանոթ.։
300. Ենթադրվում է, որ խոսքը Մարջ ալ Սուֆֆար-ի ճակատամարտի մասին է, որտեղ, ըստ Բալազոլուրիի և ավելի վաղ արաբական բանաբաղների, սպանվեց իր քաջությամբ անուն հանած հալիդ իրն Սայիդը։ Արտահայտվել է կարծիք, որ ամիրան կարող է լինել Իբրիմահ իրն արի Ջահիր (տե՛ս Եր Բ Վ Օ Ս Պ, Byzantinoarabica, ՝ թ. 17—18)։
301. Խոսքը Արարիա նահանգի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 295), որի կազմում, ըստ Հիերոկլեսի Սինեկեմոսի, կար 17 քաղաք (Hieroclis Synecdemus, p. 42)։
302. Բուննի հրատարակության մեջ՝ հուլիսի 23-ին։ Քննական բնագրում նշված է անտիոքացոց լոոս ամիր, որ նույն հուլիսն է։
303. Տե՛ս ծանոթ. 264։
304. Արարները Եգիպտոսը վերջնականապես նվաճեցին 642 թ., որից հետո սկսեցին Տրիպոլիտանիայի նվաճումը (Чураков, Завоевание Северной Африки, стр. 107—126)։

305. Հստ մուսուլմանական ավանդության Օմար խալիֆան համարվում է Իսլամի խոշոր օրենսդիր, խալիֆայի տիպարու նա առաջինն էր, որ ստացավ Ամիր ալ-մուամինինի (սհավատացյալների իշխան) տիտղոսը (տե՛ս Gaudefroy-Demombynes, Le monde inusulman, p. 155):
306. Օմարի և Սոփրոնիոս պատրիարքի միջև կնքված հաշտության մասին հիշատակում են նաև արևելյան քրիստոնյա հեղինակները (Միքայել Ասորի, Բար Հեբրեոս, Ագապիոս Մանրիչացի), ինչպես և արաբ տարեգիրները (DAI, II, p. 74):
307. Մարգարեություն Դանիելի, ժԲ, 10—11. «Եւ անօրինեսցին անօրէնք, և ոչ առնուցուն ի միտ ամպարիշտք. և իմաստունք իմասցին: Ի ժամանակէ փոփոխմանն յախախութեան, և տացի պղծութիւն աներածին աւուրս երկերիւր երեսուն և հինգ»: 308. Օմարի գորավար Իյադ իրն Ղտնմը սկիզբ դրեց Մեծ Հայքի նվաճմանը, նրան ենթարկվեցին Կորճայքի Կորդուք և Տմորիք գավառները, իսկ Անձևացյաց իշխանը (Սահիբ ալ-Չաուազան) նրան հնազանդություն հայտնեց: Իյադը 640 թ. մտավ Հայաստան և ասպատակեց Դվինը (Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 51—52):
309. Բնագրում՝ επιτροπης:
310. Իմա՛ Քիննասրինն Քաղաք հյուսիսային Արարիայում: Հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ում. «[Քա]ղկեղիկէ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է նիկորիա» (Լուեմյան, Հայաստանը, 112):
311. Օմայանների հարստության ապագա հիմնադիր խալիֆա Մուավիա 1-ը, կուրայշ ցեղից, Աբու-Սուֆիանի որդին: Մուհամեդ մարգարեի գրագիրն էր: Երբ խալիֆա Աբուբարքը Ասորիքի նվաճման համար բանակ ուղարկեց, Մուավիան իր եղբայր Եզիդի հետ գլխավորեց այն: Օմար խալիֆայի կողմից նշանակվեց Դամասկոսի և Պաղեստինի կառավարիչ: Գլխավորեց արաբների սլայքարը Բյուզանդիայի դեմ, Իսավրիան ու Հայաստանը նվաճելու փորձեր կատարեց: Մուավիան 660 թ. Երուսաղեմում իրեն խալիֆա հռչակեց և մայրաքաղաքը Դամասկոս փոխադրեց:
312. Կամ Կոստանդինն (Թելլա դե-Մաուղելաթ): Հին քաղաք Միչագետքում, Դարայից 75 կմ արևմուտք: Այստեղ մեծ բերդաշինություն էր կազմակերպել Հուստինիանոս 1 կայսրը (տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177):
313. Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ Ստեփանոս Մաթեմատիկոսը իրր գուշակել էր, թե կայսեր մահվան պատճառը չուրն է լինելու և կայսրը դրանից վախենալով, Կոստանդնուպոլսի Հիերիա պալատի ջրավազանը հողով լցրեց (Կոստանդին Միրանածին, էջ 111—112):
314. Աշխարհի թվականը սխալ է: Ինչպես Առաջարանում ցույց տրվեց, 607 և 714 թվականների միջև Թևոփանեսն ունի մեկ տարվա սխալ: Ինդիկտիոնը սակայն ճիշտ է: Ստացվում է՝ 30 տարի և 10 ամիս՝ 641 թ. օգոստոս, մի անհնարին բան, նրկատի ունենալով, որ նա գրում է «մարտ ամսին»: Ենթադրվում է գրչի սխալ, որ է՝ (5) ամիսը արտագրել է (10) ամիս: Դրանով ստացվում է 641-ի մարտ (Σ ρ 200, Ποτε εσεθρονισθη ο 'Ηριχλειος Β', σελ. 181):
315. Կոստանդնուպոլսի Պավղոս II պատրիարքը (641—653):
316. Վալենտինոսը, որն, ըստ Սեբեոսի, հայ Արշակունի էր (էջ 140), իրականում նշանակվելով էքսկուրիտորների կոմես, 642 թ. սկզբում ուղարկվեց արաբների դեմ: Գրեթե ժամանակակից Սեբեոսի տվյալներով Հերակլեոնասին և Մարտինեին տապալելու և Կոստասին գահ բարձրացնելու գործում գլխավոր դերակատարը իրականում Վալենտինոսն էր: Նրա ասելով Վալենտինոսը «գնայ ի վերայ նորա (Հերակլեոնասինին)»:

լեռնասի) Կարու իւրով ի Կոստանդնուպոլիս: Եւ կալեալ Վարտինէ՝ կտրէ գլեգու նորա և ապա սպանանի, գնա հանդերձ երկու որդւովք նորա: Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հարն իւրոյ Կոստանդին: Եւ ինքն գումարէ զղաւսն, և գնայ ընդ արևելս» (նույն տեղում): Հովհաննես Նիկիուացու ասելով, Վալենտինոսը իր դստեր կնութեան էր տվել Կոստանդին III կայսեր (Կոստասին): *Σβ' σ Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 18, 45*),

317. Կոստաս II (Կոստանդին III Պոզոնատոս, 641 (ըստ Ստրատոսի՝ 642) — 668 թթ.: Իսկական անունը Փլավիոս Հերակլիոս էր: Երբ 641 թ. սեպտեմբերի վերջին կայսերակից հռչակվեց, քանի որ կայսր էր հորեղբայր Հերակլիոս II-ը, վերանվանվեց Կոստանդին, ի պատիվ իր հոր, հատկապես, իր հորեղբոր հետ շշփոթվելու համար: Կոստաս նշանակում է փոքր (փոքրահասակ) Կոստանդին: Գահ բարձրացավ 11 տարեկան հասակում:

Գահաժառանգությունը Բյուզանդիայում երբեք ժառանգական չէր: Կայսրը ընտրվում է անգամ եթե դա ձևական բնույթ էր կրում և խոսքը որդու՝ հորը ժառանգելու մասին է: Միշտ պահանջվում էր ընտրություն, թեկուզե ձևական: Թեոդոսիոսի հարստությունից հետո (450-ից հետո) կայսեր հռչակման իրավունքը բանակից անցել էր սենատին: Անաստասիոս I-ից թագադրությունը կատարում է պատրիարքը և դա եկեղեցական խորհուրդ չէր: Թագադրությունը տեղի էր ունենում ոչ եկեղեցում (*Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 117*) Առաջին բյուզանդական կայսրը, որը թագադրվեց եկեղեցու կողմից, եկեղեցու մեջ՝ Փոկասն էր, և այդ ժամանակվանից է, որ թագադրության արարողությունը ստացավ կրոնական բնույթ (նույն տեղում, էջ 120): Կոստաս II-ի կայսերակիցներն էին Կոստանդին IV-ը՝ 654-ից, Հերակլիոսն ու Տիրեբրիոսը՝ 659-ից: Բյուզանդական աղբյուրներն այս կայսեր Հայաստանում ունեցած գործունեության մասին քիչ բան են ասում: Հայկական աղբյուրները տալիս են արժեքավոր տեղեկություններ: Մովսես Կաղանկատվացու ասելով, հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ը (641—661) կայսեր «հայրագիրն» էր և «գանձիք նորա շինեաց զբաղմասայածառ փարախն բանաւոր յօտից ի Քաղաքուղաշտի ի սուրբն Գրիգոր» (էջ 363): Խոսքը Զվարթնոց եկեղեցու մասին է: Այդ եկեղեցու նավակատիքին կաթողիկոսը հրավիրեց Կոստաս կայսեր, որ «յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն գնալ զկնի իւր, զի նոյնաձևն յարմարեսցէ ի պալատանն» (նույն տեղում, էջ 364): Զվարթնոցի կառուցման մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Իրասխսունակերտցի, էջ 83—84: Վարդան Արևելցու տվյալներով կայսրը լինում է նաև Դվինի կաթողիկոսարանում և նրա ճնշման տակ Ներսես Գ-ը քարույում է Քաղկեդոնի ուսմունքը (տե՛ս *Muyldermans, La domination, p. 47*):

318. Բյուզանդիայի VII դարի պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ստրատոսը Խեոփունեսի 6133 թ. տակ բերած տվյալները անձիշտ է համարում: Նրա ուսումնասիրության արդյունքը հետևյալն է. Հերակլեոնասին (Հերակլիոս II) և Իավիթ-Տիրեբրիոսին դահրնկեց արեցին 642 թ. հունվարին: Մարտինեն գահընկեց չարվեց. բանդի կայսրուհի (ավգուստա) չէր, այլ պարգապես կայսերամայր: Պյուրրոսին կարգաւույժ չարեցին, նա պարղապես հեռացավ: Վալենտինոսը շնորհակց, այլ նշանակվեց Էքսուրիտորների կոմես և ուղարկվեց ընդդէմ արարների: Կոստանդինը (Կոստաս) սենատի կողմից կայսր շհռչակվեց, քանի որ արդեն կայսր էր թագադրվել 641 թ. սեպտեմբերին, իր հորեղբայր Հերակլիոս II-ի (Հերակլեոնասի) կողմից, Ստրատոսի եղրակացությունները հիմնված են դեպքերին ժամանակակից

331. Իսավրիան մարդ էր Փոքր Ասիայում: Ըստ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» գտնվել է Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում: Հյուսիսում սահմանակից էր Լիկանիային, արևմուտքում՝ Պիսիդիային, հարավում՝ Լեոնային Կիլիկիային: Գլխավոր քաղաքն էր Իսավրան (այժմ՝ Զենդիմբար կալե): Կոստանդին Մեծի ժամանակ ստեղծվեց Իսավրիա նահանգը, որի կենտրոնը Սելևկիա քաղաքն էր: Կոստանդին Միջինի ժամանակ Անատոլիկոն բանակաթեմի սահմանները նշելիս սահմանակից է հիշատակում նաև Իսավրիան:

332. Պասագնաթես՝ պատրիկի անունը աղավաղված ձևով հիշված է նաև Ագապիոսի Տիեզերական պատմության մեջ: Ա. Վասիլև (Patrologia Orientalis, vol. VIII, fasc. 3, p. 482) կարդում է հետևելով Թեոփանեսին (Պասագնաթես), իսկ P. L. Cheikho-ն (Ագապիոսի բնագրի հրատարակիչը, Բեյրութ, 1907, էջ 347, ծանոթ. 2) կարդում է Սմբատի «Հայոց պատրիկ Պասագնաթես»-ի վրա առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց դեռևս Մ. Չամչյանը (Հայոց պատմություն, հտ. Բ, էջ 354): Նա հիշյալ անունը համարեց հայկական Վասակը, ենթադրելով, որ հասոցորդել է Մծեծ Գեորգիին՝ կայսր Կոստանդինի հրամանով: Հ. Աճառյանը կրկնում է Չամչյանին («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ե, էջ 45—46): Բյուզանդագետ Պ. Պետերսը (տե՛ս նրա «Πασαγναθης Περσωνης» հոդվածը, էջ 405—423) ենթադրում է, որ Πασαγναθης մականունը նույնանուն է Թեոփանեսի հիշատակած մի այլ գործարարի՝ Շապուհի մականվան՝ Περσωνης (Պարսկածին), քանզի Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը Περσωνης-ի փոխարեն տալիս է Aprasit'gan, որը, ըստ Պետերսի, վրացերեն «սսլարստղանի»-ն է («պարսկաստանցիներին»): «Պասագնաթես»-ը՝ համարելով նույն «պարսկածին»-ի թարգմանությունը, նա ցույց է տալիս, որ Պասագնաթեսը վրացերեն «սսլարստղանի»-ի թարգմանությունն է: Նա եզրակացնում է, որ Պասագնաթեսի տակ թաքնված է Թեոդորոս Ռշտունին:

Գ. Արգարյանը, համաձայնվելով Պ. Պետերսի այս եզրակացության, առաջ է քաշում այն վարկածը, որ իբր «Պասագնաթես»-ը հունարեն «πασαγναθη» (ուրացող) բառի աղավաղումն է, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ռշտունուն համարում է ուրացող, դավաճան («Սեբեոսի» Պատմությունը», էջ 195, ծանոթ. 19: Հմմտ. Սեբեոս, էջ 344—345): Առաջ անցնելով, նա ցույց է տալիս, որ «իրականությունն այն է (!), որ դրիչն իր առջև ունեցել է մաշված ու անճանաչելի πασαγναθη բառը (ո՛րտեղից դիտե այդ «իրականությունը»), որը նրան՝ դրիչն, ոչ մի հունարեն բառի իմաստ չի հուշել և թվացել է օտար մի անուն: Եվ իսկապես, շարունակում է նա, հայի անունը հույն գրչի համար օտար էր, դրա համար էլ նա ստացել է Πασαγναθη անվանաձևը, շիմանալով, որ նման անուն հայերենում չկա» (Սեբեոս, էջ 345): Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսի ժամանակագրության Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ մեղ հետաքրքրող Նախադասությունը թարգմանված է այսպես. «Anno imperii Constantis decimo simultatem excitavit Imperatori Pasagrathes, Armeniorum patricius», Theoph. Chron., II, p. 216: Ուրեմն πασαγναθη չի եղել գեոևս այն ժամանակ: Անաստասիոսի ձեռքում եղած օրինակը, որ Թեոփանեսի ինքնագիրն էր, կամ նրանից անմիջապես կատարված արտագրությունը, չէր կարող «մաշած և անճանաչելի» դարձած տեղեր ունենար: Չէր էլ կարող լինել, քանզի հակառակը հնարավոր է (անհասկանալի հատուկ անունը գաղնար հասկանալի հունարեն πασαγναθη-ը),

340. Ալի իբն Աբի-Բալիբ ալ-Մուրտադա: Խալիֆա հռչակվեց 656 թ. հունիսի 23-ին և սպանվեց 661-ին: Թեոփանեսը նկատի ունի իսլամի մեջ առաջին քաղաքացիական պատերազմը (656—661): Ալիի կողմն էր Մեդինան (Յաթրիբ) և արևելքը, Մուավիայի՝ Ասորիքը, Պաղեստինը և Եգիպտոսը: Մուավիան իշխեց 661-ից՝ Ալիի սպանությունից հետո և հիմնադրեց Օմայան կոչվող (իր պապ Օմայի անունից) հարստությունը: Իրենից առաջ իշխած Աբուբարը (Մոհամմեդ մարդարբի աները), Օմարը, Օսմանը և Ալին հարստություն շտեղծեցին: Այս առաջին շորս «հաշորդները» (արաբ. խալիֆա) համարվում են «ուղղափառ» (արդար) խալիֆաներ (ալ-խուլաֆա-առ-ռաշիդուն):
341. Բարբալիսոս (կամ Բարբարիսոս): Քաղաք Եփրատ դետի աջ ափին, Հիբրապոլիսից արավ: Դեռ հռոմեական ժամանակաշրջանում կայազորի կենտրոն էր և ուներ կարևոր բերդ, որ վերանորոգեց Հուստինիանոս I-ը: Նրա տեղում այժմ գտնվում է Բալիս (կամ Քալաաթ բալի) ավանը: Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 108, 183, Երևմյան, Հայաստանը, էջ 44:
342. Ալիի և Մուավիայի զորքերը հանդիպեցին իրար Սիֆֆինում, հռոմեական ավերված մի քաղաքում, Եփրատի մոտ, 657 թ.:
343. Թեոփանեսն այստեղ օգտագործում է եզակի, հետագայում՝ հոգնակի (Սկլավենիաներ): «Սկլավենիա» տերմինը գործածվում է VII—IX դդ., որի տակ ենթադրվում են սլավոնների կողմից գաղութացված հողերը: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, թե դա Դանուբի ձախ ափն է, կամ Թրակիան, Մակեդոնիան և այլն: Լիպչիցի և այլոց ենթադրությամբ Սկլավենիան Մակեդոնիտն է (Липчанъ, Очерки, стр. 33 և հտ.։ Տե՛ս նաև DAI, II, p. 35): Հետաքրքրական է նշել, որ Թեոփալակոս Սիմոկատասը Սկլավենիա ասելով ենթադրում է ժամանակակից Ռումինիայի տարածքը (Σ τ ρ α τ ο υ, Τὸ Βυζαντιον, Α', σελ. 75): Չեխ պատմաբան Դվորնիկը (Dvornik, Les Slaves) գտնում է, որ ողջ հին Մակեդոնիան այնքան էր սլավոնացել, որ VII դ. այնտեղ գոյություն ունեին բացարձակապես սլավոններով բնակեցված շրջաններ, որոնք էլ բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում են «Սկլավինիա» (Հմմտ. Липчанъ, նույն տեղում, էջ 30 և հտ.։) Հույն պատմաբան Կիրիակիդիսը Սկլավենիաները տեղադրում է Թեսաղոնիկեից հյուսիս, Ստրիմոնի լեռնային շրջաններում: Հենց այստեղից Հուստինիանոս II կայսրը 688 թ. նրանց մի մասը հաստատեց Օպսիդիոն բնակաթեմում (տե՛ս վերը, էջ 76): Κ υ ρ ι α χ ι ο ο υ, Το Βαλερον, σελ. 398: Հարցի վրա մանրամասն կանոն է առել և Ստրատոսը (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, Δ', σελ. 191—192): Ըստ երևույթին Սկլավենիան մի տեղ չպետք է որոնել: Տարբեր ժամանակներ, ըստ սլավոնների առաջխաղացման և Բյուզանդիայի տարբեր շրջաններում հաստատման, այդ շրջանները կոչվել են Սկլավենիա: Դա է պատճառը, որ Թեոփանեսը եթե սկզբնական շրջանում գիտե մեկ Սկլավենիա, հետագայում գրում է մի քանի Սկլավենիայի մասին: Հարցի մասին տե՛ս նաև Yannopoulos, La societe, p. 253:
344. Սբ. Մաքսիմոսը վանական էր, միակամականության կատաղի հակառակորդ: Նրա մասին տե՛ս նաև սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ. «Իսկ յետ սուղ ինչ ժամանակի երևեցաւ Մաքսիմոս ոմն՝ փիղիսոփայ, միայնակեաց՝ ի Կոստանդնուպայիս, նորին աղանդովն Մաքսիմոսի, որ երկուս կամս և երկու ներգործութիւնս ասէր ի վերայ Քրիստոսի: Եւ ըմբռնեալ

զնա, բազում շարժարանաւք շարժարեցին հրամանաւ թագստորին, ծայրատեցին զոտս և դձևոս և արքորեցին, երկու ընկերաւքն յաշխարհն Ղաւոդիկեցոց, որք անդէն սատակեցան» (էջ 398): Այլ աղբյուրներ նրանց արքորավայր են համարում Լազիկան:

315. Ա. Ստրատոսի Ենթադրությամբ խոսքը քրիստոնյա գերիների մասին է, կամ արարների կողմից նվաճված շրջանների քրիստոնյա բնակիչների (Σ - ρ α τ ε σ υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 196, ծանոթ. 693):

346. Անտրոբացոց Դեսիոս ամիսը համապատասխանում է հունիսին:

347. Իմա՛ Սիֆֆին: Տե՛ս ծանոթ. 342:

348. «Եւափարիչ» բառից, որ «ապստամբներ», «խոռվարարներ» է նշանակում: Իսլամի հնագույն աղանդը, որի հետևորդները կոչվում էին նաև արուրիտներ (տե՛ս Ա. Մ. 6236-ի տակ): Շարժումը սկիզբ առավ Երբ 657 թ. խալիֆա Ալիի ղինվորներից ոմանս հանդես եկան ավազանու քաղաքական տիրապետության ուժեղացման և մուսուլմանական համայնքի հողերի դրավման դեմ: Ալ-Հասան իրն Մուսա ան-Նաուրախտին. IX դ. շիյա աղանդի պատմարտաններից ու գաղափարախոսներից մեկը, որում է, թե ըստ խարիջիտների «համայնքը կարիք չունի ոչ իմամի, ոչ սրեկ ուրիշի: Մեր հարաբերություններում մենք և բոլոր մարդիկ պարտավոր են հենվել միայն Ալլահի գրքի վրա» (Իմա՛ Ղուրանի: Տե՛ս *ан-Н'аубахти*, Шинтски. секты, стр. 119): 658 թ. խալիֆա Ալին ճնշեց նրանց շարժումը, բայց այն շարունակվեց Բասրայի և Քուֆայի շրջանում՝ 660-ից մինչև 680 թթ.: VII դ. վերջում (684) աղանդը տրոհվում է մր քանի հոսանքների: Խարիջիդները հանդես էին գալիս բոլոր մուսուլմանների հավասարության, համայնական հողատիրության պայանման, խալիֆայի՝ համայնքի կողմից բնտրության կոչով: Հարցի մասին տե՛ս *Белаяев* Мусульманское сектантство: նաև *Чураков*, Хариджитские восстания. նույնի՛ Магриб, стр. 66—84:

349. Այսինքն՝ սլավոններ:

350. Քաղաք II Ասորի, պրովինցիայում, հավանաբար նույնանում է Ապամիայի հովտի Սկլեբիյե վայրի հետ (Панченко, Памятник славян, стр. 14: *Кулаковскій*. История III, стр. 210: Σ ρ α τ ε σ υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 244):

351. Կոստանդնուպոլսի Թովմաս II պատրիարքը (667—669):

352. Հեքսապոլիսը (Բաղզմանաբար նշանակում է Վեց քաղաք), ըստ Ուամզեյի դուռնըվում էր հին Փոյուղիայում և նրա Ենթադրությամբ նույնանում է Պարորեյոս քաղաքի հետ: Նույն հեղինակի ասելով Հեքսապոլսի մեջ էին մտնում հետևյալ վեց քաղաքները. Յուլիա-Իպսոս, Ֆիլոմելիոն, Հաղրիանուպոլիս, Տիրիեյոն, Սինեթան-դոս և Լավոդիկիա (H.G.A.M., p. 142): Հեքսապոլսի տեղադրման մասին այլ կարծիք է հայտնել V. Tourneur-ը (L. Hexapolis arménienne, p. 947—952): Նրա ասելով, թեոփանեսի հիշատակած Հեքսապոլիսը Երրորդ Հայքն է, Մելիտենեի շրջանը:

353. Բնագրում՝ *Φινλαδία*: Հիշյալ անունը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս Փաղլուն (Փատլուն) ձևով:

354. 663 թ. Իտալիայում տեղի ունեցած դիպրերի ամենջությամբ Պողոս Սարկավազը ցույց է տալիս, որ Կոստանդին կայսեր բանակում ծառայում էր զորավար

Saburus-ը: Ուսումնասիրողները նրան նույնացնում են 666—667 թթ. նույն կայսեր ղեմ ապստամբություն բարձրացրած Արմենիականների բանակաթեմի զորավար Սարորիոս Պարսկածնի հետ (հմմտ. — τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον. Δ', σελ. 220 ծանոթ. 772; Տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, էջ 246 և հտ.): Միքայել Ասորին Կոստանդին կայսեր նույն՝ 26-րդ տարում ցույց է տալիս, որ նրա ղեմ ապստամբության Արմենիականների զորավար Շարուրը, մականունը Aparasitgan: Շարուն դրոնում է, որ Թեոփանեսի Περσογενής-ը (Պարսկածին) ասորերեն Ապարասիտգանի ազգավազումն է կամ փոփոխությունը նա կարծում է, ոտ դա ավել կամ պակաս ձևափոխված հայկական անունն է այն ապստամբի, որ Թեոփանեսն անվանում է Պասագնաթես հայոց պատրիկ: Նա ելնում է նրանից, որ Միքայել Ասորին այդ երկուսին նույնացնում է (Michel le Syrien, t. II, p. 451, և ծանոթ. 8): Ենթադրությունը ճիշտ չէ: Ինչպես Պ. Պետերսն է ցույց տալիս, Միքայել Ասորին Պասագնաթեսի մասին ոչինչ չի գրում: Պետերսը կարծում է, որ Միքայել Ասորու Ապարասիտգան «անունը» առանձին վերցրած Թեոփանեսի Պասագնաթեսն է կամ Պասագնատեսը, որ Միքայել Ասորին տեղյակ է այդպիսի մականվան կամ էթնոնիմի և Արմենիականների զորավար Նասուհի վրա է տարածում: Իսկ քանի որ Շապուհը Պարսկածին է կոչված, ապա Պետերսը ենթադրում է, որ Միքայել Ասորու «ապարասաթգան»-ը դա տառացի վրացերեն «սպարսթգանի»-ն է, որ թարգմանում է «ի Պարսից» (հետևաբար՝ հունարեն Περσογενής): Տե՛ս և ծանոթ. 332:

Սա Արմենիականների բանակաթեմի սուաջին հիշատակությունն է բյուզանդական աղբյուրներում: Կան ավելի վաղ հիշատակություններ արաբական աղբյուրներում (տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 167—169, 318—319, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 297):

355. Ինչպես տեսնում ենք. այս շրջանում ստրատելատի աստիճանը ավելի ցածր էր, քան զորավարինը՝ ստրատելոսի: Ստրատելատը հնում magister militum-ն էր ռազմական մեծ շրջանի հրամանատարը, իսկ տվյալ դեպքում, ըստ ոմանց, համապատասխանում է տուրմարխի աստիճանին: Տե՛ս և ծանոթ. 76:
356. Ակնարկում է նրա ներքինի լինելուն, քանզի կուրիկուլարիոսները ներքինի էին լինում:
357. Այժմ՝ Արար-սու, կամ Յարուուդ: Գտնվում էր Հուստինիանոս 1-ի կազմակերպած Երրորդ Հայքում (նախկին Երկրորդ Հայքում):
358. Եղիզ I իրն Սուավիա (680—683):
359. Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես V պատրիարքը (669—675):
360. Ինչպես վերևում տեսանք, Կոստաս կայսրը սպանել էր իր եղբոր Թեոդոսիոսին:
361. Բայց բազմաթիվ աղբյուրների համաձայն կայսեր դաշունահարեցին: Դույլով նրան սպանելու վարկածը արքունիքի հնարածն էր, որի նպատակն էր սքողել բանակում դավադրության առկայությունը (տե՛ս Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον. Δ', σελ. 264, 266):
362. Բնադրում՝ Μεζιζιος: Այս Մժեժը տարբերվում է Հերակլիոս կայսեր մի նույնանուն զորավարից, որ Հայաստանի կուրապաղատ էր նշանակված, քանզի Մժեժ (Գնունին) արդեն սպանվել էր 635 (ըստ ոմանց՝ 648) թ., այնինչ այս Մժեժը կայսր հռչակվեց 668 թ.: Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 142; Աճառյան, Անձնանունների բառարան, իտ. III, էջ 330; Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζαντιον, E', σελ. 14:

Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ այդ մասին գրված է հետևյալը. «Իսկ թագաւորն Կոստաս նենգեալ ի գորացն սպանաւ ի բաղսնիսն յ՛նդրէասայ ստրատելատէ ի Սիւոմիս Եւ թագաւորեցուցին գՊատրիկն Մաժժ. այո քաջ և կորովի յիր և ի բան հայ ազգաւ և բարեպաշտօն» (Միխայել Ասորի, 1870, էջ 339, 1871, էջ 323—324: Հմմտ. *Michel le Syrien*, t. II, p. 450—451) Միքայել Ասորին մի փոքր հետս (էջ 455) հիշում է և կայսեր դեմ ապստամբութուն բարձրացրած Մժեծի որդուն, որին նաև անվանում է Իվանիս (Հովհաննես): Նրա ապստամբությունը տևեց 7 ամիս և ի վերջո նա սպանվեց Սիկիլիայում՝ կայսեր կողմից: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ դեռևս VI դարից Աիկիլիայում կար բազմամարդ հայկական գաղութ: (*Sb'us Orsi, Bizantina Siciliae: նաև Brehier Les colonies: Apud: Շէրձէս. Το Βυζάντιον. Δ'. σελ. 224*): Իսկ այս ժամանակ Սիկիլիայում գտնվող բյուզանդական բանակը Արմենիականների և Անատոլիկոն բանակաթեմերի զորքն էր (*Brooks, The Sicilian Expedition: Apud: Շէրձէս. Το Βυζάντιον. Δ'. σελ. 265*): Ավելի ուշ շրջանի մի աղբյուր՝ Գրիգոր II պապի նամակը Հեոն III կայսեր (726) նշում է, որ Մժեծր կայսեր սպանեց. երբ, իբր, իմացավ, որ նա միակամական աղանդավոր է (Շէրձէս. նույն տեղում):

363. Մժեծի զեղեցկությունը հատուկ ընդգծում է Զոնարասը, նրան «արձան» անվանելով (ἄγαλμα: οὐκ ἔστιν ἄλλο ὠροῦντα): Նման նկարագրության հանդիպում ենք և այլ աղբյուրներում, որոնք ավելացնում են և նրա մեծ ուժը (Շէրձէս, *Τὸ Βυζάντιον*, Է'. σελ. 13, ժանոթ. 30):

364. Կոստասի որդի Կոստանդինը (IV) թագավորեց 668—685 թթ.: Նրա կայսերակիցներն էին Հերակլիոսը և Տիրեբիոսը՝ մինչև 681 թ., Հուստինիանոս II սկսած 681-ից: Վերջինս թագավորեց 685-ից:

365. Այժմ Սկյուդար (հունարեն՝ Սկուտարի, որ վկայված է XII դարից): Անտիկ շրջանում Քաղկեդոնին էր ենթակա: Այստեղ էին գտնվում Սկուտարիոնի կայսերական պալատը, Ֆիլիպպիկոսի և սր. Եղիայի վանքերը:

366. Սիկեոնը (նաև Σικεον) թաղամաս էր Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին, այժմ՝ Վալաթիա:

367. Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաք, Հելլենսպոնտոսի Փոյուզիայում:

368. Բիշր իրն Աբու Արթախ:

369. Իմա արարները:

370. Աբդալահ իրն Կայս:

371. Իմա՝ Մոհամմեդի և Կայսոսի:

372. Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է Խալև (*Nicephori Breviarium*, p. 36):

373. Երկու շարք թիերով նավեր:

374. Հեղուկ կրակով մեծ նավեր: Հեղուկ կրակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 282, ժանոթ. 183: Միքայել Ասորին հիշում է այդ զենքի գյուտարարին. «Յայսմ ամի այր մի ի Բալբաբոյ Կալանիկէ անուն, Ասորի ազգաւ, առաջին լմացաւ զնափտն (նավթ), և այրեաց դնաւն ի վերայ ծովուն՝ լցեալ գորօք Տաճկաց» (Միխայել Ասորի. 1871, էջ 324: Հմմտ. 1870, էջ 339):

375. Տեղագրվում է ժամանակակից Զեյթին բուռնու տեղում:

376. Միրանածինը տեղադրում է Կիբիրբոտները բանակաթեմում, Ատտալիայի և Պերգեի միջև (Կիկիայի և Պամփիլիայի միջև): Ստեփանոս Բյուզանդացին ցույց է տա-

լիս, որ ոմանք տեղադրում են Փոյուզիայում, ոմանք էլ Պամփիլիայում: Այժմ տեղադրվում է ժամանակակից Ասարքոյ վայրում:

377. Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Վարդան Արևելցին. «Իսկ Մաւի իշխանն Իսմայելի խորհեցաւ ռառնալ զթագաւորութիւնն Յունաց, որպէս և զՊարսիցն, և կազմեաց երեք հարիւր նաւ մեծ, և յամէն նաւ հազար այր. և հազար նաւ փոքր, և յամէն նաւ հարիւր այր. և արձակեաց զնոսա ընդ ծովն. և ինքն ընդ ցամաքն հասանէ ի Քաղկեդոն. և կորեան ամենայն նաւքն, և ինքն փախեաւ ի գիշերի և սնրծաւ, և մեռաւ յԱսորիս» (*Muyldermans, La domination, p. 50*):

378. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին I (675—677):

379. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Խեղոորոս I (677—679):

380. Մարդայիտները (սրանց վերարբրյալ Խեոփանէսը գլխավոր աղբյուրներից է), արար Ջարաջիմա (Եզակի՝ Ջուրջումանի): Ամանոս լեռան մոտ գտնվող Ջուրջումա քաղաքի, ինչպես և Անտիոքից հյուսիս ընկած ձահճոտ շրջաններում էին հաստատված: Նրանք իսլամի սկզբնավորման ժամանակաշրջանում կարևոր դեր էին խաղում արաբա-բյուզանդական պատերազմներում: Քրիստոնյա էին ու կիսանկախ: Կոստանդին Միրանաժինը ցույց է տալիս, որ նրանք դեռ X դ. անկախ կյանք էին վարում (*DAI, I, p. 242*): Միքայել Ասորին մարդայիտներին մի քանի անուն է տալիս՝ «Մարիդայե» կամ «Լիփուրե» կամ հունարեն ձևով «Մարիդայիտե» և ցույց է տալիս, որ Ասորիքի բնակիչները նրանց կոչում են Գարգումայե: Հստ Կարոյի «Մարիդայե» արամեերեն է և նշանակում է «խոռվարար», «ապստամբ», իսկ «գարգումայե»՝ «անխիղճ», «անամոթ» (*Michel le Syrtien. t. II, p. 455* և ծանոթ. 4, 5: նաև էջ 469): Մարդայիտների մասին Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ ասված է հետևյալը. «Ի յինն ամի Կոստանդեայ ելին ի Յունաց զօրք և բնակեցան ի լեառն Լիրանանու և կոչեցան ապստամբք, և Ասորիք կոչեցին զնոսա Ճուռճանք. և առին ի Լիրանանու լեռնէն՝ մինչև ի Սեաւ լեառնն» (*Միխայել Ասորի, 1871, էջ 324*): Սրանից հետո, հավանաբար հայ թարգմանիչը կամ գրիչը, գաղափար չունենալով նրանց էության մասին և ելնելով Ճուռճանք անվան մանահնչունությունից, գրում է. «թուի թէ՛ այսու պատճառաւ կոչին վրացիք ճուռճանք, զի ապստամբեցին ի Հայոց ծառայութենէ և ի հաւատակցութենէ» (էջ 325): Միխայել Ասորին շարունակում է. «Եւ ելին Տաճիկք և ջնջեցին զապրստամբսն» (էջ 325: Հմմտ. նաև Միխայել Ասորի, 1870, էջ 340, ուր գրված է. «Յերեք հարիւր ինն ամին Կոստանդեայ. ելին սրիկայք և բնակեցան ի լեառն Լիրանանու և կոչեցան ապստամբք...» (էջ 340):

Մարդայիտների մասին տե՛ս Մ. Կանարի հոդվածը *Encyclopédie de l'Islam-ում*, հտ. II, էջ 468—469. նաև *Yannopoulos, La societe, p. 147*: *Λατινικὸς, Μαρθαίται, σελ. 130—136*: *Στρατιῶν, Το Βυζάντιον. 13. σελ. 46* և հտ.

Ամենայն հավանականությամբ, մարդայիտների անվան մեջ առկա է «մարդ» արմատը: Մարդերը հայտնի էին դեռևս Քսենոֆոնի ժամանակ, Տիգրան Բ-ի օրոք ծառայում էին հայկական ռանակում, հետագայում Կորրուլոնի (58 թ.), ինչպես և Տրայանոսի (115 թ.) արշավանքների ժամանակ հռոմայելցիներին համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին: Նրանցից կազմված էր «մարդպետական գունդը», որ քաջ կովոդի համբավ ուներ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այս մարդերը անկասկած հայացած էին, պահպանելով իրենց ռազմատենչ նկարագիրը և ծառայում

էին բյուզանդական բանակում: Նրանց Մարդաստան դավաոր կոչվում էր նաև Մարդուցայք կամ Մարդուցէք: Այդ տեսանկյունից շատ կարևոր է ն. Ադոնցի դիտողությունը, որի համաձայն «էք» և «եայք» մասնիկները ցույց են տալիս «բնակիչներ» հասկացությունը, այնպես էլ Մարդոցէք կամ Մարդուցայք, կազմված լինելով այդ մասնիկներով, նշանակում են «Մարդոցի բնակիչներ», այսինքն «մարդեր» (տե՛ս Αδοκμ, ΑΡΜΕΝΙΑ, էջ 417, նաև ծանոթ. 5): Հետևաբար սխալած շենք լինի Լթե ընդունենք, որ «մարդուցայք» մարդայիտներ է նշանակում: Սերբոսը 653 թ. դեպքերի առնչությամբ դրում է. «Վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդուցէսն»: Այստեղ «Մարդուցէսն» ամենայն հավանականությամբ մարդայիտներ է նշանակում և ոչ Մարդուցայք երկրամաս: Չմոռանանք ասել, որ մարդայիտների պունդը 687 թ. լուծարքի ենթարկելուց հետո, բիրվեց Հայաստան, որտեղից պիտի գնացած լինեք: «Մարդուցայք»-ը հիշատակում է Ղևոնդր Թեոդորոս Ռշտունու հետ կապված դեպքերի առնչությամբ: Բյուզանդացի զորավար Պրոկոպր, պատմիչի ասելով «...էր բանակեալ ի գաւառին Կոզովտի ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից» (էջ 7):

381. Բնագրում՝ ἀρχαιογενή «հին ընտանիքը» կամ «հին տոհմը» հավասարազոր էր ազնվականի: Yannopoulos, La société, p. 17—18:
382. Կորասենները (կուրայշ) արաբական ցեղ էր, որին էին պատկանում Մուամմեդը և Մուավիան: Նրանց գիտե և Մովսես Կաղանկատվուցին («կուրեշիկ»): Մավսես Կաղանկատվացի. էջ 333:
383. Այսինքն՝ Հովհաննես Պիցիգավդիսը: Բայց նրան Խեոիանեսը ընդամենը մեկ անգամ է հիշատակում:
384. Բյուզանդիայում ուքս (iex) էին կոչում արևմտյան պետությունների թագավորներին, քանզի βασιλευς-ը որպես կանոն իրենց վեհապետներին էին վերապահում: Կարուս Մեծին Խեոփանեսը կոչում է ուքս և մյուսն 812 թ. առաջին անգամ նրան βασιλευς է անվանում:
385. Բյուզանդիայում iV դ. գրամասի հրամանատար էր, VI դարից այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնք գլխավորում էին Խտալիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի էքսարքատները: էքսարքոսները դարձել էին կայսեր տեղակալներ, նրանց իշխանությունը տարածվում էր ֆինանսների, արդարադատության, հանրային գործերի, սահմանների պաշտպանության, բնագավառների վրա, նրանք հրապարակում էրն և ի կատար ածում կայսերական հրովարտակները, նշանակում քաղաքացիական, զինվորական և եկեղեցական պաշտոնյաներին: Ռավեննայի էքսարքոսը մասնակցում էր Հռոմի պապի ընտրությանը և հաստատում այն:
386. Կաստալդ (castaldi, gastaldi) է՛ն կոչվում լանդորարդների դուքսերն ու իշխանները, որոնք օժտված էին զինվորական և քաղաքացիական իրավունքներով:
387. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գևորգ 1-ը (679—686):
388. Անաստասիոս Բիրիոթեկարիոսը տվյալ տեղը թարգմանել է. «... quo ruit Hedesene ascensus et trullus ecclesiae»:
389. Անտիոքացոց Արտեմիսիոս ամիսը համապատասխանում է մայիսին:
390. Բոննի հրատարակության մեջ՝ «սարակինոսների առաջին թագավորը», քննական բնագրում՝ «τρωτοσύλας» «առաջին խորհրդական»:
391. Եղիղ I իրն Մուավիա (680—683):

392. 'Իեպֆերր տեղի ունեցան 680 թ.: Բուլղարները, ավելի էիշտ՝ պրոսպերուզարներն առաջին անգամ ներխուժեցին Քրակիա 538 թ. և շարդ տալով բյուզանդական գործերին, վերադարձան: Երկրորդ անգամ նրանք ներխուժեցին 540 թ.: Անցնելով 'Իանուր գետը, նրանք ասպատակեցին բալկանյան հողերը Ադրիատիկ ծովից մինչև Կոստանդնուպոլիս (Тиникова-Замкова, Нападения «варваров», стр. 4):
393. Թեոփանեսի τὸν (Θεοφανίου τὸν Βουλγαρων γὰρ Κοσταζων-ի տեղ նիկեփոր պատրիարքը գրում է (Ὀνύων γὰρ Βουλγαρων (հոներ և բուլղարներ — *Nicephori Breviarium*, p. 38): Ուսումնասիրողները գտնում են, որ երկու հեղինակներն էլ օգտագործել են միևնույն, այժմ կորած մի աղբյուր (*Moravcsik, Byzantinoturcica*, I, S. 535): «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում են «Ունուղիսոնտոր Բլուկար եկն» (Երևմյալ, Հայաստանը, էջ 101), որոնց նույնացնում են Թեոփանեսի Ուննոգունդուրների հետ (*Артамюков, История хазар, стр. 168*): Արտամունովը հորենացու (Ա, 6) Վղրնդուր բուլղարին էլ նույնացնում է մեր աղբյուրի ուննոգունդուրների հետ (նույն տեղում, էջ 168): Կոստանդին Միրանածինոի «Բաննպաթեմերի մասին» աշխատություն մեջ (է. 85), խոսելով Քրակիայի մասին, ցույց է տալիս, որ բուլղարները Կոստանդին Պոզոնատոս կայսեր թագավորության վերջում անցել են Իստրոս (Դանուր) գետը և հաստատվել Քրակիայում: Նրանք նախապես կոչվել են Օնոգունդուրներ:
- Ուննոգունդուրներն ու կոտրագները թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են, պրոսպերուզարներին ազգակից: Նրանց մասին տե՛ս *Златареки, История I, ч. I стр. 72—97: Бурма, Към въпроса, с. 298—302.*
394. Աղովի ծովը:
395. Ատել գետը նույնանում է Վոլգայի հետ:
396. Այժմ՝ Դոն:
397. Ինթադրաբար կուրան դեար (*Извори, VI, стр. 261, ծանոթ. 6*): Ըստ Մարկվարտի (*Streifzüge, S. 32, An. 1*) կամա գետը: Ըստ Արտամունովի՝ Բուզ գետը (*История хазар, стр. 166*): «Աշխարհացոյց»-ի՝ «Կուփի-Բուլղար»-ի տակ (տե՛ս Երևմյալ, Հայաստանը, էջ 101) Ք. Պատկանյանը հենց կուֆիս գետն է տեսնում (*Татканов, Из нового списка, стр. 29*):
398. Նեկրոպելեն հիշատակում է և Կոստանդին Միրանածինը (*DAI, I, p. 1-2*): Նույնացվում է հին շրջանի Կարկինիտական ծոցի հետ (այժմ Պերեկոպ): Ուրիշների կարծիքով Դանուրի գետաբերանի մոտ էր բնակվում (*Извори, VI, стр. 261, прим. 7*):
399. Բնադրում՝ *Κριού ποταμῶν: Թամանյան թերակղզին, կերչի նեղուցի արևելյան ափին* (*Извори, VI, стр. 261, прим. 8*):
400. Բոսպորոս երկիրը (Կիմեերյան Բոսպորոս) նույնանում է Կերչի հետ:
- 400ա. Ղրիմի հրեական հնագույն գաղութը գոյություն ուներ մ.թ. առաջին դարից: Քրեփանեսից բացի, այն հիշատակում է և Իրն ալ-Ֆակիհը և կոչում Սամերշ ալ-Յաուդի *Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 20*: Հենց այս հրեաների առկայությունը էարեփի է բացատրել խազարների հրեազավանությունը (նույն տեղում):
401. Խոսքը բուլղարների խան Կուրրատի մասին է (մեռ. 642-ից հետո): Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է «Ուննոգունդուրների տեր» (*Nicephori Breviarium, p. 27*): Նույն հեղինակի ասելով Կուրրատը Հերակլիոս կայսեր հետ հաշտություն էր կնքել և վերջինից ստացել պատրիկի պատվաստիճան: Կարծիք է հայտնվել, թե «Աշխարհացոյց»-ի հուղբաղը հենց Կուրրատն է (*Артамюков, История хазар, стр. 169*):

- Այստեղ ասենք, որ նա աղբյուրներում կոչվում է և *Խուրրատ* (նույն տեղում): Բյուզանդական հեղինակները բուլղար խաներին «տեր» (χύριος) են անվանում: Այդ մասին տե՛ս *Bešeuliev*, Κύριος Βουλγαρίας, 289—298:
402. Բատրայանին նիկեփոր պատրիարքը անվանում է *Բայանոս* (Βαϊανος). Իմա՛ Բոյան:
403. Համարվում է բուլղարական պետության հիմնադիրը (681—701): Հին բուլղարական թագավորական ցուցակներում կոչված է Իսպերիխ: Նրա կենսագրական տվյալները շատ կցկտուր են, անգամ նրա անվան ծագումն է անորոշ: Վրաց գիտնական Գ. Վ. Մերեթելին Արմագի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է մի գեմմա, որի վրա նկարված էր տղամարդու ֆիգուր հունարեն արձանագրությամբ՝ Ἀσπαυρούχας - τιταζης (*Церетели*, Эпиграфические находки, стр. 50): Գեմմաների հետագա ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «Ասպավրուկ» անունը միջին իրանական է, որով այդպիսին է համարվում և բուլղար խան Ասպարուխի անունը (տե՛ս *Dujčev*, Quelques notes, p. 76): Անունը իրանական-ալանական է համարում Բ. Սիմեոնովը և մեկնարանում «Ապիտակ ձի» (*Симеонов*, Происход на личното име, стр. 41—46): Բացառված չէ, որ Ասպարուխ անունը հայերի մեջ տարածված իրանական Ասպուրակ[ես] անունն է, որ Յուստին ծաղեցնում է պարսկ. *suwār* (հեծյալ, ձիավոր) բառից (*Justi*, Iranisches Namenbuch, S. 47):
404. Դանապրիսը Դենպրն է, Դանաստրիսը՝ Դենստրո:
405. Թեոփանեսը Օզրոսը գետ է համարում՝ Դանուբից հյուսիս գտնվող: Մի փոքր հետո նա Օզրոսը հիշում է որպես վայր: Բուլղար պատմական Դրինովը գտնում է, թե դա այն փոքր տարածությունն է, որ ընկած է Պրուտի, Դանուբի և Սև Սովի միջև: Նա բյուզանդական աղբյուրների Օզրոսը կապում է սլավոնների «уголь»-ի (ածուխ) բառի հետ, որից է ծագում սլավոնական «ուգլիչ» ցեղը: Հետագայում այդ վայրը թաթարներն անվանեցին «բուչակ», որ դարձյալ «ածուխ» է նշանակում (տե՛ս *Съчинения на М. С. Дринова*, том I, София, 1909, стр. 45, 46: *М. Н. Тухомиров*, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969, стр. 103): Այժմ ուսումնասիրողների մեծ մասը Օզրոս է համարում Դանուբի դելտայում գտնվող ամրությունը: Հարցի մասին տե՛ս և *Bănescu*, «Όγλος-Oglu; Στρατος, Το Βυζάντιον, Ε΄, σελ. 102—107:
406. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է *Βερσιλιας*, *Βερυλιας*: Աղբյուրները երկու տարբեր տեղեր են նշում այս տեղանվան վերաբերյալ, ավելի վաղ աղբյուրը տեղադրում է հյուսիսային Կովկասում, ավելի ուշը՝ Վուլգայի շրջանում: Ուսումնասիրողներից ոմանք Բերդիլիան նույնացնում են հայկական աղբյուրների Բասիղք-Բարսիղք տեղանվան հետ՝ հյուսիսային Կովկասում: Տե՛ս *Golden*, *Khazar Studies*, էջ 143—147:
407. Այժմ՝ նեսերը քաղաքը Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին:
408. Կարծում են, թե Օդյուսոսից (տե՛ս հաջորդ ծանոթ.) հարավ-արևմուտք գտնվող վայր էր (*Извори*, VI, стр. 263, ծանոթ. 3):
409. Թեոփանեսը Օդյուսոսը տեղադրում է Վառնայի մոտ: Դ. Անգելովը, Պ. Լրմերլը և ուրիշներ Օդյուսոսն ու Վառնան նույնացնում են: Կոչվում էր նաև Օդյուսոպոլիս «Վերանվանումների» բյուզանդական ցուցակում Օդյուսոպոլիսի դիմաց գրված է. «որ այժմ Վառնա է կոչվում» (տե՛ս *Diller*, *Byzantine Lists*, p. 30):

410. Մասնագետների մեջ որոշակի կարծիք չկա այս «Յոթ տոհմերի» վերաբերյալ: Նրանք այստեղ, որ թուրքերի խաբանի՝ Մավրիկիոս կայսեր ուղարկած նամակում, խաբանն իրեն անվանում է «մեծ տեր յոթր տոհմերի, աշխարհի յոթ կղիմանների հրամանատար»: Հմմտ. *Феофилакт Симокатта*, стр. 159: Լ. Ն. Գումիլևը գտնում է, որ տվյալ դեպքում յոթ թիվը ինչ-որ մոգական նշանակություն ունի: Այն հանդիպում է Կյուլ-տեղինի և Տոնյո-կուկի արձանագրություններում (*Гумилев, Биография тюркского хана*, стр. 69): Հարցի մասին հատուկ տե՛ս *Dujčev, Les sept tribus*, p. 55—65): Ավելացնենք այստեղ, որ Կոստանդին Միրանաթինի համաձայն հունգարացիներն էլ յոթ ցեղ են: Տե՛ս *DAI*, էջ 170:
411. Աներևբր բնակվում էին Դենպրից արևելքի նրանց մասին տե՛ս *Dujčev, Les sept tribus*, p. 55 sqq.:
412. Միասնական կարծիք չկա Բերեգաբ անունը կրող լեռնանցքի տեղադրման շուրջ: Ենթանցվում է ժամանակակից Զարլրկավաշ կամ էլ Բայրամդերե լեռնանցքների հետ (*Цанкова-Петкова, О территории*, стр. 124. прим. 1, 127: Տե՛ս *Извори, VI*, стр. 264, ժանոթ. 2):
413. Նորաստեղծ բուլղարական պետության հարավ-արևմուտքում ընկած Ավարիան կապ չունի ժամանակակից Հունգարիայի տարածքում գոյություն ունեցած Ավարական խաբանության հետ: Խոսքը ավար գաղթականների մասին է, որոնք հաստատված էին Բալկանյան լեռների կենտրոնական մասի հյուսիսային փեշերին: Հենց այս ավարների օգնության դիմեց Կրումը (*Цанкова-Петкова, О территории*, стр. 139—140):
414. Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական VI ժողովը գումարվեց Տրուլոս (գմբեթակիր) կոչվող պալատում, 680 թ. նոյեմբերի 7-ից 681 թ. սեպտեմբերի 16-ը: Ժողովը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Դեոդոր: Մասնակցեցին Անտիոքի Մակարիոս սլատրիարքը, Հոռմի պապի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքները ներկայացուցիչները: Ժողովի մասին մանրամասն վկայում է և սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերադրվող «Ժամանակագրություն»-ը (էջ 396—399). «Եւ հիմնադրեալ զհայհոյութիւն պղծուն Դեռնի շինեցին ի վերայ զաւելադրեալ ուրացութիւնն Մարտինոսի և Մաքսիմոսի, երկու բնութիւնս, եւ երկու կերպարանս, եւ երկու ներգործութիւնս եւ երկու կամս ի վերա Քրիստոսի ասելով»:
415. Մուխտար իրն Արու Օրեյդ ալ-Թաբաֆի: Միքայել Ասորու տվյալներով ապստամբություն բարձրացրեց Արուլայում՝ այն է Բաբելոնում (*Michel le Syrien, t. II, p 468—469*): Նախապես հարկ էր իրն Զուբեյրին:
416. Մրվան I իրն ալ-Խտթամ (683—685):
417. Արաբական աղբյուրների Արդ Ալլահ իրն ալ-Զուբայրը, որ Արդալմելիքի ժամանակ, հիշրայի 66 թ. (685/686 թթ.) ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն խալիֆա հռչակեց: Պատկանում էր կուրայշ ցեղին: Սպանվեց 692 թ. հոկտ. նոյ. ամսին: Էթրիքի արաբների ղեկավարն էր՝ Իսլամի երկրորդ քաղաքացիական կռիվների ժամանակ (680—692): Տե՛ս նաև Տե՛ր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 43:
418. Հասան իրն Մալեբ իրն Բահդալ, Եղիդ 1-ի քեռին:
419. Արդ ալ-Մելիք (685—705 թթ.), Օմմայան հարստության 5-րդ խալիֆան: Նրան բազմիցս հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին:
420. Կոստանդնուպոլսի Ինոզորոս պատրիարքը երկրորդ անգամ աթոռակալեց 686—687 թթ.:

421. Հուստինիանոս II (685—695, 705—711),

422. Պայմանագիրը նախապես կնքված էր 678 թ., 688 թ. այն վերանորոգվեց (տե՛ս M. Canard, Bull d'Et. orient. de l'Inst. fr. de Damas, 13 (1949—1951), 62—69): Կիպրոսը առաջին անգամ արաբների հարձակման դո՛հ դարձավ 648/649-ին, ապա 653/654 թթ. Մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ condominium-ը (Ostrorowski, Histoire, p. 160, տեևց մինչև 965 թ., երբ այն վերջնականապես ազատագրվեց արաբների ձեռքից (տե՛ս Jenkins, Cyprus, p. 1006 և հտ.։ Χατζηφάκης, Η Κύπρος: Apud: Ζαχαριάδης, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σελ. 104, ժանոթ. 3): Հետաքրքրական է նշել, Միրայել Ասորու տվյալներով բյուզանդացիները և արաբները կիսում էին Կիպրոսի հարկերը միայն, որ Կիպրոսն էր երկուսին ստանալու հայատակ, Հայաստանը, Վրաստանը (Գուրդան) և Առանը (Արգոն) և Մեգիայի հյուսիսային մասը, այն է Ատրպատականը (Աղարբիզան) պիտի ենթարկվեին միայն Բյուզանդիային (Michel le Syrien, t. II, p. 469): Ենթադրում են, որ այս պայմանագրով Արգալմեիքը ճանաչեց Բյուզանդիայի տիրապետությունը ամբողջ Հայաստանի վրա (կամ նրա մի մասի): Տե՛ս Στράβων. Το Βυζαντιν. ΣΤ', σελ. 33: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 36, որտեղ վստահ խոսք է լինում Հայաստանի մի մասի Բյուզանդիային ենթարկվելու մասին: Հարցի մասին տե՛ս Γωγγαδία. Κυπριαρχία, σελ. 27: Costantino Porfirogenito de Thematicis, p. 26—27: Οικονομικά της, Η εν Κύπρω Αρχιερχία, σελ. 193—200: Այս աշխատություններում հեղինակները ցույց են տալիս, որ 648—695 թթ. միջև Կիպրոսում կատարվել արաբական տիրապետություն չի եղել: Նշենք այստեղ, որ Կիպրոսում այս ժամանակ կար հայկական բազմամարդ գաղութ, որ հայերը դադարեցվել էին այստեղ դեռևս 578 թ. Աղանիքից (Kyrris, Military colonies, p. 157):

423. Այս տիտղոսը կրողները դրադվում էրն դիվանագիտությամբ և ներքին անվտանգությամբ: Ենթարկվում էին magister officiorum-ին և կոչվում էին agentes in rebus: Պաշտոնը հարասեևց մինչև VIII դ., որից հետո նրանք պարտականությունները կատարող մարդիկ կոչվում էին «վասիլիկոս» (DAI, II, p. 79):

424. Մ. Յա. Բյուզանդիայի մարդայիտների, ինչպես և առանձին արաբական ցեղերի անցումը Բյուզանդիա բացատրում է բյուզանդական կառավարության՝ գյուղական համայնքների պաշտպանության ուղղությամբ տարած քաղաքականությամբ (Ciozic-Mos, Ο χαρακτερε, σπ 45): Ավելի ուշ աղբյուրներում, նախ և առաջ Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր երկերում, մարդայիտներ են հիշվում Բյուզանդական կայսրության այլևայլ շրջաններում՝ Պելոպոնեսում, Կեֆալոսիայում, էպիրոսի նիկոպոլիս քաղաքում, Ատտալիայում, սակայն նրանք VII դ. մարդայիտների հետ որևէ առնչություն չունեն, պարզապես նրանց անունը կրողներ են:

425. Մերեյգուլլահ իբն Ջիյադը: Մուավիան սրա հորն էր հայտարարել իր եղբայրը և ոչ Ջիյադին, ինչպես գրում է Թեոֆանեսը (Στράβων. Το Βυζαντιν. ΣΤ', σελ. 38, ժանոթ. 118):

426. Ինագրում՝ Βυζαντιν.

427. Միթագետի հին քաղաք Եփրատի ձախ ափին, այս գետի Աբորա (Խարուր) վտակի խառնման տեղում: Գտնվում էր Հոռոմեական կայսրության ծայրամասում և պարսպապատվել էր Իրոկլետիանոսի և Հուստինիանոս I-ի կողմից: Ջորավարի աթոռափստ էր: Վահրամ Զուրինի ապստամբության ժամանակ պարսից արքա հուսրովն այստեղ ապաստանեց:

428. Հուստինիանոս I-ի կողմից Ասորիքի հին մայրաքաղաք Անտիոքին տրված նոտանունը, որ «Աստվածային» (աստժո) բաղաբնույթն է նշանակում: Նիկեիոս Փոկասի գրավումից հետո Անտիոքը պաշտօնական փաստաթղթերում Անտիոք-Թեուպոլիս է կոչվում:
429. Կոստանդնուպոլսի Պավղոս III պատրիարքը (688—694):
430. Թեոփանեսն այստեղ տեղանվան հոգնակի ձևն է օգտագործում, երկու տող հետո՝ եղակի: 6250 թ. տակ նա հիշում է Մակեդոնիայի Սկլավենիաները: Տե՛ս էջ 142:
431. Օպսիկիոն բանակաթեմը գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում: Նրա մեջ էին մտնում. Նիկիա, Պրուսա, Կոտիեոն, Դորիլեոն, Միդեոն, Ապամիա, Կյուզիկոս, Արիդոս և այլ բաղաբնույթներ:
432. Բնագրում՝ Ἀβδελαῖς ὁ Ζωανῆτος: Չուկտը է նույնանա 617-ի թ. տակ հիշված Ἀβδελαῖς υἱος Ζωανῆτος-ին, բանդի նրան արդեն սպանել էր Արղալմելիքը. թեպետև այնտեղ հնարավոր է, որ խոսք է լինում հետագա դեպքերի մասին:
433. Ոչ թե Զուրբյրի (բնագրում՝ Ζουβερ), այլ Զուրբյրի որդի Արղալայի (Արղալլահիրն Զուրայր): Դեպքը տեղի ունեցավ 692 թ.: Հմմտ. ծանոթ. 432:
434. Բնագրում՝ Χαγαυι Եարոն առաջարկում է ուղղել Χαγαυι (Խագագ): Միքայել Ասորին տալիս է Հաջաջ ընթերցումը: Խոսքը էլ-Հաջաջ իրն Յուսուֆի մասին է (Michel le Syrien, t. II, p. 470):
435. Թեոփանեսը ճիշտ չէ: Կիպրացիները 690/691 թթ. հաստատվեցին Կյուզիկոսում, ուր և բաղաբնույթ հիմնադրեցին՝ Նոր Հուստինիանուպոլիսը (Σ - ο - α - ο - ο. Το Βασιλειον. ΣΤ, σελ. 69):
436. Բնագրում՝ αρον - αν:
437. Կեթսեմանիի սուճարը Քրիստոսի գերեզմանից հետո քրիստոնյաների գլխավոր սրբավայրն է ծրոսադեմում, բանգի նրա մեջ էր Աստվածածնի գերեզմանը: Գրանվում էր Զրթենյաց լեռան արևմտյան փեշերին: Տաճարում բացի հույներից, մասնաճյուղներ էին նաև ղպտիները, հայերը և ասորիները: Կառուցվել է Կոստանդին Մեծի և նրա մայր Հելենի կողմից, բայց հետագայում բազմիցս վերանորոգվել ու վերակառուցվել:
438. Ի. Գիյանը կարծում է, որ Մանսուրը հնարավոր է հայրն է Հովհաննես Մանսուրի մականունը Ոսկեդոս (Հովհան Դամասկոսցի), որն աչքի ընկավ սրբապատկերների պաշտպանության դիրքերում՝ Կոստանդին V-ի օրոք (Guiland, Les logothètes p. 12):
439. Սլավոնների բյուզանդական բանակում ծառայության ընդունվելը ցույց է տալիս, որ նրանք օգտվում էին աղատների իրավունքներից: Բանակում ծառայելը ազատ քաղաքացիների իրավունքն էր: Այս հանգամանքը, որ Թեոփանեսի ասելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետասը (766—780) ծագումով սլավոն էր, նույն բանն է հաստատում (Yannopoulos, La société, p. 253):
440. Բնագրում՝ αρον περιουσιον:
441. Նիկեիոս պատրիարքը նրան անվանում է Γεβουλον (Nicephori Breviarium, p. 41): Բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ բուլղարական իսկույ անունն է: Այն հանդիպում է IX դ. արձանագրություններում (Извори, т. VI, стр. 266, прим. 3):

442. Ոմանք կարծում են, որ խոսքը Կիլիկիայի ծովափնյա Սերաստիա քաղաքի մասին է, հետագայի Այաս նավահանգստի Կարծիք կա նաև, որ Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսն է, այնև՝ Սուլու սարայ (Չիֆթլիկ) (*Maricq, Notes sur les Slaves, p. 350* և հտ. շմտ. *Ostrogorsky, Histoire, p. 162: Извори, т. VI, стр. 266, ծանոթ. 4*): Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսի մասին է կարծում նաև Ջակիթինուսը (*Ζαχαρίας, II Βυζαντιν. Λειτουργία, σελ. 105*): Բայց Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսը ծովափնյա՞ էր: Տարօրինակ կարծիք է հայտնել Թեոփանեսի ժամանակագրության հրատարակիչը: Ցանկերում Սերաստուպոլիսի մասին նա գրում է. *Urbs maritima (Colchidis), vol. II, p. 700*, այսինքն նույնացնում է ժամանակակից Սուխումիի հետ: Հարցի մասին տես *Σταυρακις, Το Βυζαντιν. ΣΤ', σελ. 44—45*, որտեղ ասված է նաև, որ «ծովափնյա» բառը Թեոփանեսի սխալն է:
443. Նույնանում է հայկական աղբյուրներում հիշված «Մահմետ իշխան ղորուն իսմայելի» անձնավորության հետ, որ ճնշեց հայոց 703 թ. ապստամբությունը: Հենց սա էր Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարներին ողջակեղ անողը (*Ղևոնդ, էջ 32—33; շմտ. Մովսես Կաղանկատվույցի, էջ 366—367*): Թեոփանեսը մի քիչ հետո այդ բանը հաստատում է:
444. Թեոփանեսն այստեղ վկայում է Փոքր Ասիայում (Օպսիկիոն բանակաթեմում) գաղթեցված սլավոնների բնաջնջման մասին: Բայց հետագայում (762) Կոստանդին V-ը դարձյալ սլավոններ գաղթեցրեց Արտանա (Բյութանիայում): Նիկեփոր պատրիարքի տվյալներով նրանք 208 հազար հոգի էին: Կոստանդին Միրանաժինի վկայությամբ 949 թ. Կոնգիլեսի Կրետեի արշավանքին մասնակցեցին Օպսիկիոնի սլավոններն իրենց երեք հրամանատարներով (տես Կոստանդին Միրանաժին, էջ 148—149):
445. Այս Սմբատին Ղևոնդը համարում է Վտրադտիրոցի որդի և մանրամասն խոսում նրա պայքարի մասին ընդդեմ կայսրության (էջ 19):
446. Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Կալիստոս 1-ը (694—706):
447. Անտիոքացոց հյուպերբերետայոս ամիսը համապատասխանում է հսկտեմբերին:
448. Հուստինիանոս 11-ի տրիկլինոնը կամ Ոսկե տրիկլինոնը (խրիստոտրիկլինոն) շրջապատող շքեղ շենքերից մեկն էր, կառուցվել է 694 թ.: Տոնախմբությունների դահլիճ էր:
449. Բնագրում՝ էպիկտես: Նշանակում է որևէ գործի վերակացու: Այդ պաշտոնի անվանումը հետագայում ընդունվում է որպես հատուկ անուն: Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է Անտիոքի կառավարիչ հայազգի էպիստին:
450. Սա դենիկոնի լոգոթետի առաջին հիշատակություններից մեկն է բյուզանդական աղբյուրներում (*Gülland, Les logothetes, p. 12*): Հնդհանրապես լոգոթետների մասին նույն տեղում, էջ 5—115: Նաև՝ Կոստանդին Միրանաժին, էջ 291—292:
451. Բոսֆորը նկատի ունի:
452. Բնագրում՝ βάσις: Անաստասիոս Բիրիլիոթևկարիոսը թարգմանել է bases:
453. Կոստանդնուպոլիսի թաղամաս Ոսկեղջյուրում, Այստեղ կային պալատ, բաղանիք, տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սբ. Եվփեմիայի վանքը:

454. Հավանաբար հենց այս արշավանքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է Ղևոնդի կողմից: Պատմիչը գտնում է, որ դեպքերը տեղի ունեցան Արդալմեյիթի իշխանության 16-րդ տարում (րստ Թեոփանեսի՝ 12-րդ) և զորավար Մահմետը մուտք գործեց Ջերմաձոր գավառը (Մոկաց գավառ): Սա ասուր ի գործ արարեալ կոտորէր գարսն և գկանայս, և գմսնկունսն վարէր ի գերութիւն. և տագնապ հասուցանէյր աշխարհիսս (էջ 20): Ղևոնդը ցույց է տալիս, որ զորավար Մահմետը երկրորդ անգամ արշավեց Հայաստան՝ Արդալմեյիթի 18-րդ տարում:
455. Բրուքսը կարծում է, որ այստեղ խոսքը ոչ թե Կոստանդնուպոլսի սամրոդոս դեմոսի մասին է խոսքը, այլ վենետկների (կապույտների) արիստոկրատական կուսակցության պատկանող դեմոսի (Cambridge Medieval History, II, 1913, էջ 409): Այդ միտքը Գեորգ Վանականի և այլ աղբյուրների, այդ թվում և Կիրակոս Գանձակեցու տվյալներով հաստատում է Մ. Վ. Լևչենկոն (Левченко, Велеты и прасины, стр. 182):
456. Հստ Կոստանդին Միրանաձինի արևմտյան 5-րդ բանակաթեմն էր: Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսի համաձայն նույնանում է Աքայաի հետ: Ընդգրկում էր հյուսիսային և կենտրոնական Հունաստանը՝ մինչև Պելոպոնես: Բանակաթեմը ստեղծվեց VII դ. վերջում: Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր: Տարբեր ժամանակներում Պելոպոնեսը մտնում էր Հելլադոս բանակաթեմի կազմի մեջ:
457. Իրականում Սոֆիեի (կամ Սոֆիենների) նավահանգիստը լրիվ չի համընկնում Հուլիանոսի նավահանգստին: Սոֆիեյի նավահանգիստը թուրքերն անվանում են Կադրո-դալիմանր: Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի հարավարևելյան ափին:
458. Գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստից արևմուտք:
459. Տե՛ս ծանոթ. 78: Նուև Կոստանդին Միրանաձին, էջ 283, ծանոթ. 193:
460. "Υπαρχος τῶν στρατοπέδων: Այսպես էր կոչվում արշավանքի ղուրս եկած բյուզանդական զորաբանակի մատակարարման պետը: Կոչվում էր նաև Մեծ ստրատոպեդարք: Սակայն բացառված չէ, որ այստեղ խոսքը Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետի՝ էպարքոսի մասին է:
461. Բնագրում՝ ὑπόρος հրապարակ, բայց ավելի որոշակի՝ Կոստանդինի հրապարակը: Գտնվում էր սր. Սոֆիայից արևմուտք, ձիարշավարանից հյուսիս-արևմուտք:
462. Կոստանդնուպոլսիս ընդհանրապես էր 14 բեգիոնների (regiones, βεγαιότητες, χλιματια), շրջանների (տե՛ս Janin, Cons. byz., p. 49—64), որոնցից 13-ը գտնվում էին քաղաքի եվրոպական մասում, 1-ը՝ Սիկե կոչվածը՝ ասիական:
463. Անեծք է, մոտավորապես՝ «գյոթրա-գյոթ լինես»:
464. Աֆենդոնեի մասին տե՛ս ծանոթ. 77:
465. Հնում՝ Խերսոնես, բյուզանդական Խերսոն բանակաթեմի կենտրոնը: Կոստանդին Միրանաձինի օրոք կայսրության եվրոպական 12-րդ բանակաթեմն էր: Խերսոնը Կորսոն քաղաքն է Սև ծովի ափին՝ Ղրիմում, Սևաստոպոլից արևմուտք:
466. Տե՛ս ծանոթ. 100:
467. Լեոնտիոս կայսր (695—698):
468. Բնագրում՝ "Αλιδος. հայկական աղբյուրների Վլիթր (Վալիդ իբն Արդալմեյիթ):
469. Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը, որը սկսեց նշանավոր Ուրբան, շարունակվեց 697 թ. Հասան իբն ան-Նումանը: Հաջորդ տարին նա գրավեց Կարթագենը Արալ-

- ները Աֆրիկան վերջնականապես նվաճեցին 711 թ. Մուսա իրն նուսայրի գլխավորությամբ:
470. Բնագրում՝ *ρωμαϊστικὸς*:
471. Կիրյուրեոսների բանակաթեմը գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում: Լինելով ծովային բանակաթեմ, այն կառավարում էր ոչ թե զորավարը, այլ ծովակալը՝ տվյալ դեպքում դրունգար:
472. Ոսկեդուրի նավահանգիստներից մեկը, հավանաբար նույնանում է նեորիոնի հետ:
473. Գեղմատոսի (կամ Դալմատոսի) վանքը, որի անունով էր կոչված Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս, գտնվում էր Կոստանդնի պարսպի հարավային մասում, ժամանակակից Սամաթիայից արևելք:
474. Ապսիմարոս (Տիրեբրիոս III): Թագավորեց 698—705 թթ.:
475. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 434:
476. Հավանաբար Արդալլա: Իրն Արդալմալիք իրն Մրվանը, խալիֆա Արդալմալիքի որդին, քանդի հիշվում է, որ 701—702 թթ. նա Բյուզանդիայի վրա արշավանք է կատարել: Հետագայում նա դարձավ Եգիպտոսի կառավարիչը:
477. Ապտաղեմոն թարգմանաբար ճշանակում է յոթդեյան:
478. Բնագրում՝ *αρχων*:
479. Խոսքը հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ հայերի 703 թ. ասլուտամբության մասին է: Հայ նախարարները ողջակեզ արվեցին Խրամի և Նախճավանի եկեղեցիներում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ պատմիչի երկում (էջ 32—33): Մովսես Կաղանկատվացին (366—367), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (էջ 97—98), Վարդան Արևելցին (*Muyldermans, La domination, p. 51*), Միքայել Ասորին (*Michel le Syrien, t. II, p. 474*), նույնպես անդրադարձել են այդ դեպքերին: Սուսանասիրություններից տե՛ս Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունը, էջ 55—62, *Тер-Гевондян, Армения, стр. 75—78*:
480. Բնագրում՝ *Σίριον χριστιαν*: Միքայել Ասորին գրում է *Širē (Michel le Syrien, t. II, p. 489)*; նույնպես է և հայերեն թարգմանության մեջ. «գանառիկ բերդն յերկրին Կիլիկիոյ, որ կոչի Շիգէ» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 338):
481. Այս Դարաս բերդը նիկեփոր պատրիարքը անվանում է Դորոս և տեղադրում Դոթաց աշխարհում (*Nichepori Breviarium, p. 46*): Ավելի ուշ աղբյուրներում Դորոսի փոխարեն հանդիպում է Թեոդորոս ձևը: Վասիլևսկու կարծիքով նույնանում է Մանգուպի հետ: Տե՛ս *Василевский, Жизнь Иоанна Готского, стр. 417—418*: Դեպքերի մասին՝ նույն տեղում, էջ 388—390:
482. Բյուզանդական աղբյուրները խաբանին անվանում են Իրուգիր Գլավան (*Артамюков, История хазар, стр. 196*):
483. Ըստ Ղևոնդի՝ խաբանի դստեր, և ոչ քրոջ. «Յուսսիսնոս գնացեալ յաշխարհն Խաղրաց առնոյր իւր կնութեան գղուստրն Խաբանայ արքային Խաղրաց» (էջ 17): Հասկանալի է, նա Թեոդորա կոչվեց ամուսնանալուց և մկրտվելուց հետո: Մեզ հայտնի չէ նրա իսկական անունը:
484. Ըին հունական դադութ էր և գտնվում էր ժամանակակից Թամանյան ծովածոցի տեղում: Նրա ավերակները գտնվում են Կրասնոդարի երկրամասի Տեմրյուկի շրջանի Սեննայա կայարանից 3 կմ արևմուտք, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

484. Հայտնի չէ, Պապացիսը անուն է, թե տիտղոս: Ինչ վերաբերում է Բալգիցիսին, ապա այդ մասին արտահայտվել են տարրեր կարծիքներ: Գոլդենը կարծում է, թե Belgici/Balgici-ն է նշանակում է «կնիքի պահպան» և համապատասխանում է Կենտրոնական Ասիայի թուրքերի «տամղաչի»-ին, Օսմանցիների «նիշանչի»-ին: Դոլյենից առաջ Կոկովցովը բացատրել էր Balgici, բաղաբառաբան, որ ավելի է հարմարվում թեոփանեսի Բալգիցիսի էությանը: *Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 165—167, 204—205:*

485. Ժամանակակից Կոստանցա նավահանգիստը Թումինիայում: Հին հունական դաշուժ էր: Մ. թ. ճ—17 թթ. այստեղ էր ասլրում աքսորական Սվիդիոսը: Կոստանդին Մեծը Տոմիսը վերանվանեց Կոստանդինիանա: Թուրքական տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Բյուստենչև:

486. Տեոն անորոշ: Բավմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել, որոնցից մեկի համաձայն Ղրիմի թերակղզու արևելյան ծայրն է, որ կոչվում էր Ասպերա թերակղզի (տե՛ս Γεωργόπουλος, Βαρσβαχούριος, σελ. 293):

487. Հունարեն բնադրում՝ Βαρισβαχούριος: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ՝ Barisbacurius: Նիկիփոր սլավոնագրի տալիս է ճիշտ ընթերցումը: Βαρσβαχούριος (*Nicephori Breviarium*, p. 47, 54): Հույն բյուզանդո-ղետ Յաննոպուլոսը, որ հատուկ հողված է նվիրել այս անվանափոփության (*Γεωργόπουλος, Βαρσβαχούριος, σελ. 294*), ընդդեմով նրա անվան ոչ հունարեն, հետեաբար և այն կրողի ոչ հույն լինելը, նրան խեղճացրել է համարում: Բայց նա, անկասկած, հայկական վարդազ անունն է՝ բարդված Բակուր անվամբ: Գտնված են նրա արձձե կնիքները: Մեկի վրա նա պատրիկ տիտղոսն է կրում (*Schlumberger, Sigillographie, p. 3, 249*: Տե՛ս նաև *Zacos et Veglery, Byzantine Lead Seals, I, 1730—1731: Apud: Υαννοπουλος*): Վարադարակուրի արձձե կնիքներ պահվում են նաև Լենինգրադի էրմիտաժի հարուստ հավաքածուում (*Ильинская, Памятники, стр. 247*): Նշենք, որ կնիքների վրա դրված է Βαρσβαχούριος: Վարադարակուրի Օսլսկիոն բանակաթեմի ղորավար լինելու հանգամանքը վկայում է նրա հանդես բյուզանդական կայսրերի ունեցած հսկայական վստահությունը, բանդի Կոստանդնուպոլսին ամենամոտիկ այդ բանակաթեմի ղորքերը միակ ամենավստահելի ուժն էին, որոնք վրա անմիջականորեն հենվում էին նրանք: (Տե՛ս *Γεωργόπουλος*, նույն տեղում, էջ 294): Մի այլ տեղում թեոփանեսը նրան «սլոտոպատրիկ» է անվանում, դեռևս անձանոթ բովանդակությամբ տիտղոս: Ոմանք «պատրիկների դասի պլիսալոր» են բացատրում (*ΒΟΥΥ, IAS, p. 28*): Յաննոպուլոսը մերժելով այդ մեկնաբանությունը, Վարադարակուրին պատրիկ է անվանում, և Լինելով նրա կնիքների վրա կարդացվող «պատրիկ» դրությունից: Բայց պատրիկը չէր կարող հետագայում պրոտոսլատրիկ դառնալ: «Պրոտոպատրիկ» տիտղոսը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ «պրոտոնպատրիկ», «պոատևսպատրիկ» ձևով: Բյուզանդական Կոստանդին կայսրը Աղվանից իշխան Զիվանչիրին «առնէ... պրոտոնպատրիկ» (*Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 208*): Տե՛ս և Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 223: Համտ. Անտոյան, Հայերեն նոր բառեր, Բ, էջ 203:

488. Պերեկոպի ծովածոցը: Ուշ շրջանում իտալացիները կոչում էին Նիգրոպոլի (*Βασιλευσκαιή, Записка греческого топарха, стр. 193—194*): Տե՛ս և ծանոթ. 398:

489. Բնագրում՝ Μαντζης: Մի քիչ հետո (6205 թ.) երևում է, որ Միակիսը նրա ազգանունն է, բանգի անունը Թեոդորոս է: Թոմասնովը Միակիսը համարում է Նայկական Հմայակ անունը (Toumanoff, *Caucasia*, p. 149):
490. Նրան հիշում է նաև Ղևոնդը Տրուէղ ձևով, որը՝ սխալմամբ դրում է, թե Հուստինիանոսին գահ բարձրացրեց խաթանը, նրան տալով գործ «Տրուէղ»-ի զլխավորությամբ, որն, իբրև թե «մեծանէր ի պատերազմին» (Ղևոնդ, էջ 17):
491. Այս անունը Թեոփանեսը բերում է 'Αλιωος (6189 թ.) և Ουαλιδ (6197 թ.) ձևով: Աշար խալիֆա Վալիդ 1-ը (705—715): Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Վիթ:
492. Կոստանդնուպոլսի հարսիու կամ հարիսիու դարբասը դտնվում էր դեպի սր. Առաքելոց եկեղեցին տանող մեծ ճանապարհի վրա և համապատասխանում է ժամանակակից էդիրնեկապրին (Ադրիանուպոլսի դռան): Անունը պարտական է «կապույտ-նեբրի» կուսակցության ղեկավար հարիսիուսին (հարսիոսին):
493. Տեևց 705—711: Հուստինիանոս II-ի երկրորդ թագավորության մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս Head, *The second reign of Justinian II*, p. 14—32:
494. Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք (706—712):
495. Նիկեվոր պատրիարքի ասելով, Հուստինիանոսը Տերվելիսին կեսարի պատվաստիճանն էլ շնորհեց (*Nicephori Breviarium*, p. 48), որի կրողը կայսրից հետո երկրորդ մարզն էր պետության մեջ, թեև տվյալ ժամանակ կորցրել էր իր սկզբնական նշանակությունը: Տերվելիսը առաջին օտարադղի անձնավորությունն էր, որ արժանանում էր այդ տիտղոսին (*Ostrogorsky, Histoire*, p. 172): Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսին տված «նվերների» մասին դրում է և բառարանագիր Սուիդասը (Սուիդա), ելնելով նրա տվյալներից, բուլղար պատմաբանները դտնում են, որ խոսքը սոսկ «նվերների» մասին չէ, այլ ըստ էության հարկի, վերականգնումը տարեկան հարկի, որ Բյուզանդիան վճարում էր Կոստանդին IV-ի ժամանակ: Վ. Զլատարսկու շամաձայն, Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսի հետ կնքած պայմանագրի պայմաններն էին. 1) տարեկան հարկի վճարում, 2) Տերվելիսի ճանաչում Բուլղարիայի օրինավոր կառավարիչ, իսկ Բուլղարիայի՝ անկախ պետության, ընդ որում, նկատի առնելով Գեորգ Վանականի տեղեկությունները, Հուստինիանոս II-ը Տերվելիսին զիջեց և «այժմ Զադորա կոչված» շրջանները: Հարցի մասին տե՛ս *Баласчев, Българският господар Тервел*, стр. 55 и сл.; *Златарски, История на българската държава*, т. I. *Бешевлиев, К вопросу о награде*, стр. 8—13; *Дуйчев, Юстиниан II Ринотмит*:
496. Ապոլլոնիաս անունով բազմաթիվ քաղաքներ են եղել, որոնք իրենց անունը պարտական են տեղում պաշտվող Ապոլլոն աստծուն: Տվյալ դեպքում հավանաբար նկատի ունի Թրակիայի Ապոլլոնիասներից մեկը:
497. Միջերկրյայր (հունարենում՝ Μεσογεια) ասելով բյուզանդական հեղինակները նկատի ունեն Փորբասիական թերակղզու մեջտեղում գտնվող տարածքը: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է այն. «Եւ ունի Ասիա կողմունս կողմունս եւ նախ դկողմն Միջերկրեայս» (Անանիա Շիրակացու Մատենադրությունը, էջ 345): Ղևոնդ պատմիչը ավելի հստակ է գրում. աշխարհն Միսիգիոն, որ թարգմանի Միջերկրեայր» (էջ 103):
498. Հմմտ. Սաղմոս ՂԱ, 1—3. «Ի վերայ ի սից և բարբից փնայցես դու, առ ուն կոխեսցես գառեւծն և դվիշապն»:

- Կյունենգիոնը գտնվում էր Մանգանայի պալատի մոտ, ժամանակակից Սերույի վերջավորութունում, Կոչտանդնուպոլսի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում և որպես կսնոն մահասպատիժն ի կատար ածելու վայր էր: Այն հիշատակում է և Սեբեոսը: Մավրիկիոս կայսրը հրամայեց իշխան Սմբատ Բագրատունուն և այլ հանախարարներին՝ «մերկացուցանել և ընկենուլ ի կինիկն» (Անուն էջ 92, 93):
- Խոսքը Ամաստրիդայի մասին է: Թեոփանեսն այն կղզի է անվանում, բայց իրականում Փոքր Ասիայի թերակղզու վրա դտնվող ծովափնյա քաղաք է՝ Պափլագոնիայում, Պանդերակլիայի և Սինոպի միջև: Մանրամասն հիշատակվում է Ստրաբոնի կողմից (Βασιλευσκειῦ, Ζητήρια, στρ. XXI—XXVII):
- Երուսաղեմի Հովհաննես V պատրիարքը (705—735):
- Բնագրում՝ γλασσι (լեզվով):
- Քաղաք Եվբսինյան Պոնտոսի թրակական ափին, այժմ՝ Պոմորիե քաղաքը Բուլղարիայում:
- Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք, Վալիդ I իբն Աբդ ալ-Մալիքի եղբայրը: Նա Մուավիա I-ի թոռն էր և ոչ Մուավիայի, ինչպես ասվում է այլ աղբյուրներում: Վալիդ I-ի իշխանության սկզբում գրավեց ալ-Թուվանա, Կապպադոկիայի ամենակարևոր բերդը ըստ արաբական աղբյուրների՝ 707 թ. մայիսին, ըստ բյուզանդական՝ 709 թ. Բերդը Թեոփանեսը կոչում է Տիանա: 712-ին նա գրավեց Պոնտոսի Ամասիա քաղաքը: Նրան հիշում է և Ղևոնդը, համարելով խալիֆայի եղբայր (Ղևոնդ, էջ 102) Հավանաբար նրան նկատի ունի Մովսես Կաղանկատվացին «Մսլիման»-ի տառով (էջ 368):
- Ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդ, Վալիդ I խալիֆայի որդին, նշանավոր Օմմայան զորավար հրամանատար, նախորդի՝ Մասլամայի եղբորորդին: 712 թ. Աբբասը գրավեց Կիլիկիայի Սեբաստուպոլիս քաղաքը, իսկ հաջորդ տարին՝ Պիսիդիայի Անտիոքը: 720 թ. խալիֆա Օմար II-ի մահից հետո, երբ Իրաքի կառավարիչ Եզիդ իբն ալ-Մուհալլաբը Բասրայում խռովություն բարձրացրեց, նրա դեմ ուղարկվեցին Աբբասն ու Մասլաման: Նիկեոսի պատրիարքը Աբբասի փոխարեն դրում է Սուլեյման (Σουλμαν Nicophori Breviarium, p. 49):
- Մայումայի ինքնությունը պարզում են արաբական աղբյուրները: Նա Մուավիայի քրոջ ստրուկն էր և բարձր աստիճանի արժանացավ խալիֆայի եղբայր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի կողմից (Στρατῶν, Το Βυζαντιον, ΣΤ', σελ. 155—156):
- Արաբական աղբյուրների ալ-Թուվանան, Կապպադոկիայի կարևորագույն բերդը, որ փակում էր Տավրոսի անցումները:
- Բնագրում՝ Καρπερσοχας, որ կարելի է կարդալ նաև Βαρπερσοχας (K-ի և Β-ի դրություն ձևը այս շրջանում նույնն է, համեմատիր Թեոփանեսի Καρπερσοχας (Կարիստերոցես-Վարպտիրոց): Այդ դեպքում կարելի է կապել Վարդ (Վարդիկ) անվան հետ: Բյուզանդական աղբյուրներում հայկական—օսչաս վերջավորությունը անունների ('Ιαχνοσχας, Ταυτοσχας, Παγχαρτσούχας) մասին տես Schmitt Armenische Kosenamen, S. 179—183:
- «Մալիք» արաբերեն նշանակում է «խաչ»: Հնարավոր է, որ նա քրիստոնյա արաբ էր:
- Գարիսն այստեղ քաղաքի տպավորություն է թողնում: Հետագայում Թեոփանեսը հիշում է «Գարիս կոչվող դաշտը»:
- Իմա՝ Մավրոս և Ստեփանոս պատրիկներին:

512. Տուգունսը անուն է, այլ պաշտոն: Թուրքերը «Տուգունոս» են անվանում տեղապահներին: Տե՛ս Theoph. Chron. t. II, p. 716: Հմմտ. Артамонов, История хазар, стр. 198: Մովսես Կաղանկատվացու համաձայն խաբանը Հերակլին ուղարկեց օգնություն էր ուղարկել իր եղբորորդու՝ Շաթի գլխավորությամբ: Սա էր Տիգրիսը գրավողը: Շաթի մոտ ծառայում էին անվանի մարդիկ, որոնց, Կաղանկատվացու ասելով, խազարները կոչում են «թնդեանք»: Գուղենը կարծում է, որ այս բառը նույնանում է Թեոփանեսի «Տուգունոսի» հետ: Golden, Khazar Studies, էջ 215—216:
513. Բնագրում՝ էջ 703ա7. 50:
514. Հավանաբար կենդանակերպի (զոդիակի) Յլի համաստեղությունը (Տավրոս) նկատի ունի:
515. Հմմտ. Թագաւորութեանց Թ., 8:
516. Փիլիպպիկոս-Վարդանը. որ մի քիչ հետո կայսր հռչակվեց (711—713): նիկեփոր պատրիարքը դրում է Βαρύαντην Ἀρμενίων τῶ γένει (Nicephori Breviarium, p. 50):
517. Պերատիկա կողմեր ասելով բյուզանդացիները նկատի ունենին Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Դա պարզվում է հենց Թեոփանեսի տվյալներից: Անտիոս գորավարը «իր ձեռքում ունենր Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը» (տե՛ս վերը, էջ 188):
518. Դամատրիսը ըստ ոմանց Չամլըան՝ Ուսկուդարում կամ Սամանդրա գյուղը Քայրիդաղի և Պենդեկի մոտ՝ Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Այստեղ կային կայսերական պալատ և Սպիրայի վանքը:
519. Հուստինիանոս 11-ի կրտսեր որդի և գահաժառանգ Տիրեբիոսի սպանությամբ սպառվեց Հերակլիոսների հարստությունը (610—711), որ համարվում է առաջին իսկական «բյուզանդական» հարստությունը (Ostrogorsky, Histoire, p. 173): Սրա օրոք Բյուզանդիան վերածվում է միջնադարյան հունական մի պետության (Ostrogorsky, Կէտորիզ, շեղ. 217):
520. Վեցերորդ Տիեզերական ժողովը գումարվեց 680 թ. Կոստանդնուպոլսում և ուղղված էր միակամականների դեմ: Ավելի հանգամանորեն տե՛ս ծանոթ. 414:
521. Ֆիլիպպիկոս-Վարդանի կենսագրությունը տե՛ս Ալիշան, Իրագ Վարդան կայսեր, էջ 294—309: նաև ՏԼԲ-Սահակյան, Հայ կայսերք, հտ. Ա, էջ 129—151:
522. Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես VI պատրիարքը (712—715 թթ.):
523. Այս դեպքերի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Միքայել Ասորին: «Այն ժամանակ (1025 թ. ասորոց),— դրում է նա,— հոռոմայեցիների կայսր Ֆիլիպպիկոսը իր երկրից վտարեց հայերին: Նրանք դուրս գալով փախչում են տաճիկների (իմա արաբների) մոտ, որոնք նրանց բնակեցնում են Մելիտենեում և նրա շրջակայքում, ինչպես և Չորրորդ Հայքում: Հայերը շատ բազմանալով, ամրանում են այս վայրերում, դառնալով տաճիկների թագավորության օղնականները և հոռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները» (Michel le Syrien, t. II, p. 482): Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մի քանի տասնամյակ անց Մելիտենեի հայերին Կոստանդին V-ը գաղթեցրեց Թրակիա (տե՛ս վերը էջ 140), որտեղ նրանք տարածեցին պավլիկյան աղանդը, ապա պարզ է դառնում, որ Ֆիլիպպիկոսը ոչ թե ընդհանրապես հայերին էր արտաքսել երկրից, այլ, ավելի որոշակի, պավլիկյան հայերին: Ավելացնենք այստեղ,

- որ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ դեպքերը վերադրվում են Հուստինիանոս 11-ին, բայց գործողությունները կատարված են Ֆիլիպպիկոսի ձեռքով. «Յայսմ ժամանակի հալածեաց Յուստիանոս գազգս Հայոց յիշխանութենէն իւր ի ձեռն Փիլիպպիկոսի, և խնդութեամբ ընկալան գնոսա Տաճիկք ի Մելիտինի և ի Միջագետսու եւ եղեւ մեծ ամբուիթին ուղղափառաց Ասուրոց՝ կալով ընդդէմ երկարնակացն, և շինեցին վանորայք և անապատք և գիւղօրէք Հայաստանեայց, և կան մինչև ցայսօր» (Միխայել Ասորի. 1871, էջ 332)։
524. Սկզբնական շրջանում սովորական աղոթարան էր։ Նրա տեղում այժմ գտնվում է XII դարում կառուցված նշանավոր մի եկեղեցի, որ Կոստանդնուպոլսի առումից հետո մզկիթի վերածվելով կոչվեց Քահրիբ ջամի։
525. «Կավկոդիակոն» բառի իմաստը Սոֆոկլեսի բառարանում անհայտ է համարվում։ Բառի երկրորդ կեսը՝ «դիակոն», բացի սարկավագից, նշանակում է նաև ծառայող, սպասավոր։
526. Քաղաք (և թերակղզի) Թրակիայում, Սև ծովի արևմտյան ափին։ Ժամանակակից Կարա-բուռնու թերակղզին։
527. Անտիոքացոց Պիրիտիոս (Պերիտիոս) ամիսը համապատասխանում է փետրվարին։
528. Պոասինոսների օրնատորիոնը, այսինքն Կոստանդնուպոլսի կրկեսային պրասինոսների (կանաչների) կուսակցության դինանոցր։
529. Արտեմիոս (Անաստասիոս II) կայսրը (713—715)։
530. Մի փոքր վերևում նա կոչվել էր Բորաֆոս։
531. Օմմայան խալիֆա Սուլեյման իրն Աբդալմելիքը (715—717)։ Ղևոնդը մանրամասն նկարագրում է այս ամիրապետի Մսլիմ գորավարի գլխավորությամբ 'Էբրեկոնդում հոների դեմ մղած պատերազմների մասին (Ղևոնդ. էջ 40—42, նաև Մավսես Կաղանկատվալի, էջ 368)։ Սուլեյմանը ըստ Կաղանկատվացու Վալիդի եղբայրն էր. «յետ Վլիթայ՝ Սղիման եղբայր նորուն սակաւալեցությամբ» (էջ 98—99)։
532. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գերմանոս 1-ը (715—730)։ Նա սերտ նամակագրություն ուներ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ՝ դավանաբանական հարցերի շուրջ։ Պահպանվել է հիշյալ Ստեփանոսի պատասխան թուղթը Գերմանոսին։ Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագիր, էջ 136 ա-164 ա։
533. Ապոկրիսիարիոս (լատ. ad responsum, միջնորդ, ներկայացուցիչ, պատգամավոր)։ Հանդես եկան Թեոդոսիոս 1-ի հարստության ժամանակ։
534. Թուրքերեն էդրեմիտ։ Ծովափնյա քաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին, լեսբոս կղզու դիմաց։
535. Թեոփանեսը նկատի ունի 379 թվականից Փոքր Ասիայում (Օսլիկիոն) հաստատված օստգոթերին, որոնք իր ժամանակ արդեն հունացած էին։
536. Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասում գոյություն ուներ երկու կարևոր նավահանգիստ։ Սր. Մամասի նավահանգիստը գտնվում էր այժմյան Բեշիկթաշում։ Կառուցել էր Ղևոն I կայսրը։
537. Նավահանգստի մասին տե՛ս և ծանոթ. 472։
538. Ապագա կայսր Ղևոն III Իսավրացին, Իսավրական (Ասորական) հարստության հիմնադիրը։

539. Սա լեոն III-ի փեսան էր, որ հետագայում, լեոն III-ի մահից հետո Կոստանդին V-ի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց:
540. Մասլամայի կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին աղբյուրների տվյալների ամբողջ կոմպլեքսի հիման վրա տե՛ս Gulland, L'expedition de Maslama, p. 109 sqq:
541. Չչփոթել Սուլեյման խալիֆայի հետ (715—717), խալիֆան պաշարմանը չի մասնակցել և իրականում նա վախճանվել էր պաշարման սկզբից մի փոքր հետո (տե՛ս DAI, II, p. 78):
542. Ստրատորների (և նրանց պարագլուխ պրոտոստրատորի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաթին», էջ 257, 258: Աղբյուրներում կոչվում են «ստրատոր» և «կայսերական ստրատոր»: Սբ. Թեոփանեսի վարքում նրանց մասին գրված է. «Կայսերական ղարդարված ձիերի սպասավոր, որոնք սովորաբար ստրատոր են կոչվում»: 899 թ. կազմված Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիանում» (Գահնամակում) սակայն ասված է, թե ստրատորը որևէ պաշտոնից անկախ պատվաստիճան է: Հարցը շատ է խճճված, քանզի հիշատակություն կա, որ բյուզանդական պրեֆեկտներն ունեին «scholastororum» (ստրատորների գործառն), որին գլխավորում էր ստրատորների դոմեստիկոսը, այլ կերպ ասած՝ պրոտոստրատորը (տե՛ս Yannopoulos, La societe, p. 57—58):
543. Ըստ Թեոփանեսի Մասսալեոնը գտնվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում: Ռամզեյը գտնում է, որ այն ընկած էր Լիկաոնիայում, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
544. Բնագրում՝ Συνητορ (լատ. consul): Իարձր պատվաստիճան, ստեղծված հռոմում 500 թ. մ. թ. ա.: Պատմողական աղբյուրներում հազվադեպ է հանդիպում, բայց բավականին հաճախ՝ կնիքների մակագրություններում: Մանրամասն տե՛ս Gulland, Le consul, o Συνητορ, p. 545—578: Yannopoulos, La societe, p. 55—56: Հյուպատոսը մի քանի անգամ հանդիպում է հայկական աղբյուրներում, ամենատարբեր իմաստներով: Տե՛ս Ահառյան, Արմատական բառարան հտ. III, էջ 100:
545. Ընթացում են, որ Թեոդոսիանուպոլիս քաղաքն է Պակատյան Փոյուզիայում: Հիշատակվում է Քաղկեդոնի և Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովների արձանագրություններում: Ռամզեյը տեղադրում է Ակրոյինոնի մոտ, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
546. Քաղաք Բյութանիայում: Այստեղ 740 թ. լեոն III-ը իր որդու՝ Կոստանդին V-ի հետ գլխավին պարտության մատնեց Հիշամ խալիֆայի որդի Սուլեյմանին:
547. Այսինքն երաշխիք այն մասին, որ 680 թ. VI Տիեզերական ժողովի ընդունած որոշումները պիտի պաշտպանի:
548. Լեոն III Իսավրացի, ավելի ճիշտ՝ Սիրիացի, Իսավրական (ճիշտը՝ Սիրիական) հարստության հիմնադիրը (717—741): Այդ մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XLI:
549. Այժմ՝ Մարաշ:
550. Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ բացակայում են «բայց իրականում՝ Իսավրիայից» բառերը: Նրա թարգմանության մեջ լեոնի մասին գրված է, թե նա ծագումով ասորի էր (genere Syrus): Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, և այն, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրում լեոնը ոչ մի տեղ իսավրացի չի կոչված, այլ միայն ասորի, Կ. Ն. Ուսսլենսկին «բայց իրականում Իսավրիայից» բառերը համարում է հետագա շրջանի ընդմիջարկություն:

Այդ բանը ցույց էր տվել Ուսպենսկուց առաջ և Շենկը: Տե՛ս Успенский. Очерки, III, стр. 401—402:

551. Լևոն սպաթարի, ապագա Լևոն III կայսեր Կովկասյան գործունեության մասին հատուկ տե՛ս Canard, L'aventure caucasienne, p. 353—357. որտեղ և հարցին նվիրված աշխատությունների մատենագիտություն:
552. Ժամանակակից Փոթի քաղաքը Վրաստանում:
553. Երկիր Ափխազիային հարևան: Այն հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին («Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 255—258):
554. Վրաց Յիխե-Գոչի քաղաքը, այժմ նաքալաքեի գյուղը: Լագիկայի թագավորության մարաքաղաքն էր: Տե՛ս Լուեմյան, Հայաստանը, էջ 41:
555. Երկաթե բերդի (χαίτηρον Σιδηρόν) մասին տե՛ս ծանոթ. 635:
556. Բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից: Հստ Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնի» և Ուսպենսկու «Տակտիկոնի» հիերարխիայի երրորդ աստիճանը: Աղբյուրների տրվյալներով կուրապաղատի տիտղոսը VII դարից մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը (867) կրել են վեց հոգի, դրանցից չորսը հայեր էին՝ Համաղասպ Մամիկոնյանը (տե՛ս Սեբեոս, էջ 175), ղորավար Թեոդորոսը («զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէն» Սեբեոս, էջ 144), Լևոն III կայսեր փեսա Արտավազը և Միքայել III կայսեր մորեղբայր Վարդասը՝ նախքան կեսար դառնալը: Դա վկայում է այն մասին, որ Ռանսիմենի և Գիլյանի կարծիքը, որ իբր այդ տիտղոսը տրվում էր կայսերական ընտանիքի անդամներին միայն, ճիշտ չէ: Կուրապաղատի մասին տե՛ս Gulliland, Le curo-palate, p. 185—249, Oikonomides, Lists, p. 293, Σ τ ρ α τ ο υ, Οι „Κουροπαλαται“ 49—56, Yannopoulos, La société, p. 41—42:
557. Հավանաբար նկատի ունի հռոմեական Ասիա պրովինցիան, Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասում, Լուդիայի և Կարիայի շրջանում:
558. Լևոն III-ը իր թագավորության սկզբում, երևի քաղաքական նպատակներով, արաբների հետ հաշտություն կնքեց, որը, սակայն, կյանք չունեցավ: Այդ հաշտության մասին վկայում է VIII դ. երկրորդ քառորդին ասորերեն գրված, իսկ հետո հունարեն թարգմանված Երուսաղեմի 60 սրբերի վարքաբանությունը: Այնտեղ գրված է, որ Լևոն III-ը 717 թ. արաբների հետ յոթամյա զինադադար կնքեց, որի համաձայն «երկու պետությունների վաճառականներին թույլատրվում էր առանց խոչընդոտների միմյանց հետ շփման մեջ մտնել (տե՛ս Πυρραυα, Ο πορολε, стр. 114):
559. Բնագրում՝ πρωτοεὐβουλος (հմմտ. և էջ 68): Թեոփանեսն այստեղ, ինչպես և այլ հեղինակներ (Միքայել Ասորի) Սուլայման գորավարին շփոթում է Սուլայման խալիֆայի հետ: Տե՛ս Michel le Syrien, t. II, p. 483—484; Տե՛ս և վերը, ծանոթ, 541:
560. Իմա՛ Կոստանդնուպոլիսը: Եթե շի նշված ո՛ր քաղաքի մասին է խոսքը, ապա նկատի ունի Կոստանդնուպոլիսը:
561. Կատենան նավի տեսակ է: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը թարգմանել է «մեծ նավեր»:
562. Մագնավրա էր կոչվում բացի հայտնի պալատից, որտեղ ընդունում էին օտարերկրացի դեսպաններին և որտեղ IX դ. բացվեց համալսարան, նաև Հերդոմոնի արևմրտյան ափամերձ ծայրամասը:

563. Անունը պարտական է շրջանաձև ընկալին: Գտնվում էր Հերդոտոսից արևելք, ժամանակակից Զեյթին-բուտնուն՝ Պրոպոնտիսի ափին:
564. Ժամանակակից Կալամիշը, Ֆեներ-բախչեից՝ հյուսիս գտնվող մի փոքրիկ վայր, որտեղ 602 թ. մահապատժի ենթարկվեցին Մավրիկիոսն ու նրա որդիները:
565. Անթեմիոսի թաղամասը գտնվում էր Կոստանդնի պարիսպներից դուրս, սբ. Մոկիոսի ջրամբարից փոքր հյուսիս: Այդտեղ էին գտնվում սբ. Թովմասի եկեղեցին, բաղանիք և ծերանոց:
566. Գալատների (կամ Գալատի) բերդը գտնվում էր Գալատայում (այժմ՝ Ղալաթիա): Արևմտյան հեղինակներն այն անվանում են Պերա (Janin, Cons. byz., p. 418): Գալատի բերդի տեղում այժմ գտնվում է Յերալտր ջամին:
567. Բնագրում՝ Κλειόιν: Տեղադրվում է ժամանակակից Դեֆտերբուտնու վայրում, Բոսֆորի եվրոպական ափին, Օրթաքյոյից (Միչագյուղ) փոքր հյուսիս:
568. Օքսիան այժմ թուրքերն անվանում են Սիվրիադա, որ Օքսիա (Սուր) կղզու բառացի թարգմանությունն է, իսկ Պլատիան՝ Յասըդա (Լայն կղզի), որ դարձյալ հունարենի բառացի թարգմանությունն է: Օքսիա կղզին գտնվում էր Պլատիայից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք: Իշխանաց կղզիների թվին են պատկանում:
569. Տե՛ս ծանոթ. 566: Գալատի բերդից շղթա: Երկարում էր դեպի արևմտյան ափը՝ ժամանակակից Սերալիի ցամաքալեզվակը և փակում Ոսկեղջյուրի ճանապարհը:
570. Սոսթենիոսի ծոցը, ժամանակակից Ստենիան, թուրքերեն՝ Իստինյե, Բոսֆորի եվրոպական ափին:
571. Օմար II իրն Աբդալ Ազիզ (717—720):
572. Կալոս ագրոս (Գեղեցիկ ագարակ) նավահանգիստը գտնվում էր Բոսֆորի եվրոպական ափում, Սոսթենիոսից հյուսիս: Համապատասխանում է ժամանակակից Բուլուկղերին:
573. Սատյուրոսը տեղադրվում է Քյուչուկյալում, Բոստանջիից 2 կմ արևելք, Բրիան ժամանակակից Մալթեփեից ան կողմ, իսկ Կարաալիմենը՝ ժամանակակից Կարտալի տեղում: Բոլորն էլ Կոստանդնուպոլսի ասիական ծովածոցին՝ Քաղկեդոնից (Քաղրքյոյ) հարավ:
574. Պիտի հասկանալ՝ Եգիպտոսի հույներ:
575. Սոֆոնը լեռ է Բյութանիայում, Նիկոմեդիայից արևելք, ժամանակակից Սարանջա դադի լճի հարավային մասում: Լեռը այժմ էլ կոչվում է Սարանջա դադի: Լիվոսն էլ, հավանաբար, նույն շրջանում էր գտնվում (տե՛ս Ramsey, HGAM, . 83
576. Պյուլեն ծովափնյա քաղաք էր Բյութանիայում, Հելենոպոլսից փոքր արևմուտք: Կոստանդին Միրանածինի համաձայն (De Cer., I, p. 474) Պյուլեն կայսերական դորակայան էր, երբ կայսրը պատրաստվում էր արշավանքի դուրս գալ դեպի արևելք: Տե՛ս և ծանոթ. 126:
577. Բուլղարների մասնակցությունը՝ արարների դեմ մղվող պայքարում նվիրված է Վ. Գյուլգելի հատուկ հոդվածը (Гюзелев, Участието на българиите, стр. 28—47): Հեղինակը բուլղարների նպաստը վճռական է համարում, մի բան, որ մերժում են նույն և եվրոպացի ուսումնասիրողները:
578. Այսինքն այս Սերգիոսը, լինելով Սիկիլիայի դորավար (բանակաթեմի գորավար), ուներ պրոտոսպաթարի աստիճանը (Υαννοπουλος, La societe, p. 50—51): Նման պատկերի հանդիպում ենք Չմշկիկի ժամանակ Տարոնի կառավարիչ Լևոնի առնչու-

թյամբ: Հստ Մատթեոս Ուոհայեցու Չմշկիկի նամակն ուղղված էր «պոստոսպաթրին Դերչնայ, Լևոնի և Տարօնոյ զօրավարին» (Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 27: Հավանաբար ուղղելի՝ «Պոստոսպաթրին Լևոնի, Դերչնայ և Տարօնոյ զօրավարին»):

579. «Կարգադրութիւն» և «հրովարտակ» ենք թարգմանում բնագրի չեղսւթիւս և սաքսաբառերը, որոնք որոշակի տերմիններ են: Թեոփանեսը գրում էր մի ժամանակ (813-ից հետո), երբ սակրաւ-ն կայսեր կողմից ուղարկվում էր խստագոյնս երկրի ներսը, իսկ չեղսւթիւս-ը (հրամանք)՝ արտասահման: Բայց իր նկարագրած դեպքերի ժամանակ՝ (Լևոն III-ի), վիճակը հակառակն էր, այդ իսկ պատճառով նա այնտեղ, որտեղ պետք է սակրա գրի, գրում է չեղսւթիւս, իսկ որտեղ չեղսւթիւս գրում է սակրա (տե՛ս Ա Օ Ս Կ Կ Պ, Διπλωματία και οίπλωματιχτι, թել 71—72): Թեոփանեսը (հտ. I, էջ 244—245) ցույց է տալիս, որ սակրան ունենում էր կայսեր կնիքը: Հարցի մասին տե՛ս և Beševliev, Die Botschaffen, S. 75—76: Նշենք այստեղ, որ սակրան հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում: Տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 161:

580. Մոնոստրատեգոս (μονοστρατηγος) էր կոչվում, ինչպես պարզվում է Թեոփանեսի մի այլ շարադրանքից, մեկից ավելի բանակաթեմերի զորավարը: Անտիոս պատրիկն իր եղբոր նշանակեց «Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս» (տե՛ս վերը, էջ 188):

581. Կղզի Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծովում): Ունի մարմարի հանքեր, որի պատճառով այժմ հույներն անվանում են Մարմարա, իսկ թուրքերը՝ Մերմեր աղասուր: Հենց այս կղզուց ամբողջ ծովը կոչվում է Մարմարայի ծով:

582. Ինդրո առարկա նամակի բնագիրը չի պահպանվել: Այն կրճատ («համառոտ ի ներքոյ դրոշմեցից»—Ղևոնո, էջ 42) պահպանել է Ղեոնդ պատմիչը իր «Պատմության» մեջ և նրա ասելով թարգմանված է հունարենից (էջ 43—45): Պահպանվել է նաև Լևոն կայսեր ընդարձակ պատասխանը նույն պատմիչի երկում (էջ 45—98): Սարակինոսների առաջնորդ Օմարին ուղղված Լևոն կայսեր նամակը պահպանվել է երկու տարբերակներով: Առաջինը լատիներեն թարգմանութիւնն է և հրատարակվել է Լիոնում 1501 թ. Symphorien Champère-ի կողմից: Վերջին անգամ արտատրվել է *Migne*-ի *Patrologia graeca*-ում (հտ. 107, սյունակ 315—324): Այստեղ բնագիրը վերագրվում է Լևոն VI կայսեր (886—912) և վերնագրված է Leonis Imperatoris Augusti, cognomento Philosophi, ad Omarum Saracenorum regem, De fidei Christianae veritate et mysteriis, et de variis Saracenorum haeresibus et blasphemis Epistola: Երկրորդ տարբերակը, ինչպես ասացինք, պահպանվել է Ղեոնդի Պատմության մեջ և վերագրվում է Լևոն III-ին: Նրանց մանրամասն հետադոտութիւնը տե՛ս *Khoury*, Les théologiens byzantines, p. 200—218: Նշենք այստեղ, որ առանձին հեղինակներ, ելնելով բովանդակութիւնից և լեզվից (!) Ղևոնդի երկում պահպանված Լևոն III-ի նամակը՝ Օմար խալիֆային համարում են XI—XIII դդ. «հայկական», «օրիգինալ» գործ, մտցված Ղեոնդի երկի մեջ, և ոչ թե VIII դ. սկզբի բյուզանդական փաստաթղթի թարգմանութիւնը (տե՛ս *Gerò*, Notes, p. 26): Նամակում վխտացող հունարանութիւնները չեն հաստատում այս կարծիքը:

583. Ապագա կայսր Կոստանդին V-ը (741—775):

584. Ավգուստեոնը Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հրապարակն էր, գտնվում էր սբ. Սոֆիայի եկեղեցուն կից, այժմ Այասոֆյամեյդանը: Հրապարակը չորս կողմից շրջ-

- ապատված էր սյունաշարքերով, այստեղ կային բազմաթիվ կարևոր շենքեր, այդ թվում Մազնավրան, Սենատը, սր. Իրեննի բազիլիկան, բազմաթիվ հիշասյուններ:
585. Հիսուն կենտինար ոսկին հավասար է 360.000 դահեկանի:
586. Մագիստրոսի մասին տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 217, ծանոթ. 26: Վերջին գործերից՝ *Yannopoulos, La societe*, p. 44—47:
587. Այլ աղբյուրներ, այդ թվում Գեորգ Վանականը, Լևոն Քերականը, Կեդրենուր հիշատակում են Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար ոմն սլատրիկ Սիսինիոսի, որ գործել էր նույն ժամանակներում, և ուսումնասիրողների կողմից նույնացվում է Քեոփանեսի Սիսինիոս ձեռնդակեսի հետ (տե՛ս Γεωργίου Σουλαίου, Σισίνιος Πενδαξίς, σελ. 579—593): Ուսումնասիրողները չեն սլարդել մականվան նշանակությունը: Դա, անկասկած հայերեն ժողովրդական «ոինդ» (լավ, գեղեցիկ) բառն է, ծագումով պարսկերեն, պահլավերեն-ակվերջավորություն: Որպես հայերեն անձնանուն հանդիպում է մեկ անգամ ուշ շրջանում (Ահառյան, Անձնանունների բառարան, հտ. Դ, էջ 320): Բացառված չէ, որ այս Սիսինիոս Հոենդակեսը հայագրի էր:
588. Բնագրում՝ 'Ισοης: Հավանաբար ասորի էր, քանզի անունը՝ Իշոխ ասորական է:
589. Բնագրում՝ ἄρχοντα τῶν τειχῶν: Նկատի ունի կոստանդնուպոլսի Խրկար կոչված պարսպի պահպանությունը նշանակված գոմեստիկոսին: Պաշտոնը ստեղծվել էր Անաստասիոս I կայսեր ժամանակ: Այն ժամանակ գլխավորում էին երկու հոգի՝ Խրկար պարսպի վիկարիոսները (տե՛ս *Gulland, Le compte des murs*, p. 17—25):
590. Ակուբիտը (յատ. *accubitum*) հին Հռոմում բաղմոց էր, որի վրա բազմում էին ճաշելու համար: Երեք այդպիսի ակուբիտներ Ստառի ձևով դասավորված կազմում էին մեկ տրիկլին (երեք բաղմոց): Տրիբունալին այստեղ նշանակում է դա՛լիճ: Հետևաբար 19 ակուբիտներով ընդունելությունների մի դահլիճ էր:
591. Եզիդ II իրն Աբդալմալիք (720—724):
592. Միքայել Ասորին գրում է Եզիդ, որդին Մուհամադի (Michel le Syrien, t. II, p. 489):
593. Մոնտանոս աղանդապետի հետևորդները: Հերձվածը ծագել է II դ. երկրորդ կեսին Փոյուգիայում՝ եկեղեցու փշացած բարձրի դեմ պայքար մղելու կոչով: Հարցի մասին հատուկ տե՛ս *Scharf, The Jews, The Montanists*, p. 37—46: Հատուկ հրեաների մասին այս շրջանում՝ Նույնի, *Byzantine Jewry* (գլուխ շորրորդ): Լճահանրապես այս շրջանի սղանդավորների (պավլիկյանների, մոնտանյանների, փոյուգիացիների, աթինգանների, արբատյանների, տետրագիտների և այլն) մասին տե՛ս *Guillard, L'heresie*, p. 299—324:
594. Հմմտ. «Իսկ գլուխ փոխ է իգիտ... որ զիաչ և զպատկեր եբարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղդեցաւ...» (*Muyldermans, La domination*, p. 54):
595. Նկատի ունի Լևոն III-ի պայքարը սրբապատկերների դեմ, որի համար նա և իր հետևորդները ստացան պատկերամարտ մականունը: Պատկերասպասները Լևոնին և սպատկերամարտներին ընդհանրապես մեղադրում էին տվյալ հարցում արարներին աշակերտելու, հետևելու մեջ: Հարցի մասին տե՛ս *Vasiliev, The iconoclastic Edict*, p. 23 և հտ.: *Grabar, L'iconoclasme*, p. 94 և հտ. (apud: *Лунинский Очерки*, стр. 174):

Պատկերամարտական շարժումը շատ ուժեղ էր Հայաստանում: Այն կար արդեն VI դ. վերջում և VII դ.: Պատահական չէ այդ առթիվ գրված և Վրթանես Քերթողին վերագրվող երկր՝ ի պաշտպանություն սրբապատկերների: Հովհան Մայրա-

գոմեցին 682 կամ 683 թ. Աղվանից եպիսկոպոս Դավթին գրած նամակում հիշում է, թե Մովսես կաթողիկոսի օրոք (574—604) երեք հոգևորական՝ Հեսուն, Քաղեոսն ու Գրիգորը քարոզում էին, թե պետք է սրբապատկերները եկեղեցիներում վերացնել: Այդ մասին տե՛ս *Der Nersessian, Image Worship*, p. 69 ե հտ.: Հովհան Ծանեցին իր «Ընդդէմ Պաղիկեանց» ճառում խոսում է ներսես (III) կաթողիկոսի ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսի կողմից հալածված պատկերամարտների մասին (*Der Nersessian, Une apologie*, p. 379—403: Այս հողվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս հետևյալ գրքում. Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975): Նաև *Alexander, An ascetic sect*, p. 151—160:

596. Բնագրում՝ Եղեղ: Միքայել Ասորին նրան անվանում է Բեշեր: Թեոփանեսը 6233 թ. տակ հիշում է մի պատրիկ Բեսեր, որին անվանում է «սարակինոսամիտ»: Հավանաբար նույն անձնավորությունն է (տե՛ս *Michel le Syrien*, t. II, p. 503): Ասենք, սակայն, որ Բ. Հեմմերդինգերը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Թեոփանեսի Եղեղ-ին գտնում է, որ Բշիրը մտացածին անձնավորություն է, պատկերների պաշտամունքի տեսաբան Մանսուրի (Հովհան Դամասկացու) և պատկերամարտ կայսր Լևոն III-ի միջև կատարված անսուսույն սինթեզի արդյունքը: Նա ընդհանուր գծեր է գտնում մի կողմից Մանսուրի և Բշիրի, և Բշիրի ու Լևոն III-ի միջև: Տե՛ս *Hemmerdinger, ВИСИР*, p. 6—7: Ավելորդ չէ նկատենք, որ Ե. է. Լիպշիցը Բշիրի փոխարեն կարդում է Визир (վեզիր) (!): Տե՛ս «Сборник документов», стр. 111:

597. Նակոլիան գտնվում էր Փոյուզիայում, ժամանակակից Սեյդի Ղաղիի մոտ (*Ramsey, HGAM*, p. 144), Պարթևնիոս գետի ափին:

598. Հիշամ իբն Արղալմալիք (724—743): Ղևոնդ պատմիչը նրան անվանում է Շամ որ է Հէշմ: Նրա օրոք արաբական լուծը Հայաստանում անչափ ծանրացավ: Հիշամը, գրում է Ղևոնդը, «յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք... և բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն: Եւ յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 100—101): Հմմտ. Մովսես Կաղսեկատվացի, էջ 333, սաս 368: Հիշամի հարկային ծանր քաղաքականության մասին գրում է և Միքայել Ասորին (*Michel le Syrien*, t. II, p. 490):

599. Հոռմի պապ Ստեփանոս III (II): Ենթադրաբար՝ 752—757 թթ.:

600. Լոնգորարդների ունի (թագավոր) Աստուլֆոսը (*Aistulf* կամ *Astolf*, 749—756 թթ.): Նա շարունակեց իր հոր՝ Լուիտպրանդի գործը՝ Բյուզանդիայից և Հոռմի պապից Իտալիան նվաճելու համար: 751 թ. գրավեց Ռավեննան և նպատակ դրեց գրավել Հոռմն ու այն դարձնել իր պետության մայրաքաղաք: Չուզենալով օգնության դիմել բյուզանդացիներին, Հոռմի պապ Ստեփանոսը դիմեց ֆրանկների իշխան Պիպինին:

601. Ֆրանսիայի իշխան (752-ից՝ թագավոր) Պիպին Կարճահասակը (752—768): Կարողոս Մեծի հայրն էր, Կարողոս Մարտելոսի որդին: Ֆրանսիայի Կարողինգյան հա-

- րըստութեան առաջին թագավորը, որ կարողացավ 747-ին միացնել ֆրանկների պետությունը իր իշխանության ներքո:
602. Ագաթիասը ֆրանկ իշխանավորների արտաքինի վերաբերյալ բերում է մի հետաքրքիր պատմություն: Նրա ասելով ֆրանկների թագավորներն իրենց մաղերը երբեք չեն կտրում, մանուկ հասակից մաղերին ձեռք չեն տալիս: Նրանց խոսքերը հասնում են մինչև ուսերը: Ինչ վերաբերում է հպատակ ժողովրդին, ապա նրանք իրենց մաղերը խուզում են շրջանակաձև (Agathias, I, 3):
603. Իմա՛ Ռոնա գետի:
604. Կարոլմագնոս գրելով, Թեոփանեսը Կաբոլոս Մեծին շփոթում է նրա եղբայր Կալոմանի հետ: *Sb's Theophanis Chronographia, ex. rec. Classeni, vol. II, p. 525:*
605. Այս շրջանում իրար են հաջորդել Գրիգոր անունը կրող Հոռմի երկու պապ՝ Գրիգոր II-ը (715—731) և Գրիգոր III-ը (731—741): Գրիգոր II-ը աթոռակալել է 16 տարի, III-ը՝ 10 և քանի որ Թեոփանեսը Գրիգորի աթոռակալության ժամանակը 9 տարի է համարում, ապա նկատի ունի Գրիգոր III-ին: Բայց մյուս տվյալներից ելնելով՝ Լեոն կայսեր 9-րդ տարին (726), Հիշամի 2-րդ տարին (726), Գերմանոս պատրիարքի 11-րդ տարին (726), Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 20-րդ տարին (725), ապա կարծես ավելի Գրիգոր II սլապին է հարմարվում: Սակայն Թեոփանեսը Գրիգորի հաջորդ է համարում Ջաքարիային, որ իրականում հաջորդել է Գրիգոր III-ին:
606. Ուսումնասիրողները Թեոփանեսի այս խոսքերը տարբեր ձևով են մեկնաբանում: Ոմանք գտնում են, որ խոսքը վերաբերում է սրբապատկերների վերացման մասին Լեոն III-ի էրիկտի հրապարակմանը (725 կամ 726 թ.), ոմանք էլ ենթադրում են, որ Թեոփանեսը նկատի ունի պատկերամարտական գաղափարների նախնական ժողովրդականացում (տե՛ս *Луниниц, Очерки, стр. 177*):
607. Բնագրում՝ *εις τον αγιον 'Ιλιαν*:
608. Էգեական ծովի հրաբխային կղզիներ:
609. Նիկեփոս պատրիարքը գրում է ավելի հստակ, թե կայսրը բնական այդ երևույթը, համարելով աստծո՝ պատկերների պաշտման առթիվ ցասման ապացույց, սկսեց պայքարը պատկերների երկրպագության դեմ (*Nicephori Breviarium, p. 64*):
610. Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ սուպատամբության բռնկումը Հունաստանում պայմանավորված էր սրբապատկերների պաշտամունքի լայն տարածմամբ այնտեղ: Ե. է. Լիպշիցը դա կապում է Հունաստանի սլավոնական բնակչության հակապետական ելույթների հետ (*Луниниц, Очерки, стр. 179—180*):
611. Այսինքն՝ Բյուզանդիոնի, Կոստանդնուպոլսի բնակչության:
612. Այս զորավար Ամբրին (Ամբ) Թեոփանեսի բնագրի հրատարակիչ Դե Բոորը ենթադրաբար նույնացնում է 6231 թ. տակ հանդես եկող զորավար Ղամրի հետ, որ Ա. Գրեգուարը ճիշտ է համարում (*Grégoire. Sayyid Battal, p. 573—574*):
613. Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավարի, Լեոն III-ի փեսայի:
614. Այսինքն բովաղակության և ոչ նյութին:
615. Հիշամ ամիրապետի որդին:
616. Թեև հիշված է քաղմաթիվ բյուզանդական պատմիչների կողմից, հաստատ չի տեղադրվում: Բոլոր դեպքերում գտնվում էր Փոյուգիայում:

617. Այս դեպքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է Ղևոնդ պատմիչը: Նրա ասելով խազարների բանակը ղլխավորորը ոչ թե խաբանի որդին էր, այլ զորավար Քարմաչը: Նրանք ներխուժեցին Ճորա պահակով, իջան Փայտակարսն և Երասխ դետի վրայով անցան Պարսկաստան: Արար զորավար Գարսխին (Ջառախ իբն Աբդալլահ իսա-Նաբիմի, նրա մասին տե՛ս և Michel le Syrien, t. II, p. 490) Ղևոնդն անվանում է Ջառայ (մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ, էջ 101—103), իսկ Մովսես Կաղանկատվացին՝ Ջառահ. «Ջառահ երկրորդ անգամ (729)՝ մտան էրնդ Ափխազս ի հազիրս: Եւ ի միւսումն ամի ել հազրաց տեառն որդին և սպան զ Ջառահ...» (էջ 368): Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արդաբիլում 730 թ.: Տե՛ս *Тер-Гевондян, Армения, стр. 87—88*:
618. Այսինքն՝ խազարների Մասլամային Ղևոնդը համարում է ամիրապետի եղբայր. «առաքէ իշխանն Իսմայէլի զՍսլիմ զեղբայր իւր բազմութեամբ զօրաց» (Ղևոնդ, էջ 102): Մասլամայի այս արշավանքի մասին մանրամասն խոսում է Կաղանկատվացին. «Եւ զկնի հնգից ամաց (163+551=714 թ.) եկն Մսլիման, աւարեաց զՒարբանդ և եմուտ ի հաղիրս» (Մովսես Կաղանկատվացի. էջ 368): Նրա փախուստի մասին տե՛ս նույն տեղում. «Այսպէս դերծեալ Մսլիման՝ ելանէր ընդ Վրաց կողմն»:
619. Դիպիոնը Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, ձիարշավարանին մոտիկ: Թեոփանեսը հիշատակում է այն նաև Կոստանդին V-ի 743 թ. Արտավաղղի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ կատարած շքերթի կապակցությամբ: Դիպիոնի մասին տե՛ս *Mango, Le Diippion, p. 152—161*:
620. Կոստանդին V կայսեր, լեոն III-ի որդուն:
621. Գազանանուն է անվանում, քանզի լեոն (λεων) հունարեն առյուծ է նշանակում:
622. Նկատի ունի Հովհան Դամասկացուն: Ծնվել է շուրջ 675 թ. "ամասկոսում" մելիտքրիստոնյաների ընտանիքում: Նրա պապը՝ Մանսուր իբն Սարջունը, 635 թ. սեպտեմբերին Դամասկոս քաղաքի արարներից հանձնվելու վերաբերյալ տարվող բանակցությունները վարողն էր: Հովհանի հայրը՝ Սարջունը ծառայել է Մուավիա խալիֆայի արքունիքում: Հետագայում Օմար II խալիֆայի օրոք (717—720) հոր պաշտոնը վարել է Հովհանը, որ այնուհետև վանական է դարձել սուրբ Սարբայի վանքում: Նրա գլխավոր երկասիրությունն է Ողղո՛ շուրջ (αἰμασγοῦσθῶν արքայի արքունիքում): Մեռել է 753 թ. առաջ: Կա կարծիք, որ վախճանվել է 749 թ. դեկտեմբերի 4-ին: Նրա բազմաթիվ գործերը թարգմանվել են հայերեն: Կան այնպիսիք, որ պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Տե՛ս Ջարբեանայան, Հայկական թարգմանությունք, էջ 575—580: Հովհան Դամասկացու իսլամի մասին ասույթները տե՛ս *Khoury, Jean Damascène et l'Islam*:
623. Խոսքը 729 թ. ժողովի մասին է:
624. Խոսքը Հովնան մարգարեի մասին է: Հմմտ. Մարգարէութիւն Յովնանու, Ա, 12. «Առէք ընկեցէք զիս ի ծովդ, եւ դաղարեցէ ի ձէնջ ծովդ. զի գիտեմ ես եթէ վասն իմ է մրրիկս այս մեծ ի վերայ ձեր»:
625. Լիբելլն այստեղ, հավանաբար, պամֆլետի իմաստ ունի:
626. Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքը (730—754):
627. Խարսիանոն բանակաթեմի (այդ ժամանակ դեռևս տուրմարխության) կենտրոնը՝ արարբերեն Հիսն հարշանա: Հոնիգմանի կարծիքով նույնանուն է Մուշալիմ քալայի հետ (*Honigmann, Die Ostgrenze, S. 50*):
628. Նկատի ունի հազարիան:

Չաքարիա (741—752):

Հիշամբու նա էր գլխավորում 740 թ. արշավանքը
ᾠν χαστρον: Այս «Երկաթե բերդը», ամենայն հավանաբար
104-րդ էջում հիշված «Երկաթե բերդի» հետ, կապված
կրաստանում, սարակինոսներին ենթակա, հարձակում
նրանց ալս Երկաթե բերդը գտնվում է բյուզանդական
կայսրության տարածքում:

որիկը հիշատակվում է և մի փոքր հետո (էջ 104)
հայտնել, որ նա կարող է նույնանալ պատկերված
հեղինակներից մեկի՝ հյուպատոս, պատրիկ և
Գարիոսի) հետ: Հմմտ. *Луниниц, Право и сѣверъ*
ի (*Le Strange, The Lands*, p. 152 և ծանոթ. շեշտակապես
նրի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 740 թ. մոտ
նրն էին ըստ արաբական աղբյուրների Սուլայման
իղը, Մալիք իբն Շուայբը՝ Մալաթիայի ամիրա
յուրները ճակատամարտի մասին խոսում են շատ
սմանալից: Ճակատամարտում սպանվեցին Մալաթիայի
եց Իսլամի նշանավոր նահատակներից մեկը և որպես
յի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի (Սուլայման
սրական էպոսում (*Grégoire, Sayyid Battal*, p. 104)
միրա Մալիք իբն Շաբիբը (Շուայբը):

դ Ալլահ, նշանավոր «զադի» (հերոս, քաջ) Օմար
յուզանդացիների դեմ մղված բազմաթիվ կռիվների
Հիշամբու առաջամաս զորքի գլուխն անցած գրապետ
ը: 731/732 թթ. մասնակցեց մի այլ արշավանքի
յան «ղազի» Աբդ ալ-Վահհաբ իբն Բուխտրու
, Մուավիա իբն Հիշամբու՝ Փոյուղիաում կատարված

Պերիտիոս ամիսը համապատասխանում է
Արձանագրության մեջ ասված է, որ Նիկիայի
և Կոստանդին կայսրերի կողմից 727 թ. ար
ձ հաղթանակի առթիվ: Արձանագրության մեջ, ի
կայսրերը «բարձրացրին հարյուր ոտք բարձրությ
նություն կառուցեց վառավորյալ պատրիկ և
սքր լեռն III-ի փեսա հայազգի Արտավազդի մ
գորավարի: Արձանագրության մասին տե՛ս ՍԵ
—183: Հմմտ. *Луниниц, Очерки*, стр. 115, որ
բառը օգտագործվում է որպես զինարի հոմանի
է հավասար, իսկ մեկ միլիարեսիոնը՝ 12 ֆուլի
ներ, այնպես ինչպես և կամրջաշինությունը և ն
վասություն մեջ էին մտնում: Բերդաշինության
հանեսի այս տեղի մասին տե՛ս *Trojanos*, V
ում է մի քանի տոմար: Հոռոմայեցիների (իմա՛
ձայն աշխարհի արարչագործության 6248 թ. հա
կլեբսանդրացվոց տոմարի 6232 թ.՝ նույնպես:
եղոնացու 1063 թ., այն է Սելևկյան տոմարի, ա
752 թ.: Թեոփանեսը, պարզ է Սելևկյան թվական
., այլ մ.թ.ա. 323 թ.:

ը առնված նախադասությունը վերականգնված
ի թարգմանության հիման վրա:
ատաղը նկատի ունի: Նույն բանի մեջ Թեոփանես
այսեր:

ավոր պետական գործիչ: Նիկիայում, Ստամբուլ
, «Արտավազդի աշտարակ» կոչված պատի վրա
րեն արձանագրությունը. որտեղ նա կոչվում է «

ակններից եպիսկոպոսություն էր՝ Կոստանդիան
ն Դամասկացու մասին է:
արդիս քաղաքը Փոքր Ասիայի Լիդիա նահանգում,

այրը գտնվում էր Լիդիայում, նեոկաստրոնի
դնուպոլսում: Տե՛ս ծանոթ. 560:
րնու: քաղաք Բյութանիայում:

οελφου. որ նշանակում է նաև մորեղբորորդի:
ենիակների բանակաթեմի ղորքերը: Ինչպես տեսն
ողմում էին մարտնչում գլխավորապես հայերը:
ության մասին տե՛ս և Մովսես Կաղանկատվացի,
ոթումն եղև Տաճկաց»:

ն ալ-Վալիդ: Իշխեց 744-ին:

ն, Մահմատայ որդի՝ ամս շորս» (Մովսես Կաղան
է 732—744 թթ. (Тер-Гевондян, Армения, с
ախապես հիշել էր այդ վայրը (տե՛ս ծանոթ. 510
պոլսի շրջանում:

ր Ասորիքի Լիբանան լեռան արևելքում հյուսիսից
Սկսվում է Հորդանան գետի ակունքներից Մեծ Հ
ս Կաղանկատվացի, էջ 333. «Սա սպան գԿուրիշ
ուն՝ զսպանողս Վիթայ ամիրային...»:

cretis: Նիկեփոր պատրիարքը պարզարանում
αμαρτίας), որ իտալերեն լեզվով ասեկրեստ են կ
p. 55): Կեորդ Ամաստրիդացու վարքում պաշ
ան գաղտնի ծառայություն կատարողը, որ իտալեր
ե՛ս Васильевский, Житие св. Георгия, стр. 2
ցու «Զափ ԻՔ քսեստաց լինի մող մի» (Մանան

ան է պահպանող մեծ մասնակցությունը 792

Պաղում էին հեթանոսներին, շմկրտվածներին

ն Մուհամմադ (744—750):

Վիլյակտոս Բար-Քանրարա պատրիարքը (744-
. 994:

նույն հեղինակի մի այլ տեղում հիշատակած ի
48): Խոսքը ալ-'Իահհաք իբն Կայս ալ-Շայրանիի
ի, Մրվան II-ի հակառակորդի: Արուրիտներն ի
րուրա (ըստ Յակուտի՝ Խարավրա) տեղանվան,
ամարտ տեղի ունեցավ (տե՛ս ՁԻ-Կայծառու,

Յեռոյ:

Վիֆայի (743—744):

Մուրնների Տլուքը, արար. Դուլուկ, այժմ՝ Թեյ
Դուլիխիան Դուլիխեի մոտ ընկած շրջան է (R
ւմ էր Կիլիկիայում:

ասորիների մասին է: XII դ. նրանց հիշատակո
ալիս, որ Թրակիայի Ֆիլիպպուպուլիս (այժմ՝ Պ
ներինց ու միարնակ հայերից, կային թագմաթի
ակապետական ելույթներում միշտ միանում էին
ոսնենք ստորև (A. M. 6247) Կոստանդին
գաղթեցրեց Կարինից և Մելիտենեից:

յան աղոթքի («սուրբ աստված, սուրբ և հզոր,
սչեցար վասն մեր» նախադասության մասին է,
ստճառ է դարձել հայադավանների և երկարնակ
ոս 6 Κναφευς կամ Γναφευς կամ Φουλων).

II-ն է (465—466 և 474—475 թթ.):

աղանդական պարսրկներ էրս: Լևոնդր շր
պատամբ Աբու Մսլիմի մասին, նրան համար
աղանդովն» (էջ 125):

(Ժողովուրդներ), որ զորքեր էլ է նշանակում:
մայան հարստությունը:

Ա ('Αχία, 'Εχιν):

ին նկատի ունի Ղևոնդ պատմիչը: Տե՛ս հաջորդ
նրան հիշում է «Աբու Մսլեմալ հորասանալ
վատվալի. էջ 333): Նա գիտե նաև նրա վախճա
(Աբասը) գաղտուկ զԱբու Մսլիմ, յորժամ եհս

նդր. «Ապա յետ այնորիկ միաբանեալ զզօրս հ
րավարս ի վերայ նոցա զԿահաթբա և զԱբու
ղագիտական աղանդովն» (Ղևոնդ, էջ 125):

ՍՅՅԵՐԱ:

ՍՅՅԵՐԱ (Իբն Հուբայրա):

Ս:

թյան մասին մանրամասնություններ ունի Ղևո
Աբդլայի՝ յարձակէին ի վերայ նորա գազան
կն Մրուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց
են լինել զթիւ անկելոցն ի միում նուագի ՅՌ (Յ
նէին մինչև ի ղղեկածև կազմած պարսակին և
րեալ սատակէին» (Ղևոնդ, էջ 126—127): Տե՛ս

էջ 333. «Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամս շորս

ձաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս վլիթայ ամ
նողացս: Եւ եկն Աբլ Արաս ի Մարաց օգնակ
նորասանայ իշխանին և սպան զՄրուան և կ

ս քաղաքաց և հեղմունս արեանց կատարեալ ա
27):

պիկուրյաններին ավտոմատիստ էին անվանում
սն համաձայն ամեն ինչ ինքնաբերաբար, բախտի
սնխագիտությամբ: Գրիգոր Մագիստրոսը (Թղթեր,
մենաձախ թևի առնչությամբ գրում է, թե նրանք
կարող են ընդունել զմահացու դեղն... քարոզեն ի
նաստուածութեան իբրու զպիկուրեանցն»:

եց կայսերակից: Լևոն IV միահեծան թագավորեց
սն հարստության հիմնադիր Աբուլ Աբբաս Աբդալ
754):

հունիսն է:

րիարք Թեոդորոսը (750/751—774 թթ.):

Թեոդոսուպոլսի և Մելիտենե (Մալաթիա) քաղաքի
ներք սխալմամբ կարծում են, որ խոսքը վերաբ
, արար. Ռաս-ուլ-Այն քաղաքի. տե՛ս ИЗВОР
: Մի քիչ հետո (6247 թ.) ինչպես ցույց է
յերին, ինչպես և ասորիներին, կայսրը գաղթ
տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Ասել է, գաղ
վորներ էին: Պակաս կարևոր չեն և նիկեփոր պ
նա ցույց է տալիս, որ Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտե
ասորի բնակիչների օժանդակությամբ (οουλογι
դ բնակիչները գաղթեցվեցին Թրակիա և պատճա
րների տարածմանը (Nicephori Refutatio, co
տմության» մեջ նիկեփորը հաղորդում է, որ Կո
ղաքաշինություն կատարեց, որտեղ բնակեցրեց
գաղթեցրած հայերին և ասորիներին՝ սիրով

րհն Յունացի: Սև րազումք ի րնակչաց գաւառացն
անուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձան

ուեալ հրաման, վաղվաղակի հանդերձեալ զաղխ
աւինեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փ
նդեան իւրեանց, և հատուածեալք անկան ի կող
նդ. էջ 129):

արական խալիֆայության մեջ գնացող գահակ
ուս Հիեբրապոլսեցին ցույց է տալիս, որ «կայսր
լաթիան և, գերեվարելով րնակիչներին, վերադ
ստմությունը, նա գրում է, որ նույն տարին հ
ելով Հայաստանի րնակիչների մեծ մասը, տեղ
31): Դրանից հետո Կոստանդինը հարձակվում է
ավում այն և գերեվարում նրա րնակիչներին:
պարսկական զորքերով արշավում է հույների դ
ջողության: Նա միայն քչեց տարավ հայերին ու
տանից էին տարել, իրենց պատրիկ Քուշանի
օրվանից սկսած հույների թագավորները ջանո
այեր հաստատել՝ ամենուրեք սահմանի մոտիկ

ում է Միքայել Ասորու տվյալներից, 752 թ. ա
ց Թեոդոսուպոլիսը, Մելիտենեի վրա մի հարձակ
րավար Աշկիրաշի» կողմից: Այս զորավարն այն
քի ողջ շրջանը և Ռոմանիա փոխադրել քաղաքի
մասը (Michel le Syrien, t. II, p. 506): Իս

այել Ասորին թվարկում է 1066 (775) թ., նա
Կոստանդինը արշավեց Հայոց Թեոդոսուպոլսի
մ էն Ջաշտեաթա (ևս է

Իրտրոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին 'Իյուրախոսի
իլասը հարց է տվել, «իրավունք ունե՞ն արդյոք հ
ակվում են, եկեղեցիներ կառուցել»: Հովհաննես եպի
«Ակզբանե անտի քրիստոնյաների (իմա՛ քաղկեդո
ղաքներում թույլատրելի է այլալեզու ու այլադա
րի, հայերի, իսմայելացիների, հագարացիների և
յց ոչ քրիստոնյաների (քաղկեդոնականների) հետ
Այդ նպատակով ա՛յա այդ ժողովուրդներից յու
վայրեր՝ կամ քաղաքների մեջ, կամ դրսում, այ
և դրանցից դուրս շրնդարձակ են իրենց բնակությո
ներն էլ որ շրջանում որ ներփակված են, իրավունք
եղեցիներ կառուցել, և՛ իրենց հերձվածը դավանե
ταγμα λανογαν, τόμ. Է՛, σελ, 415):

ատրիարքի:

Իրոխանակ «ժողովի» (ΣΥΝΘΕΣ), արհամարհարար
50): Հիերիայի պալատում 754 թ. գումարված ժ
8-ին կայացավ Վլախեոնայի տաճարում) ուղղ
դիրքերի ամրապնդմանը: Մասնակցեցին 338 ե
մ էր Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսը, նախկին
որդին, քանզի պատրիարք Անաստասիոսը մահաց
նի որ իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկել
պատրիարքները, հակառակորդ ճամբարը ժողովը
վ արգելեց սրբապատկերների պաշտամունքը, կ
նզովեց պատկերապաշտների կարկառուն ներկայաց
Հովհան Դամասկացուն և ուրիշների:

ղեցական ժողովի «հավատո հանգանակը» պահպ
ովի (787 թ.) արձանագրություններում: Թեոփա
«հավատո հանգանակի» կողքով:

երի մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XXXVIII:

ուպուսի:

որին) շրջանների տակ նկատի ունի Պելոպոնեսը
, ՅԷԼ. 181):

Հին կտակարանում որպես լոտի որդի Մոարի
ոյալ ծովից արևելք: Հին կտակարանում տեղա

343: Ինչպես ասվել է, բյուզանդական հեղինակն
վյալ փաստը ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը
է, ավելի ճիշտ՝ Մակեդոնիայի Սկլավինիաների
ստեղ հոգնակի թվով է բերում: Տե՛ս Lemer

Македонские славяне, стр. 82): Մի փոքր

հեղինակ Հովհաննես Կամենիատեսը Թեսաղոնիկեյ
ք ցեղ՝ դրուգովիտներ, սագուղատներ և ստրի

. 496): Նրանք VI—VII դդ. այստեղ եկան 'Իան

Հալեպր: Բերիա անունը նրան տվել է Սելեկոս

ուն քաղաքի անունով: Պտղոմեոսը կոչում է

գետը Թոխմա-սուն է:

մասին ընդհանրապես տե՛ս Կոստանդին Միրանա

շատակած այս լեռներ աղբյուրներից հայտնի ա

ΑΙΩΝ):

սվոր աստղի մասին տե՛ս ծանոթ. 291:

Վայր հյուսիսային Ասորիքում, Ազազի շրջան
ճանապարհի վրա: Հիշվում է դեռ ասորեստանյա

րեկը գտնվում է Հալեպից վերև, մի ընդարձ

հաճախ և օմմայանների, և արբասյանների ժա

, 761—764 թթ.):

անաս դետի շրջանում (տե՛ս Nicephori Brev
այս բառի իմաստը շեն տալիս: «Քսիլոն» նշ
վանաբար իրանական բառ է (հմմտ. հայերեն
ում կամ հանցավորի ոտքը զարնված շղթան (ԱԵ
հտ. I, էջ 409):

ուիս անցավ 764 թ.: Ենթադրվում է, որ Սարին
ւրբերեն բառ է *savan* (սիրոդ, *sav-ից՝ սիրել*,
a, Bd. II, S. 282: նաև՝ *Beševliev*, Protobulg

արանդիների և քաղաքական ապաստանի հարց
երություններում հաճախ է բարձրացել: Քաղաքակ
ողմից էլ: Բացի Սարինոսից, այդպիսին հայց
խան Տելերիգր (տե՛ս էջ 159): Խան Կրումի՝
ւթյուններում քաղաքական ապաստանի խնդիրը ա
արքունիքում մեծ վեճեր առաջացրած (տե՛ս 630
ն տե՛ս *Ангелов*, Политическите емигранты

իշխել է 767—768 թթ.):

յնանում է մի փոքր առաջ հիշատակված Բա
ի մասին տե՛ս ծանոթ. 738: Անաստասիոս Բիրի
(var. Barason, Bafrason, Atrason):

) գտնվում էր հին Սարմատիայում, Կովկասյան
սծության վրա:

րեկելյան Թրակիայի ծովափնյա քաղաք, Թուրքիս
Ակրոպոլիսի, որ գտնվում էր քաղաքի եվրոպակ

Կամ շիա գետի մասին է (հին բուլղարերեն Тв
272, прим. 6:

Λαζ: Ոմանք կարծում են, որ խոսքը բուլղար
իշներ հունարեն այգ բառի տակ αγγ-ներն են
«Извори, том VI, стр. 272, прим, 7):

որ գտնվում է Բյուզանդիայում, Խրիսուպոլսից (Ս
որսատեղի էր: 711 թ. այստեղ ճակատամարտ
-ի և Վարդան-Ֆրիդայպիկոսի միջև:

ավկայի վարքը պահպանվել է: Մինչև մահա
ընկոնիսոս կղզին էր աքսորվել, որտեղ նա
ել անգամ Եվրոպայում գտնվող «հայկական զոր

Ստեփանոս անունով, հավանաբար Թեոդոսո
ն հալ սլավիկյաններից, որոնք Կոստանդին V-ի
պուպոլիս քաղաքն էին տեղափոխվել: Այդ մասի

մ (տե՛ս Բաբրիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթե
նակ՝ Лопарев, Жизнь святых, стр. 119—1
es, p. 58—59, Huxley. On the Vita of St. S

զորքերը, որ ընդհանուր ձևով «տագմատա» էր
(IX դ. վերջում) վեց խմբի՝ σχολαί, εκσχολαί, α
αί: Սխոլաները կենտրոնացած էին և՛ մայրաք

ծ ժամանակին, կային 7—12 սխոլաներ, որոնց
տ 500 զինվոր: էքսկուրիտորները բաղկացած էր
ում 700 զինվոր: Արիթմոսները հիշված են նաև

անվամբ և նրանց պարտականությունն էր ապահո
արշավանքների ժամանակ: Իկանատոսները կաղմ
մեծաթիվ չէին: Նումերոսները հիշված են VII դ.

... րացակայում են: *Sb'us Hemmerdinger*, BHS
... լերր, ծանոթ. 596:
... տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 298—299
... ciété, p. 59—60: Ե՛վ պաշտոն էր, և՛ պատվաստ
... ղոնիմոսը: Իբրև թե մկրտության ավագանում Կ
... ամար թշնամիները նրան կոչել են «կոպրոնիմո
... իների խոշորագույնը, որ թուրքերն այժմ կոչ
... կյտեղ կային կայսերական պալատ, երեք արա
... սի պատրիարք Նիկետաս I-ը (766—780):
... α-α «գիր» (գրագիտություն):
... րայելի թագավոր էր: Աչքի ընկավ որպես ծայր
... տողների հալածող: Բաադի պաշտամունքը դարձ
... րութեանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38, Բ Մնացորդաց, Ժ
... ծնվել էր Քաղկեդոնում, գազանարեկ եղավ 288
... ց մեծ եկեղեցի, որտեղ 451 թ. կայացավ Քաղկ
... գայում նրա աճուներ տեղափոխվեց Կոստանդինու
... աստանդին V-ի թոռ Կոստանդին VI կայսեր
... (797—802), որոնց օրոք առաջին իսավրացի կ
... դաքականությունը ետ մղվեց: Հիշյալ կայսրերը
... ումարեցին և վերականգնեցին պատկերապաշտ
... սի Տարասիոս պատրիարքը (787—806):
... ը (թարգմանարար նշանակում է «բանչարանոց»
... Ասիայի արխոնտ և պատկերապաշտների ու վա
... մասին տե՛ս նաև սր. Ստեփանոս Նորավկայի վա
... 1105:

780. Ստամայի մասին տե՛ս ծանոթ. 57:
781. Կոչվում էր Պելագիոսի գերեզմանատուն՝ նրան մոտիկ այդ անունով սրբի տաճար լինելու պատճառով:
782. Բառացի նշանակում է «անհուշ», շհշատակվող, հիշատակության ոչ արժանի, լուծ-
թյան արժանի: Տե՛ս նաև Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի («անյուշ» բառը): Կոս-
տանդին V-ի՝ վանականներին «ամենմոնետոս» կոչելու մասին վկայում է և Ստեփա-
նոս Նորավկայի վարքը, որի համաձայն Կոստանդին V-ը վանականների սքեմը «խա-
վարտչին» անվանեց, իսկ վանականներին՝ կոապաշտ (Vita sancti Stephani,
col. 1112, նաև 1132):
783. Նկատի ունի Փոյուզիայի առասպելական հարստության տեր թագավոր Միդասին,
որ այդ պատճառով դերահարուստ մարդու կերպար է դարձել:
784. Խլենան ձմեռային թիկնոց էր, որ հագնում էին խիտոնի վրայից:
785. Տիտղոսը հիմնադրվել է Հովիանոս կայսեր կողմից, բայց հազվագեպ էր շնորհ-
վում: Մեզ հետաքրքրող շրջանում երկու անգամ է հանդիպում, այստեղ և Լևոն
IV-ի կողմից Եվդոկիմոսին շնորհվելու առնչությամբ (տե՛ս 6268 թ. տակ): Տիտ-
ղոսի մասին շատ բան հայտնի չէ: Տե՛ս Yannopoulos, La societe, p. 40—41:
786. Հմմտ. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Մանր բաժանեայ զդա-
հեկանն լինի՝ սիմէս (իմա՛ սեմիսիոն) Բ, տրմէս (իմա՛ տրիմիսիոն) Գ, ...կերատ
ԻԳ...»: Կոստանդին V-ի և Եվդոկիայի որդիներից Խրիստոֆորոսը ծնվել էր 753 թ.
առաջ, Նիկեփորի ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Երկուսն էլ Կոստանդին V-ի կող-
մից կեսար հռչակվեցին 769 թ. ապրիլի 2-ին: Նրանք ունեին երկու որդիներ ևս՝
Նիկետասին, որ ծնվել էր 763 թ., և Անթիմոսին՝ ծնված 768/769 թ.:
787. Հետաքրքիր է նշել, որ «տղամարդ» միտքը արտահայտել է αὐθροῦς բառով
(«մարդ»):
788. Քաղկեդոնիկ հոգևորականների գլխի ծածկոցը: Տվյալ դեպքում նա հավանաբար
շալման նկատի ունի:
789. Հոռմում պալլիոն էին կոչվում ամեն տեսակի քառակուսի կամ ուղղանկյուն կտոր-
ները, որ տարբեր նպատակներով էին օգտագործվում. վարագույր, անկողնի ծած-
կոց, սավան, գորգ և այլն: Պալլիոն էր կոչվում նաև հունական հիմատիոնի օրինա-
կով կարված հանդերձանքը: Եկեղեցում պալլիոն էր կոչվում երեք մատ լայնու-
թյամբ բրդից կտորը, որի վրա կային վեց սև մետաքսե խաչեր: Այդ գցվում էր
մետրոպոլիտի ուսին:
790. Դեռևս Կոստանդին V-ի կենդանության օրոք, նրա որդի Լևոնը կայսր (կայսերակից)
էր հռչակվել: Բյուզանդիայում դա արվում էր իշխող հարստության ապագան ապա-
նովելու դիտավորությամբ:
791. Հոռմի պապ Ադրիանոս 1-ը (772—795):
792. Բնագրում՝ Βενετίας՝ Գուցե Բանու կայս, այսինքն կայսիկները կամ նրանց ցեղա-
պետը:
793. Սրան Թեոփանեսը այլ տեղում չի հիշատակում: Հենց Կոստանդին կայսեր թագավո-
րության ժամանակ Ղևոնդը հիշատակում է մի արար կառավարիչ «...որում Մալեն
կոչէին, որ էր այր անօրէն և արինահեղ» (Ղևոնդ, էջ 133):
794. Խոսքը Միքայել Լախանոդրակոնի մասին է, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարի՝
Տե՛ս ծանոթ. 874:
795. Այսինքն՝ Կոստանդին V կայսեր:

796. Յուկանիստերին (պարսկերեն շու-քան, այժմ՝ շոհան խաղից)։ Ջիարշավարան էր Կոստանգնուպոլսում։ Հավանաբար նույն անունով այլ ճիարշավարաններ էլ կային կայսրության այլ քաղաքներում։ Ջիու վրա նստած գնդակ էին խաղում։ Այդ խաղը հիշում է անգամ Մատթեոս Ուոհայնցին. «խաղ գնդին ի մայտանն» (Մատթեոս Ուոհայնցի, էջ 32)։
797. Ապագա Կոստանդին VI կայսրը, Կոստանդին V-ի որդի Լևոնի (Լևոն VI-ի) որդին։ Ինչպես պարզ երևում է Թեոփանեսի այս շարադրանքից, Բյուզանդիայում ընդունված էր նորածինին տալ պապի (հետևաբար՝ տատի, եթե երեխան աղջիկ էր) անունը այն դեպքում միայն, եթե այդ պապը (տատը) վախճանված էր։
798. Այսինքն՝ թանաքով ձեռքի, դաջել (տատուիրովկա), հնարավոր լինելու համար նրանց տարբերել։ Հայկական աղբյուրները ևս ընդգծում են այս Աբդալայի ընչաքաղցությունը և նրա օրոք Հայաստանում ծանրացած հարկապահանջության մասին։ Ղևոնդի ասելով «...յիշխանութեանն Աբդալայի միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. քանզի դժոխածև ազահութիւն անհամբոյր թշնամւոյն ոչ շատացաւ ուտել զմարմինս ընտրելոց Քրիստոսի հօտիս և ըմպել զարիւն իբրև զջուր զարհամարհանս նոցա. այլ համօրէն զբոլոո երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանդուրծելի վտարանգիւք... շար կտտանօք, գեառանօք և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան։ Յորմէ փախստեալ եղեալ բազումք յայրս և ի վապարս երկրի՝ ղօղեալ թագչէին...» (Ղևոնդ, էջ 135)։
799. Բոյար (բնագրում՝ βουιλῆν) և Յիգատոս (ճիշտը՝ շիգատ) պրոտորուղարական տիտղոսներ են։ Թեոփանեսը Յիգատը բերում է որպես հատուկ անուն։ Կարծիք է հայտնվել, թե մեզ հայտնի «չիգիտ»-ն է (Bury, A History, vol. II, p. 474, n. 3)։ Թեոփանեսի ուսերեն թարգմանիչը թարգմանել է «Цыган» (')։
800. Իմա՛ խան Տելերիզը (768—777)։
801. Գտնվում էր Մակեդոնիայի կենտրոնում։ VII դարում Թեսաղոնիկեի մոտ բնակվում էր սլավոնական բերդատների ցեղը, որոնք 676 թ. մասնակցեցին քաղաքի պաշարմանը։ 685—687 թթ. քաղաքի վրա հարձակվեցին Ստրիմոն (Ստրումիցա) գետի ափին բնակվող ստրիմոնիտները։ Է. Լիպչիցի կարծիքով Հուստինիանոս II-ը հենց այս շրջանների վրա արշավեց 687 թ. (Липшиц, Славянская община, стр. 157։ Նույնի՝ Византийское крестьянство, стр. 138։ Նույնի՝ Очерки, стр. 30։ Հմմտ. ծանոթ. 904)։
802. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի զինվորներին։
803. Պատերազմն այստեղ տեղի ունեցավ 774 թ.։ Լիթոսորիան մինչև օրս ճշգրտությամբ չի տեղադրվում։ Զլատարսկու կարծիքով գտնվում էր բուլղարական Զագորիայում, բուլղարաբյուզանդական արևելյան սահմանի մոտ (Златарски, Историия, I, 1, стр. 232, прим. 1)։
804. Կոստանդին V-ի Բուլղարիայի վրա կատարած արշավանքների մասին հատուկ տե՛ս Beševliev, Die Feldzüge, S. 5—17։
805. Ժամանակակից Լույն Բուրգազը Թուրքիայում։
806. Այժմ՝ Սիլիվրիա՝ Թրակիայի հարավային ծովափին։
807. Թարգմանաբար նշանակում է «Կլոր բերդ»։ Գտնվում էր Մարմարայի ծովում Հերզոմոնի և Թեոդոսիոսի պարսպի միջև։
808. Հատուկ գոհունակությամբ է հիշում նրա մահը Ղեոնդ պատմիչը. «Եւ ինքն Աբդալայցեալ ամենայն ախորժակօք շարասէր կամաց իւրոց և ճնշեալ զոգի իւր հ բաղձանս ար-

ծաթսիրութեան ախտի, և ազահեալ զազահութին շար տան իւրոյ՝ ընդունէր գմար-
գարէին նգովան. և յուսակորոյս սատակէր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի...» (Ղևոնդ,
էջ 153—154): Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ նա «մեռաւ ի Գումրէթն Ար-
ոահամու» (էջ 334):

809. Լևոն IV կայսր (775—780):

810. Ղևոնդը նրան անվանում է «Մահմետ Մահադի որդի նորա» (այսինքն՝ Աբդլայի,
էջ 154): Խոսքը Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ ալ-Մահիդի իրն ալ-Մանսուրի մասին
է, որ հայ պատմիչի ասելով, «էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւագոյն բարութ»,
թեև շի մոռանում ավելացնել, որ «թէպէտև դանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սա-
կայն վասն գիտի արծաթոյն շանդեաւ երկիրս առ փոքր մի շար տառապանաց վը-
տանզին» (Ղևոնդ, էջ 154—155): Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Մահի, ոո
կոչի Մահմատ, որդի Աբդալլահի» (էջ 334):

811. Նա Դիդիերի որդին էր և Արիշիսի՝ Բենեվենդոսի առաջին լոմբարդացի իշխանի
(758—787) ազգականը: Իսկական անունը Ադելգիս էր: (Guiland, Les pat-
rices, p. 320—321):

812. Հիշվում է Ղևոնդի պատմության մեջ. «Եւ ինքն Մահմետ... գումարեալ ղօրս՝ տայր
ի ձեռս զօրավարի միոջ իւրոյ եղբօր, որում անուն էր Աբաս և առաքէ զնա յաշ-
խարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155):

813. Սա աղբյուրներում հանդիպող առաջին ճիշտակոթյունն է, երբ բյուզանդական
հասարակության բոլոր խավերը սենատը, բանակը և դեմոսը, կայսեր հավատար-
մության երդում են տալիս: Սովորության վերաբերյալ տե՛ս Suvoronos, Le
serment de fidelite, p. 109: Հետագայում այդ կարգը դարձավ սովորա-
կան: Նույն տեղում, էջ 111: «Արհեստանոցների աշխատողների» տակ ենթադրվում
են Կոստանդնուպոլսի համքարությունների ղեկավարները: Թեոփանեսի այս տվյալը
պարզ ցույց է տալիս, թե արհեստավորները զգալի դեր էին խաղում երկրի քա-
ղաքական կյանքում VIII—IX դդ. (հմմտ. Лунин, Очерки, стр. 122):
Արհեստավորների հետ կարևոր դեր էին խաղում նաև դեմոստները՝ քաղաքների
կազմակերպված բնակիչները, որոնք հակադրվում էին անկազմակերպ «ժողովրդին»

1295-ին:

814. Այս Կոստանդինի Թեոփանեսը նոր է կոչում՝ նախորդ տարին վախճանված պապի՝
Կոստանդին V-ի հետ շփոթելու համար: Թագավորեց 780-787 թթ. որպես Կոս-
տանդին VI:

815. Ենթադրվում է սյունաշարքը:

816. Դաբեկոնի մասին տե՛ս ծանոթ. 737:

817. Բնագրում՝ Καρισ-ερω-της: Վիմագիր արձանագրություններում և ձեռագրերում
ունարեն B° և K° տառերի գրության ձևը նույնն է և երբ խոսքը հազվագեւ
հանդիպող օտար անվան կամ տեղանվան մասին է, հրատարակիչները տարա-
կուսանքի մեջ են ընկնում: Օրինակ՝ էգրեկի արձանագրության մեջ հիշվող «Վիխ-
կացի»-ն: Բյուզանդադեմոսները կարդում էին այնպես, ինչպես գրված էր՝ «Վիխ-
կացի (տե՛ս Bartikian, La généalogie, p. 265—266): Պարզ է, որ Թեոփանեսը
գրել է Βαρισ-ερω-της — վարազտիրոց (Անաստասիոս Բիրյիթեկարիոսը գրում է
Basterotzes: Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, p. 299):

Թեոփանեսի «Կարխստրոցներ» վարազտիրոց կարգաց (հարցականով) առաջին
անգամ ք. Պատկանյանը (տե՛ս История халифов, стр. 162: Տե՛ս և Գելցեր,

Սկզբնաւորութիւնը, էջ 33—34 (ծանոթ. հայ թարգմանիչ Գարանֆիլյանի), նաև Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 362):

818. Ենթադրվում է Մուշեղիկը: Գրիգորի հայրանունը պարզ վկայում է նրա հայազգի լինելու մասին: Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսը հիշում է շորս հայ բարձրաստիճան զինվորականների՝ բանակաթեմերի զորավարների անուններ՝ Արտավազդ, Վարազտիրոց, Տաճատ և Մուսուլակի որդի Գրիգոր, այսինքն լրացնում է հենց հայկական աղբյուրների տվյալները: Ղևոնդը գիտե միայն երկուսին. «Կարգէ (Լևոն կայսրը) ի վերայ նոցա զօրավարս երիս. որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միում Տաճատ ի տանէ Անձևացեաց, և երկրորդն Արտաւազդ ի տանէ Մամիկոնեանց, և միւսն ի զօրացն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155):
819. Թեոփանեսը ռազմական գործողությունները տեղադրում է Գերմանիակայում (Մարաշ): Հետաքրքիր են Ղևոնդի տվյալները. «...առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի (ըստ Ք. Պատկանյանի՝ Ասորիքը՝ Բար-էլ-Շամ, История халифов, стр. 162, прим. 220), որում Բիշանն կոչի... որոց (իմա՛ զօրավարաց) խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Կիլիկեցոց և Բիշանու, և սփոռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում քաղաքս և դգաւոսս և զգիւղս...» (Ղևոնդ, էջ 155—156):
820. Բնագրում՝ I-ՅԱԶԼԻ:
821. Այսինքն Սոֆիանն պալատում, որ սկսել էր կառուցել 568 թ. Հուստինոս II կայսրը և կոչել իր կնոջ Սոֆիայի անունով: Գտնվում էր Բոսֆորի ասիական ափին. ժամանակակից Զենգեբյոյի տեղում:
822. Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 156. «Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց հաղերձ բազում աւարաւ. և բազում գովութեամբ ընդունէր կայսրն Լևոն զզօրս իւր, և մեծամեծ պատիւս ընծայէր զօրագլխաց իւրոց...»:
823. Խոսքը հակոբիկ ասորիների մասին է: Այս գաղթի մասին վկայում է և Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. III, p. 2): Նրա հայ թարգմանիչը ասորիների հետ հիշում է և հայերին:
824. Միջագետքից (վայրը նշում է միայն Միքայել Ասորին) Թրակիա գաղթեցված ասորի հակոբիկները, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվեցին Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում և երկար դարեր պահպանեցին իրենց գոյությունը: Դեռևս Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր օրոք (1081—1118) Ֆիլիպպուպոլիսում կային հակոբիկ ասորիներ, որոնք հակապետական խռովությունների ժամանակ միշտ միանում էին նույն քաղաքում բնակվող պավլիկյաններին (տե՛ս Anne Comnene, Alexiade, t. III, p. 181):
- Այս գաղթի մասին ընդհանուր ձևով հիշատակում է և Ղևոնդը. «Եւ ինքեանք առեալ զբազմութիւն խառնիճաղանճիցն վարեցին յաւարի, զորոց զթիւ գերելոցն ասեն լինել աւելի քան ժՅ բիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 156): Միքայել Ասորին գաղթած ասորիներին «ուղղափառ» է անվանում, հարկավ, իր տեսանկյունից (Michel le Syrien, t. III, p. 2: Հմմտ. նաև Սիխայել Սուսրի, 1871, էջ 353): Հայ թարգմանիչը դրում է «Հայս և Ասորիս ուղղափառս, և բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիա»: «Հայս»-ը հավանաբար իր ավելացրածն է: Այդպես է նաև 1870 թ. հրատարակության մեջ, էջ 364):
825. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս IV-ը (780—784):

826. Ապագա խալիֆա Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իրն ալ-Մահդին: Ղևոնդի ասե-
լով (էջ 157) արշավողը Աբասն էր (Թեոփանեսի Աբասվալին), որին օգնության
հասավ և Հայաստանի արաբ ոստիկան Եզիդը:
827. Իմա՛ Երուսաղեմ:
828. Հիսիասի տակ, հավանաբար, ենթադրվում է Անտիոքոս Եպիփանեսի խորհրդական
Հիսիասը, որ մասնակցեց եբրայեցիների ապստամբության ճնշման, Երուսաղեմի
պարիսպների տապալման և բազում հրեաների կոտորման (տե՛ս Բ Մակաբայեցուց,
ԺԱ, և հտ.), իսկ Ագրիկոլաոսը գուցե Հուլիոս Ագրիկոլաոսը, հռոմեական ղորա-
վար (1 դ.):
829. Հունարենում՝ Տյուրոֆագոս: Այդպես է հույն եկեղեցում կոչվում բարեկենդանի կի-
րակիին հաջորդող շաբաթը, որի ժամանակ թեև արգելվում է միս ուտելը, թույլա-
տրվում է օգտագործել պանիր, կաթ, յուղ և ձու: Դա կատարվում է որպես նախա-
պատրաստություն մեծ պաշին: Ըստ ավանդության տյուրոֆագոսի շաբաթը հաստա-
տեց Հերակլիոս 1 կայսրը՝ խոսրովի դեմ տարած հաղթանակից հետո:
830. Պրոտոսպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդյուն Միրանաձին, էջ 212—213:
831. Պապիաս պալատական պաշտոն էր, որի կրողը ներքինի էր լինում: Գոյություն
ունենին երեք պապիաս՝ Մեծ պալատի, Մագնավրայի պալատի և Դափնեի պալատի
(Yannopoulos, La sociéte, p. 70 և ծանոթ. 426):
832. Այսինքն՝ ամիրապետի որդին: Տե՛ս ծանոթ. 826:
833. Հարուն առ-Ռաշիդը գրավեց 780 թ. սեպտեմբերին: Միքայել Ասորին բերդը կո-
չում է Սեմալուս (Michel le Syrien, t. III, p. 1):
834. Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասը: Տե՛ս ծանոթ. 557:
835. Եկատի ունի Քրիստոսի աշակերտներին:
836. Ռ. Գիյյանը ենթադրում է, որ այս Վարդասը հետագայում ներում է ստացել, որ
92 թ. բուլղարների դեմ պատերազմին մասնակցած պատրիկ Վարդասը, հավա-
նաբար, նույն անձնավորությունն է (Guilland, Les patrices, p. 327):
837. Գտնվում էր Կիլիկիայից Տավրոս տանող լեռնանցքներից մեկի շրջանում (Ramsey,
HGAM, p. 355):
838. Այս անեկղոտի տարբերակները պահպանվել են և այլ աղբյուրներում (Reinach,
Un intrus byzantin, p. 52—62):
839. Խոսքը Կարոլոս Մեծի, Շարլմանյի մասին է (800—814):
840. Կայսեր գանձապետը:
841. Պրիմիկերիոս էին կոչվում ստորին հոգևորականության (կիսասարկավագից ցած)
վերակացուները, Գտնվում էին եպիսկոպոսների ենթակայության մեջ: IX դ. վեր-
ջում աստիճանավոր ներքինիների հիերարխիայում պրիմիկերիոսը գտնվում էր
չորրորդ տեղում, Պրիմիկերիոսը և՛ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:
842. Էքսթրոս (կարմիր) բառից: Թեոփանեսը տալիս է Ռոտրոլդա անվան հունարեն
թարգմանությունը:
843. Բնագրում՝ Γραικῶν γράμματα και τῆν γλῶσσαν: Ինչպես տեսնում ենք, երբ խոսքը
լեզվին է վերաբերում, Թեոփանեսը չի գործածում Էքսթրոս հոմալեցի բառը (որ
միջնադարում օգտագործվում էր նաև «հույն» նշանակությամբ): «Գրեկոս» նշանա-
կում է «հույն քրիստոնյա», իսկ «հոմալեցի» (հայերեն՝ հոռոմ) նշանակում է
Հռոմեական կայսրության քաղաքացի՝ անկախ ազգությունից (տե՛ս Τσάρας,
Το νόημα του Γραικῶσ, σελ. 146—147):

844. Քաղաք Փոքր Ասիայում, Դորիլեոնից (այժմ՝ էսքի շեհիր) հարավ: VI դ. Հիերոկլեսը հիշատակում է այն որպես Փոյուզիա Սալուտարիա պրովինցիայի 23 քաղաքներից մեկը: Եպիսկոպոսության կենտրոնն էր՝ Սինադոնի մետրոպոլիտոսը, *ԱԵԵ* ենթակա:
845. Ռամզեյն ուղղում է Բարենոս ու տեղադրում Օպսիկիոն և Թրակեսիոն բանակաձեռնների սահմանագլխին:
846. Ռամզեյն ուղղում է Βαρτυν (Βαρτυν) և տեղադրում Բարենոսի (անտիկ շրջանի Գրանիկոս) գետաբերանի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 159): Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը գրում է Barim: Տե՛ս և ծանոթ. 845:
847. Այսինքն՝ կայսրուհի Իրենեն:
848. Տաճատի մասին շատ արժեքավոր մանրամասնություններ պահպանել է Ղևոնդը: Նա ցույց է տալիս, որ Տաճատը արաբների մոտից փախել է Կոստանդին V կայսեր մոտ, որը նրան սիրալիկ կերպով էր ընդունել, «զի յառաջագոյն ի համբաւու ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա» (էջ 158—159): Կայսրը սկզբնական շրջանում նրան ուղարկել էր բուլղարների դեմ, որտեղից նա վերադարձավ հաղթանակած: Իրա վրա կայսրը նրան «կարգէր զօրավար ի վերայ զ բիւր արանց, և կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս ԻԲ» (էջ 159): Մենք գիտենք, որ նա Բուկելլարների բանակաթեմի զորավարն էր, հավանաբար և այլ բանակաթեմների. քանի որ 22 տարի չէր կարող նույն բանակաթեմում ծառայել: Լևոն VI կայսեր մահից հետո (780) Տաճատի հարաբերությունները Կոստանդին VI-ի և նրա մոր՝ Իրենեի հետ վատանում են և նա փախչում է արաբների մոտ: Ապագա խալիֆա Հարուն առ-Ռաշիդը Տաճատին «հալը իւր անուանեաց... և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա»: Իսկ խալիֆան էլ «տայր նմա պատիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և առաքէ զնա յաշխարհն իւր մեծաւ շքեղութեամբ» (էջ 159): Հայաստանի ոստիկան Օթմանը Տաճատին այլ նախարարների հետ միասին ուղարկեց խազարների դեմ, ադրնթացքում էլ նա հիվանդացավ ու վախճանվեց (Ղևոնդ, էջ 160—161):
849. Կալին մի քանի տեսակի լոգոթետներ: Որպես կանոն հարկային պաշտոնյաներ էին: Նրանց մասին հատուկ տե՛ս Miller, The Logothete of the Drome; Guiland, Les Logothetes:
850. Բնագրում՝ Βεργουα: Չշփոթել Հալեպի հետ, որը ևս այդպես է կոչվում, ոչ էլ Մակեդոնիայի նույնանուն քաղաքի: Այստեղ խոսքը Արևելյան Ռումելիայի Բերոն (Βεργου) քաղաքի մասին է. այժմ՝ Կազանլըկ Բուլղարիայում (ըստ ուրիշների՝ Ստարա Ջաղորան): Գտնվում էր Ֆիլիպպուպոլիս-Անքիալոս և Ազրիանուպոլիս-Նիկոպոլիս ad Istrum ճանապարհների վրա և տիրապետող դիրք ունի այժմյան Շիպկայի կիրճի վրա:
851. Հավանաբար՝ վերականգնել:
852. Այժմ՝ Պուվլիվ քաղաքը Բուլղարիայում:
853. Այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում, Բուրգազի շրջանում: Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե քաղաքի կառուցման մասին է (այն գոյություն ունի VI դ. մ. թ. ա.), այլ, հավանաբար, վերականգնման: 740 թ. Թրակիայում երկրաշարժ էր տեղի ունեցել և այլ քաղաքների թվում տուժել էր և Անքիալոսը:
854. Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հադի իրն ալ-Մահդի (785—786): Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 161. «Ապա յետ նորա Մուսէ փոխանորդէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ա»: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 334. «Մուսէ ամ մի»:

855. Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը (784—806)։
856. Տե՛ս Ա Կորնթ., Թ, 27։
857. Այսինքն՝ Պետրոս առաքյալի Հմմտ. Մատթ. ԺԶ, 18. Ջի դու ես վլմ, և ի վերայ այդր վիմի շինեցից գեկեղեցի իմա։ Յովհ. Ա, 40. «Սիմովնի (իմա՛ Պետրոսի) վիմի»։
858. Հմմտ. Մատթ. Ը, 12. Ելցեն ի խաւարն արտաքինս։
859. Խոսքը Նիկիական հանգանակին է վերաբերում։
860. Լևոն III-ին նկատի ունի։
861. 754 թ. ժողովի։
862. Տե՛ս Բ Տիմոթեոս, Բ, 9։
863. Նկատի ունի Աբու Զաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իրն ալ-Մահդիին (786—809)։ Հմմտ. 'Առնդ, էջ 166. «Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմետի եղբայր Մուսէի ազահ և արծաթասէր» նաև՝ Կաղանկատվացի, էջ 334. «Հարուն՝ Մաղիայ որդին, գոր Մաղիունն կոչեն, ամս քսան և հինդ.—սա նեղութիւն անշափ հասոյց աշխարհի և վասն այնր բաղում դաւառք Հայոց փախեան ի Հոռոմս»։
864. Արար հեղինակների համաձայն մեռավ 786 թ. սեպտեմբերի 15-ին։
865. Ժողովը գումարվեց 786 թ. հուլիսի 31-ին։ Բայց ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը. կայսերական պահակախմբի զինված միջամտության պատճառով ստիպված եղավ դադարեցնել իր աշխատանքները։ Այն գումարվեց 787 թ. նիկիա քաղաքում և տեեց սեպտեմբերի 24-ից հոկտեմբերի 13-ը։ Այն հայտնի է որպես 7-րդ տիեզերական ժողով և վերջինն էր, որ Արևելյան եկեղեցին ճանաչում է որպես տիեզերական։ Հայտնի է, որ առաջին տիեզերական ժողովը 325 թ. կայացավ նույն նիկիա քաղաքում։ Ժողովի վերաբերյալ նորագույն գործերից տե՛ս Darrouzes, Listes episcopales, p. 5—76; Munitiz, Synoptic grec accounts, p. 147—186։
866. Կատեխումենա է կոչվում պրոնաոսը կամ նարթեքսը, որտեղ քրիստոնեությունը սկզբնական շրջանում սովորաբար կանգնում էին կատեխումենոսները (ներառյալ, ովքեր նախքան մկրտվելը պիտի լսեին քրիստոնեական վարդապետությունը և «փորձվել»)։ Այդտեղ էին կանգնում նաև հրապարակայնորեն իրե՛ց մեղքերը խոստովանողները։
867. Բնագրում՝ ΝΥΧΤΙΣΤΑΕΥ Մարաթոնի ճակատամարտի հաղթական ավարտից հետո (մ.թ.ա. 490 թ.) Աթենք շտապած և պարսիկների դեմ հույների տարած հաղթանակի ավետիսը բերած զինվորի կոչն է։
868. Ջինվորական կայան էր, գտնվում էր Օպտիմատոն բանակաթեմում։ Վերջինիս կենտրոնը նիկոմեդիա քաղաքն էր։
869. Նիկիայի ժողովին մասնակցում էին Հոռոմի Աղրիանոս պապի, Ալեքսանդրիայի Պոլիտիանոս պատրիարքի, Անտիոքի՝ Թեոդորետոսի և Երուսաղեմի Եղիայի ներկայացուցիչները (տոպոտերետես)։ Նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը։
870. Տե՛ս Ժանոթ. 865։
871. Բնագրում՝ ΤΟΛΑΟΣ։ Հայերը այդ բառը թարգմանում են «տոմար» (որ տոմարի՝ տարեցույցի, ժամանակագրական սիստեմի հետ ոչ մի առնչություն չունի)։ Հունարենում նշանակում է հատոր, գիրք, վավերագիր (տե՛ս ԱՆՄԱՅՐԱՆ, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 419—420), նաև որոշում։

872. Հավանաբար նույնանում է Իսավրիայի Ապաղնային, որտեղ, ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու Հուստինիանոս 1-ր վանք կառուցեց (Ramsey, HGAM, p. 356):
873. Ա. Գրեգուարր կարծիք է հայտնել, որ հիշյալ Դիոգենեսը բյուզանդական էպիկական հերոս Դիգենիս Ակրիտասի պատմական նախատիպն է (տե՛ս Grégoire. 'O Διγενής Ἀκρίτας, p. 36): Սակայն Դիոգենեսը (նշանակում է Ջեսածին), և Դիգենիսը (Երկածին) տարբեր հասկացողություններ են:
874. Ստրիմոնը նույնանուն գետի վերին հոսանքում գտնվող գավառ էր, Սերրե և Մելնիկ քաղաքների հյուսիս ընկած շրջանը VIII դ. կլեյսուր էր, իսկ Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ վերածվեց բանակաթեմի:
875. Ստրատիոտիկոնի լոգոթետը վարում էր ժամանակակից ռազմական մինիստրի պաշտոնը:
876. Տե՛ս ծանոթ. 811:
877. Այսինքն սր. Մամասի պալատը, որ կառուցել էր Լևոն 1 կայսրը 469 թ. Կոստանդնուպոլսում բռնկված մեծ հրդեհից հետո, որի ժամանակ ավերակ դարձավ Սրբազան պալատը Այն գտնվում էր սր. Մամաս անունը կրող թաղամասում, որ նույնանում է ժամանակակից Բեշիկթաշի հետ:
878. Բնագրում՝ Βαυλος, լատ. bajulus: Բառացի նշանակում է բռնակիր և ունի փոխաբերական իմաստ՝ պետական գործերի բռնները կրող: Բյուզանդական կայսրության ժամանակ այդպես էր կոչվում վենետիկի ներկայացուցիչը (յուպատոսը) Կոստանդնուպոլսում:
879. Տե՛ս ծանոթ. 729:
880. Այդ անունով բաղմաթիվ վայրեր կային Բյուզանդիայում՝ Կարիայում, Լիկիայում, Լյուդիայում, Պիսիդիայում և այլուր: Պարզ չէ որ մեկը նկատի ունի:
881. Ալեքսիոս Մուսուլեմ (կամ Մուսելե՝ Մուշեղ) նշանավոր հայազգի ընտանիքից:
882. Ըստ Ռամզեյի նույնանում է Ստրաբոնի Օտրոյայի հետ, որ գտնվում էր Իյութանիայում, Ասկանիայի լճի հարավային ափին (Ասկանիան Նիկիայի լիճն է, որ այժմ կոչվում է Իզնիկ գյուղ):
883. Այս բերդի ավերակները գտնվում են Ադրիանուպոլսից 20 կմ հյուսիս-արևելք՝ Պրովադի գյուղից հարավ:
884. Բուլղարիայի խան Կարդամը (777/8—803 թթ.):
885. Բնագրում՝ Ἀνδρόσας πύργος:
886. Աննա Կոմնենեի տվյալներով տեղադրվում է Յամբուլի և Գուլոնի միջև: Այլ կարծիքների մասին տե՛ս Цанкова-Петкова, О территории, стр. 129:
887. Բնագրում՝ Παγλατός: Անունից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ նա, ամենայն հավանականությամբ, հայազգի էր, թեև պետք է ասել, որ հանդիպում են Παγλατός անունով և ոչ հայազգի գործիչներ:
888. Ալեքսիոս Մուսուլեմին (Մուշեղին): Տե՛ս ծանոթ. 881:
889. Այսինքն Արմենիականների բանակաթեմի զինված ուժերը:
890. Բյուզանդական աղբյուրներում «արմենիականներ» ասելով նկատի ունեն Արմենիականների բանակաթեմի գործերը կամ բնակչությունը, որ կարող է, ինչպես այստեղից պարզ երևում է, և հայեր չլինեն:
891. Թերասա (արար. Դարեսա, Միքայել Ասորին գրում է Ռարասա) բերդը հիշում է դեռևս Պլինիոսը և համարում Լիկոնիայի քաղաք՝ Տավրոսում: Գտնվում էր Պոդանդոսում հանդիպող ռազմական երկու ճանապարհներից մեկի վրա: Դրանցից

- մեկը Տիանայից, մյուսը՝ Հերակլիա-Կյուրխստրայից, Կիլիկյան դոնեբրի միջով տանում էին դեպի Տարսոս (Ramsey, HGAM, p. 339):
892. Բնագրում՝ *χωμαεραχισυ*: Տե՛ս ծանոթ. 909 և 953:
893. Նույնացվում է այժմյան Սակար պլանինայի հետ, իսկ Անփայտ Արրոյերան՝ Դերվիշկա մոզիայի՝ Բուլղարիայի Սվիլենգրադի շրջանի ժամանակակից Շտիտ գյուղի (H380p.u. TOM. VI, cTp. 277, պրիմ. 4):
894. Բնագրում՝ *ανεζιός*, որ նշանակում է և «քեռորդի»:
895. Հոռոմի պապ Լևոն III-ը (795—816):
896. Բնագրում՝ *καθίσαι εις γωνίαν* (անկյունում նստել):
897. Միրանի դահլիճը, այսինքն՝ պալատը (Πορφυροῦ) քառակուսի շենք էր, իր անունը պարտական է կառուցման ժամանակ օգտագործված ծիրանի-կարմիր մարմարյա սյունեքին ու պատերին: Հին սովորության համաձայն կայսրուհիները այստեղ էին լուս աշխարհ բերում թաղածառանդներին, որի պատճառով էլ նրանք Միրանածին էին կոչվում: Հայտնի չէ երբ և ում կողմից էր կառուցվել: Պալատը ծովահայաց էր, գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստի մոտ, Պրոպոնտիսում, քաղաքի եվրոպական թերակղզու հարավ-արևելքում (Janin, Cons. byz., p. 121—122):
898. Կարողոս Մեծը թագադրվեց 800 թ. դեկտեմբերի 25-ին:
899. Նկատի ունի Իրենեի միանձնյա թագավորությունը 797-ից 802 թթ.: Նախապես նա թագավորում էր իր որդի Կոստանդին VI-ի հետ՝ 790—797 թթ.: Իրենեն առաջին կայսրուհին էր, որ թագավորեց միահեծան, բայց քանի որ հոռոմեական ավանդույթի համաձայն կալսեր իշխանությունը կապված էր բանակի ղեկավարին հրամանատարության հետ, Իրենեն օրենսդրական հրամանադրերում կոչվում է ոչ թե «թագուհի», այլ «թագավոր» (Ostrogorsky, Histoire, p. 211):
900. Կոստանդին V-ի:
901. Թերապիայի նախնական անունը Ֆարմակես էր (թունավորող), Թերապիա (ապաքինում, բուժում) կոչվեց Ատտիկոս պատրիարքի կողմից (406—425)՝ վայրի լավ կլիմայի պատճառով: Այժմ կոչվում է Թարաբիա և օղավոխության վայր է: Գրտնրվում է Բոսֆորի նեղուցի մեջտեղում, նրա արևմտյան ափին (Janin, Cons. byz., p. 438—439):
902. Մալագինայի մասին տե՛ս ծանոթ. 868:
903. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի: Կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքն էր:
904. Իելզետիան Թեոփանեսը հիշատակել էր և այլ տեղում: Թեև թվում է, թե պետք է նույնանա Բերգիտիայի հետ, ուսումնասիրողները տարբեր տեղանուններ են համարում: Բերգիտիան տեղադրվում է Մակեդոնիայի կենտրոնում, իսկ Իելզետիան՝ նույնացվում է հարավային Թեսալիայում գտնվող ժամանակակից Վելեստինո քաղաքի հետ: Սլավոնական վելզիտներ ցեղի բնակվելու վայրը ցույց են տալիս Թեսալիայում, Իբերի և Դիմիտրիադայի մոտ (տե՛ս *Литвацъ*, Очерки, cTp. 30), 43, ծանոթ. 81, Տե՛ս նաև՝ H380p.u, TOM VI, cTp, 278, պրիմ 2):
905. Կարելի է և քեռորդի թարգմանել:
906. Բոյլիասների ընտանիքը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Անունը բուլղարական ծագում ունի՝ «բոյարին» տիտղոսն է, որ վերածվել է հատուկ անվան: Կոստանդին Բոյլասը բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվող այդ նշանավոր ֆեոդալական ընտանիքի առաջին ներկայացուցիչն է: 923 թ. հիշատակվում է այդ ընտանիքի երկրորդ ներկայացուցիչը՝ Խաղտիքի դորավար Վարդաս Բոյլասը, որից հետո նրանց

- բազմաթիվ անդամներ են հիշված, որոնք կարևոր դեր են խաղում Բյուզանդական կայսրության կյանքում: Նրանցից Եվստաթիոս Բոյիլասը XI դ. կեսերին հասաատվել էր Տայք-Կղարջքում: Տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիլյան, Բոյրյասի կտակը, էջ 397 և հտ.:
907. Բնադրում հոգնակի է՝ Καππαδοκία: Վաղ շրջանի վերապրուկ է: Դեռևս Հուստինիանոս I-ի ժամանակ գոյություն ունեին Առաջին և Երկրորդ Կապադովկիաները:
908. Բնադրում՝ Ἰερου: Ի փոքր առաջ Թեոփանեսը հիշատակում է Ἰερεյա պալատը: Չլիոթեի իրար, քանդի տարբեր պալատներ են:
909. Բնադրում՝ αὐτοκράτωρ: Որպես կանոն նշանակում է հարկ, մաքս: Տե՛ս և ծանոթ. 953:
910. Համապատասխանում է ժամանակակից պրեմիեր մինիստրին (տե՛ս Beck, Der „Ministerpräsident“):
911. Կարողութի ձգտումը ամուսնանալ տարիքն առած Իրենեի հետ, հարկավ, ուներ քաղաքական զրդապատճառներ: Նա երազում էր դառնալ վաղեմի Հռոմեական կայսրության երկու կեսերի միահեծան կայսրը: Այդ բանին դիմադրում էր ոչ միայն պատրիկ Աեստիոսը (այն էլ իբրև թե իշխանությունն իր եղբոր համար զավթելու միտումով), այլ բյուզանդական ողջ ավստղանին: Այդ էր պատճառը, որ Իրենեին անհապաղ դահրնկեց արեցին (802 թ. հոկտեմբերի 31-ին և աքսորեցին Իշխանաց կղզու մի վանքը՝ Կարողութի դեսպանների աշքի առջև): Հարցի մասին տե՛ս Tsitpanlis, Byzantine Reactions, p. 353—355:
912. Նիկեփոր I կայսրը (802—811): Նախապես վարում էր զենիկոնի լողթետի պաշտոնը, որի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 291—292:
913. Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը հագնում էր կարմիր կոշիկներ:
914. Դրամի փոքրագույն միավորը: Երկու Օբոլոսը հավասար էր մեկ ֆոլլի (փող), 12 ֆոլլը՝ մեկ միլիարեսիոնի, 12 միլիարեսիոնը՝ մեկ ոսկեդրամը:
915. Մականունը դեռ ոչինչ չի ասում: Նա, անկասկած, հայազգի էր: Նրա մասին տե՛ս Ալիշան, Յուշիկթ, հտ. Բ, էջ 310—331: Ալիշանը նրան անգամ բյուզանդական օրինավոր կայսր է համարում:
916. Թեոփանեսը 6194 թ. տակ ցույց է տալիս, թե որոնք էին Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը:
917. Ժամանակակից Ուսկյուդարը, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին:
918. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի շուրջը:
919. Հիկանոնիա. տեղանվան և λυκαός (լիկոս) «գայլ» բառի բառախաղ:
920. Իմա՝ սբ. Սոֆիայում:
921. Մի այլ տեղում Թեոփանեսը վայրը տեղադրում է Օպսիկիոն բանակաթեմում: Գտնվում էր բյուզանդական ռազմական ճանապարհի վրա՝ Միդեոնից անմիջապես արևելք, Տեմբրիս դետի ափին (Ramsey, HGAM, p. 144, 435):
922. Բնադրում՝ εχτισε., կառուցեց, բայց հավանաբար ամրացրեց. պարսպապատեց (Թեբասայի մասին տե՛ս ծանոթ. 891): Անդրասոսը գտնվում էր Կալիկադենոս դետի վրա, Թեբասայից հարավ-արևմուտք: Արաբական աղբյուրներում կոչվում է Դսուլ-լ-կալա (Ramsey, HGAM, p. 354):
923. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր I (806—815): Պահպանվել է նրա կենսադրությունը, գրված իր աշակերտ. սարկավազ Իզնատիոսի կողմից (Nicephori Vita, col. 41—168): Նիկեփորը հայտնի է ոչ միայն որպես եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ, նա նշանավոր պատմիչ էր: Ծնվել է Կոստանդին V-ի թա-

գավորության ժամանակ (741—775): Սկզբնական շրջանում արքունի գրագիր էր: Մասնակցեց 787 թ. եկեղեցական ժողովին, բայց այնուհետև բաշվեց վանք, որտեղից և նիկեփոր կայսեր առաջարկութեամբ դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Լեոն Հայկազնի ժամանակ 815 թ. գումարված եկեղեցական ժողովում կարգալույծ արվեց և արտորվեց իր հիմնադրած վանքը, ապա մի ուրիշ վանք, ուր և վախճանվեց 829 թ.:

Կարևոր են նիկեփորի երկու փոքր պատմական երկերը: Մեկը՝ «Համառոտ ժամանակագրություն» Ադամից մինչև 829 թ. (միջնադարում այն թարգմանվել է ռուսերեն՝ «Летописец вскоре» վերնագրով: Մատենադիտությունը տե՛ս *Πυροπρωσка*, К^о изучению «Летописца вскоре», стр. 170—177: Նույնի՝ Օ времени перевода «Летописца вскоре»): Մյուսը՝ «Համառոտություն պատմության»՝ Մավրիկիոս կայսեր մահից (602) մինչև 769 թ.: Վերջին գործը Փոտ պատրիարքի շատ բարձր է գնահատել: Նիկեփոր պատրիարքի և նրա պատմական երկի մասին տե՛ս *Λυγισια*, *Никифор*, стр. 85—105: Նրա պատմական երկը հրատարակվել է բազմիցս: Ծ. է. Լիպշիցը իրականացրել է նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը: Տե՛ս «Византийский Временник, том III, стр. 349—382»:

923ա. Ստուդիոսի վանքը կառուցել էր պատրիկ Ստուդիոսը, Լեոն I կայսեր ժամանակ (457—474) և նվիրել սբ. Հովհաննես Մկրտչին: Վանքը այժմ վերածվել է մղկիթի, որ կոչվում է Միրահորջամի. Կոստանդնուպոլսի արևմտյան մասում, Սամաթիայից հարավ (*Janin, Cons. byz.*, p. 395—396):

924. Եպիսկոպոս (վերադիտող) բառը օգտագործվում է այստեղ պատրիարք իմաստով:

925. Բնագրում՝ «Ἡρακλεῶς γαζαρεῖς (γάζαρος) բառը միջնադարում նշանակում էր նաև պարսպասլատ քաղաք և ընդհանրապես՝ քաղաք): Միքայել Ախտալիատեսը (*Attaliates*, p. 136) այն կոչում է «Ἡρακλεῶς χωροπολις (չերսկլեսի գյուղաքաղաք, ավան): Արաբների՝ Հերակլան, Իբն Բիբիի մոտ՝ էրակլիուա, ժամանակակից էրեզին Անատոլիայի հարավ-արևմուտքում, Կոնիաի վիլայեթում: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում սահմանային ամրություն էր՝ Իկոնիայից ղեպի Կիլիկիա տանող ճանապարհի վրա: Հարուն առ-Ռաշիդը այն գրավեց 806 թ. սեպտեմբեր-ոկտեմբեր ամիսներին, սակայն մնաց Բյուզանդական կայսրության կազմում մինչև 1091 թ., երբ ընկավ սելջուկ-թուրքերի ձեռքը: Տե՛ս *J. H. Mordtmann-Fr. Taeschner*-ի հոդվածը *Encyclopedie de l'Islam*-ում, հտ. II, p. 723: Դեպքի մասին հատուկ տե՛ս *Canard, La prise d'Heraclee*:

926. Ժամանակակից Մելեգորը Կապադովիայում, Տիանայից հյուսիս, նադիանդոսից փոքր արևելք, Հերակլիա-Կյուրիստարայի հետ կարևոր ստրատեգիական վայր էր այս շրջանում: Հիշատակված է անգամ բյուզանդական «Իիգենիս Ակրիտաս» էպոսում: Արաբական աղբյուրներում կոչված է Կունիա կամ Մալկունիա (տե՛ս *Ramsey, HGAM*, p. 354):

927. Արաբական աղբյուրներում՝ Սաֆսաֆ:

928. Բնագրում՝ «εταροειτα»: Թարգմանում ենք ենթադրաբար: Անաստասիոս Բիրլիոթիկալիսը գրում է *et hac visa*.

929. Պոսսելիտ հունարեն նշանակում է «օտար», «եկվոր», «ղրսեցի», և հանդիպում է առաջին անգամ Սուրբ Գրքի Յոթանասնից թարգմանության մեջ: Այգ բառը համապատասխանում է եբրայեցերենի «գեր»-ին: «Գեր»-ը հունարենում թարգման-

- ված է նաև «պարիկոս» (տե՛ս ծանոթ. 949), և հակադրվում է «ավտոխթոն», «բր-նիկ», «տեղացի» հասկացություններին: Նշանակում է նաև «հրեադավան», ինչպես և այդ դավանանքն ընդունած: Հայերեն Աստվածաշնչում այն բարգմանված է «եկզ» (Գործք, Բ, 11), «եկն» (Գործք, Զ, 5) «եկամուտք» (Գործք, ԺԳ, 43), իսկ «պարիկոսը»՝ «պանդուխտ»:
930. Բառախաղ Χριστός (Խրիստոս) անվան և χριστός (խրիսոս) ոսկի բառի:
931. Հավանաբար նույնանում է Հումայդ իրն Աբդ ալ-Համիդ ալ-Թուսիի հետ, արբաս-յան զորավարի, որը զլխավոր դերը խաղաց ալ-Մամունի (813—833) հաղթանա-կին ընդդեմ Իբրահիմ իրն ալ-Մահդիի: Նրան թունավորեցին 825 թ.: Մի շարք բանաստեղծներ ներթողել են նրա մեծագործությունն ու փառավորությունը (տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. III, p. 592—593):
932. Նկատի ունի ծովագնացների սլաշտպան սրբին:
933. Հյուկիայի նշանավոր քաղաք, որ Թեոդոսիոս II-ի օրոք դարձավ նահանգի մայրա-քաղաքը: Նույն կայսրն էր սբ. Նիկողայոսի մեծ տաճարի կառուցողն այնտեղ:
934. Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իրն առ-Ռաշիդ (809—813): Ըստ Մովսես Կա-ղանկատվացու (էջ 334) «Մահմատ՝ որդի Հարունայ, ամս երեք. Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանութիւնն երկուց որդուց իւրոյ՝ Մահմատայ և Մայ-մունայ. ի ստեղծեցութեանն ունէր Մահմատ զիշխանութիւնն ի Բաղդադ և ի Խո-րասան և Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռնի Մահմատ...»:
935. Խոսքը «Աբդալլահ, որ և Մայմունն կոչէր» (Կաղանկատվացի, էջ 334) անձնավո-րության մասին է, որ հետագայում սպանելով եղբորը, դարձավ խալիֆա: Սա Մա-մուն խալիֆան է:
936. Իմա՛՛ Երուսաղեմում:
937. Ըգնավորական շարժման սկզբնական շրջանում լավրա էին կոչվում այն վանքերը, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում էր առանձին խցում:
938. Թեոդորոս Ստուդիտեսը (759—826) վանական դարձավ Սակկուդիոնի վանքում, Ստուդիոսի վանք փոխադրվեց 798 թ.: Մասնակցություն ունենալով կրոնական և քաղաքական տակնուվրայություններին, երեք անգամ արքայվեց: Վերագարձավ Մի-քայել II-ի օրոք (820—829): Հունական եկեղեցու նշանավոր հեղինակներից ու բանաստեղծներից է: Կազմեց Ստուդիոսի վանքի կանոնադրությունը: Ստուդիոսի վանքը նրա օրոք դրչություն մեծ կենտրոն էր: Պայքարել է պետության միջամր-տության դեմ՝ եկեղեցական գործերին: Երդվյալ պատկերապաշտ էր:
939. Կիրիակիդիսի կարծիքով Ստրիմոնի բանակաթեմը ստեղծվեց 789 և 809 թթ. միչև, մոտավորապես այն ժամանակ, երբ ստեղծվեց և Մակեդոնիայի բանակաթեմը (789—802), ամենայն հավանականությամբ Իրենե կայսրուհու օրոք (Κ υ ρ ι α - χ ε ι σ η ς, Το Ιστορ. 399—400):
940. 72.720 ոսկեդրամ:
941. Բուլղարների նշանավոր խան Կրումը, հարստության հիմնադիր (803—814): Նշեք, որ Ինոփանեսը բուլղարների իշխանին որպես կանոն անվանում է «տեր» (χύριος) և «իշխան» (αρχων): Միայն կրումին է, որ կոչվում է «առաջնորդ» (αρχηγός):
942. Ժամանակակից Սոֆիա քաղաքը:
943. Հետևաբար՝ Պլիսկա քաղաքում:
944. Իմա՛՛ primiscrinus:

945. Թարգմանաբար նշանակում է «անցում», որտեղից նավերն անցնում էին Ոսկեղջուրը՝ Սիկե (Գալաթա) գնալու համար: Նրա տեղում այժմ կամուրջ է կառուցված:
946. Մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Կոստանդին Ծիրանածինը: Իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 49-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է խնդրո առարկա դեպքերին: Կայսրը դրում է Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության մասին, որոնց օղնության էին եկել Աֆրիկայի սարակինոսները: Ապստամբությունը 805 թ. ճնշեց Պելոպոնեսի դորավարը, որ Կորնթոսում էր նստում: Նրա մասին ավելի հստակ վկայում է «Մոնեմվասիայի ժամանակագրությունը», որտեղ գրված է, որ «Պելոպոնեսի գորավարի» պաշտոնը վարող և Փոքր Հայքի դ ծաղող մի գորավար, Սկլերոս մականվանյալ ընտանիքից» (ենթադրվում է, որ խոսքը կտոն Սկլերոսի մասին է, որ հիշատակված է «Scriptor Incertus de Leone Armenio», p. 335 երկում) նիկեիոր / կայսեր օրոք պարտության մատնեց Պելոպոնեսի սլավոններին: Նիկեիոր կայսրը Տարասիոս պատրիարքի օրոք, իմանալով այդ մասին, ի հիմանց վերականգնեց Պելոպոնեսի Պատրա քաղաքը, ինչպես և Հակեղեմոն քաղաքը, որտեղ բնակեցրեց «Քաֆիրներից» (Καφίριους). Թրակեսիոնի հայերից և այլ շրջաններից ու քաղաքներից բերված բնակչություն»: Սա Սկլերոսների հայկական ընտանիքի հնագույն ներկայացուցիչն է՝ աղբյուրներում հիշված (տե՛ս Lemerle, La chronique de Monemvasie, p. 10, նաև 26: Տե՛ս նաև՝ Seibt, Die Skleroi, S. 19—20):
947. Բնագրում՝ ՉԱԼԿԵՂՅԱՑ: Նիկեիոր կայսրը փաստորեն կյանքի կոչեց վաղ Բյուզանդիայում դուռնություն ունեցող էպիբոլի (Επιβολί) ինստիտուտը: Թեոփանեսի վերոհիշյալ հիշատակությունը հաստատում է, որ, համենայն դեպս, VIII դարում էպիբոլի կարգը գոյություն չունեցր (Καждан, О феодалънои собственностн, стр. 61): Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Թեոփանեսի ՉԱԼԿԵՂՅԱՑ-ը տեխնիկական նշանակություն չունի: Օստրոգորսկին տեխնիկական է համարում (Ostrogorsky, Histoire, p. 218 և ծանոթ. 1: Նաև նույնի՝ Իստորա, յե՛լ. 261, ծանոթ. 104):
948. Քսանչորս կերատիոնը հավասար էր մեկ ոսկեգրամի՝ նոմիդայի Հմմտ. և Անանիա Ծիրակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Կչիո ԻԴ կերատաց լինի դահեկան մի»:
949. Աստվածաշնչում «պարիկոս» և «պրոսելիտ» բառերը հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ (բերայեցերեն «ղեր» բառը՝ «եկվոր», ոչ տեղացի, թարգմանված է և «պրոսելիտ», և՛ «պարիկոս» (Գործք, է, 6, է, 29, Եփես. Բ, 19, և Պետրոսի, Բ, 11): Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Թեոփանեսը «պրոսելիտ» և «պարիկոս» բառերը հիշում է կողք կողքի, կարծես ինքն էլ է դրանք հոմանիշ համարում, որով կարող ենք եզրակացնել, որ նա «պարիկոսի» տակ անպայման տեխնիկական տերմին չի ենթադրում այլ օգտագործում է այն իմաստով, ինչ օգտագործված է Աստվածաշնչում՝ եկվոր, ոչ տեղացի, պանդուխտ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն պարիկոսն ամենուր պանդուխտ է թարգմանված): Հստակաժանի, Թեոփանեսն այստեղ բառն օգտագործում է որպես տեխնիկական տերմին՝ սոցիալական կատեգորիայի բովանդակությամբ, նա առաջին բյուզանդական եղինակն է, որ հիշատակում է «պարիկոս» տեղմինը (տե՛ս Καждан, Об аграрных отношениях, стр, 106: նույնի՝ Деревня и город, стр. 94): Սյուդյումովը «պարիկոս» բառի տակ չի տեսնում տեխնիկական տերմին, իրայց պարիկոսներին համարում է վանքերից կերակրվող շքավորներ (Сюзюмов, Проблемы иконо-

борчества. стр. 77, ծանոթ. 38): Հստ Լիպշիցի, IX դ. պարիկոսներն իրենց կախվածութամբ նման էին վաղ շրջանի կոլոններին, երբ ձևավորվում էր ֆեոդալական տիպի կախվածությունը, որ օրենսդրության մեջ IX դ. պարիկոսները նման են ավելի ուշ շրջանի ճորտ պարիկոսներին և որ թեոփանեսը այստեղ նկատի ունի ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիների (*Липшиц, О значении термина парик, стр. 74—76*). որ հիշյալ բարեգործական հաստատություններում շահագործվում էր պարիկոսների աշխատանքը (*Липшиц, Очерки, стр. 85*), և բացառված չէ, որ նրանք օգտագործվում էին նաև այլ մասնատիրական հողերում (նույն տեղում, էջ 118): Պարիկոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս *Каждан, Деревня и город, стр. 94—98*: Նույնի՝ *Формирование поместья: նաև С.Метанин, О статусе париков, стр. 7—11, ուր և մանրամասն մատենագիտություն:*

950. Բնադրում *κτιπνιχι (κτιπνος* բառից, որ ծուխ է նշանակում): Հստ էության դիսաֆարկ էր, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից: Բյուզանդական հեղինակներից Թեոփանեսն առաջինն է, որ հիշատակում է այն: Կապնիկոնը հողահարկի հետ կազմում էր այս ժամանակաշրջանում պետության հիմնական եկամուտը: Այդ հարկը գոյություն ուներ և նիկեփորից առաջ, միայն այժմ այն տարածվում էր գյուղացիների որոշ խավի վրա, որը նախապես ազատված էր նրանից (*Ostrogorsky, Histoire, p. 217*): Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներով IX դ. 20-ական թվականներին այն կազմում էր երկու միլիարեսիոն (*Theophanes Cont., p. 54*: Արծաթ միլիարեսիոնը կազմում էր մեկ ոսկեդրամի 1/12 մասը): 1073 թ. մի փաստաթղթում ծխահարկը (սինոնայի հետ միասին) արդեն կազմում էր 1/4 դահեկանից մինչև մեկ դահեկան, բայց իրականում հասնում էր մինչև շորս դահեկան (*Каждан, Деревня и город, стр. 147*): Կապնիկոնի մասին հիշատակում են նաև Իրն խառնկալն ու Իրն խորդաղրեհը: Տե՛ս *Каждан, Деревня и город, стр. 145—146*: նաև *Липшиц, Очерки, стр. 127, Yannopoulos, La société, p. 223—224*:

951. Այսինքն կուրատորի (կայսերական տան ու կալվածների հոգացող պաշտոնյայի) իրավասությունը:

952. Յուրաքանչյուր ստրկի համար վաճառականը տալու էր երկու դահեկան հարկ, այսինքն՝ մոտ 10 տոկոսով ավելանում էր ստրուկների գինը: Ստրուկների գնացուցակը հայտնի է, նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, *Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 423—424, 427—428*: նաև՝ *Ostrogorsky, Histoire, p. 218* և ծանոթ. 2: Այս շրջանում ստրուկների աշխատանքի օգտագործման և ստրկավաճառության մասին տե՛ս *Липшиц, Очерки, стр. 119* և հտ.: Ստրուկները գտնվում էին հասարակական սանդուղքի ամենացածր աստիճանի վրա (նրանցից բարձր գտնվում էին պարիկոսները, միսթիոսները (վարձկան), ապրոները (չքավոր, աղքատ) և մորտիտները), և օգտագործվում էին հատկապես տնային տնտեսության մեջ:

953. Բնագրում՝ *αομαξεραιον*: IX դ. այդ բառի տակ ենթադրվում էին երկու տեսակի կողմնակի հարկեր՝ հարկ առուծախից և հարկ շրջանառությունից: Թեոփանեսն այստեղ նկատի ունի հարկի երկրորդ տեսակը (տե՛ս *Липшиц, Очерки, стр. 80*): Ստացվում է 16³/₄ տոկոս (տե՛ս *Ζαχαριανος, Βυζαντιον, τ. 2, σ. 44*): Նիկեփոր I-ի այս «տասերորդ» միջոցառման մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս *Cassimatis, La dixieme „vexation“, p. 154* և հտ.: նաև՝ *Frances, Le commerce maritime, p. 41—47*:

954. Հավանաբար ժառանգելու իրավունքից զրկելու միտումով անմիջական ժառանգներին հեռավոր ազգականի ստատուսը տվեց:
955. Մոմ պատրաստող:
956. 7200 ոսկեդրամ:
957. Պաշտոնական եկեղեցին ամեն շանք թափում էր պավլիկյաններին մանիքեցի համարելու ոչ միայն որովհետև, իրոք, այդ երկու հերձվածների դադափարախոսութիւն մեջ կային ընդհանուր դժեբ (օրինակ՝ աստվածարանական դուալիզմը), այլև որպեսզի պավլիկյանների դեմ օգտագործի մանիքեցիների դեմ գրված ամբողջ գրականությունը, ընդունված օրենսդրությունը: Այնինչ պավլիկյաններն ամեն կերպ մերժում էին որևէ կապ մանիքեցիների հետ, հրաժարվում նրանց գրական ժառանգությունից: Հետագայում պաշտոնական եկեղեցին նույն ձևով թոնդրակեցիներին պավլիկյան էր համարում (Бартикян, Источники, стр. 103, прим. 1):
958. Աթինգանների վերաբերյալ բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել: Դե Գուեի համաձայն նրանք ժամանակակից գնչուներն են (ցիգանները) (տե՛ս De Coeje, Memoire, p. 25—26) և հանգես են եկել IX դ.: Միշչենկոն, ընդհակառակը, մերժում է այդ կարծիքը (Мищенко, 'Анѣгъанѣ не цыгани, стр. 183—196): Նույն կարծիքին է և Սուլիսը (Soullis, The Gypsies, p. 145 և 163): Ստարրը նրանց հանդես գալիս դնում է նիկեփոր I կայսեր ժամանակ (Starr, The Athinganoi, p. 93 և 101): Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 42) նրանց տեղադրում է Ամորիոն քաղաքում՝ հրեաների հետ: Երբ 820 թ. բռնկվեց Թովմա Գաղիրացու ապստամբությունը, Գենեսիոս պատմիչի ասելով, նրան մասնակցեցին բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև հայեր, պավլիկյաններ և աթինգաններ (Genesil Regum, p. 33):
959. Ինչպիսիք է աշոհա՛ս քալա՛ս քալա՛ս: Լիպչիցը ճիշտ թարգմանելով «беспрепятственно пользоваться всеми правами», մեկնաբանման մեջ ավելացնում է «Манихеи получили разрешение жить в столице» (ընդգծումն իրենն է) մի բան, որ Թեոփանեսի բնագրում չկա (տե՛ս նրա «Павликианское движение», стр. 56): Ինչ վերաբերում է Լիպչիցի խոսքերին, որ պավլիկյանները իբրև թի Թեոփանեսի ասելով «հենց մայրաքաղաքում դիմվեցին ոչնչացնելու համար ուղղափառ հավատքը» (նույն տեղում, էջ 57), թյուրիմացություն է: Ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, խոսքը «սուտանուն անապատական» նիկողայոսի և նրա մարդկանց մասին է, և ոչ պավլիկյանների:
- Նիկեփոր կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանը զուգահեյտում է պավլիկյանների խոշորագույն ազանդապետ Սերգիոսի (801—834) գործունեության սկզբնական շրջանի հետ, երբ իսկապես պավլիկյան շարժումն անչափ հզորացավ ու տարածվեց: Այդ տարիներին պավլիկյանների պարադուլսն էր նաև Հովսեփ-Ծպափորոդիտոսը, որ շարժումը դիտավորել էր ամբողջ երեսուն տարի: Նա, խուսափելով կայսրության հալածանքներից, հաստատվել էր Փոյուզիայում և Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքում: Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսն ազանդավորներ է գտնում Փոյուզիայում, հետևաբար նկատի ունի Հովսեփ-Ծպափորոդիտոսի հենց այնտեղ հիմնադրած պավլիկյան համայնքները: Հովսեփ-Ծպափորոդիտոսին հաջորդեց հայագգի վահանը և վերահիշյալ Սերգիոսը (Бартикян, Источники, стр. 14⁰ и сл.):

960. Պատահական չէ, որ Նիկեփորի մահից անմիջապես հետո իշխած կայսրերը, Միրայել 1-ը և հատկապես Լևոն V Հայկազնը, Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներով, «տեսնելով, որ հոռոմների մեծ մասը վարակվել է նրանց վարդապետությունից, հոռոմական պետության բոլոր շրջանները հրաման արձակեցին՝ կոտորել այդ պիզձ աղանդի հետևորդներին» (*Бартикян, Источники, стр. 148*):
961. Թարգմանաբար նշանակում է «ղրսի սյունաշարք»: Գտնվում էր Թեոդոսիոսի և Կոստանդնի պարիսպների միջև Լեոտադայում ժողովուրդը այլ կերպ ստուգաբանեց անունը՝ «վեց սյուններ», որից էլ առաջացել է ժամանակակից «Ալթը մերմեր» (վեց մարմարիոն) թուրքական անվանումը: Գտնվում էր ժամանակակից Սուլու մանաստերից (հնում՝ Պերիբեպտոս) հյուսիս (տե՛ս *Μ π ο σ ύ μ η ς, Αι ὀ-λα: γραφαι, σελ. 48—55*):
962. Հավանաբար նկատի ունի Քրիստոսի ասույթը. «Միրեցես զընկեր քո իբրև զանձն քո» (*Մատթ. ԺԺ, 19, ԻԲ, 39, Մարկոս ԺԲ, 31*):
963. Եվխայիտան սբ. Թեոդորոս Տիրոնի պաշտամունքային կենտրոնն էր: Հելենոպոնտոսի քաղաք էր Ամասիայից մեկ օր ճանապարհ դեպի արևմուտք: Մտնում էր Արմենիականների բանակաթեմի կազմում: Ա. Գրեգուարր նույնացրել էր թուրքական Ավբատ կամ Ավխատ գյուղի հետ, որտեղ գտնվում են բյուզանդական բազմաթիվ ավերակներ (*Mango-Ševčenko, Three Inscriptions, p. 379—380*):
964. Աքաբր իսրայելի թագավոր էր (*IX դ. մ. թ. ա.*), ընդունեց կռապաշտությունը և հալածեց Եհովային պաշտողներին: Սպանվեց Ասորիքի դեմ պատերազմում (Գ Թագաւորութեանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38 և հտ. և Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 1 և հտ.): Ֆալարիսը Սիկիլիայի Ակրագանտ քաղաքի բռնակալն էր (*VI դ. մ. թ. ա.*), որի անունը ատելի դարձավ այն կրոդի դաժանությունների ու զործած ոճիրների պատճառով: Միդասը Փոյուդիայի թագավոր էր (*VIII դ. մ. թ. ա.*), հարուստ ու ազահ մի մարդ, որ, ավանդության համաձայն, ինչին ձեռք էր տալիս, ոսկու էր վերածվում:
965. Ձեռագրերում ամսաթիվը չի նշված: Հատիներեն թարգմանության մեջ նշված է հուլիս ամիսը:
966. Այսինքն՝ իր թագավորության սկզբից:
967. Հմմտ. Երկրորդումն օրինաց, Բ, 30:
968. Տե՛ս Գ Թագաւորութեանց, ԻԲ, 20 (հմմտ. Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 19):
969. Բնագրում՝ αυλήν: Տե՛ս ծանոթ. 758:
970. 378 թվականից (երբ Ադրիանուպոլսում վեստգոթերի դեմ մզված մարտում սպանվեց Վազես կայսրը), ոչ մի բյուզանդական վեհապետ թշնամու կողմից չէր սպանվել: Այդ պատճառով Նիկեփոր 1-ի կորուստը ժամանակակիցների վրա հսկայական տպավորություն գործեց:
971. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետին:
972. Նիկեփոր 1-ի 811 թ. հուլիսի 26-ին կրած պարտության և բյուզանդական զորքի կոտորածի մասին պահպանվել է մի շատ արժանահավատ ու հետաքրքիր անանուն շարադրանք, որ պահպանվել է Վատիկանի մատենադարանի հունարեն ժողովածուի № 2014 ձեռագրում, և առաջին անգամ հրատարակվել իվան Դուլչևի կողմից (*Дульчев, Нови житийски дани, стр. 147—188*: Նույնի՝ *La Chronique byzantine de l'an 811, p. 205—254*: *Grégoire, Un nouveau fragment, p. 417—427*:

Kominis, Echi della bathaglia dell'anno 811, p. 313—318): հունարեն բնագրի վերջին հրատարակությունը տե՛ս *Hesperu*, том. VIII, стр. 11—15:

Նիկեփոր-կրում պատերազմների մասին տե՛ս նաև *Gregoire, L'empereur Nicephore et Kroum*, p. 261—272:

973. Սովորության մասին տե՛ս *Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch, S. 17—21:

974. Այսինքն՝ 300 լիտր՝ 21.600 ոսկեդրամ:

975. Միքայել I Ռանգսբե կայսրը (811—813):

976. Այսինքն՝ սր. Սոֆիայի տաճարի հոգևորականության:

977. Այստեղ (812 թ.) Թեոփանեսը Կարոլոսին անվանում է արդեն ոչ թե րէքս (rex) ինչպես առաջ (A. M. 6293), այլ βασιλεύς (թագավոր): Նիկեփոր I-ի և Կարոլոս Մեծի փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս *Tsirpanlis*, Byzantine Reactions, p. 356 և հտ.: Ինանկցությունները վարելու համար *Aquisgranum* (այժմ՝ *Ախիեն*, կամ *Aix-La-Chapelle*) էին գնացել բյուզանդական կայսեր դեսպանները, որոնք Կարոլոս Մեծին հունարեն βασιλεύς հորջորջեցին: Կնքված սլալամանադրի համաձայն Կարոլոսը Բյուզանդիային վերադարձրեց Վենետիկը և ճանաչեց վերջինիս դերիշխանությունը՝ Իսլամատիայի վրա:

978. Տետրավելը (τετραβηλα) Սոֆոկլեսը (տե՛ս Greek Lexicon) համարում է անստույգ բառ: Բաղկացած է τετρα- (չորս) և βηλον (լատ. *velum*, առագաստ, վարագույր, եկեղեցու բեմի վարագույր, դրոշ) բառերից: Լամպեն (Patristic Lexicon, p. 1389) թարգմանում է square veil (քառակուսի քող, ծածկոց):

979. Քրիստոսի ծննդյան տոնը՝ դեկտեմբերի 25:

980. Իգնատիոս Սարկավագի ասելով, Նիկեփոր պատրիարքը կայսեր համար պավիկլանների վերաբերյալ հատուկ գիրք է գրել, որտեղ մանրամասն խոսք էր լինում աղանդավորների գաղափարախոսության մասին (*Nicephori Vita*, col. 69): Այդ գործը չի սլահպանվել:

981. Տե՛ս Գործք առաքելոց, Ծ, 1—5:

982. Հմմտ. Ա. Հոովմ. Ա, 32:

983. Միքայել I-ի հալածանքների մասին խոսում է և Պետրոս Սիկիլիացին, որի համաձայն կայսրը, տեսնելով, որ այդ աղանդը վարակել է քրիստոնյաների մեծ մասը, ռոմեական կայսրության բոլոր շրջանները պատժիչ արշավախմբեր ուղարկեց աղանդավորներին կոտորելու: Միքայելի հրամանը հասավ և Արմենիականների ռանկաթեմը: Աղանդավորները, սպանելով հալածանքների կազմակերպիչներ Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովմասին և էքսարքոս Պարակոնդակեսին, փախան Մելիտենե, որի ամիրայից ստանալով Արգովան քաղաքը, հաստատվեցին այնտեղ (*Бартукая, Источники*, стр. 148):

984. Ինդոստոյից 32 կմ հյուսիս-արևելք, այժմ կոչվում է Չորլու՝ արևելյան Թրակիայում: Հնում կոչվում էր *Տյուրոլոն*:

985. Դերելտոս քաղաք արևելյան Թրակիայում: Հիշվում է դեռևս Պլինիոսի կողմից: Նրա միջով էր անցնում Կոստանդնուպոլսից Անքիալոս և Դանուբ տանող ճանապարհը:

986. Տաքսատոսը (կամ տաքսատիոն): Տե՛ս ծանոթ. 231:

987. Խոսքը Թրակիայի Նիկիա քաղաքի մասին է: Կոչվում էր նաև Փոքր Նիկիա, տարբերվելու համար Բյութանիայի Նիկիայից: Ճիշտ անվանումը Նիկե է (*Νικη*): Արևելյան Թրակիայի քաղաք՝ Ադրիանուպոլսի և Արկադիուպոլսի միջև, Ադրիանու-

- պոլսից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհի վրա: Կառուցել է Կոստանդին Մեծը ի պատիվ Լիկինիոսի դեմ տարած հաղթանակի (323):
988. Ֆիլիպպուպոլիսը այժմյան Պլովդիվն է Բուլղարիայում, Ֆիլիպպեն՝ քաղաք արևելյան Մակեդոնիայում, Կավալայի և Դրամայի միջև, անտիկ շրջանի Կրենիդեսը:
989. Տետրադիտներ (հավանաբար՝ quartodecimani) էին կոչվում Ջատիկը հրեաների հետ եբրայական նիսան ամսի 14-ին նշող քրիստոնյաները:
990. Նկատի ունի Կոստանդին V-ին:
991. Ենթադրաբար նույնացնում են ժամանակակից Բանդրմայի հետ (Mango—Sevčenko, Three Inscriptions, p. 389):
992. Կղզի Մարմարայի ծովի հարավ-արևմուտքում, անտիկ շրջանի Օֆիուսան (թուրք. Արաբլար):
993. Հայազգի Լեոնը, ապագա Լեոն V Հայկազն կայսրը (813—820):
994. Արաբ դորավար Ֆաբիտ իբն Նասր իբն Մալիթը: Թեոփանեսը մի այլ Թեբիտի հիշում է 6236 թ. տակ:
995. Բուլղար պատմաբանների մի մասը (Գ. Բալաշև, Վ. Զլատարսկի) դտնում է, որ Թեոփանեսը ճիշտ չէ, երբ դրում է, թե 716 թ. խնդրո առարկա պայմանագիրը կրնալեց Կորմեսիոսի հետ: Նրանց համաձայն այն կնքել է խան Տերվելիսը, քանզի վերջինս 718—719 թթ. դեռևս իշխանության գլուխ էր կանգնած: Վ. Բեշևելիեր, ընդհակառակը, Թեոփանեսի տվյալները արժանահավատ է համարում, քանզի Մադարայի արձանագրության հիման վրա ապացուցել է, թե 716 թ. Բուլղարիայի խան էր Կորմեսիոսը (Бешевлиев, Мадарският конник, стр. 71—72: Տե՛ս նաև Цанкова-Петкова, О територии, стр. 125: Նույնի՝ Bulgarians and Byzantium, p. 42—43): Թեոդոսիոս Ադրամիտենոսը Թեոդոսիոս 111 կայսրն է (715—717), Գերմանոս պատրիարքը աթոռակալել է 715—730 թթ.: Հետևաբար պայմանագիրը կնքվել է 716 թ. կամ 717 թ. սկզբին: Հարցի մասին տե՛ս և Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения, стр. 168 и сл.
996. Գրության այդ ձևը թարգմանաբար նշանակում է «հնձորենու այգիներ»: Թրակիայի Մելեոնները, որ տեղանուն է համարվում, ճշտությամբ շեն տեղադրված: Այն հանդիպում է միայն ու միայն Թեոփանեսի երկում, այն էլ ըստ ոմանց աղավաղված ձևով, քանզի իրականում պիտի կարդալ $\acute{\alpha}\pi\omicron\ \mu\acute{\alpha}\lambda\iota\omega\nu\ \tau\eta\varsigma\ \Theta\rho\acute{\alpha}\chi\eta\varsigma$. որ նշանակում է «Թրակիայ իմդոնանշաններից» (Цанкова-Петкова, О територии, стр. 183):
997. Տե՛ս Յովհ. 2, 37:
998. Տե՛ս Ա Տիմոթ., Ե, 8:
999. Հմմտ. Սաղմոս ԾԺԹ, 6. «Բազում անգամ բնակեաց անձն իմ ընդ այնոսիկ, ոչ ատէին գողչոյն: Ես էի խաղաղարար...»:
1000. Բյուզանդիայում սիֆոն էին կոչվում հատուկ պղնձե խողովակներ, որոնցով պոմպի օգնությամբ թշնամու վրա հեղուկ կրակ էին մղում: Այդպիսի սիֆոններով էին զինված բերդերն ու ռազմանավերը, որոնք կոչվում են սիֆոնակիր և հրակիր (հեղուկ կրակի մասին տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 282: նաև DAI, II, p. 66):
1001. Իմա՛ Երուսաղեմի:
1002. Իմա՛ Գողգոթան:
1003. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 215:

1004. Բնագրում՝ μεταλον: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը թարգմանել է argenteo pe-
ialo: Մեր թարգմանությունը ենթադրական է:
1005. Պատկերամարտ Կոստանդին V կայսեր, որ բուլղարների դեմ բազում հաղթանակ-
ներ էր տարել:
1006. Մ. Յա. Սյուզյումովը, հիշելով Թեոփանեսի այս խոսքերը, թե Կոստանդին V-ը
ձի հեծած երևաց ժողովրդին, գտնում է, որ սրանով ստեղծվեց լեգենդի սկիզբը:
Հետագայում բյուզանդական էպոսի ստեղծման ժամանակ, իբրև թե, Կոստանդին
V-ի կերպարը փոխարինելու եկան Անդրոնիկոս և Կոստանդին 'Իուկասի կերպարնե-
րը (տե՛ս Сюзюмов, Проблемы иконоборчества, стр. 65): Պարզ ենթադրու-
թյուն է, ոչնչով չհաստատվող:
1007. Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմին, Սարգոնի որդուն, որ աչքի ըն-
կավ իր դաժանությունները ու բռնություններով:

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ի Բ Ա Ն Ա Լ Ի

- Արգարյան, «Սերբոսի» պատմությունը—Գ. Վ. Արգարյան, «Սերբոսի» Պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965:
- Ադոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին—Ն. Ադոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Ադոնց, Նամակներ—Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից, հրտ. Պ. Հ. Հակոբյանի. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1:
- Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր—Վ. Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Բ Վարդան կայսր—Վ. Ալիշան, Բ Վարդան կայսր Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Շիրակ—Վ. Ալիշան, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881:
- Անառլան, Անձնանունների բառարան—Հ. Անառլան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա—Ե, Երևան, 1942—1962:
- Անառլան, Արմատական բառարան—Հ. Անառլան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա—Դ, Երևան, 1971—1979:
- Անառլան, Հայերեն նոր բառեր—Հ. Անառլան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1926:
- Անանիա Շիրակապու Մատենագրությունը—Անանիայի Շիրակայնույ համարողի Մատենագրութիւնը: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1943:
- Առաքելյան, Հայաստանը—Բ. Ն. Առաքելյան, Հայաստանը արարական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար: «Գիտական ժողովածու» Երևան, 1941:
- Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունները—Բ. Ն. Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունները արարական լծի դեմ 703 թ.: ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 5—6 (10—11):
- Բարսիկյան, Բոյիլասի կտակը—Հ. Մ. Բարսիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 5, 1960:
- Բարսիկյան, Հայագիտական նյութեր—Հ. Մ. Բարսիկյան, Հայագիտական նյութեր բյուզանդագիտական նոր հանդեսում, «Լրաբեր», 1973, № 3:
- Բարսիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր—Հ. Մ. Բարսիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 6—7:
- Բարսիկյան, Narratio—Հ. Մ. Բարսիկյան, Narratio de rebus Armeniae, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1963:

- Բարբիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը—Հ. Մ. Բարբիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թաղավորին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 4:
- Կելցեր, Սկզբնավորութիւնք,— Հ. Գելցեր, Սկզբնավորութիւնք բյուզանդեան բանակաթեմերու դրութեան, թարգմ. Գ. Գաբանֆիլեանի, Վիեննա, 1903:
- Կելցեր, Հայ հասարակութիւնն ի Պերգամոն—Հ. Կելցեր, Հայ հասարակութիւնն ի Պերգամոն և Պերգամացին կայսերական դահի վրա: Հանդես ամսօրյա, 1907, № 8:
- Գիրք թղթոց—Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
- Կրիզոստոմ Մագիստրոս—Կրիզոստոմ Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն առաջարանով և ծանոթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
- Կրիզոստոմ, Ստեփանոս Սիւնեցի—Մեսրոպ վրդ. Գ. Կրիզոստոմ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Պեյրուս, 1958:
- Դիվան հայ վիճագրութեան—Դիվան հայ վիճագրութեան, պր. 1, Անի քաղաք: Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի. Երևան, 1966:
- Սղիշէ—Սղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին: Ի լոյս ածեալ բազդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ Ե. Տէր-Միլեասեան, Երևան, 1957:
- Սրեմյան, Հայաստանը—Ս. Տ. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:
- Պարբնաւայան, Հայկական թարգմանութիւնք—Գ. Չարբիսնաւայան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
- Թովմա Արտուրի—Թովմայի Վարդապետի Արժունու Պատմութիւն տանն Արժունեաց: Ի լոյս էած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], ի Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Իսկայան, Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները—Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները VII դ.՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4:
- Լեռ—Հայոց պատմութիւն—Լեռ, Հայոց պատմութիւն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1947:
- Խաւանիս. Հայերը—Պ. Խաւանիս, Հայերը Բյուզանդական կայսրութեան մեջ, թարգմանեց Հայկ Պերպերյան. Վիեննա, 1966 (Ազգային Մատենադարան, ՃՂԹ):
- Կանոնագիրք Հայոց—Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրութեամբ Վ. Ա. Հակոբյանի, հտ. Ա—Բ, Երևան, 1964—1971:
- Կիրակոս Կանձակեցի—Կիրակոս Կանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
- «Կնիք Հաւատոյ»—«Կնիք Հաւատոյ», Վաղարշապատ, 1914:
- «Կոստանդին Միրանաձին»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին, թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրութիւններ Հրաչ Բարբիկյանի. Երևան, 1970:
- Հովհան Մամիկոնյան—Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ և առաջարանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941:
- Հովհաննէս Կրասխանակերտցի—Յովհաննէս կաթողիկոսի Կրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

- «Հովհաննես Սկիլիցես»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:
- Հովհան Սննցի—Յովհաննու Իմաստասերի Աննեցոյ, Հայոց կաթողիկոսի, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1833:
- Ղևոնդ—Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Մանանդյան, Արարական արշավանքները—Հ. Մանանդյան, Արարական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:
- Մանանդյան, Ընթացողիները—Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացողիները (մարշրուտները): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:
- Մանանդյան Ժողովրդական ապստամբությունները—Հ. Մանանդյան, Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արարական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:
- Մանանդյան, Կշիռները—Հ. Մանանդյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:
- Մատրևոս Բուհայեցի—Մատրևոսի Բուհայեցոյ ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
- Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ—Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ արարների Հայաստան կատարած արշավանքների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3:
- Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը—Ս. Ս. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը VII IX դարերում, Երևան, 1968:
- Միխայլ Ասուրի, 1870—Տեառն Միխայլի պատրիարքի Ասուրոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870:
- Միխայլ Ասուրի, 1871—Ժամանակագրութիւն Ս. Միխայլի Ասուրոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871:
- Մովսես Խորենացի—Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:
- Մովսես Կապանկատուացի—Մովսէսի Կապանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912:
- Նեղոսի Իոնսապատի Կարգագրութիւնք—Նեղոսի Իոնսապատի Կարգագրութիւնք պատրիարքական աթոռոյն, հտտ. Ն. Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902:
- «Պրոկոպիոս Կեսարացի»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:
- Սերևոս—Պատմութիւն Սերևոսի: Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզաբեյանի, Երևան, 1979:
- Ստեփանոս Սրբելյան—Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:
- Վարդան վարդսպետ—Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանալ, Վենետիկ, 1862:
- Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները—Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

- ՏԵՐ-ՂԵՆՈՂՅԱՆ, «Հայոց իշխանը»—Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՆՈՂՅԱՆ, «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1964, №2:
- ՏԵՐ-ՍԻՆԱՍՅԱՆ, Նեստորականությունը Հայաստանում—Ն. Կ. ՏԵՐ-ՍԻՆԱՍՅԱՆ, Նեստորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երեւան, 1971:
- ՏԵՐ-ՍԻՆԱՍՅԱՆ, Պարսից ժողովրդը—Ն. ՏԵՐ-ՍԻՆԱՍՅԱՆ, Այսպես կոչված Պարսից ժողովրդը: Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:
- ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, VII դարի մի երկ—Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, VII դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը: «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975:
- ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, Հայ արվեստը—Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ, Հայ արվեստը միջնադարում, Երեւան, 1975:
- ՏԵՐ-ՍԱՏՈՒՅԱՆ, Հայ կայսերք—Կ. ՏԵՐ ՍԱՏՈՒՅԱՆ, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905:
- Ուխտաւենե—Ուխտաւենէս Եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց, հատուած երկրորդ, Պատմութիւն քաղաքական վրաց ի հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- Քենդերյան, Հովհան Մայրապետեցի—Հ. Մ. ՔԵՆԴԵՐՅԱՆ, Հովհան Մայրապետեցի, Երեւան, 1973:
- Օրմանյան, Ազգապատում—Մ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում. Հայ ուզգալիառ եկեղեցւոյ անց-բերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913:
- Адонц, Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Ангелов, За политическите емигранти—Д. Ангелов, Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България. «Античная древность и средние века», вып.: 10, Свердловск, 1973.
- Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
- Баласчев, Българският господар Тервел—Г. Баласчев, Българският господар Тервел. «Периодическо списание» 77, 1898.
- Бартикян, Источники—Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961.
- Бартикян, К вопросу—Р. М. Бартикян, К вопросу о павликианском движении в Византии в первой половине VIII в., «Византийский Временник», т. VIII, 1956.
- Бартикян, О протоболгарских надписях—Р. М. Бартикян, О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства. «Вестник Общ. наук» АН Арм. ССР, № 1, 1981.
- Бартикян, Об армянской памятной записи—Р. М. Бартикян, Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей Типик Григория Пакуриана, Էրաբեր, 1978, № 7.
- Беляев, Арабы—Е. А. Беляев, Арабы, Ислам и Арабский халифат в раннее средневековье М., 1965.
- Беляев, Мусульманское сектанство—Е. А. Беляев, Мусульманское сектанство, М., 1957.
- Бенешевич, К истории—В. Н. Бенешевич, К истории евреев в Византии VI—X веков, «Еврейская мысль», 1926.

- Бешевлиев*, К вопросу о награде—*В. Бешевлиев*, К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Бешевлиев*, Мадарский конник—*В. Бешевлиев*, Мадарский конник, София, 1956:
- Браунинг*, Рабство—*Р. Браунинг*, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), «Византийский Временник», т. XIV, 1958.
- Бурмов*, Към въпроса—*А. К. Бурмов*, Към въпроса за произхода на прабългарите, «Известия на Българското историческо дружество», XXII—XXIV, 1948.
- Васильевский*, Жития—*В. Г. Васильевский*, Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского, «Труды», т. III, Пг., 1915.
- Васильевский*, Житие Иоанна Готского—*В. Г. Васильевский*, Житие Иоанна Готского, «Труды», т. II, вып. 2, СПб., 1912.
- Васильевский*, Записка—*В. Г. Васильевский*, Записка греческого топарха, «Труды», т. III, вып. 1, СПб., 1909.
- «Византийская книга епарха»—«Византийская книга епарха». Вступительная статья, перевод, комментарий *М. Я. Сюзюмова*, М., 1962.
- Гийан*, Очерки—*Р. Гийан*, Очерки просопографии Византийской империи, «Византийский Временник», т. XXXIV, 1973.
- Грацианский-Сказкин*, Хрестоматия—*Н. П. Грацианский—С. Д. Сказкин*, Хрестоматия по истории средних веков, т. I—III, М., 1949—1950.
- Гумилев*, Биография тюркского хана—*Л. Н. Гумилев*, Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности, «Византийский Временник», т. XXVI, 1965.
- Гумилева*, Кубань—*Л. Г. Гумилева*, О названиях реки Кубань. «Топонимика Востока». Исследования и материалы, М., 1969.
- Гюзелев*, Участието на българите—*В. Гюзелев*, Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. «Исторически преглед», XXIX (1973), вып. 3.
- Дестунис*, Заметки—*Г. Дестунис*, Заметки по тексту Феофанова Временника, «Византийский Временник», т. I, 1894.
- Дмитриев*, Движение скамаров—*А. Д. Дмитриев*, Движение скамаров, «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Дуйчев*, Нови житийни данн—*И. С. Дуйчев*, Нови житийни данн за похода на Нпкифор I в България през 811 г. «Списание на Българска Академия на науките», т. 54, 1936.
- Дуйчев*, Проучвания—*И. С. Дуйчев*, Проучвания върху българското средновековие I. Император Юстиниан II Ринотмит данник на хан Тервеля, «Списание на Българската Академия на науките», т. 41, вып. I, 1945.
- Дурново*, Краткая история—*Л. А. Дурново*, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957.
- Ернштедт*, Этимология глагола *μαχαρίζω*—*П. В. Ернштедт*, Этимология новогреческого глагола *μαχαρίζω*. «Доклады и сообщения Института языкознания» АН СССР, I, 1951.

- Златарски*, История 1, ч. 1—*В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 1, София, 1918.
- Извори, т. VI—Извори за Българската история, т. VI, София, 1960.
- Извори, т. VIII—Извори за Българската история, т. VIII, София, 1961.
- История Византии—История Византии в трех томах, Изд. АН СССР, т. II, М., 1967.
- История императора Иракла—История императора Иракла—сочинение епископа *Себеоса*, писателя VII века. Перевод с армянского, СПб., 1862.
- История халифов—История халифов вардапета *Гевонда*, писателя VIII века. СПб., 1862.
- Каждан*, Деревня и город—*А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии IX—X вв., М., 1960.
- Каждан*, Об аграрных отношениях—*А. П. Каждан*, Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Каждан*, О феодальной собственности—*А. П. Каждан*, К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Каждан*, Формирование поместья—*А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии в X веке, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- Каждан-Чичуров*, О структуре—*А. П. Каждан*, *И. С. Чичуров*, О структуре византийского общества VII—IX вв. Проблема социальной стратификации и книга II. Янинопулоса. «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.
- Колесников, Иран—*А. И. Колесников*, Иран в начале VII века. «Палестинский сборник», вып. 22 (85), М.—Л., 1970.
- Котанджян*, Цвет—*Н. Котанджян*, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978.
- Кривов*, Сражение при Му'те—*М. В. Кривов*, Сражение при Му'те по арабским источникам и Феофану, «Византийский Временник», т. 40, 1979.
- Кулаковский*, История Византии—*Ю. Кулаковский*, История Византии, т. III, Киев, 1915.
- Кулаковский*, К критике—*Ю. Кулаковский*, К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, «Византийский Временник», т. XXI, вып. 1—2, 1914.
- Кучма*, К вопросу—*В. В. Кучма*, К вопросу о социальной сущности «Революции» Фоки (602—610). «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.
- Ласкин*, Ираклий—*Г. Ласкин*, Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в., Харьков, 1889.
- Левченко*, Венеты и красны—*М. В. Левченко*, Венеты и красны в Византии в V—VII вв., «Византийский Временник», т. 1, 1947.

- Левченко*, Церковные имущества—*М. В. Левченко*, Церковные имущества V—VIII вв. в Восточноримской империи, «Византийский Временник», т. II, 1949
- Липшиц*, Византийское крестьянство—*Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным Земледельческого закона). «Византийский сборник» под редакцией *М. В. Левченко*, М.—Л, 1945.
- Липшиц*, Из истории—*Е. Э. Липшиц*, Из истории славянских общин в Македонии. «Академику Б. Д. Грскову ко дню семидесятилетия», М., 1952.
- Липшиц*, Никифор—*Е. Э. Липшиц*, Никифор и его исторический труд. «Византийский Временник», т. III, 1950.
- Липшиц*, О городе—*Е. Э. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., «Византийский Временник», т. VI, 1953.
- Липшиц*, О значении термина парнк—*Е. Э. Липшиц*, О значении термина парнк в Византии IX в. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР *Н. В. Пигулевской*, М., 1967.
- Липшиц*, Очерки—*Е. Э. Липшиц*, Очерки по истории византийского общества и культуры в VIII—первой половине IX века, М., 1961.
- Липшиц*, Павликианское движение—*Е. Э. Липшиц*, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Липшиц*, Право и суд—*Е. Э. Липшиц*, Право и суд в Византии в IV—VIII вв., Л., 1976.
- Липшиц*, Славянская община—*Е. Э. Липшиц*, Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, «Византийский Временник», т. I, 1947.
- Лопарев*, Жития святых—*В. Лопарев*, Византийские жития святых VIII—IX вв. «Византийский Временник», т. 17, 1910.
- Марр*, Антиох Стратиг—*Н. Я. Марр*, Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IX, СПб., 1909.
- Марр*, Аркауи — *Н. Я. Марр*, Аркауи. Монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкидонитах, «Византийский Временник», т. 12, 1905.
- Медников*, Завоевание Иерусалима—*Н. А. Медников*, Завоевание Иерусалима персами в 614 г. «Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества» т. VIII, 1897.
- Мишулин*, Древние славяне — *А. В. Мишулин*, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., «Вестник Древней Истории», 1941, № 1.
- Мищенко*, Цигани—*Х. I. Мищенко*, 'Αδύττοι не цигани. В кн. «Юбилейный збірник на пошану академика Дмитра Явановича Багалія». Том I, Київ, 1927.

- Моисей Каганкатвацци*,— История Агван *Моисея Каганкатвацци*, писателя X века. Перевод с армянского [К. Патканяна], СПб., 1861.
- Наследова*, Македонские славяне—*Р. А. Наследова*, Македонские славяне конца IX—начала X века по данным Иоанна Камениаты, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- ан-Наубахти*, Шинитские секты—*Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти*, Шинитские секты, перевод с арабского, исследование и комментарий *С. М. Прозорова*, М., 1973.
- Панченко*, Памятник славян—*Б. Панченко*, Памятник славян в Вифинии VII века, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», VIII, 1902
- Патканов*, Из нового списка—*К. Патканов*, Из нового списка географин, приписываемой Моисею Хоренскому, «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, март.
- Пигулевская*, Хронография Феофана—*Н. В. Пигулевская*, Хронография Феофана и сирийские хроники, «Ближний Восток, Византия, славяне», Л., 1976.
- Пигулевская*, Эфиопия и Химъяр—*Н. В. Пигулевская*, Эфиопия и Химъяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, «Вестник Древней Истории», 1948, № 1.
- Пиотровская*, К изучению «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К изучению «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора. «Труды Отдела древнерусской литературы», т. XXIX, 1974.
- Пиотровская*, О времени перевода «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К вопросу о времени перевода «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора на славянский язык. «Вспомогательные исторические дисциплины», т. VII, 1976.
- Преображенский*, Летописное повествование—*П. Г. Преображенский*, Летописное повествование св. Феофана Исповедника. Исследование в области византийской историографии, Вена, 1912.
- Псевдо-Шапух Багратуни*,—История Анонимного повествователя. *Псевдо-Шапух Багратуни*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии *М. О. Дарбинян-Меликян*, Е., 1971.
- Санаров*, Проблемы—*В. И. Санаров*, Проблемы историко-этнографического изучения цыган. «Советская этнография», вып. 3, 1971.
- Саркисян*, Даствагерт—*Г. Х. Саркисян*, Даствагерт в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР *Н. В. Пигулевской*, М., 1967.
- Сборник документов—Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.
- Сергии*, Преподобный Феофан—*Сергий*, Преподобный Феофан Исповедник, «Душеполезное чтение», 1893.
- Симеонов*, Происход на личното име—*Б. Симеонов*, Происход и значение на личното име на хан Аспарух, «Векове», 1977, вып. 3.

- Сметанин*, О статусе париков—*В. А. Сметанин*, О статусе некоторых категорий париков в поздней Византии, «Византийский Временник», т. 33, 1972.
- Сюзюмов*, Основные направления—*М. Я. Сюзюмов*, Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода, «Византийский Временник», т. XXII, 1963.
- Сюзюмов*, О характере—*М. Я. Сюзюмов*, О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Сюзюмов*, Проблемы иконоборчества—*М. Я. Сюзюмов*, Проблемы иконоборчества в Византии, «Ученые записки Свердловского государственного педагогического института», вып. 4, Свердловск, 1948.
- Тер-Гевондян*, Армения—*А. Н. Тер-Гевондян*, Армения и арабский халифат, Е., 1977.
- Тихомиров*, Именник—*М. Н. Тихомиров*, Именник болгарских князей, «Вестник Древней Истории», 1946, № 3.
- Тихомиров*, Исторические связи—*М. Н. Тихомиров*, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969.
- Тыпкова-Заимова*, Нападения «варваров»—*В. Тыпкова-Заимова*, Нападения «варваров» на окрестности Солуни в первой половине VI в., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Удальцова*, Идеино-политическая борьба—*З. В. Удальцова*, Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV—VII вв.), М., 1974.
- Успенский*, Две надписи—*Ф. И. Успенский*, Две исторические надписи. I. Надпись на башне Артавазда, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», III, София, 1898.
- Успенский*, Очерки—*К. Успенский*, Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его историография, «Византийский Временник», т. III, 1950, т. IV, 1951.
- Феофан*, Летопись—Летопись византийца *Феофана*. В переводе с греческого *В. И. Оболенского* и *Ф. А. Терновского*. С предисловием *О. М. Бодянского*, Москва, 1887 (Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1884—1887).
- Феофилакт Симокатта*, История—*Феофилакт Симокатта*, История, перевод *С. П. Кондратьева*. «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы», изд. АН СССР, М., 1957.
- Фотия*, О гробе—*Фотия*, святейшего архиепископа Константинопольского, О гробе господина нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языках изданные с предисловием *А. И. Пападопуло-Керамевсом* и переведенные *Г. С. Дестунисом* и *Н. Марром*. Православный Палестинский Сборник, вып. 31, СПб., 1892.
- Цанкова-Петкова*, Българо-византийските отношения—*Г. Цанкова-Петкова*, Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в., «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

- Цанкова-Петкова*, О территории— *Г. Цанкова-Петкова*, О территории Болгарского государства в VII—IX вв., «Византийский Временник», т. XVII, 1960
- Церетели*, Эпиграфические находки—*Г. В. Церетели*, Эпиграфические находки в Мхете—древней столице Грузии. «Вестник Древней Истории», 1948, № 2.
- Черноусов*, До питання—*Е. А. Черноусов*, До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора. Збірник на пошану академіка *Д. Багаїя*, т. I, Кнїв, 1927.
- Чичуров*, К проблеме—*И. С. Чичуров*, К проблеме авторского самосознания византийских историков IV—IX вв., «Античность и Византия», М., 1975.
- Чичуров*, Место «Хронографии»—*И. С. Чичуров*, Место «Хронографии» Феофана (начало IX в.) в ранневизантийской историографической традиции (IV—нач. IX в.). Автореферат диссертации, М., 1975.
- Чичуров*, О Кавказском походе—*И. С. Чичуров*, О кавказском походе императора Ираклия. «Восточная Европа в древности и средневековье», М., 1978.
- Чичуров*, Феофан—компилятор Феофилакта—*И. С. Чичуров*, Феофан—компилятор Прокопия, «Византийский Временник», т. 37, 1976.
- Чичуров*, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? *И. С. Чичуров*, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? (в связи со статьей *К. Манго*), «Византийский Временник» том 42, 1981.
- Чичуров*, Феофан—компилятор Феофилакта—*И. С. Чичуров*, Феофан—компилятор Феофилакта Симокатты. «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.
- Чураков*, Завоевание Северной Африки—*М. Чураков*, Завоевание Северной Африки арабами. «Палестинский Сборник», вып. 3 (66), 1958.
- Чураков*, Магриб—*М. Чураков*, Магриб накануне хариджитского восстания, «Палестинский Сборник», вып. 5 (68), 1960
- Чураков*, Хариджитские восстания—*М. Чураков*, Хариджитские восстания в Магрибе, «Палестинский Сборник», вып. 7 (70), 1962.
- Шандровская*, Памятники—*В. С. Шандровская*, Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже, «Византийский Временник», т. XXIX, 1968
- Шестаков*, Аноним—*С. Шестаков*, Аноним cod. Paris. gr. 1712 в предлах хронографии Феофана, «Ученые записки императорского Казанского университета», 64, 1897, май—июнь, июль—август.
- Эклога—Эклога—Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод и комментарий *Е. Э. Липшиц*, М., 1965.
- Якобсон*, К изучению—*А. Л. Якобсон*, К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели). «Византийский Временник», т. 28, 1968.

¹ Ἀμάντου, Ἱστορία — К. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, 395—867, τὸμ. Α', Ἀθήναι, 1963.

² Ἀμάντου, Κατωπία — К. Ἀμάντου, Κατωπία = Ἑλλάς, «Ἑλληνικά», 1, 1928.

³ Ἀμάντου, Μαρδαίται — К. Ἀμάντου, Μαρδαίται, «Ἑλληνικά» τὸμ. Ε', Ἀθήναι, 1932.

- Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί -- Ἰωάν. Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί. Ἱστορία καὶ ἡ οὐθασαλία τῶν ἀπὸ τῆς ἐμφάνισσως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθήναι, 1959.
- Βρανούση, Byzantinoarabica — Ἐρασ Λ. Βρανούση, Byzantinoarabica. Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴ Παλαιστίνη, Ἰερουσαλὴμ, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν. Ἐθνικὸν Ἰνστιτούτον Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Συμμεικτὰ τόμ. Γ', Ἀθήναι, 1979.
- Γιαννόπουλου, Βαρασβακούριος — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Βαρασβακούριος, κόμισ τοῦ Ὀφικίου (Δεύτερον ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος—711). „Βυζαντινά“, Ἐπιστημονικὸν Ὀργανὸν Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη, 1972.
- Γιαννόπουλου, Σισίνιος Ρενδάκις — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Σισίνιος Ρενδάκις (μισὸ Ζ' αἰῶνος—718), „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμοι ΔΘ'—Μ', Λειψών. Τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Νικολάω Β. Τωμαδάκη, Ἀθήναι, 1972--73.
- Grégoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας — H. Grégoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία στὴν ἱστορία καὶ στὴ ποίηση, New York, 1942.
- Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινὸν — Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινὸν. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθήναι, 1951.
- Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία — Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία, 324—1071. Ἐν Ἀθήναις, 1969.
- Ζακυθηνοῦ, Σκέψεις τινες — Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Σκέψεις τινες περὶ Εἰκονομαχίας. Ευχαριστήριος τόμος Ἀμιλκᾶ Σ. Ἀλιβιζάτου, Ἐν Ἀθήναις, 1958.
- Ζαμπέλιος, Βυζαντιναὶ μελέται — Σπ. Ζαμπέλιος, Βυζαντιναὶ μελέται. Περιπηγῶν Νεοελληνικῆς ἐθνότητος, Ἐν Ἀθήναις, 1857.
- Καραγιαννόπουλος, Πηγᾶι — Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Πηγᾶι τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, Β' ἐκδοσις. „Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται“, 2. Θεσσαλονίκη, 1971.
- Κορρές, Οἱ οὐώσεις τῶν Παυλικιανῶν — Θ. Κορρές, Οἱ οὐώσεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α', „Βυζαντινά“, τόμ. 10. Θεσσαλονίκη, 1980.
- Κυριακίδου, Παρατηρήσεις — Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς θεματορικῆς διαίρεσεως τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν θεματορικῶν ἀρχόντων. „Βυζαντιναὶ μελέται“, V, 1939.
- Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις θέμα — Στ. Π. Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις θέμα, „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμ. 23, 1953.
- Κυριακίδου, Τὸ Βολερὸν — Στ. Π. Κυριακίδου, Τὸ Βολερὸν, „Βυζαντιναὶ μελέται“ IV, 1939.
- Κύρρης, Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις — Κ. Κύρρης, Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ἐν Ἀμμοχώστῳ τῆς Κύπρου ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Ἀρχαίου Α' (Α' ἡμισυ τοῦ VII^{ου} μ. Χ. αἰῶνος), „Βυζαντινά“, τόμ. 2^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1970.
- Λουγγῆ, Διπλωματία καὶ διπλωματικὴ — Τ. Κ. Λουγγῆ, Διπλωματία καὶ διπλωματικὴ. Τὸ παραδειγμα τῆς Jussio. Ἐθνικὸν Ἰνστιτούτον Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Συμμεικτὰ τόμ. Γ', Ἀθήναι, 1979.
- Μαυρομάτη-Κατσουγιαννόπουλου, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Βαρούνη — Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννόπουλου, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ στρατηγοῦ Βαρούνη στίς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὰς πηγὰς. „Βυζαντινά“, τόμ. 10. Θεσσαλονίκη, 1980.

- Μισίου, Το „παρὰσως“ του Θεοφάνη — Δ. Μισίου, Το „παρὰσως“ του Θεοφάνη. Συμβολή στη „συνταγματική“ θέση της βυζαντινῆς Αυγούστου. „Βυζαντινά“, τόμ. 10, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Μπούμης, Αι διπλάι γραφαί — Π. Μπούμης, Αι διπλάι γραφαί βυζαντινῶν τινῶν ὄρων. „Βυζαντινά“, τόμ. 7^α, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβικὴ ἡγεμονία — Ν. Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβικὴ ἡγεμονία κατὰ τὰς ἀραβικὰς πηγὰς. Πρακτικὰ Α΄ Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, II, Nicosia, 1972.
- Ostrogorsky, Ἱστορία — G. Ostrogorsky, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α΄—Β΄, Ἀθήνα, 1978—1979.
- Παπαδόπουλου-Κεραμεως, Ἀνάλεκτα — Α. Παπαδόπουλου-Κεραμεως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Δ΄, Πετροῦπολις, 1897.
- Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία — Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκδόσεις ἐκτῆ, Ἐν Ἀθήναις, 1932.
- Ραλλή-Ποτλῆ, Σύνταγμα κανόνων — Γ. Α. Ραλλή καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Ε΄, Ἀθηνησιν, 1854.
- Στρατοῦ, Ὁ πατριάρχης Πύρρος — Α. Στρατοῦ, Ὁ πατριάρχης Πύρρος, „Βυζαντινά“, τόμ. 8^α, Θεσσαλονίκη, 1976.
- Στρατοῦ, Οἱ „Κουροπαλαταί“ — Α. Στρατοῦ, Οἱ „Κουροπαλαταί“ κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα, „Βυζαντινά“, τόμ. 5^α, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Στρατοῦ, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ Ἡράκλειος Β΄ — Α. Στρατοῦ, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ αυτοκράτωρ Ἡράκλειος Β΄ (Ἡρακλεωνᾶς). „Βυζαντινά“, τόμ. 7^α, Θεσσαλονίκη, 1975.
- Στρατοῦ, Το Βυζάντιον — Α. Στρατοῦ, Το Βυζάντιον στὸν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Α΄—ΣΤ΄, Ἀθήνα, 1965—1977.
- Τσαρὰ Το νόημα τοῦ Γραϊκωσας — Γ. Τσαρὰ, Το νόημα τοῦ Γραϊκωσας στὰ Τεκτικὰ Λεοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, „Βυζαντινά“, τόμ. 1^α, Θεσσαλονίκη, 1969.
- Τωμαθᾶκη, Κυπροκρητικὰ — Ν. Β. Τωμαθᾶκη, Κυπροκρητικὰ, „Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμ. ΑΗ΄, Ἀθήναι, 1971.
- Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος — Κ. Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος, τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ Ἰσλαμ. Ἡ ναυτικὴ σπουδαιότης τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περιόδον τῶν Ἀραβοβυζαντινῶν συγκρούσεων (648—965). „Κυπριακαὶ Σπουδαί“, τόμ. 20^α, 1957.
- * Adontz, Les Legendes — N. Adontz, Les Legendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance, „Etudes armeno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Agaplus — Kitab al-Uhvan, Histoire Universelle écrit par Agaplus (Mahboub) de Menbidj, editée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, „Patrologia Orientalis“, t. VIII, 1912. fasc. 3.

Օտար լեզուներով նշված աշխատություններից ոմանք անմատչելի էին մեզ: Ստանթադրություններում որպես կանոն նշված է ո՛ր աշխատության միջոցով են դրանք մեզ ծանոթ:

- Agathias — Agathiae Myrinaei* Historiarum Libri quinque, recensuit *Rudolfus Keydell*, Berolini, 1967.
- Ahrweiler*, Fonctionnaires maritimes — *H. Ahrweiler*, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIX, 1961.
- Ahrweiler*, L'Asie Mineure — *H. Ahrweiler*, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe—IXe s.), „Revue Historique“, t. 227, I, 1962 (*Վերահրաւարակիւ է նրա հոդվածների ժողովածուում*), „Etudes sur les structures administratives de Byzance“, Variorum Reprints, London, 1971, No IX).
- Alexander*, An ascetic sect — *P. J. Alexander*, An ascetic sect of Iconoclasts in seventh century Armenia. Late classical and mediaeval studies in honor of Albert Mathias Friend, Jr., Princeton, 1955.
- Alexander*, The Patriarch Nicephorus — *P. Alexander*, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical policy and image worship in the Byzantine Empire, Oxford, 1958.
- Anastasi Bibliothecarii* Chronographia — in *Theophanis* Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, volumen II, Lipsiae, 1885.
- Anne Comnene*, — *Anne Comnene*, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnene, 1081—1118). Texte établi et traduit par *B. Leib*, t. III, Paris, 1945.
- Astruc et. al.* — Les sources grecques — *Ch. Astruc*, *W. Conus-Wolska*, *J. Gouillard*, *P. Lemerle*, *D. Papachyrssanthou*, *J. Paramelle*, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. „Travaux et Memoires“ du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, No 4, Paris, 1970.
- Attaliates — Michaelis Attalotae*, Historiae, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853.
- Bănescu*, „Օղոս — Oglu — *N. Bănescu*, „Օղոս — Oglu. Le premier habitat de la horde d'Asparuch, „Byzantion“, t. XXVIII, 1958.
- Barnard*, The Jews — *L. W. Barnard*, The Jews and the byzantine iconoclastic controversy. In „L. W. Barnard, Studies in Church History and Patristics“, „Αναλεκτα Βλαταύων“, τόμ. 26, Θεσσαλονίκη, 1978.
- Bartikian*, La généalogie — *H. M. Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagarat, Catepan de l'Orient, et des Kekaumenos, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. II, 1965.
- Baynes*, The date — *N. H. Baynes*, The date of the Avar surprise, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXI, Heft 1—2, 1912.
- Baynes*, The military operations — *N. H. Baynes*, The military operations of the emperor Heraclius, „The United Services Magazine“, vol. XLVI, 1913.
- Beck*, Der „Ministerpräsident“ — *H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 48, 1955.
- Benveniste*, Titres — *E. Benveniste*, Titres et noms propres en Iranien ancien, Paris, 1966.
- Beševliev*, Deux corrections — *V. Beševliev*, Deux corrections du „Breviarium“ du Patriarche Nicéphore, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXVIII, 1970.
- Beševliev*, Die Botschatten — *V. Beševliev*, Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld, „Βυζαντινα“, τόμ. 6^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1974

- Beseviev*, Die Feldzüge — *V. Beševliev*, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgarien. „Etudes Balkaniques“, VII, 3, 1971.
- Beševliev*. Ein byzantinischer Brauch — *V. Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. „Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae“, t. X, fasc. 1—3, 1962.
- Beševliev* Κύριος Βουλγαρίας — *V. Beševliev*, Κύριος Βουλγαρίας. „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 41, 1941.
- Beševliev*, Protobulgarische Inschrift — *V. Beševliev*, Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale, „Byzantion“, t. XXXV (1965), fasc. I. Memorial Henri Gregoire.
- Beseviev*. Thronwirren in Bulgarien — *V. Beseviev*, Die Berichte des Theophanes und Nicephoros über die Thronwirren in Bulgarien 763—765. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 20, 1971.
- Bibliotheca hagiographica — Bibliotheca hagiographica graeca, Troisième édition par F. Halkin, Bruxelles, 1957.
- Bréhier*, Les Colonies — *L. Bréhier*, Les Colonies d'Orientaux en Occident, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XII, 1903.
- Bréhier*, „Orient ou Byzance?“ — *L. Bréhier*, A propos de la question „Orient ou Byzance?“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXII, Heft 1—2, 1913.
- Breyer*, Bilderstreit — *L. Breyer*, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes (Byzantinische Geschichtschreiber 6), Graz-Wien-Köln, 1957.
- Brooks*, The Chronology — *E. W. Brooks*, The Chronology of Theophanes 605—775, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VIII, 1899.
- Brooks*, The Sicilian Expedition — *E. W. Brooks*, The Sicilian Expedition of Constantine IV, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XVII, 1908.
- Brooks*, The sources of Theophanes — *E. W. Brooks*, The sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XV, 1906.
- Bury*, A History — *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, vol. II, London, 1899.
- Bury*, IAS — *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.
- Canard*, L'aventure Caucasienne — *M. Canard*, L'aventure Caucasienne du spathaire Leon le futur empereur Leon III, „Revue des Etudes Armeniennes“, t. VIII, 1971.
- Canard*, La prise d'Heraclee — *M. Canard*, La prise d'Heraclee et les relations entre Harûn ar-Rashid et l'empereur Nicephore Ier, „Byzantion“, t. XXXII, 1962.
- Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium — *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium during the first decades after foundation of the Bulgarian State, „Byzantinoslavica“, t. XXIV, fasc. I, 1963.
- Cassimatis*, La dixième „vexation“ — *G. Cassimatis*, La dixième „vexation“ de l'empereur Nicéphore, „Byzantion“, t. VII, 1932.

- Charanis*, The Armenians — *P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisbon, 1963.
- Charanis*, Emperor Maurice — *P. Charanis*, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, „Byzantion“, t. XXXV, 1965, fasc. 2.
- Charanis*, Ethnic changes — *P. Charanis*, Ethnic changes in seventhcentury Byzantium, „Dumbarton Oaks Papers“, No 13, Washington, 1959.
- Charanis*, The term Helladikoi — *P. Charanis*, The term Helladikoi in byzantine texts of the VI, VII and VIII centuries, „Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, том. 23, 1953.
- Chardin*, Voyages — *Chardin*, Voyages du Chevallier Chardin en Perse, ed. Langles, t. II, Paris, 1811.
- Christensen*, L'Iran — *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, Deuxieme edition, Copenhagen, 1944.
- Chronicon Paschale — Chronicon Paschale, recensuit *Ludovicus Dindorfius*, vol. I, Bonnae, 1832.
- Colonna*, Gli storici bizantini I — *Maria Elisabetta Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956.
- Constantelos*, The Moslem conquests — *D. J. Constantelos*, The Moslem conquests of the Near East as revealed in the grec sources of the seventh and eighth centuries, „Byzantion“, t. XLII, 1972, fasc. 2.
- DAI I — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek text edlted by *Gy. Moravcsik*, English Translation by *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949.
- DAI II — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II, Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis...*, edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.
- Dain*, „Touldos“ — *A. Dain*, „Touldos“ et „Touldon“ dans les traittes militaires, Melanges *H. Grégoire*, II, Bruxelles, 1950.
- Darrouzes*, Listes episcopales — *J. Darrouzes*, Listes episcopales du Consile de Nicee (787), „Revue des Etudes Byzantines“, t. 33, 1975.
- Darrouzes*, Un recueil epistolaire — *J. Darrouzes*, Un recueil epistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706. „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIV, 1956.
- De Cer. I — Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimonis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione *Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.
- De Cer. II — *Io. Iac. Reiskii* Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum De Cerimonis aulae byzantinae, Bonnae, 1830.
- De Goeje*, Memoire — *M. J. De Goeje*, Memoire sur les migrations des Tsiganes a travers l'Asie, „Memoires d'Histoire et de Geographie Orientales“, 3, Leyde, 1903.
- Der Nersessian*, Image worship — *S. Der Nersessian*, Image worship in Armenia and its opponents, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.

- Der Nersessian*, La peinture — *S. Der Nersessian*, La peinture armenienne au VIe siècle. In „Etudes Byzantines et Armeniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Der Nersessian*, Une apologie — *S. Der Nersessian*, Une apologie des images du septieme siècle. In „Etudes Byzantines et Armeniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Diehl*, L'Afrique Byzantine — *Ch. Diehl*, L'Afrique Byzantin, Paris, 1896.
- Dieterich*, Quellen — *K. Dieterich*, Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, I—II, Leipzig, 1912.
- Diller*, Byzantine Lists — *A. Diller*, Byzantine Lists of old and new geographical Names, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 63, Heft 1, 1970.
- Dölger*, „Θεμα“ — *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus „Θεμα“, „Historia“, t. 5, 1955.
- Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811 — *I. Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811, „Travaux et Memolres“ (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines), t. I, Paris, 1965.
- Dujčev*, Quelques notes — *I. Dujčev*, Quelques notes sur les rapports historiques entre les Georgiens et les Bulgares au moyen age. „Византиноведческие этюды“. Сборник статей в честь 80-летия С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1978.
- Dujčev*, Les sept tribus — *I. Dujčev*, Les sept tribus slaves de la Mesie. In: *I. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965.
- Dvornik*, Les Slaves — *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rôme au IXe siècle, Paris, 1920.
- Encyclopédie de l'Islam — Encyclopedie de l'Islam. Nouvelle édition etablie avec le concours des principaux orientalistes, t. I—IV, Leyde—Paris, 1960—1978.
- Esslin*, Die Themenverfassung — *W. Esslin*, Der Kaiser Heraclius und die Themenverfassung, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 46, Heft 2, 1953.
- Finlay*, History — *G. Finlay*, History of the Byzantine and Greek Empires from 716—1453, London, 1854 (հոր հրատարակութիւն՝ 1906).
- Frances*, Le commerce maritime — *E. Frances*, L'empereur Nicephore Ier et le commerce maritime byzantin, „Byzantinoslavica“, t. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Frolow*, La vraie croix — *A. Frolow*, La vraie croix et les expeditions d'Heracilius en Perse, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XI (Melanges *Martin Jugle*), 1953.
- Garsoian*, The Paulician Heresy — *Nina G. Garsoian*, The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire, The Hague—Paris, 1967.
- Gaudefroy-Demombynes*, Le monde musulman — *Gaudefroy-Demombynes* et *Platonov*, Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades. Paris, 1931.
- Gelzer*, Pergamon — *H. Gelzer*, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903.
- Genesli Regum* — *Genesli Regum*, ex recognitione *Caroli Lachmani*, Bonnae, 1834.

- Georgius Monachus* — *Georgii Monachi* Chronicon. ed. *C. de Boor*, t. II. Lipsiae, 1904.
- Georgius Syncellus*—*Georgius Syncellus* Chronographiae. In: *Georgius Syncellus et Nicephorus* Cp., ex recensione *Gulielmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae 1829.
- Gerland*, Die Feldzüge — *E. Gerland*, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklius, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. III, 1894.
- Gero*, Notes — *S. Gero*, Notes on byzantine Iconoclasm in the eighth century, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. I, 1974.
- Gibbon*, The History — *E. Gibbon*, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury*, vol. V, London, 1898.
- Golden*, Khazar Studies — *P. B. Golden*, Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, vol. I, Budapest, 1980.
- Goubert*, Autour de la revolution — *P. Goubert*, Autour de la revolution de 602. „Orientalia Christiana Periodica“, t. 33, 1967.
- Goubert*, Byzance — *P. Goubert*, Byzance avant l'Islam, t. I, Byzance et l'Orient-Paris, 1951.
- Goubert*, Maurice — *P. Goubert*, Maurice et l'Arménie. Note sur le lieu d'origine et la famille de l'empereur Maurice, „Echos d'Orient“. t. 38, 1941—1942.
- Gouillard*. L'Herésie — *J. Gouillard*, L'Herésie dans l'Empire Byzantin. des origines au XII siècle, „Travaux et Memoires“, t. I, Paris, 1965.
- Grabar*, L'Iconoclisme byzantin — *A. Grabar*, L'Iconoclisme byzantin. Dossier archeologique, Paris, 1957.
- Gracianszkij-Szkazkin*, Chrestomathla — *N. P. Gracianszkij, Sz. D. Szkazkin*, Közepkori történeti Chrestomathla, I—II, Budapest, 1952—1953.
- Grégoire*, An Armenian Dynasty — *H. Gregoire*, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.
- Grégoire*, L'empereur Nicéphore et Kroum — *H. Gregoire*. L'empereur Nicéphore le Chauve et Kroum, „premier“ de Bulgarie. Academie Royale de Belgique-Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e serie, 1934.
- Grégoire*, Maurice le Marcloniste — *H. Gregoire*, Maurice le Marcioniste, empereur armenien et „Vert“, „Byzantion“, t. XIII, 1938.
- Grégoire*, L'origine bulgare — *H. Grégoire*, L'origine bulgare de la „Tempête“ de Shakespeare, „Известия на Българския археологически институт“, том 9, 1935.
- Grégoire*, Sayyid Battal — *H. Grégoire*, Comment Sayyid Battal, martyr musulman du VIIIe siècle, est-il devenu. dans la legende, le contemporain d'Amir (+863)?, „Byzantion“, t. XI, fasc. 2, 1936.
- Grégoire*, Un nouveau fragment — *H. Grégoire*, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, „Byzantion“, t. XI, 1936.
- Grousset*, Histoire — *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- Grumel*, L'année — *V. Grumel*, L'année du monde dans la Chronographie de Theophane, „Echos d'Orient“, t. 37, 1934.

- Grumel*, La Chronologie — *V. Grumel*, Traite d'Etudes Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.
- Guilland*, L'Augusteus — *R. Guilland*, Autour du Livre des Ceremonies: L'Augusteus, la Main d'Or et l'Onopodion, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VI, fasc. 2, 1948.
- Guilland*, Le comte des murs — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine. Le comte des murs, „Byzantion“, t. XXXIV, 1964.
- Guilland*, Le Consul, ὁ ὑπατικός — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Consul, ὁ ὑπατικός, „Byzantion“, t. XXIV, 1954.
- Guilland*, Le Curopalate — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Byzantion“. τόμ. 2^{ος}. Θεσσαλονίκη, 1970.
- Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome — *R. Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome de Constantinople, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, Bd. VI, 1957.
- Guilland*, L'expédition de Maslama — *R. Guilland*, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717—718). In: „Etudes Byzantines“, Paris, 1959.
- Guilland*, Les Logothetes — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothetes, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXIX, 1971.
- Guilland*, Les Patrices — *R. Guilland*, Contribution a la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices, „Byzantion“, t. XL, fasc. 2, 1970.
- Guilland*, Les Patrices du VIIe siecle — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les Patrices de la première moitié du VIIe siècle: du regne de Phocas (602—610), au regne de Constant II (641—668). Ἀνατολικὸν πρὸς τὸν ποταμὸν εἰς ἀντήρην. Κ. Ι. Ἀμάντου, Ἀθήναι. 1960.
- Guilland*, Les Patrices. Du regne de Leon III au regne de Michel II — *R. Guilland*, Contribution a la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices. Du regne de Leon III l'Isaurien (717—741) au regne de Michel II (820—829), „Byzantion“, t. XL, 1970, fasc. 2. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Guillou*, La prise de Gaza — *A. Guillou*, La prise de Gaza par les Arabes au VIIe siecle, „Bulletin de Correspondance Hellenique“, 81, 1957.
- Head*, Justinian II — *C. Head*, Justinian II of Byzantium, Madison—Milwaukee—London, 1972.
- Head*, „Leo the Isaurian“ — *C. Head*, Who was the real „Leo the Isaurian?“, „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Head*, The second reign of Justinian II — *C. Head*, Towards a reinterpretation of the second reign of Justinian II, 705—711, „Byzantion“, t. XL, fasc. 1, 1970.
- Hemmerdinger*, ΒΗΣΗΡ, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 56, Heft 1, 1963.
- Hieroclis Synecdemus* — *Hieroclis Synecdemus* et Notitia episcopatum accedunt Nili Doxapatri Notitia Patriarchatum et locorum nomina, immutata ex recognitione *Gustavi Parthey*, Berolini, 1866.
- Hodgkin*, The Chronology — *Th. Hodgkin*, The Chronology of Theophanes in the eighth century, „The English Historical Review“, 13, 1898.

- Honigmann*, Die Ostgrenze — *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.
- Hubert*, Observations — *H. Hubert*, Observations sur la Chronologie de Theophane et de quelques lettres des papes (726—774), „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VI, Heft 3—4, 1897.
- Huxley*, On the Vita of St. Stephen — *G. Huxley*, On the Vita of St. Stephen the Younger, „Greek-Roman-and-Byzantine Studies“, vol. 18, 1977.
- Iconoclasm — Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March, 1975, ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin*, Birmingham, 1977 (Centre for Byzantine Studies, XI, 1976).
- Ioannes Cameniata* — *Ioannes Camenlata*, De excidio Thessalonicensi, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.
- Ioelis* Chronographia — *Ioelis* Chronographia compendiaria, Bonnae, 1836.
- Janin*, Const. byz. — *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Jenkins*, Cyprus — *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688/965. Studies presented to D. M. Robinson, 1953.
- Jinbashlan*, The peace treaty — *M. Jinbashian*, The arabo-armenian peace treaty of A. D. 652. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես». հտ. 2. Պեյրուի. 1977—1978.
- Johannis Damasceni* De Hearesibus — *Johannis Damasceni* De Haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. 94.
- Justi*, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
- Kaegl*, The byzantine armies — *W. E. Kaegi*, The byzantine armies and Iconoclasm, „Byzantinoslavica“, vol. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Karayannopoulos*, Contribution — *J. Karayannopoulos*, Contribution au probleme des themes byzantines, „L'Hellenisme contemporain“, t. 10, 1956.
- Karayannopoulos*, Über die Reformtätigkeit — *J. Karayannopoulos*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, „Jahrbuch der Osterreichischen byzantinischen Gesellschaft“, X, 1961.
- Khoury*, Jean Damascene et l'Islam — *F. Khoury*, Jean Damascene et l'Islam. „Proch-Orient Chretien“, t. 7, Jerusalem, 1957, t. 8, 1958.
- Khoury*, Les Theologiens byzantines — *Adel-Theodore Khoury*, Les Theologiens byzantines et Islam. Textes et auteurs (VIIIe—XIIIe s), Louvain—Paris, 1968.
- Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 — *A. Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 tra bizantini e bulgari In testi agiografici. Actes de Ier Congres balkanique des Etudes Sud-Est Europeenes, III, Sofia, 1969.
- Krumbacher*, Geschichte — *K. Krumbacher*, Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897.
- Kyrris*, Military colonies — *C. P. Kyrris*, Military colonies in Cyprus in the Byzantine Period: their character, purpose and extent, „Byzantinoslavica“, t. XXXI, fasc. 2, 1970.

- Lampe*, Patristic Lexicon — *G. W. H. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon, Oxford, 1968.
- Laurent*, L'Armenie — *J. Laurent*, L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par *M. Canard*, Lisbonne, 1980:
- Lemerle*, La Chronique de Monemvasie — *P. Lemerle*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXI, 1963.
- Lemerle*, L'Histoire — *P. Lemerle*, L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, „Travaux et Memoires“, No 5, Paris, 1973.
- Lemerle*, Notes — *P. Lemerle*, Notes sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, „Revue des Etudes Armeniennes“, t. I, Paris, 1964 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. II).
- Lemerle*, Phillippes — *P. Lemerle*, Phillippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945.
- Lemerle*, Quelques remarques — *P. Lemerle*, Quelques remarques sur le règne d'Héraclius. „Studi Medievali“, 3e Serie, I, Spoleto, 1960 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. III).
- Leon Grammaticus* — *Leon Grammaticus*, Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnae, 1842.
- Le Strange*, The Lands — *G. Le Strange*, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, London, 1966.
- Lombard*, Constantin V — *A. Lombard*, Constantin V, empereur des Romains, Paris, 1902.
- Loos*, Le mouvement Paulicien — *M. Loos*, Le mouvement Paulicien à Byzance, „Byzantinoslavica“, t. 24, 1963. t. 25, 1964.
- Macler*, Notices — *Fr. Macler*, „Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux arméniens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule Ibérique et du sud-est de la France“, „Revue des Etudes Armeniennes“, t. II, fasc. 2, Paris, 1922.
- Mango*, Le Diippion — *C. Mango*, Le Diippion. Etude historique et topographique, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VIII, 1950.
- Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? *C. Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? Зборник радова Византолошког института, том XVIII, Београд, 1978.
- Mango-Ševčenko*, Three Inscriptions — *C. Mango* and *I. Ševčenko*, Three Inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, 1972.
- Manst*, Collectio — *Joannes Dominicus Manst*, Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio, vol. VI, VII, Graz, 1960—1962.
- Maricq*, Notes sur les Slaves — *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, „Byzantion“, t. 22, 1952.

- Markwart*, Streifzüge — *J. Markwart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- Martroye*, Chronologie — *F. Martroye*, Chronologie de Theophane. „Bulletin de la Societe Nationale des Antiquaires de France“, 1910.
- Methodil* De lis — *Methodii*, Patriarchae Constantinopolitani. De lis qui abnegarunt secundum diversas personas, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Michel le Syrien*, t. II — *Michel le Syrien*, Chronique. Editee pour la premiere fois et tradulte en français par *J.-B. Chabot*, t. II, Paris, 1901.
- Miller*, Byzantine-papal relations — *D. Miller*, Byzantine-papal relations during the pontificate of Paul II: Confirmation and completion of the Roman revolution of the eighth century. „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 68, Heft 1, 1975.
- Miller*, The Logothete of the Drome — *D. Miller*, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, „Byzantion“ t. XXXVI, fasc. 2, 1966.
- Minorsky*, Campaigns in Atropatene — *V. Minorsky*, Roman and Byzantine campaigns in Atropatene, „Iranica“, twenty articles. Publications of the University of Tehran, vol. 775, 1964.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica I — *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. Bd. II. Sprachreste der Türkvolker in der byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.
- Munitiz*, Synoptic grec accounts — *J. A. Munitiz*, Synoptic grec accounts of the Seventh Council. „Revue des Etudes Byzantines“, t. 32, 1974.
- Muyldermans*, La domination arabe — *J. Muyldermans*, La domination arabe en Armenie. Extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'armenien et annote. Etude de critique textuelle et litteraire, Louvain—Paris, 1927.
- Nicephori* Breviarium — *Sancti Nicephori* Patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, recognovit *Immanuel Bekkerus*, Bonnae, 1837.
- Nicephori* Refutatio — *S. P. N. Nicephori* Archiepiscopi Constantinopolitani Refutatio et Eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamonaе, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Nicephori* Vita — *S. P. N. Nicephori* Constantinopolitani Archiepiscopi Vita scripta ab *Ignatio Diacono* et Cimellarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanctae Sophiae, ejus discipulo, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Oikonomides*, Correspondence — *N. Oikonomides*, Correspondence between Heraclius and Kavađh-Široe in the Paschal Chronicle (628), „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Oikonomides*, Lists — *N. Oikonomides*, Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.
- Oikonomides*, Les mentions des Themes — *N. Oikonomides*, Les premiers mentions des Themes dans la Chronique de Theophane. „Зборник Радова. Византолошки институт, XVI, 1975.

- Orsi*, Bizantina Siciliae — *P. Orsi*, Bizantina Siciliae, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XIX, 1910.
- Ostrogorsky*, Avtokrator — *G. Ostrogorsky*, Avtokrator i Samodržać, „Glas Srpske Krai. Akademije“, 164, 1933.
- Ostrogorsky*, Die Chronologie — *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7 und 8 Jahrhundert, „Byzantinisch—Neugriechische Jahrbucher“, Bd. 7, 1928/1929,
- Ostrogorsky*, Histoire — *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris 1956.
- Ostrogorsky*, Sur la date — *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Themes et sur l'époque de la constitution des premiers Themes de l'Asie Mineure, „Byzantion“, t. 23, 1953.
- Owsepian*, Monothelitismus — *G. Owsepian*, Die Entstehungsgeschichte des Monothelitismus nach ihren Quellen geprüft und dargestellt, Leipzig, 1897.
- Pauli Diaconi Historia* — *Pauli Diaconi Historia gentis Langobardorum*, Hannover, 1887.
- Peeters*, Παταγνιθη; Περσωνηης — *P. Peeters*, Παταγνιθη; Περσωνηης, „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2, 1933.
- Peeters*, La prise — *P. Peeters*, La prise de Jerusalem par les Perses. Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, Bruxelles, 1951.
- Pernice*, L'Imperatore Eraclio — *A. Pernice*, L'Imperatore Eraclio, Firenze, 1905.
- Pertusi*, La formation des Themes — *A. Pertusi*, La formation des Themes byzantines. „Berichte zum XI Intern. Byzant. Kongress“, München, 1959.
- Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia — *Nina Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia and the Syrian Chroniclers, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft“, Bd. 16, Wien, 1967.
- Plezia*, Źródła — *M. Plezia*, Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian. Poznań—Kraków, 1952.
- Proudfoot*, The sources of Theophanes — *A. S. Proudfoot*, The sources of Theophanes for the Heraclian dynasty, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. 2, 1974.
- Ramsey*, HGAM — *W. M. Ramsey*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.
- Rawlinson*, Memoir — *H. G. Rawlinson*, Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana, „Journal of the Royal Geographical Society“, vol. 10, London, 1911.
- Reinach*, Un intrus byzantin — *Th. Reinach*, Un intrus byzantin dans le Pantheon hellénique: le faux dieu Kyropalates, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, Heft I, 1900.
- Schlumberger*, Sigillographie — *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884.
- Schmitt*, Armenische Kosenamen — *R. Schmitt*, Armenische Kosenamen auf (-uk). Beit. z. Namenforsch. N. F. 10, 1955.
- Scriptor Incertus* — *Scriptor Incertus de Leone Armenio*, Bonnae, 1832.

- Selbt*, Die Skleroi — *W. Selbt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien, 1976.
- Sharf*, Byzantine Jewry — *A. Sharf*, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London, 1971.
- Sharf*, The Jews, The Montanists — *A. Sharf*, The Jews, the Montanists, and the emperor Leo III, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 59, Heft I, 1966.
- Soulis*, The Gypsies — *G. C. Soulis*, The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages, „Dumbarton Oaks Papers“, No 15, 1961.
- Speck*, Kaiser Konstantin VI — *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI. Einer elnegen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, Bd. I. Untersuchung, Munchen, 1978.
- Starr*, The Athinganoi — *J. Starr*, An Eastern Christian Sect: the Athinganoi, „Harvard Theological Review“, vol. 29, 1936.
- Svoronos*, Le serment de fidelite — *N. G. Svoronos*, Le serment de fidelite a l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, „Revue des Etudes Byzantines“, t. IX, 1951.
- Synecdemus* — *Hieroclis Synecdemus*, recensuit *Augustus Burckhardt*, Lipsiae, 1893.
- Tafel*, Theophanis Chronographia — *G. Tafel*, Theophanis Chronographia, „Sitzungsberichte der Wiener Akademie des Wissenschaften“, IX, 1853.
- Theophanis Chronographia*, rec. *de Boor* — *Theophanis Chronographia*, recensuit *Carolus de Boor*, vol. I—II, Lipsiae, 1883—1885.
- Theoph. I* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. I, Bonnae, 1839.
- Theoph. II* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. II, praecedit *Anastasi Bibliothecarli Historia Ecclesiastica* ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1841.
- Theoph. Cont.* — *Theophanes Continuatus Chronographia*, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.
- Theophylacti Simocattae* — *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*, rec. *Im. Bekkerus*, Bonnae, 1834.
- Toumanoff*, Caucasia — *C. Toumanoff*, Caucasia and Byzantium, „Traditio“ t. 27, 1971.
- Tourneur*, L'Hexapolis armenienne — *V. Tourneur*, L'Hexapolis armenienne au VIIe siècle et au VIIIe. „Annuaire Phil. et Hist. Or.“, 2, 1934. Melanges B/dez.
- Trojanos*, Καστρωκισια — *S. Trojanos*, Καστρωκισια. Einlge Bemerkungen uber die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im Byzantinischen Reich, „Βυζαντινα“, τομ. 1^{ος}, Θεσσαλονικη, 1969.
- Tsirpanlis*, Byzantine Reactions — *C. N. Tsirpanlis*, Byzantine Reactions to the Coronation of Charlemagne (780—813). „Βυζαντινά“, τομ. 6^{ος}. Θεσσαλονικη, 1974.

- Van der Osten, Naumann*, Takht-i Suleiman — *H. van der Osten, R. Naumann*. Takht-i Suleiman, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen, Berlin, 1961.
- Vasiliev*, The iconoclastic Edict — *A. A. Vasiliev*, The iconoclastic Edict of the chalif Yezid II. A. D. 721, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
- Vasiliev*, Notes — *A. A. Vasiliev*, Notes on some episods concerning the relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
- Vita Sancti Stephani* — *Vita Sancti Stephani* Junioris, monachi et martyris, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Yannopoulos*, La societe — *P. A. Yannopoulos*, La societe profane dans l'Empire Byzantin des VIIe, VIIIe et IX siècles, Louvain, 1975.
- Zambaur*, Manuel — *E. de Zambaur*, Manuel de genealogie et de chrcnologie pour l'histoire de l'Islam, Hannover, 1955.
- Zacos et Veglery*, Byzantine Lead Seals 1, 3 — *G. Zacos et A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, 1, 3, Bale, 1972.
- Zotenberg*, Chronique — *H. Zotenberg*, Chronique de *Jean .Eveque de Nikiou*. Notices et extraits des Mss. de la Bibliotheque Nationale, XXIV, 1, 1883
- Wortley*, Legends — *J. Wortley*, Legends of the byzantine desaster of 811, „Byzantion“, t. L (1980), fasc. 2.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաս, Վալիդ II-ի անաբեկիչներէց 131, 132
- Աբաս, Վալիդ I-ի որդին, արաբ զորավար 89, 90, 95
- Աբասվալի, արաբ զորավար 160
- Աբդալա (Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մոհամմադ), խալիֆա (754—775) 140—145, 147, 148, 150, 152, 154—160
- Աբդալա, Մոհամմեդ խալիֆայի եղբայրը, Ահաբունի (Հաբուն առ-Ռաշիդի) որդին, ապագա խալիֆա Մամունը 196, 208
- Աբդալա, Աբուլաբասի (Մոհամմեդի) եղբայրը 135, 136, 139, 140
- Աբդալա, Զուբեյրի որդին 72
- Աբդալա, Սալիմի եղբայրը և Ալիմի որդին 136, 139
- Աբդալմելիֆ խալիֆա (685—705) 72—84, 86
- Աբդելա, Կայսի որդին, արաբ զորահրամանատար 66
- Աբդելա, Մոհամմեդի հայրը, արաբ զորավար 65
- Աբդելա (հավանաբար խալիֆա Աբդալմելիֆի որդին) 84
- Աբդելա Զուբեյր 76
- Աբդեռահման, Խալիդի որդին 60, 83
- Աբդուռահման, Իսպանիայի արաբներէ առաջնորդ 113
- Աբիմելեֆ, արաբ զորավար 185
- Աբրահամ նախահայր 42
- Աբրայիմ 135
- Աբրայիմ, Եգիպտոսի III խալիֆայի եղբայրը 129
- Աբու Բաբր (Աբու Բաբր Աբդալլահ Ատիֆ աշ-Շիդդիֆ ռաշիդուն), խալիֆա (632—634) 42—46
- Աբուլաբաս (Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ ալ-Մաֆֆահ իբն Մոհամմադ), Աբբասյան հարստության հիմնադիրը (750—754) 135, 139: Տե՛ս և Մոհամմեդ Աբուլաբար 57
- Աբուժուսայիմ 135, 139, 140
- Ագարուն, Հոռմի պապ (678—681) 41
- Ագալիանոս, Հելլադայի տուրմարխ 114
- Ագրիկոլանոս 164
- Ադամ նախահայր 3, 123
- Ադրիանոս (I), Հոռմի պապ (772—795) 156—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—178, 180—184
- Աետիոս պատրիկ, պրոտոպարս, պարաղինաստեոն 178, 185—188, 203
- Ագար, արաբ զորավար 84
- Արանասիոս ասեկրետ 129, 130
- Արանասիոս, հակոբիկներէ պատրիարք 39
- Արանասիոս սիլենտիարիոս 126
- Ալեքսիոս Մուսուլեմ սպարար, վիզլայի դրոնգար, Արմենիակներէ բանակաբեմի զորավար 177—180
- Ալի (Ալի իբն Աբի-Քալիբ ալ-Մուրտադա) խալիֆա (656—661) 57
- Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին, Մոհամմեդ մարգարէի փեսան 57, 58: Տե՛ս և Ալիմ
- Ալի, Պարսկաստանի ամիրա 59
- Ալիմ, Սալիմի հայրը 135
- Ալիմ 135: Տե՛ս և Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին

Ալֆադուր Բագինար. արաբ զորավար 157
Ակամերոս. սկլավենների իշխան 186

Ահարոն (Աբու Զաֆար Հարուն առ-Ռա-
շիդ իբն ալ-Մահդի), արաբ զորա-
վար, հետագայում՝ յսուլիֆա (786
—809) 164, 165, 167, 168, 172—
178, 180—183, 185—188, 192—
196, 208

Ամալիկ անապատական. 41

Ամեր. արաբ զորավար 115: Տե՛ս և Գա-
մեր

Այֆ, Սուֆիանի հայրը, արաբ զորա-
վար 66

Անանիա. 207

Անաստասիա սվզուստա. Հուսահնիանոս
II կայսեր մայրը. 79, 92

Անաստասիոս (II) կայսր (713—715)
95, 96, 105, 109, 110

Անաստասիոս. Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (730—754) 74, 119—123,
125, 126, 128—138, 174

Անաստասիոս (II), Անտիոքի պատրիարհ
(599—609), 4, 6—10

Անաստասիոս. Գերմանոս պատրիարհի
սինկելլոսը 117, 118

Անաստասիոս. լարգիտիոնների կոմես 11

Անաստասիոս մետրոպոլիտ 144

Անաստասիոս. սբ. Մահսիմոսի աշակեր-
տը 58, 63

Անդրեաս Կալիքիտես լանակսան 144

Անդրեաս. Կրետեի եպիսկոպոս 74, 94

Անդրեաս կուբիկույարիոս 61—63

Անդրեաս Ակոմբրոս. դավադիր 9

Անդրեաս սպարաբ 127

Անդրեաս. Տրոյիլոսի որդին. Կոստաս II
կայսեր սպասավորը 63

Անդրոնիկոս սպարաբ, Արմենիակների
տուրմարխ 180

Անեմաս տե՛ս Վարդան Անեմաս

Անթիմոս նոբելիսսիմոս. Լեոն VI կալ-
սեր եղբայրը 161, 179

Անթրաֆա տե՛ս Նիկետաս Անթրաֆա

Աննա. Լեոն III կայսեր փույրը, կուրա-
պաղատ Արտավազդի կինը 124

Անտիոֆոս. դրոմոսի լոգոսթետ. Սիկիլիա-
յի զորավար 149

Անտիոֆոս խսուրտոֆիլաֆա 94

Անտոնիոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (821—826) 74

Անտոնիոս դոմեստիկոս 167, 168

Անտոնիոս պատրիկ. սլսուլերի դոմեստի-
կոս 153

Ասլլակես տե՛ս Հովհաննես Ասլլակես

Ապսիմարոս տե՛ս Տիբերիոս Ապսիմարոս
Ասադոս. Մունդարոսի որդին 42

Ասմիկտոս տե՛ս Ուսելանոս Ասմիկտոս
Ասպադ Վշնասպ տե՛ս Վշնասպ Ասպադ
Ասպարուխ. Կրոբատի որդին. բուլղար-
ների խան (681—701) 69

Աստուլֆոս. լոնգոբարդների ռեֆա 112

Արսամ, պարսից իշխանավոր 36

Արկադիոս կայսր 123

Արշավիր պատրիկ, ֆվեստոր 195

Արտաշիր (111), պարսից արհա (628—
630) 38, 39

Արտաշիր տե՛ս Կոստանդին Արտաշիր
պրոտոսպարաբ

Արտավազդ. Անատոլիկոն բանակաբեմի
զորավար 163

Արտավազդ դոմեստիկոս 129, 130

Արտավազդ կուրապաղատ, Լեոն III-ի
փեսան 98, 105, 115, 117, 125—
131

Արտեմիոս պրոտասպարետ. հետագայում՝
Անաստասիոս (II) կայսր 95—98,
105, 109, 110: Տե՛ս Անաստասիոս II
կայսր

Աֆսաբ. Խարայելի բազավոր 151, 201,
202

Բագուրատ աստեղաբաշխ 179

Բադինար տե՛ս Ալֆադուր Բադինար

Բալգիլիս. Լոսպորի սրխոնտ 85

Բակտանգիոս (Վախրսանգ) պատրիկ 130
Բանակաս 156, 157

Բատալ. սուսթ զորավար 122

Բատրայուն. Կրոբատի որդին, բուլղար-
ների խան 69

- Բարնուկիոս, Լագիկայի պատրիկ Սեր-
գիոսի հայրը 82
- Բարսամուսես, իբերների իշխան 31
- Բաբր, արաբ գորավար 98
- Բենիամին, ոմն տիբերիացի 38
- Բեսոս տե՛ս Մավրոս Բեսոս
- Բիլիոս, Փոկաս կայսեր դեսպանը 5
- Բյուզանդիոս, Նիկեփոր I կայսեր ծառայող
202
- Բշիր հավատուրաց, պատրիկ 111, 114,
125
- Բոյիլաս աե՛ս Կոստանդին Բոյիլաս
պատրիկ
- Բոնոսոս պատրիկ, Արևելյի կոմես 10, 18
- Բորանե, Խոսրով արքայի դուստրը, պար-
սից բագունի 39
- Բուկինատոր Տրիպոլսեցի ոմն 56, 57
- Բունուսոս, արաբ գորավար 167
- Բուսուր (Իշր իբն Աբի Արբուտ), արաբ
գորավար 55, 60, 65
- Բուրսաֆոս տե՛ս Դեորգ Բուրաֆոս
- Բուրնիխե, արաբ գորավար 167
- Գաբրիել հրեշտակապետ 43
- Գամեր, արաբ գորավար 122, 127: Տե՛ս
և Ամեր
- Գարախ, արաբ գորավար 116
- Գեորգ (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
(679—686) 68, 71—73
- Գեորգ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք
(620—630*) 17, 18, 21, 23, 26, 28,
29, 37—40, 42, 44, 45
- Գեորգ, Ամասիայի Եպիսկոպոս 94
- Գեորգ Ասորի պատրիկ, գենիկոնի լոգո-
թետ 91
- Գեորգ, Արմենիակների տուրմարխ 32, 35
- Գեորգ Բուրաֆոս, Օպսիկիոնի կոմես 95
- Գեորգ Կիպրացի 139
- Գեորգ Պիսիդացի 12
- Գեորգ Սինկելլոս պատմիչ 3
- Գերմանոս, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ, հե-
տագալունմ՝ Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (715—730) 74, 94, 96, 98,
101, 102, 107, 109—113, 115—
118, 138, 139, 209, 210
- Գերմանոս գորավար 5, 6
- Գերմանոս պատրիկ 7—9
- Գրիգոր, Հոռմի պապ 113, 116, 118—
120
- Գրիգոր, Ամասուրիսի վանքի տնտես 194
- Գրիգոր, դրոմոսի լոգոթետ 166
- Գրիգոր, Թեոդորոսի որդին, պատանդ
Մուսավիայի մոտ 55
- Գրիգոր լոգոթետ 127
- Գրիգոր Կապադովկացի կլետուրարխ,
Ֆյուրոսի վանքի վանահայր 80
- Գրիգոր, Հերակլիոս կայսեր զարմիկը 56
- Գրիգոր, Մուսուլակի որդին, Օպսիկիոն
բանակալի գորավար 163, 188
- Գրիգոր ոմն, արուրիտների գոհ 134
- Գրիգոր պատրիկ, Աֆրիկայի կուսակալ 53
- Գրիգոր, Սինոպի Եպիսկոպոս 180
- Գրիգոր Օնոմագուլոս, Վասիլ Կոստանդ-
նուպոլսեցու հայրը 107
- Գրիգորաս պատրիկ, Հերակլիոս գորավար-
ի փոխգորավարը 9, 11, 12
- Դախակ, արուրիտների իշխան 131, 132
- Դամասկուցի, արաբ գորավար 122
- Դամիանոս պատրիկ 176
- Դանիել մարգարե 48
- Դանիել Սինոպցի, Սինոպ ֆաղաֆի էպար-
խոս 96
- Դավիթ, քաղաքի հրեից 210
- Դավիթ, Հերակլիոս կայսեր որդին 43
- Դավիթ, Հորմիզդի թղթապահ 9
- Դավիթ սպարաբ, Օպսիկիոնի կոմես 149
- Դարգամիր, Կրոմի դեսպանը 209
- Դիոգենես, Անատոլիկոնի տուրմարխ 175
- Դիոկլետիանոս կայսր 3, 4, 160
- Դոմենդիա, Փոկաս կայսեր դուստրը 8
- Դոմենցիոլոս մագիստրոս, Փոկաս կայսեր
Եղբայրը 5, 12
- Դոմենդիոլոս, Փոկաս կայսեր զարմիկը
6, 7
- Դորկոն, Հերակլիոս կայսեր ձին 31
- Դուրոթես, Խրիստոպոլսի վանահայր 185

Եզիդ (I իբն Մուավիա), Մուավիա խա-
լիֆայի որդին, հետագայում խալի-
ֆա (680—683) 62, 68, 71, 72

լիֆայի որդին, հետագայում խալի-
ֆա (720—724) 110—113

Եզիդ կիպսոս (Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ)
խալիֆա (744 թ.) 129, 134

Եզիդ, արաբ ծովակալ 106

Եզիդ, խունեի որդին, արաբ զորավար
85

Եզիդ Մուավաբի, արաբ ապստամբ 110

Ելիսսայոս նոտար 167

Եխիմ 134

Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր դուստրը
13, 14

Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր մայրը
12

Եսայիաս ոմն 164

Եվդոկիա, Հոգաս Աֆրոսի դուստրը, Հե-
րակլիոս կայսեր կինը 12—14

Եվդոկիա կայսրուհի, Կոստանդին V կայ-
սեր երրորդ կինը 155

Եվդոկիմոս նոբելիսսիմոս, Լեոն VI կայ-
սեր եղբայրը 161, 179

Եվլոգիոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ
(581—608) 4, 6, 7

Եվմարիոս սպարաբ, մեխանիկոս 197

Եվստաթիոս, Մարիանոս պատրիկի որդին
122, 124

Եվստաթիոս նեպոլսեցի 38

Եվփեմիա վկա 151

Ջաֆարիա, Հոմի պապ (741—752)
120—123, 125, 126, 129, 131—
135, 137—139

Ջաֆարիա, Երուսաղեմի պատրիարհ
(609—631) 10, 12—18, 21, 23, 26,
28, 29, 37—39, 42

Ջելոտես տե՛ս Մուխեսիաս Ջելոտես

Ջիադոս, Մուավիայի եղբայրը 75

Ջիեբել, խազար զորավար 29

Ջոյիլոս, իսազուրների խաֆանի մտերիմը
91

Ջոնդոես, խոսրով արքայի զորավար 6

Ջուրեր, Աբդալայի հայրը 72, 76

Ջուրեր, սուրբ զինվոր 99

Էլիսս սպարաբ 90—93

Էլպիդիոս, զինանոցի պետ 9, 11

Էլպիդիոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար
166, 167

Էլպիդիոս, սուրբ Սոֆիայի սարկավազ 94
Էրիբրո, ֆրանկների ռեֆս Կարուլսսի
դուստրը 167

Թեբիտ, արաբ զորավար 131

Թեբիտ (Թաբիտ իբն Նասր իբն Մալիֆ),
սուրբ զորավար 208

Թեմիմե, Լուինդարոսի որդին 42

Թեոգնաստոս, զորավար 179

Թեոդոսիոս Մեծ կայսր 123

Թեոդոսիոս Ադրամիտինոս, պետական
հարկահավաք, հետագայում Թեոդո-
սիոս III կայսր (716 թ.) 97, 98,
100, 101, 105

Թեոդոսիոս, Ապսիմարոսի որդին, սփեսո-
սի Եպիսկոպոս 138

Թեոդոսիոս դավադիր 9

Թեոդոսիոս, Կոստաս կայսեր եղբայրը
59, 63

Թեոդոսիոս, Մավրիկիոս կայսեր որդին
5, 8

Թեոդոսիոս Սալիբարսուս պատրիկ, պրո-
մոսկրինիոս 198, 202, 203

Թեոդոտե կուրիկուլարեա, ավգուստա, Կոս-
տանդին VI-ի կինը 181, 182, 196

Թեոդոտոս, լոնգոբարդների ռեֆս 160, 175

Թեոդոտոս (I) Կոստանդնուպոլսի
պատրիարհ (815—821) 74

Թեոդորոս, խազարների խաֆանի ֆույրը,
Հուստինիանոս II կայսեր կինը
85, 87

Թեոդորոս (I) Հոմի պապ (642—
649) 41

Թեոդորոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարհ (677—679) 66, 67, 72—74

- Քեղդորու (II) Երուսաղեմի պատրիարք (735—770) 146
- Քեղդորու, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (735—770) 146
- Քեղդորու, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (608—609) 8, 9
- Քեղդորու, Անտիոքի պատրիարք (750/751—774) 137—141, 146
- Քեղդարու աբբա, զենիկոնի լոգոթետ 79, 81
- Քեղդորու, Աբիդոսի կոմես 12
- Քեղդորու ասորի ուն 143
- Քեղդորու, Արևելի էպարքոս 9
- Քեղդորու, Գրիգորի ճայրք 55
- Քեղդորու գորավար, Հերակլիոս կայսեր եղբայրք 28, 37, 46
- Քեղդորու Կամուլիանոս պատրիկ 176, 180
- Քեղդորու Կարտերուկաս գորավար 89
- Քեղդորու, Կոլոնիայի պատրիկ 63, 64
- Քեղդորու, Մանսուրի որդին 120
- Քեղդորու Միակիս (Հմայակ) պատրիկ 85, 95
- Քեղդորու պատրիկ 167
- Քեղդորու պատրիկ, Սիկիլիայի գորավար 175
- Քեղդորու, պրետորյան էպարքոս 11
- Քեղդորու սակելլարիոս 46
- Քեղդորու, Ստուդիոսի վանքի վանաճայր 193, 196, 206, 210
- Քեղդորու վիկարիոս 44
- Քեղդորու, Փսիռանի եպիսկոպոս 40
- Քեղկտիստոս պատրիկ, Բվեստոր, մագիստրոս 188, 204, 211
- Քեղկտիստոս պրոտասեկրետ 110
- Քեղպոմպոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 9
- Քեոփանես Խոստովանող պատմիչ 3
- Քեոփանես, Կոստանդնուպոլսի դեմարքոս 8
- Քեոփանես կուրիկուլարիոս 164, 165
- Քեոփանես պատրիկ, մագիստրոս, Արտավադդ կուրապաղատի փոխանորդը 125, 126
- Քեոփանես պրոտոսպարար 175
- Քեոփանո Աթենացի, Նիկեփոս I կայսեր որդի Ստավրակիոսի կինը 195, 204, 206
- Քեոփիլակտոս, Անտիոքի պատրիարք (744—750) 131—135, 137
- Քեոփիլակտոս, Գողեկանեսի դրոնգար, Խանգաբեի որդին 166
- Քեոփիլակտոս Իկոնիատես պրոտոսպարար, Քրակիայի բանակաթեմի գորավար 149
- Քեոփիլակտոս կանդիդատ 150
- Քեոփիլակտոս կուրիկուլարիոս 87
- Քեոփիլակտոս, Միֆայել I կայսեր որդին 3, 4, 206
- Քեոփիլակտոս Սալիբաս գորավար 85, 89
- Քեոփիլակտոս սպարար, Կոստանդին Սարանտապեիոսի որդին 186
- Քեոփիլոս, Կիբիրեոտների դորավար 177
- Քեոփիլոս, Հուստինիանոս II-ի մտերմը 85
- Քեոփիլոս սպարար 166
- Քեոփիլոս տուրմարխ 180
- Քոմարիոս, Ապամիայի եպիսկոպոս 54, 60
- Քովմաս . (I, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, 607—610) 7—9
- Քովմաս (II, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք 667—669) 60, 61
- Քովմա, Քեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս 172
- Քովմա կուրիկուլարիոս 164
- Քումամա, Վսկայի որդին, արաբ գորավար 162, 163, 165
- Իսդ (Իբն Ղանմ), Օմար իսլիֆայի գորավար 48—50
- Իբնդարա 135
- Իբնուբեյրա 135
- Իկոնիատես տե՛ս Քեոփիլակտոս Իկոնիատես
- Իսահակ, Երուսաղեմի պատրիարք (601—609) 4, 6—9

Իսե իբն-Ալի. Մահդի խալիֆայի հորեղ-
բայր 163

Իսե իբն Մուսե 136, 147

Իսմայիլ. Աբրահամ նախահոր որդին
42

Իսոես պատրիկ. Օպսիկին բանակաբեմի
կոմես 110

Իտալսես. ալանների տեր 103

Իրենե Արենագի կայսրուհի (790—
802) 151, 155, 156, 161, 162,
165—170, 173, 175, 177—179,
184—192, 195, 203, 204

Իրենե. Կոստանդին V կայսեր կինը 119

Լախանոդրակոն տե՛ս Սիֆալել Լախա-
նոդրակոն

Լախերբաֆոս տե՛ս Սերգիոս Լախերբա-
ֆոս

Լանգինոս. Անատոլիկոն բանակաբեմի
գորավար 125

Լեոնտիոս պատրիկ. Անատոլիկոն բանա-
կաբեմի գորավար. հետագայում՝
կայսր (695—698) 73, 80—83, 87,
93

Լեոնտիոս գորավար 75

Լեոնտիոս ներֆինի 6

Լևոն. Անատոլիկոն բանակաբեմի գորա-
վար. հետագայում՝ Լևոն III կայսր
(717—741) 74, 98, 99, 101, 102,
105, 107—111, 113—124, 172

Լեոն (IV) կայսր (775—780) 136, 155,
156, 160—165

Լեոն. Անատոլիկոն բանակաբեմի գորա-
վար. հետագայում՝ Լեոն V Հալ-
կազն կայսր (813—820) 208,
212—214

Լեոն (III) Հոռմի պապ (795—816) 183—
188, 192—196, 198, 200, 205, 206,
209

Լևոն. Կոստանդին VI կայսեր որդին 183

Լևոն. Աետիոս պատրիկի եղբայրը 188

Լևոն. Արմենիակների բանակաբեմի գո-
րավար 201

Լևոն. դրոմոսի լոգոթետ 142

Լևոն կուֆիկույարիոս 164

Լևոն Կուլուկես. Սիֆալել Լախանոդրա-
կոնի նոտարը 157

Լևոն Կուցոդակտիլոս աբբա 157

Լևոն պատրիկ. Թրակեսիոն բանակաբե-
մի գորավար 142

Լևոն Սերանտապեհիոս պատրիկ 188

Լևոն սինոպցի. սակելլարիոս 189

Լիպսոս տե՛ս Եզիդ Լիպսոս

Լիսիաս 164

Խազան 76, 83

Խաղիգա. Լոհիամմեդ մարզարեի կինը 43

Խալե ամիրա 65

Խալեդ. Աբդեռահմանի հայրը 60

Խալեդ. արաբ ամիրա 44

Խալտաբա 135

Խամեսա տե՛ս Ստեփանոս Խամեսա

Խոսրով (II Աղրվեզ). պարսից արքա
(590—628) 4—10, 12—18, 21—24,
26, 28—38

Խրիստիսեր. Բուկելլարների գորավար 180

Խրիստիանոս. սկամարների առաջնորդ
148

Խրիստոֆորոս. Կոստանդին V-ի և Եվ-
դոկիայի որդին 155, 179

Խումելիդ. արաբ գորավար 195

Խունեի. Եզիգի հայրը. արաբ գորավար
85

Կակորիգոս կուֆիկույարիոս 54

Կալիբիտես տե՛ս Անդրեսա Կալիբիտես

Կալլինիկոս (I). Կոստանդնուպոլսի
պատրիարք (694—706) 73, 79—81,
86, 87

Կալլինիկոս նարտարապետ. հունական
կրակի գյուտարարը 66

Կամուլիանոս տե՛ս Թեոդորոս Կամու-
լիանոս

Կայիս. Աբդելայի հայրը. արաբ գո-
րավար 66

Կայսոս. արաբ գորավար 65

- Կսյսոս, Մունդարոսի որդին 42
- Կստեաս տե՛ս Հովհաննես Կատեաս
- Կարդամ, բուլղարների խան (777/8—803) 178, 179, 182
- Կարդարիզան, խոսրով արքայի զորավար 7, 10, 34, 35
- Կարտերուկաս տե՛ս Թեոդորոս Կարտերուկաս
- Կարույումազնոս, Պիզինոս մայրոզոմի որդին, Կարույոս Մեծի եղբայրը 113
- Կարույոս, Պիզինոս մայրոզոմի որդին, ֆրանկների թագավոր (800—814) 113, 167, 175, 183, 187, 188, 190, 206
- Կեբիր, արաբ զորավար 166
- Կիպրիանոս, զորահրամանատար 66
- Կիրիսկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (595—606) 4, 6, 7
- Կլավսյուս տե՛ս Պատրիկիոս Կլավսյուս
- Կյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (706—712) 73, 74, 86—90, 93
- Կյուրոս, Փասիսի Էպիսկոպոս, հետագայում՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (630—643) 39—41, 45—52, 127
- Կոզմաս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (727—787) 127, 146
- Կոզմաս խոռվարար 114, 115
- Կոզմաս կոմանազի Էպիսկոպոս 145, 146
- Կոզմաս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 11
- Կոզմաս, հռոմայեցի դասալիք 27
- Կոմանազի տե՛ս Կոզմաս կոմանազի
- Կոմենտիոյոս, Թրակիայի զորավար 10
- Կոնոն, Լեոն III-ի ավսուզանի անունը 117
- Կոնստանտին սակելլարիոս 167
- Կոստանդին Մեծ 114, 123
- Կոստանդին Կրտսեր, Հերակլիոսի և Եվդոկիայի որդին 16, 38, 40, 50, 51
- Կոստանդին (IV) կայսր (668—685) 64—68, 71—73
- Կոստանդին (V) կայսր (741—775) 109, 110, 117, 119, 122—126, 128—148, 150, 152, 154—160, 165, 173, 179, 185, 186, 208, 212
- Կոստանդին (VI) կայսր (780—787) 151, 156, 161, 166—168, 170, 172—183, 196
- Կոստանդին Փոքր, Հերակլիոս կայսեր և Մարտինեի որդին 15, 16
- Կոստանդին, Հոռմի պապ (767—769) 144, 145, 147, 148, 150
- Կոստանդին (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (675—677) 66
- Կոստանդին, Սիլեոնի Էպիսկոպոս, հետագայում՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (754—766) 74, 138—141, 143—145, 147—149, 152, 174
- Կոստանդին, Կոստաս II կայսեր որդին 59, 61—63
- Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպարար 180
- Կոստանդին, Արտավազդ կուրապաղատի ստրատորը 115
- Կոստանդին Բուլխուս պատրիկ 186
- Կոստանդին, էֆսկուբիտորների դոմեստիկոս 166
- Կոստանդին, Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարհի եղբորորդին 153
- Կոստանդին, Մեծ Էկեղեցու խարտոֆիլս 185
- Կոստանդին Պողոպագուրոս պատրիկ, դրոմոսի լսգոթետ 149, 150, 154
- Կոստանդին Սարանտապեխոս սպարար 186
- Կոստանդին սպարար, կայսերական պրոտոստրատոր, Վարդան պատրիկի որդին 150
- Կոստանդինա կայսրուհի, Մավրիկիոս կայսեր կինը 5, 7, 9
- Կոստաս (II—Կոստանդին III) կայսր (642—668) Հերակլիոսի որդի Կոստանդինի որդին 40, 51—61, 63, 69, 73
- Կոստանաս ստրատելատ 10
- Կուրագոս, բուլղարների խան Կրոբատի որդին 69
- Կորմեսիոս, բուլղարների խան 145, 209
- Կրեսոս, լյուդսլոց թագավոր 22

Կրօքատ. բուրգարների խան 69
 Կրում. բուրգարների խան (803—814)
 197, 202, 203, 207, 209, 211—214
 Կույուկես տե՛ս Լեռն Կույուկես
 Կուտաբա. ոմն վարձկան արաբ 44
 Կուրասոս. Մունդարոսի որդին 42
 Կուրիկոս տե՛ս Սերգիոս Կուրիկոս
 Կուցոդակտիլոս տե՛ս Լեռն Կուցոդակ-
 տիլոս
 Հաբիբ (իբն Մասլամա), արաբ գորա-
 վար 56
 Հակոբ պրոտոսպարար 164
 Հասան. Մահդի խալիֆայի գորավար
 163
 Հասան. Պաղեստինի ամիրա 72
 Հարուն առ-Ռաշիդ տե՛ս Ահարոն
 Հեպտադեմոն տե՛ս Վահան Հեպտադեմոն
 Հերակլեոնաս. Հերակլիոսի և Մարտի-
 նեի որդին. կայսր (641) 40, 50, 51
 Հերակլիոս կայսր (610—641) 9, 11—
 19, 21—26, 28—30, 34, 37—51,
 56, 70, 73, 127, 152
 Հերակլիոս. Կոստաս II կալուսեր որդին
 59, 64, 71
 Հերակլիոս Փոբր, Հերակլիոս կայսեր և
 Եվդոկիայի որդին, նաև Կոստան-
 դին նոր 13, 14, 16, 43
 Հերակլիոս. Հերակլիոս Փոբրի որդին 43
 Հերակլիոս. Տիբերիոս Ապսիմարոս կայ-
 սեր եղբայրը 83—85, 87
 Հերակլիոս պատրիկ. Աֆրիկայի գորա-
 վար 9, 11
 Հերովդես, Հրեաստանի փոխարհա 117
 Հիշամ (իբն Աբդալմալիֆ) խալիֆա
 (724—743) 112, 113, 116, 119—
 127
 Հովհաննես Կարապետ 117, 143
 Հովհաննես (IV), Հոմի պապ (640—
 642) 40
 Հովհաննես (V). Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (669—676) 63—65
 Հովհաննես (VI), Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (712—715) 74, 94, 95

Հովհաննես (VII) Լեկանոմանտիս (տաշ-
 տագուշակ), Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարհ (826—842) 74
 Հովհաննես (V) Երուսաղեմի պատրիարհ
 (705—735) 87—90, 94—96, 98,
 102, 107, 109—113, 116, 119—
 121
 Հովհաննես (III) Ալեքսանդրիայի պատ-
 ռիարհ (610—619) 10, 12—16
 Հովհաննես, Անտիոքի պատրիարհի սին-
 կելլոսը 172
 Հովհաննես Ապլակես պատրիկ 212
 Հովհաննես դավադիր 9
 Հովհաննես էպարհոս 91
 Հովհաննես Կատեսա, Օսրոնեի կառա-
 վարիչ 49
 Հովհաննես Ոսկեհոս (Դամասկացի) 118,
 128, 139
 Հովհաննես պատրիկ 82
 Հովհաննես Պիկրիդիոս պրոտոսպարար
 176
 Հովհաննես Պիցիգավդիս պատրիկ 67
 Հովհաննես պրոտոսպարար պայլ 178
 Հովհաննես սակելլարիոս, ստրատիոտի-
 կոնի լոգսքետ 166, 175
 Հովհաննես Ստրուրոս սպարար 92
 Հովհաննես, սուրբ Սոֆիայի սարկավապ
 97
 Հովհաննես, Օպսիկիոնի կոմես 182
 Հովնան մարգարե 118
 Հովսեփ սբբա, կարարոսների վանա-
 հայր, տնտես 182
 Հովսեփ, Թեսաղոնիկեի արհեպիսկոպոս,
 Թեոդորոս Առուդիտեսի եղբայրը
 196, 206
 Հորմիզդ 9
 Հոենդակես տե՛ս Սիսինիոս Հոենդակա
 Հոոգաս Աֆրոս, Հերակլիոս կայսեր ա-
 ները 12
 Հրագատես, պարսից գորավար 30—33,
 35
 Հուդա 117, 189, 201
 Հուլիանոս Ուրսցոդ կայսր 144

Հուստինիանոս (II) կայսր (685—695, 705—711) 71, 73—81, 85—93, 102—104

Մակրոբիոս սկրիբոն 11

Մահդի (Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ իբն ալ-Մանսուր ալ-Մահդի) խալիֆա (775—785) 147, 160, 162—165, 167—169

Մամալուս սրիմիկերիոս 167

Մայումա, արաբ զորավար 89

Մանի աղանդապետ 152

Մանի, Բուվելլարների բանակաթեմի զորավար 152, 156

Մանի, Կիբիրեոտների զորավար 120

Մանգիր իմա՛ Մանսուր, Հովհան Դամասկացու պապը 128

Մանսուր տե՛ս Հովհաննես Ոսկեհոս

Մանսուր, Թեոդորոսի հայրը 120

Մանսուր, Հովհաննես Դամասկացու պապը 118, 128

Մանսուր, զենիկոնի լոգոթետ Սերգիոսի հայրը 77

Մունվել ավգուստալիոս 47

Մավրիանոս զորավար 56

Մավրիկիոս կայսր (582—602) 5, 8—10, 13

Մավրոս Բեսուս պատրիկ 90, 92

Մարդանշահ, հոսրով արքայի որդին՝ Շիրինից 35, 36

Մարդասան, արաբ զորավար 107

Մարիա, Լեոն III կայսեր կինը, Կոստանդին V-ի մայրը 109, 126

Մարիա, Կոստանդին VI կայսեր կինը 175, 182

Մարիամ աստվածածին 126, 166

Մարիանոս զորավար 89

Մարիանոս պատրիկ, Եվստուսիոսի հայրը 122, 124

Մարինակիս ոմն 150

Մարինոս, ապսիլացիների առաջնորդ 104, 105

Մարկելլինոս, Նիկոմեդիայի Եպիսկոպոս, կուրատոր 130

Մարտինե, Հերակլիոս կայսեր կինը 14, 15, 40, 50, 51

Մարտինոս (I), Հռոմի պապ (649—655) 41, 54, 58, 63

Մաքսիմոս աբբա իուստովանոզ 41, 58, 63

Մասլամա (Վալիդ I-ի եղբայրը), արաբ զորավար 89, 94, 96, 98—101, 105, 108, 110, 114, 116, 119

Սելիսսենոս տե՛ս Միխայել Մելիսսենոս

Մելիֆ, արաբ զորավար 122

Մեթ զորավար 35, 63, 64

Սիակիս (Հմայակ) տե՛ս Քեսդորոս Միակիս

Միդաս, Փոյուզիայի քաղաքի 154, 201

Միխայել կուրապաղատ, հետագայում՝ Միխայել I կայսր (811—813) 3, 4, 204—209, 211, 213

Միխայել ապոկրիսիարիս 97

Միխայել Լախանոզրակոն, Քրակեսիոն բանակաթեմի զորավար 152, 156, 157, 162, 163, 165, 167, 178, 179

Միխայել Մելիսսենոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար 152, 156

Մոդեստոս, Երուսաղեմի պատրիարք (632—634) 44, 45

Մոհամմեդ մարզաբե 42—44, 57, 127, 128, 134, 140

Մոհամմեդ (Աբու Աբբաս Աբդալլահ աւ-Սաֆֆահ) խալիֆա (750—754) 137—139: Տե՛ս Է Աբուլբաս

Մոհամմեդ խալիֆա: Տե՛ս Մահդի

Մոհամմեդ (Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իբն առ-Ռաշիդ) խալիֆա (809—813) 196, 198, 200, 208

Մոհամմեդ, Աբդելայի որդին, արաբ զորավար 65

Մոհամմեդ զորավար, հայ նախարարներին հրկիզողը 78—80, 83, 84

Մոհամմեդ, Հայաստանի կառավարիչ Մրվանի հայրը 129

Մոնոտես, Քրակիայի զորավար Նիկեփորի որդին 126, 130

- Մոսե (Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հուդի իբն ալ-Մահպի) խալիֆա (785—786) 169, 170, 172
- Մովսես մարգարե 42
- Մովսես բժիշկ, Անտիոֆի եկեղեցու սարկավագ 147
- Մորոպավղոս, Հուստինիանոս 11-ի մտերիմը 85
- Մրվան (I իբն ալ-Խաֆամ) խալիֆա (683—685) 72
- Մրվան, Հայաստանի արաբ կսուսավարի, ճետագայում Մրվան II իբն Մուհամմադ խալիֆա (744—750) 129, 131—137
- Մուավիա, արաբ զորավար, ճետագայում՝ Մուավիա I իբն Աբու Սուֆիան խալիֆան (660—680) 49, 51, 54—68, 72, 75, 136
- Մուավիա, Հիշամ խալիֆայի որդին 114—116, 119—121
- Մուալաբի տե՛ս Եգիդ Մուալաբի
- Մուալաբիտ, արաբ զորավար 157
- Մուխտար բոնատիրոզ 72, 75, 76
- Մունդարոս, Նիգարոսի որդին 42
- Մուսաբոս, Աբդելա Ջուբերի եղբայրը 76
- Մուսուլակ, Օպսիկիոն բանակաբեմի զորավոր Գրիգորի հայրը 163, 188
- Մուսուլեմ տե՛ս Ալեքսիոս Մուսուլեմ սպարաբար
- Մուսեսիան Չելոտես 164
- Ֆազղեմ, պարսից իշխանավոր 36
- Յորդեյան, տե՛ս Վահան Հեպտաղեմոն
- Նարսես, հռոմայեցիների զորավար 5—7
Նեո 109, 117, 127
- Նեստոր աղանդապետ 28, 40, 147, 200
- Նեվուլոս, սկլավների հրամանատար 78
- Նիգարոս, արաբների նախահավերից 42
- Նիկեաս տուրմարխ 100
- Նիկետաս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարխ (766—780) 74, 150—152, 154—160, 162—164, 174
- Նիկետաս Անքրաֆս 110
- Նիկետաս զորավար, Գրիգորոս պատրիկի որդին 9, 11, 12
- Նիկետաս զորավար 179
- Նիկետաս, Հելիոպոլսի Եպիսկոպոս 140
- Նիկետաս մոնոստրատեզոս, Արտավազդ կուրապաղատի որդին 128, 130
- Նիկետաս Նաբելիսսիմոս, Կոստանդին V կայսեր որդին 155, 179
- Նիկետաս պատրիկ, գենիկոնի լոգոթետ 201
- Նիկետաս Տրիֆիլիոս պատրիկ, սխուլերի դոմեստիկոս 186, 188, 191
- Նիկետաս Քսիլինիտես 109, 110
- Նիկեփոր (I) կայսր (802—811) 188—198, 200—204, 206, 207, 209
- Նիկեփոր (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարխ (806—815) 74, 193—196, 198, 200, 204—206, 209, 211, 213, 214
- Նիկեփոր, Արտավազդ կուրապաղատի որդին 128
- Նիկեփոր դուֆս 167
- Նիկեփոր, Թրակիսյի զորավար 126
- Նիկեփոր կեսար, Կոստանդին V կայսեր և Իվդոկիսյի որդին 155, 162, 166, 179
- Նիկեփոր պատրիկ 62
- Նիկեփոր պատրիկ, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար 177
- Նիկեփոր պատրիկ, Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր հայրը 84
- Նիկեփոր պատրիկ, Նիկեփոր I կայսեր ժամանակակից 197
- Նիկողայոս սուրբ 195
- Նիկողայոս անապատական 201, 208
- Նիկողայոս ֆվեստոր բժշկագետ 94
- Շահեն, պարսից զորավար 21, 24, 28
- Շահրուբդական, պարսից զորավար 23, 24
- Շահրիյար, հոսրով արքայի որդին 35
- Շահր Վարագ, պարսից զորավար 19—21, 23—29, 31, 34—37, 39

- Շապուհ Պարսկաձին. Արմենիականների
բանակաբեմի գորավար 61, 62
- Շերոյե, պարսից արքա Խոսրովի որդին.
պարսից արքա (628) 35—38
- Շիրին, պարսից արքա Խոսրովի կինը
34, 35
- Ռմիզդ, պարսից արքա (630—632) 39,
50
- Պագանոս, բուլղարների խան (767—
768) 145, 148
- Պամփիլոս, Կոստանդնուպոլսի դեմարֆոս
8
- Պապացիս 85
- Պապիաս կուրիկուլարիոս 164
- Պասազնաբեա պատրիկ, Հայոց իշխան 55
- Պաստիլլաս, Պերզեի Եպիսկոպոս 138
- Պավղոս (I), Հոռմի պապ (757—767)
140—143
- Պավղոս (II), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (641—653) 40, 41, 50—56
- Պավղոս (III), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (688—694) 73, 75—78
- Պավղոս (IV), Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք (780—784) 74, 164, 165,
167—170
- Պավլոս, Արմենիականների բանակաբեմի
գորավար 142
- Պավլոս խարտուլար, Սիկիլիայի գո-
րավար 107
- Պավղոս մագիստրիանոս 74
- Պավղոս պատրիկ, Յպսիկիոնի կոմես 185
- Պավղոս վանական և աստղաբաշխ 80
- Պատրիկիոս ղավադիր 9
- Պատրիկիոս Կլավսյուս 77
- Պետրոնաս գորահրամանատար 66
- Պետրոնաս պրոտոսպարար, Կիբիրեոտ-
ների բանակաբեմի գորավար 157
- Պետրոնիա 8, 9
- Պետրոս առաքյալ 41, 118, 183, 207
- Պետրոս Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
(654—666) 56—60
- Պետրոս (III), Ալեքսանդրիայի պատ-
րիարք (643/644—651) 52—56
- Պետրոս, Գուլբոն վանքի վանահայր 194
- Պետրոս, Դամասկոսի մետրոպոլիտ 127
- Պետրոս Թափիշ 132
- Պետրոս մագիստրոս 153, 168, 176
- Պետրոս, Մայումայի մետրոպոլիտ 127
- Պետրոս, Մավրիկիոս կայսեր Եղբայր 5
- Պետրոս պատրիկ, 188, 197, 203
- Պետրոս Սյունակյաց 153
- Պետրոս, սուրբ Սարաչի վանքի վանո-
հայր 172
- Պետրոս տետես 172
- Պիկրիդիոս տե՛ս Հովհաննես Պիկրիդիոս
- Պիպինոս, ֆրանկների մայորդոմ 112,
113
- Պիցիգավդիս տե՛ս Հովհաննես Պիցի-
գավդիս
- Պլատոն, Սակկուլոյիոն վանքի վանահայր
182, 193, 196, 206
- Պյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
(638—641, 654) 40, 41, 48—51, 55,
71
- Պոդոպագուրոս տե՛ս Կոստանդին Պոդո-
պագուրոս
- Պոդոս առաքյալ 171, 207, 210
- Պտոլմեոս ստրատելատ 49
- Պրիսկոս պատրիկ, Էֆեսուրիտոսներ կո-
մես 5, 8, 9
- Պրոկոպիա, Նիկեփոս I կայսեր դուստրը,
Միհայել I կայսեր կինը 204, 205,
207, 211, 213
- Պրոկոպիոս, Կոստանդնուպոլսի էպար-
ֆոս 150
- Պրոկոպիոս, Կոստաս կայսեր ղեկավար
55
- Ռարիա, Նիգարոսի որդին 42
- Ռազատես տե՛ս Հրազատես
- Ռանգաբե, Դոպեկանեսի դրոնգար Թեո-
փիլյակտոսի հայրը 166
- Ռոմանոս պատրիկ 9
- Ռոմանոս պատրիկ, Անատոլիկոն բանա-
կաբեմի գորավար 203
- Ռոմանոս սպարար 93
- Ռուսինո տե՛ս Ստեփանոս Ռուսինո

- Սաբինոս. բալդուրների խան (764) 145, 148
- Սաբինոս բախտախնդիր 79
- Սալեխ արաբ 156: Հմմտ. և Սելիխ
- Սալիբաս տե՛ս Քեոփիլակտոս Սալիբաս
- Սալիբարաս տե՛ս Քեոդորոս Սալիբարաս
- Սալիմ, Ալիմի որդին, Աբդալայի եղբայրը 135, 136, 139, 141, 142
- Սայիդ ապստամբ 75
- Սապփիրա 207
- Սարանտասելխոս տե՛ս Կոստանդին Սարանտասելխոս
- Սելիխ. արաբ գորավար: Տե՛ս և Սալեխ
- Սենեֆերիմ. Ասորեստանի թագավոր 214
- Սերդիոս (I), Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (610—638) 10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—39, 41, 42, 44—46, 48, 49, 71
- Սերգիոս. Բարնուկիոսի որդին, Լազիկայի պատրիկ 82
- Սերգիոս. գենիկոնի լոգոպետ 77
- Սերգիոս գորավար 45
- Սերգիոս Լախերբաֆոս 158
- Սերդիոս Կուրիկոս 158
- Սերգիոս պրոտոսպարար, Սիկիլիայի գորավար 107, 108
- Սերգիոս ստրատելատ 61, 62
- Սիմեոն վանական 205
- Սիսինիոս Հոենդակես պատրիկ 110
- Սիսինիոս (նաև՝ Սիսիննակիոս), Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար, Կոստանդին V կայսեր հոռեղբորորդին 125, 129, 131
- Սիսիննակիոս (նաև՝ Սիսինիոս), Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար 125, 129
- Սիսիննիոս Տրիֆիլիոս պատրիկ, Թրակիայի գորավար 186, 188, 203
- Սկյավունոս. սևերոսների իշխան 148
- Սմբատ, Հայաստանի պատրիկ 78
- Սոդոմոն, հրեից թագավոր 48
- Սոփրոնիոս, Երուսաղեմի պատրիարհ (633—638) 40, 45, 46, 48
- Ստավրակիոս, Նիկեփոր I կայսեր որդին 192, 195, 201, 202, 204—207
- Ստավրակիոս պատրիկ [օֆսեոս] դրոմոսի լոգոպետ 167, 168, 173, 176, 178, 179, 183, 185—187
- Ստեփանոս (III), Հոռմի պապ (752—757) 112, 113
- Ստեփանոս (IV), Հոռմի պապ (768—772) 152, 154, 155
- Ստեփանոս (III), Անտիոքի պատրիարհ (742/743—744/745) 126, 127, 129
- Ստեփանոս Ասմիկտոս պատրիկ 90
- Ստեփանոս Խամեսա պրոտոսպարար 179
- Ստեփանոս խոռվարար 114, 115
- Ստեփանոս, Կիզիկոսի մետրոպոլիտ 12
- Ստեփանոս պատրիկ, սխուլերի դոմեստիկոս 204, 205
- Ստեփանոս, Հուստինիանոս II կայսեր մտերիմը 85
- Ստեփանոս Նորավկա 148, 149, 154
- Ստեփանոս Պարսիկ, սսկելլարիոս և ներֆինապետ 79, 81
- Ստեփանոս Ռուսիոս պատրիկ և գորավար 80, 81
- Ստրատեգիոս կուրիկուլարիոս 164
- Ստրատեգիոս սպարար, Էֆսկուրիտորների դոմեստիկոս 149, 150, 154
- Սուրույոս տե՛ս Հովհաննես Ստրուրոս
- Սուլեյման (իբն Աբդալմալիֆ) խալիֆա (715—717) 96, 102, 106
- Սուլեյման, Հիշամ խալիֆայի որդին, արսուֆ գորավար 121, 122, 126, 129, 132
- Սուլեյման, արաբ գորավար 98—100, 105
- Սուֆիամ, արաբ գորավար 106
- Սուֆիան, Այֆի որդին, սուրսուֆ գորավար 66
- Վալենտինիանոս պատրիկ 52: Տե՛ս և Վալենտինոս
- Վալենտինոս պատրիկ, Էֆսկուրիտորների կոմես 51: Տե՛ս և Վալենտինիանոս պատրիկ

- Վալիդ (Վալիդ I իբն-Աբդալմալիֆ),
գորավար, հետագայում՝ իսլիֆա
(705—715) 82, 86, 88—90, 94—96
- Վալիդ (II իբն եգիդ), իսլիֆա (743—
744) 127—129
- Վակա արաբ, Քումամայի հայրը 162
- Վահան գորավար 46
- Վահան Հեպտաղեմոն (Յորդեյան) 84
- Վահան ստրատելատ 30
- Վառես կայսր 144
- Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցի (նաև Տիբե-
րիոս), Գրիգոր Օնոմագուլոսի որդին
107, 108
- Վասիլ Օնոմագուլոս տե՛ս Վասիլ Կոս-
տանդնուպոլսեցի
- Վարազբակուր, Օպսիկին բանակաբեմի
գորավար 85, 92, 93
- Վարազտիրոց, Արմենիակների բանակա-
բեմի գորավար 163
- Վարդան տե՛ս Ֆիլիպպիկոս-Վարդան
- Վարդան Անեմաս սպարաբ 195
- Վարդան, Արմենիակների բանակաբեմի
գորավար 156: Տե՛ս և Վարդաս,
Արմենիակների բանակաբեմի գո-
րավար
- Վարդան «Քուրֆ» պատրիկ, Անատոլի-
կոն բանակաբեմի գորավար 191,
192, 200
- Վարդան պատրիկ, Քրակեսիոնի գորավար
186 .
- Վարդան պատրիկ, Կոստանդին սպարաբի
հայրը 149
- Վարդան պատրիկ, սիուլերի դոմեստիկոս
182
- Վարդաս, Արմենիակների բանակաբեմի
գորավար 166: Տե՛ս և Վարդան,
Արմենիակների բանակաբեմի գո-
րավար
- Վարդաս պատրիկ 179
- Վիկարիոս, Անտիոքի պատրիարք Քեո-
ղորոսի հայրը 137
- Վշնասպ Ասպադ, պարսից հազարապետ
35
- Տանատ, Բուկելլարների բանակաբեմի
գորավար 163, 167, 168
- Տարասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատե-
րիարք (784—806) 3, 74, 151, 169,
170, 172—178, 180—183, 185—
188, 191—193
- Տելերիզոս, բուլղարների խան 159, 162
- Տելեցես, բուլղարների խան (761—764)
144, 145
- Տերվելիս, բուլղարների խան 85, 88,
88, 109
- Տիբերիոս (III) Ապսիմարոս կայսր
(698—705) 73, 82—87, 138
- Տիբերիոս, Կոստաս II կայսեր որդին 59,
64, 71
- Տիբերիոս, Հուստինիանոս II կայսեր և
խազարների խաֆանի դուստր Քեո-
ղորայի որդին 87, 92, 93, 121
- Տիբերիոս տե՛ս Վասիլ Կոստանդնուպոլսե-
ցի
- Տիրիդատես (Տրդատ) պատրիկ, Արտա-
վազդ կուրապաղատի հորեղբորորդին
128
- Տրիֆիլիոսներ 189: Տե՛ս նաև Տիկեսա
Տրիֆիլիոս, Սիսիննիս Տրիֆիլիոս
- Տրոյիլոս, Կոստաս II կայսեր սպասա-
վոր Անդրեսասի հայրը 63
- Տուդունոս, հերսոնի կառավարիչ 90, 91
- Յիզատոս բուլղար 158
- Յիտաս դավադիր 9
- Ումայիա (Օմայյաններ) տոհմ 134
- Փարեսմանես, Երկաթ բերդի բերդա-
պահը 104
- Փիլիպպոս Մակեդոնացի 123
- Փիլիպպիկոս, Մավրիկիոս կայսեր ֆրո-
ամուսինը, Արևելից զորքերի սպա-
րապետ 7
- Փոկաս կայսր (602—610) 4—13, 34
- Քսիլինիտես տե՛ս Նիկետաս Քսիլինիտես
- Քրիստափոր, Քրակեսիոնի տուրմարխ
91

Քրիստոս 4, 8—10, 12, 13, 15, 18, 21, 26, 29, 32, 37—42, 44, 45, 48, 49, 51, 53, 55, 63, 64, 67, 68, 71, 74, 76, 79, 82, 83, 86, 88, 90, 94, 95, 98, 102, 107, 110, 111, 117, 124—127, 131, 147, 160, 161, 164—166, 170, 171, 177, 195, 196, 205, 209, 213

Օրման, Ֆանի որդի (Ուշմանգի իբն Աֆֆան, Դու-ն-Նուրային) խալիֆա (644—656) 53—57

Օրման զորավար 90

Օմար (իբն ալ-Խաքքաբ ալ-Ֆարուֆ) խալիֆա (634—644) 46, 48—53

Օմար (II իբն Աբդ ալ-Ազիզ) խալիֆա (717—720) 106—110

Օմար, արաբ զորավար 98, 101
Օնոմազուլոս տե՛ս Գրիգոր Օնոմազուլոս

Ֆադլաս, արաբ զորավար 60, 62, 64, 66

Ֆիքիմա ոմն 144

Ֆալարիս 201

Ֆան, Օմար իբն ալ-Խաքքաբ խալիֆայի հայրը 53

Ֆիլետոս, Քրակիայի զորավար 175

Ֆիլիպոսիկոս-Վարդան, զորավար, հետազայում՝ կայսր (711—713) 74, 84, 91—95, 98, 105

Ֆլորոս զորահրամանատար 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբազգիա 102, 103

Աբիդոս (Աբյուդոս) ֆաղաֆ 12, 76, 105, 114, 129, 130, 146, 187, 199

Աբրամիեոն Կոստանդնուպոլսում 154

Աբրուբբա անտառավետ 182

Աբրուբբա անփայտ 182

Ազրոսի վանք 3

Աղանա ֆաղաֆ 27

Աղրամիտիոն ֆաղաֆ 97

Աղրիական ծով 120

Աղրիանուպոլիս ֆաղաֆ 62, 194, 204, 209, 211, 213, 214

Արենք ֆաղաֆ 155, 185

Ալանիա 102—104

Ալբանիա (Աղվանք) 22, 23, 75

Ալեքսանդրիա ֆաղաֆ 3—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—40, 42, 44—56, 97, 127, 134, 138, 146, 172, 173

Ալիս զետ 28

Ակվեդուֆ 211

Ակրոյինոն ֆաղաֆ 101, 122

Ակրոպոլիս՝ Կոստանդնուպոլսի 106, 146

Ամասիա ֆաղաֆ 94

Ամասուրիս 87, 194

Ամիդ ֆաղաֆ 26

Ամենսիա 62

Ամեհիա վայր 175

Ամուրիոն ֆաղաֆ 62, 63, 98—100, 125, 126, 163, 179, 182

Անտուրիկոն բանակարեմ 64, 80, 98, 105, 125, 126, 128, 152, 156, 162, 175, 184, 188, 191, 203, 208, 212, 213

Անդրասոս բերդ 193, 194

Անթեմիոս, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 105

Անկյուրա ֆաղաֆ 17, 193, 194

Անտիոբբանան 129

Անտիոֆ ֆաղաֆ 3, 4, 6—10, 13, 39, 49, 126, 127, 129, 131—141, 146, 147, 172, 173: Տե՛ս և Քեուպոլիս

Անտիոֆ Պիսիդիայի 95

Անտիպատուրիս ֆաղաֆ 137

Անուսան վայր 181

Անֆիալոսի դաշտ 145

Անհիալու ֆաղաֆ 88, 169, 207
 Ապամիա ֆաղաֆ 13, 60, 145
 Ապոլլոնիաս ֆաղաֆ, բերդ 87, 176
 Ապսիլիա 102, 103, 105
 Առաջին Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա
 Առաջին
 Առաֆելոց սբ. տանիւր Կոստանդնու-
 պոլսում 173, 186, 212
 Ասադի ափ 85
 Ասիա (և Նահանգ Ասիա) 6, 13, 18,
 100, 101, 105, 120—122, 128,
 152, 165, 167: Տե՛ս և Ասիական
 Երկիր
 Ասիական Երկիր 122: Տե՛ս և Ասիա
 Ասորիք 7, 9, 13, 14, 26, 46, 48, 57—
 60, 62, 66, 67, 72, 75, 76, 79, 83,
 96, 108, 111, 114, 118, 120, 121,
 128, 131—133, 136, 139, 141, 145,
 155, 159, 162, 163, 167, 193,
 194, 196, 210: Տե՛ս և Ասորաց Եր-
 կիր
 Ասորոց Երկիր 26: Տե՛ս և Ասորիք
 Ավարիա 70
 Ավարիայի Պանոնիա տե՛ս Պանոնիա Ա-
 վարիայի
 Ալգուստոնոնի տրիկլին 109, 155, 205
 Ալֆսենտիոսի վանք 148, 154
 Ատալիայի ծոց 177
 Ատալոսի դուռ Կոստանդնուպոլսում 123
 Ատել գետ (Վոլգա) 68
 Ատենու բերդ 116
 Ատրոյա վայր 178
 Ատրուստական Երկիր 29
 Արաբիա 46, 137: Տե՛ս և Երջանիկ Ա-
 րաբիա, Արաբիա Մեծ, Արաբիա
 Փոքր, Արաբիա Նահանգ
 Արաբիա (Նահանգ) 46
 Արաբիա Մեծ 76
 Արաբիա Փոքր 135, 137
 Արաբիստս ֆաղաֆ 62
 Արադոս 54
 Արիայոպոլիս ֆաղաֆ 103
 Արկալիոպոլիս ֆաղաֆ 160

Արմենիակների տուրմա, բանակաբեմ
 35, 61, 98, 105, 128, 142, 156,
 163, 165, 166, 175, 177—179, 201
 Արտակ 12
 Արտանաս գետ 144
 Արֆամուն 6
 Աֆելոս (Իմա՛ Անհիալու) ֆաղաֆ 149
 Արենլի 9, 10, 28
 Արևմտաֆ 28, 64, 118
 Աֆրիկա (և պրովինցիա) 9—12, 41, 53,
 64, 82, 106, 112, 122, 136, 143,
 157, 159, 167, 208, 210
 Աֆոսիա կղզի 208

Բաղդադ ֆաղաֆ 208
 Բանալի, Կոստանդնուպոլսի քաղամաս
 105
 Բանեն 167
 Բասրաթոն 145: Տե՛ս և Բասրասոս
 Բասրասոս ֆաղաֆ 143: Տե՛ս և Բաս-
 րաթոն
 Բատան 68
 Բարասոթր վայր 32
 Բարբալիսոս ֆաղաֆ 58
 Բարդանեսիոն գետ 46
 Բարզան գյուղ 35
 Բեբղարիս ապարանք 33
 Բելգիտիա 186: Տե՛ս և Բերգիտիա
 Բելկալ ապարանք 32
 Բերեզար կլեյսուր 70, 142
 Բերգիլիա 69
 Բերգիտիա 158: Տե՛ս և Բելգիտիա
 Բերիա (Բերոն) ֆաղաֆ 169, 207
 Բերիա (Հարեպ) ֆաղաֆ 142
 Բյուզակիոն 41
 Բյուզանդիոն 5, 6, 20, 26, 31, 34, 118,
 132, 154, 204, 211: Տե՛ս և Կոս-
 տանդնուպոլիս
 Բյուրանիա 106, 115, 123, 174, 191,
 196
 Բոյիոն, Կոստանդնուպոլսի քաղամաս
 12, 13
 Բոսպոր 146
 Բոսպոր (Կերչ) 68, 85

- Քսստրա ֆաղսֆ 46
 Քրիստ. Կոստանդնուպոլսի ասիական ա-
 փին 106
 Քսյղարիա 75, 76, 85, 142, 145, 146,
 148, 158, 159, 178, 179, 182,
 202, 206, 209, 211
 Քուլղարիա Առաջին (Նախկին) 69
 Քուլղարիա Մեծ 69
 Քսկելլարների բանակարեմ 152, 156,
 163, 167, 180
- Պաբիրա 41, 46, 72
 Պաղա 45
 Պալատես (Պալատիա), Կոստանդնու-
 պոլսի քաղաքաւ 146
 Պալատի բերդ 105, 106
 Պալատիս նահանգ 10, 17, 43, 96,
 185, 193
 Պանձակ (Ատրպատականի) 30
 Պարիս դաշտ 90, 129
 Պերսեմանի 77
 Պերմանիկիա ֆաղաֆ 26, 102, 132, 156,
 163
 Պուլեոն վանք 194
- Պարբէկոն վայր 143, 162—164
 Պարեսմոն 41
 Պալմատոսի վանք Կոստանդնուպոլսում
 154
 Պամասկոս ֆաղաֆ 14, 46, 47, 55, 59,
 61, 62, 72, 75, 88, 118, 123, 127,
 129, 132, 136, 164, 208
 Պամատրիս լեռ 92, 93, 148
 Պանապրիս գետ (Պենպր) 69, 85, 146
 Պանաստրիս գետ (Պենստր) 69, 85,
 116
 Պանուր (Խստրոս) գետ 69, 70, 85, 146,
 158
 Պաստակերտ ապարանք 22, 32—35
 Պարա ֆաղաֆ 6, 7, 34, 50
 Պարաս բերդ (գոթաց աշխարհում) 85
 Պարենոս վայր 167
 Պափնէ, Սիկիլիայի Սիրակուսա ֆաղա-
 ֆում 63
- Պափնէ, Կոստանդնուպոլսի քաղաքաւ
 155
 Պաֆնուսիա 146
 Պեբելտոս 207, 210
 Պեգերիդան ապարանք 32
 Պելմատոսի վանք 83
 Պիիպիոն, Կոստանդնուպոլսի քաղաքաւ
 117, 118, 131, 153
 Պիոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
 Պողեկանես 166, 199
 Պորիլեոն ֆաղսֆ 125, 163
 Պուլիսիա շրջան 132
- Սգիպտոս 15, 42, 43, 47, 49, 57, 65,
 106, 129, 135, 136, 196, 208, 210
 Սղեսիա ֆաղաֆ 5, 6, 13, 37, 38, 46,
 49, 63, 68, 113, 123, 129
 Սքովպիս 15
 Սղջյուրի ծոց (Կոստանդնուպոլսի) 29
 Սմեսա ֆաղաֆ 46, 60, 131, 132, 137,
 139, 164
 Սպիփանիա ֆաղաֆ 145, 146
 Սվրիմիոսի սբ. վանք 196
 Սվխայիտա վայր 201
 Սվտրոպիոսի մոլոս, Կսստանդնուպոլսի
 քաղաքաւ 9, 105
 Սվրոպա 6, 13, 18, 136
 Սվփսիլյան Պոնտոս 68, 144: Տե՛ս և
 Պոնտական ծով, Պոնտոս
 Սրկարե բերդ Բյուզանդիայում 122
 Սրկարե բերդ Վրաստանում 104
 Սրկար պարիսպներ՝ Կոստանդնուպոլսի
 12, 16, 27, 140, 166
 Սրջանիկ Արարիա 127
 Սրուսաղեմ 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23,
 26, 28, 29, 37—42, 44—46, 48,
 52, 87—90, 94—96, 98, 102, 107,
 109—113, 116, 119—121, 132,
 138, 146, 157
 Սփեսոս ֆաղաֆ 138, 156, 181
 Սփրստ գետ 9, 26, 49, 58
- Չար գետ 135
 Չար Մեծ, գետ տե՛ս Մեծ Չար գետ

Զաբ Փոֆր, գետ սե՛ս Փոֆր Զաբ գետ
 Չիզֆիա Երկիր 146
 Չմյունեիա ֆաղաֆ 65
 Չևսիպպոսի քաղանիֆ 95

Էգևական ծով 108
 Էքրիք 43, 72, 76
 Էլեֆթերիոսի սլալատ Կոստանդնուպոլսում 184, 189, 190
 Էրիդանոս գետ 112

Թեբասա բերդ 181, 193, 194
 Թեբաւմայիս 22
 Թեոդոսիանա, Կապադովկիայի ֆաղաֆ 101

Թեոդոսիոսի սք.՝ վանֆ 196
 Թեոդոսիանոսների աշտարակ Կոստանդնուպոլսում 11
 Թեոդոսուպոլիս (Կարին) 137, 140
 Թեսաղոնիկե ֆաղաֆ 57, 76, 95, 98, 109, 110, 168, 172, 182, 196, 206

Թերա կղզի 114
 Թերապիա պալատ Կոստանդնուպոլսում 185

Թերասիա կղզի 114
 Թեսուպոլիս ֆաղաֆ 75, 127: Տե՛ս և Անտիոֆ

Թոմայիտես տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 178

Թովմաս սք., Կոստանդնուպոլսի քաղամաս 148

Թրակեսիոն բանակաքեմ 91, 92, 125, 126, 128, 129, 131, 142, 152, 156, 157, 162, 167, 186, 207

Թրակիա 10, 16, 29, 65, 68, 69, 75, 79, 87, 88, 94, 95, 97, 102, 105, 106, 123, 126, 129, 132, 140, 144, 148, 149, 152, 163, 166, 169, 173, 175, 182, 186, 188, 195, 202, 203, 207, 209, 211

Թուրֆաց Երկիր 116: Տե՛ս և Թուրֆիա, Խազարիա

Թուրֆիա 119: Տե՛ս և Թուրֆաց Երկիր, Խազարիա

Իբերական դոներ 68
 Իբերիա 74, 75, 102, 147
 Իեզդեմի ապարանֆներ 32
 Իլլիրիկոն նահանգ 172
 Իշխանաց կղզի 190, 192
 Իսավրիա 55, 102, 156
 Իսպանիա 112: Տե՛ս և Սպանիկե
 Իստրոս (Գանուֆ) գետ 29, 69
 Իսրայել 151
 Իտալիա 113, 118, 120, 124
 Իրենուպսիս 169

Լազիկա 28, 29, 82, 102, 103

Լավոդիկիա 111
 Լեմնոս կղզի 151
 Լեսբոս կղզի 114, 191, 192
 Լիբանան 72, 74, 75, 143
 Լիբիա 15, 136, 194, 196

Լիկանիա 206
 Լիվոս լեռ 106
 Լիտա գետ 129

Լյուդիա 185
 Լյուկիա 57, 65
 Լոնգոբարդիա 175

Լոնգոբարդիա Մեծ 175
 Լեկադիոսի էմպորիոն 144
 Լեկատե 78

Խազարիա 85, 87, 91, 116, 136, 146.
 Տե՛ս և Թուրֆիա, Թուրֆաց Երկիր
 Խալկե դարբաս (դառ) Կոստանդնուպոլսի 109, 114, 162, 188

Խալկիս (Քիննասարին) 49, 142
 Խամաքա վայր 30
 Խառան ֆաղաֆ 124, 129, 135, 136

Խավարի տուն 36
 Խարիտոնի սք.՝ վանֆ 196, 211
 Խարսիանս բերդ 119
 Խարսիոսի դուռ՝ Կոստանդնուպոլսի 86, 129, 213

Խելիդոնիոնների քերակղզի 177
 Խերսոն 41, 63, 81, 90, 92, 162
 Խորայի վանֆ 94, 130

Խորասան 135, 196
 Խրիստոսի փառաբանում 7, 64, 97, 101, 126, 130, 146, 167, 185, 191, 198
 Միջանդի դանդի. պալատ Կոստանդնուպոլսում 154
 Կալարիա 108, 120, 124, 133
 Կալիստրատոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 80, 93, 154
 Կալոս Ագրոս նավահանգիստ 106
 Կամախ 90, 155, 180
 Կամալոս Տրիբունալիոնի 5
 Կապադովկիա 10, 13, 55, 57, 83, 100, 114, 119, 122, 141, 185, 187
 Կասիս փարայր 160
 Կասպից դռներ 29, 119, 129, 145, 147
 Կաստելլոն ավան 54
 Կատոտիկա շրջաններ 140
 Կարթագեն 82
 Կարտալիմեն, Կոստանդնուպոլսի ասիական ասիին 106
 Կելքիանոս վայր 128
 Կենտենարեսիոն աշտարակ 92
 Կեսարիա Կապադովկիայի 13, 55, 57, 114
 Կեսարիա Պաղեստինի 41, 45, 51
 Կեսարիոն 58
 Կեսարիոսի նավահանգիստ 65
 Կերամեա նավահանգիստ 134
 Կերկեսիոն փառաբանում 75
 Կեֆալոնիա 84, 91, 93
 Կիբյուրեոտների բանակարեմ 82, 120, 130, 134, 156, 177
 Կիզիկոս (Կյուզիկոս) փառաբանում 12, 64, 65, 74, 94, 96, 97, 108, 128, 210
 Կիլիկիա 19, 65, 84, 85, 101, 179
 Կիկլադյան կղզիներ 114
 Կիոս փառաբանում 191
 Կիպրոս կղզի 54, 74, 77, 134, 156, 158, 177, 194, 210, 211
 Կիրակոսի սբ. վանք 196
 Կյուվլոբիոն թերակղզի 65, 105

Կյունեղիոն. Կոստանդնուպոլսի արվարձան 87, 130, 150, 153
 Կալոնիա 63, 64
 Կոստանդնուպոլսի վայր 175
 Կոստանդնուպոլսի (Կոստանդնուպոլսի թեմի փառաբանում) 49
 Կոստանդնուպոլսի (Սալամիս) փառաբանում Կիպրոսում 54
 Կոստանդնուպոլսի փառաբանում 6
 Կոստանդնուպոլսի 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37, 39—42, 44—46, 48—57, 59, 61, 63—68, 70—79, 81—84, 86, 88—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 115, 116, 118—123, 125, 126, 129, 131—135, 137—145, 147, 148, 150—152, 154—160, 162—165, 167—170, 172—174, 178, 180—183, 185—188, 192—196, 198—200, 205, 209, 212, 213: Տե՛ս և Բյուզանդիոն
 Կովկասյան լեռներ 56, 68, 102—104
 Կորիկոս 82
 Կոնստանդնուպոլսի փառաբանում (Տիգրոն) 33—35
 Կրասոս փառաբանում 125, 192
 Կրետե կղզի 66, 74, 82, 94, 124, 182
 Կուֆիս գետ (Կուբա՛ն) 68, 69, 146
 Հայաստան 10, 19—21, 23, 55, 56, 74, 75, 78, 84, 116, 129, 145: Տե՛ս և Հայոց աշխարհ
 Հայոց աշխարհ 121: Տե՛ս և Հայաստան Հեթանոսներ, Կոստանդնուպոլսի քաղաքում 11, 65
 Հելլսոս, տուրմա, բանակարեմ 80, 114, 133, 140, 152, 168
 Հելիոսիոս (Բասիլեկ) 56, 90, 132, 140, 143
 Հերակլեսի բերդ 194
 Հերակլիա փառաբանում 12, 211
 Հերակլիոսի վանք 191
 Հեֆեսիոնիոն՝ Կոստանդնուպոլսում 201
 Հեֆեսիոսի 60, 62

- Հիերա կղզի 114
 Հիերապոլիս 6, 38, 39, 66
 Հիերիս, Կոստանդնուպոլսի քաղաքացի
 38, 106, 138, 150, 155
 Հիերիոսի պալատ Կոստանդնուպոլսում
 186
 Հիերոն 146, 187
 Հիրա 45
 Հովհաննես Աստվածաբանի ասանք Ե-
 փեսոսում 181
 Հորդանան 15, 133
 Հոռոս կղզի 56, 97, 195
 Հոռոմ 3, 40, 41, 54, 58, 59, 63, 87,
 93, 112, 113, 116, 118—123, 125,
 126, 131—133, 135, 138—145,
 147, 150, 152, 154—160, 162—
 165, 167, 168, 170, 172—174,
 176—178, 180—188, 192—196,
 198, 200, 205, 206, 209
 Հոմերական կայսրություն 194: Տե՛ս և
 Ռոմանիա
 Հրո տաճար 22
 Հուստինիանոսի տրիկլին Կոստանդնու-
 պոլսում 186
 Զիքենյաց լեռ 52
 Մագնավրա, Կոստանդնուպոլսի քաղա-
 քացի, պալատ 65, 105, 162, 170,
 174, 191, 201, 208
 Մսդիանիտ անապատ 42
 Մալազիեա վայր 173, 185, 191
 Մալակոպեա բերդ 194
 Մակեդոնիա 114, 142, 188, 207, 212
 Մամասի սբ.՝ պալատ, քաղաքացի Կոս-
 տանդնուպոլսում 97, 130, 144, 146,
 176, 179, 182, 183, 198, 214
 Մսյումա քաղաք 127
 Մանգանոն, Կոստանդնուպոլսի քաղա-
 քացի 146
 Մասսսլեոն 101
 Մավրիտանիա 12, 41
 Մավրոս 80
 Մարաստան 75, 116: Տե՛ս և Մարսի
 երկիր
 Մարաց երկիր, աշխարհ 22, 116: Տե՛ս
 և Մարաստան
 Մարինեի պալատ 8
 Մարկելլոն բերդ 179, 182, 202
 Մարտիրոսապոլիս քաղաք 26, 94
 Մանսիմինոսի վանք Կոստանդնուպոլսում
 154
 Մեդիա, քաղաք Քրակիայի 146
 Մելա գետ 142
 Մելեոնե Քրակիայի 209
 Մելիտենե քաղաք 62, 94, 137, 140
 Մելոն վայր 166
 Մեծ Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա Մեծ
 Մեծ եկեղեցի (սբ. Սոֆիա՝ Կոստանդնու-
 պոլսի) 18, 94, 95, 97, 109, 126,
 152, 155, 161, 165, 185, 189, 192,
 196, 205, 206, 214
 Մեծ Զաք գետ 30, 32
 Մեծ պալատ Կոստանդնուպոլսի 188
 Մեոտիս լիճ (Ազովի ծով) 68
 Մեսե պողոտա Կոստանդնուպոլսի 10, 81,
 153, 165
 Մեսեմբրիա քաղաք 70, 102, 146, 159,
 209—211
 Մեմֆիս 76, 77, 139
 Միլիոն Կոստանդնուպոլսում 130, 153,
 178
 Միչագետ 7, 50, 67, 68, 75, 76, 124,
 132, 163, 167
 Միսրիա բերդ 94
 Մծբին քաղաք 139
 Մյուրս քաղաք 177, 195
 Մոաբիտ երկիր 141
 Մոդրենե քաղաք 128, 130
 Մոթուս գյուղ 44
 Մոնեմվասիա քաղաք 133
 Մոպսուստիա քաղաք 75, 84
 Մուխեոն գյուղ 44
 Յարմուկ գետ 41, 47
 Նակոլիա քաղաք, բերդ 112, 167, 168
 Նարվա գետ 35
 Նեկրոպոլիս (Պերեկոպ) 68, 85, 146

Նեորեսիոն (և Նեորիսն), Կոստանդնուպոլսի նավահանգիստ 82, 97
 Նիկեա (Քրակիայում) 207
 Նիկիա ֆաղաֆ 97, 98, 107, 115, 123, 174, 210
 Նիկոմեդիա 78, 101, 107, 123, 130
 Նիմֆիոս գետ 26
 Նինվե ֆաղաֆ, 30, 31
 Նոր ապաշխարության վանք 12
 Նումիդիա 41
 Ոսկե դուռ Կոստանդնուպոլսի 65, 94, 95, 123, 129, 145, 182, 214
 Չորրորդ Հայք 75, 80, 84, 94, 156
 Պալմիրա ֆաղաֆ, անապատ 132, 150
 Պաղեստին 9, 15, 37, 41, 43, 45, 48, 51, 58, 72, 77, 133, 137, 139, 141, 156, 194, 208, 210
 Պանոնիա Ավարիայի 69
 Պանորմոս կղզի 208
 Պավլինե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 93
 Պարսկաճայաստան (Պերսսարմենիա) 25
 Պարսկաստան 15—19, 21—23, 29, 30, 34, 35, 37, 59, 72, 75, 76, 83, 110, 129, 132, 134—136, 139, 193
 Պարսկաստան Խորին 50, 140, 196
 Պարսկաստան Ներֆին 78, 208
 Պափլագոնիա 10, 119
 Պելագիոս, գերեզմանատուն Կոստանդնուպոլսում 130, 148, 153
 Պելոպոնես 168
 Պենտապոլիս 12
 Պետրիոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 80
 Պերամա՝ Կոստանդնուպոլսում 198
 Պերատիկա շրջաններ 29, 107
 Պերգամոն ֆաղաֆ 101
 Պերգե ֆաղաֆ 138
 Պիսիդիա 95, 100
 Պլատանիոս վայր 118
 Պլատիա կղզի 106

Պյուլե, ֆաղաֆ Բյուրանիայում 18, 107, 184
 Պոնտական ծով 68—70: Տե՛ս և Եվֆսինյան Պոնտոս
 Պոնտոս Եվֆսինյան 146, 193: Տե՛ս և Եվֆսինյան Պոնտոս
 Պոնտոս նահանգ 19, 152
 Պրենեստոս ֆաղաֆ 123
 Պրետորիոն, Կոստանդնուպոլսի բանտ 11, 148, 165, 166, 179
 Պրինկիպոս կղզի 150, 152
 Պրոբատոն բերդ 178, 207
 Պրոկլիանեսիոն 65
 Պրոկոնիսոս կղզի 108
 Պրոպոնտիս 146
 Պրոսպե կղզի 9, 191, 192
 Պրուսա ֆաղաֆ 183
 Պուզանե բերդ 130
 Ջրագուրկ աշտարակներ 179
 Ռավեննա ֆաղաֆ 41
 Ռոմանիա (Բյուզանդական կայսրություն) 19, 42, 56, 60, 61, 75, 79, 82, 84, 90, 95, 96, 100, 103, 104, 113, 114, 119, 121, 122, 126, 127, 141, 142, 156—158, 160, 162—164, 175, 185, 194
 Ռուսս ապարանք 32
 Սաբայի վանք, անապատ 127, 172, 196, 211
 Սալվանոն վայր 25
 Սակկոդիոն վանք 182
 Սամարիա 135
 Սամոսատ ֆաղաֆ 26, 83
 Սապֆի ֆաղաֆ 59
 Սատյուրոս, Կոստանդնուպոլսի սրվարձան 106
 Սարդիս ֆաղաֆ 128
 Սարմատիա 69
 Սարոս գետ 27
 Սևբաստիա ֆաղաֆ 28
 Սևբաստուպոլիս 78

- Սելեկիա (Վեհ Արտաշիր) ֆաղաֆ 34, 35
- Սելեկոբոլոս գյուղ 60
- Սեմալոտոս բերդ 165
- Սեպտե նեղուց 136
- Սերդիկա ֆաղաֆ (Սոֆիա) 197
- Սիսագրոս աշտարակ 92
- Սիսագուրոն վայր 35
- Սիդերոպսիլոս բերդ 194
- Սիլեոն (Սյուլայոն) 66, 138
- Սիլիմվրիա ֆաղաֆ 160
- Սիկե 64, 82, 156, 158
- Սիկիլիա կղզի 42, 59, 63, 107, 108, 120, 124, 133, 149, 166, 167, 175, 176, 180, 187
- Սինա լեռ 45
- Սինսիլա ֆաղաֆ 122, 194
- Սինոպ ֆաղաֆ 96, 180
- Սիս բերդ 85
- Սիրսկուսս ֆաղաֆ 59, 63, 108
- Սկլավիներիա (Սկլավիներիաներ) 58, 75, 76, 142, 198
- Սյումբոլոն 85
- Սյունիք 24
- Սոսքենիոսի ծոց 106
- Սոֆիայի նավահանգիստ 12
- Սոֆիա սր.՝ տանար Կոստանդնուպոլսի 81: Տե՛ս և Մեծ Եկեղեցի
- Սոֆիա սր.՝ տանար Նիկիսյի 174
- Սոֆիանե, Կոստանդնուպոլսի քաղաք, պալատ 146, 163
- Սոֆոն լեռ 106
- Սպանիկե Երկիր 136 տե՛ս և Իսպանիա
- Ստենոն (Հելլեսպոնտոս) 79, 94, 106, 146, 193
- Ստրիմոն գավառ 175, 197, 207
- Ստրոնգիլոս բերդ 160
- Ստուդիոսի վանք 193, 196, 206, 210
- Սուրբ ֆաղաֆ 15, 48, 67, 196: Տե՛ս և Երուսաղեմ
- Սև լեռ 67
- Սֆենդոն 11
- Վալերիանոսի ջրմուղ 152
- Վառնա 70, 158
- Վեհ Արտաշիր ֆաղաֆ տե՛ս Սելեկիա
- Վերսինիկիա 182, 212
- Վլախեոնա, Կոստանդնուպոլսի քաղաք-մաս 13, 15, 43, 82, 86, 92, 97, 138, 144, 180, 214
- Վրկանաց աշխարհ 75
- Տանայիս գետ (Դոն) 68, 69
- Տավրոս 26
- Տարանտա ֆաղաֆ 26, 84
- Տարասիոս պատրիարքի վանք 211
- Տարսոն ֆաղաֆ 179
- Տետրակիոն 8
- Տիանա ֆաղաֆ 89, 122, 194
- Տիբերիաս 38
- Տիդրիս գետ 26, 34, 36
- Տոմիս ֆաղաֆ (Կոստանցա) 85
- Տորնա գետ 32
- Տրախոնիտես Երկիր 135
- Տրապիզոն ֆաղաֆ 104
- Տրիբունալիոնի Կամպոս տե՛ս Կամպոս Տրիբունալիոնի
- Տրիպոլիս Փյունիկեի 56
- Տրիտոն 184
- Տիդրիս ֆաղաֆ 29
- Յիկաս գետ 148
- Յի նրապարակ Կոստանդնուպոլսի 81
- Յուկանիստերիոն դաշտ Եվեսոսում 156
- Յուրուլու ֆաղաֆ 207
- Փասիս ֆուոս 39, 104
- Փարսան ֆաղաֆ 40
- Փարոսի Եկեղեցի Կոստանդնուպոլսում 155, 213
- Փյունիկե 9, 42, 47, 56, 72, 97, 111
- Փյունիք, վայր Լյուկիայում 57
- Փոբր Ասիա 114, 199
- Փոբր Արաբիա, տե՛ս Արաբիա Փոբր
- Փոբր Ջաբ գետ 32
- Փոյուզիա 62, 192, 206

Քաղկեզոն 10, 15, 16, 29, 34, 35, 39,
40, 62, 129, 191

Քարալրի վանք 143

Քսենոլոֆոս Կոստանզնուպոլսում 123

Քվեստորին Կոստանզնուպոլսի 178

Օզլոս գետ 69, 70

Օղյուսոս 70

Օպսիկիոն բանակաբեմ 76, 92, 93, 95,
97, 110, 124—126, 128, 130, 163,
175, 182, 185, 188, 207

Օսրոնեն Երկիր 49

Օֆսիս կղզի 106

Ֆանագուրիա 69, 85

Ֆիլես. ֆաղաֆ 94

Ֆիլիպպե ֆաղաֆ 207

Ֆիլիպպուպոլիս ֆաղաֆ 169, 207

Ֆլորոսի վանք 80, 169

Ֆրանկիա 112

ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՂԱՆԴՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼՆ

Աբազգներ 23, 24, 102, 103

Աքինգաններ 200, 206—208

Այաններ 102—104

Ամանիտներ 43: Տե՛ս և Հոմերիտներ

Ապսիլացիներ 104, 105

Ասորիներ 39, 127, 132, 140, 143, 163

Ավարներ (Արևմուտքի հոներ) 6, 13,
16—18, 28, 29, 67, 69, 152

Ավտոմատիստներ 136: Նաև՝ էպիկուր-
յաններ

Արաբներ 39, 42—46, 48—61, 63—68,
71—86, 88—90, 94—96, 98—100,
102, 105, 107—113, 115, 116,
119—129, 131—133, 135, 136,
138—145, 148, 150, 152, 154—
160, 162—170, 172—183, 185—
188, 192—196, 198, 200, 205, 209,
210: Տե՛ս և Հազարացիներ, Սարա-
կինոսներ

Արուրիտներ 131, 134, 150: Տե՛ս և Խա-
րուրգիտներ

Աֆրիկացիներ 53

Բուլղարներ 28, 68, 70, 75, 76, 86, 88,
89, 94, 102, 107, 109, 110, 140, 142,
144, 145, 149, 158—160, 162, 175,
178, 179, 194, 197, 201, 202,
207—210, 212, 213: Տե՛ս և Ունո-
գունդուր բուլղարներ. Կոտրազ բուլ-
ղարներ

Գեպեղներ 28

Գոթոգրեկներ 97

Եգիպտացիներ 106, 123

Եթովպացիներ 131

Էթրիբացիներ 57

Էպիկուրյաններ 136: Նաև՝ Ավտոմա-
տիստներ

Թեոգոսիանոսներ 40

Թուրքեր (Արևելքի) 29, 30, 36, 116,
145, 147: Տե՛ս և Խազարներ, Հս-
կյուրներ

Իբերներ 23, 31

Իմանիտներ 135

Իսամիտներ 59

Լազեր 23, 24

Լիկաոնացիներ 192

Լյուդացիներ 22

Լոնգոբարդներ 108, 112, 160

Խազարներ 28, 29, 69, 85, 91, 92: Տե՛ս
և Թուրքեր (Արևելքի), Սկյուրներ
Խարուրգիտներ 131

Խարուրգիտներ 59: Տե՛ս և Արուրիտ-
ներ

Կայիսիներ 135, 137

Կասիտներ 144

Կիմերներ 68

Կոտրազ բուլղարներ 68, 69

Կորասեններ 44, 67

Հազարացիներ 67, 79, 97, 99, 108,
131: Տե՛ս և Արաբներ, Սարակի-
նոսներ

- Հակոբիկներ 40, 163
 Հայեր 47, 55, 84, 94, 98, 103, 104, 128, 137, 140, 141, 162, 163, 180
 Հիերակիտներ 59, 123
 Հնդիկներ 44, 92
 Հոմերիտներ 43: Նաև՝ Ամանիտներ
 Հոներ Արևմուտքի տե՛ս Ավարներ
 Հոռոմայեցիներ *passim*
 Հրեաներ 10, 15, 38, 42, 52, 56, 69, 111, 120, 141, 157
 Մանիքեցիներ 127, 200, 206: Տե՛ս և Պավլիկյաններ
 Մավրոֆորներ (Սևազգեստներ) 134, 135, 137, 139, 142—144, 163, 167, 194
 Մաւրղայիտներ 67, 72, 74, 75, 77, 106
 Միաբնակներ (Մոնոֆիսիտներ) 40, 132
 Միակամականներ (Մոնոթեիստներ) 39—41, 48, 58, 71, 73, 74, 127
 Մոնտանյաններ 111
 Պավլիկյաններ 140, 200, 206, 207, 212: Տե՛ս և Մանիքեցիներ
 Պատկերամարտներ 207
 Պարսիկներ 4—10, 12—16, 19, 20, 22, 24, 25, 27—35, 37, 39, 44, 50, 53, 136, 137, 142
 Սարակիճոսներ 14, 19, 22, 39, 42, 44, 46—50, 53, 64, 66, 68, 75, 84, 97—99, 102—104, 107, 109, 115, 183, 201: Տե՛ս և Արաբներ, Հագարացիներ
 Սարմատներ 68
 Սլավոններ 70: Տե՛ս և Սեերներ, Սկլավեներ, Սկլավներ
 Սկամարներ 148
 Սկլավներ 28, 60, 76, 77, 79, 86, 139, 141, 144, 151, 164, 168, 186, 202: Տե՛ս և Սլավոններ, Սեերներ, Սկլավեներ
 Սկյուրներ (իմա՝ հագարներ) 119
 Սևազգեստներ, տե՛ս Սավրոֆորներ
 Սևերիանոսներ 40
 Սեերներ 70, 148: Տե՛ս և Սկլավներ, Սկլավեներ, Սլավոններ
 Տետրալիտներ 207
 Ունդուրուր բուրդարներ 68
 Տրանկներ 112, 113, 167, 175, 184, 187, 206

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

- ակուբիտ — *Ἀκούβιτα* 110, 118, 155, 161
 ամնեմոնիտոս — *ἀμνημόνευτος* 154
 ասպոկրիսիարիոս — *ἀσποκριταριος* 91, 97
 ասեկրեիտ — *ἀσηκρήτης* 129, 152, 170, 193
 ավգուստա — *αὐγουστα* 13, 14, 79, 109, 155, 168, 176, 181, 204, 206, 211
 ավգուստալիոս — *αὐγουσταλιος* 5, 47
 գիճիկոնի լոգոբեա, տե՛ս լոգոբեա գեճիկոնի
 գրամմիստ — *γραμμιστης* 8
 դեմարքոս — *δημαρχος* 7, 8
 դեմոս — *δημος* 7, 8, 12, 80, 87, 145, 204
 դեմոտներ — *δημοται* 90
 դիերաներ — *διηρης* 65, 96, 106
 դիճալոներ — *δυναται* 132
 դոկետես աստղ — *δοκίτης* 45, 143
 դոմեստիկոս — *δομειστικός* 129, 130, 167, 168
 դոմեստիկոս Լքսկուլիտորների — *δομειστικός των ἐκχουβιτών* 149, 166, 203
 դոմեստիկոս սխոլերի — *δομειστικός των σχολῶν* 153, 161, 182, 186, 188, 204

դոմստիկոս ստրատորների — δομῆστι-
 κος των στρατωρων 100
 դրոմոն — ορομων 65, 80, 90, 95, 105,
 106, 108, 128, 134, 155
 դրուեցար — δρουγγαριος 82, 166
 դրուեցար վիզլայի — ορουγγαριος της
 βιγλας 177, 203
 դուբս — οδός 167
 էմբոլոն — εμβολον 162
 էմպորիոն — εμποριον 144
 էպարքոս — ἐπαρχος 96, 203
 էպարքոս Արևելքի — επαρχος της ανατο-
 λης 9
 էպարքոս քաղաքի (Կոստանդնուպոլի-
 սի) — ἐπαρχος της πολεως 9, 11,
 79, 91, 150, 203, 212
 էպարքոս պրեօրյան — επαρχος των
 πρωτων 11
 էպարքոս — ἐπαρχος 67
 էքսպոսիտորներ — εκσχυβητορες 173,
 186
 էնդիկոն — ενδικτιων 4, 5, 12—14,
 16, 18, 21, 30, 41, 43, 50, 51, 58,
 68, 73, 96, 105, 114, 115, 117, 118,
 122—125, 128, 129, 133, 136, 138,
 145, 149—152, 155, 156, 158, 160—
 162, 164, 155, 168, 169, 172, 173,
 175—184, 187, 188, 192, 193, 195,
 196, 201, 203—208
 էպիրոս — էպար 196, 211
 էպիրատոն կայսերական — էպարտա ճա-
 տիկա 8
 էպրոքտորներ կոմես տե՛ս կոմես
 էպրոքտորներ
 էքզեկուտիվներ — ἐξελκτοι 118, 172
 էլիտ — էլիտա 33, 130, 181, 197, 199,
 202, 205, 206, 209
 էլոգոգրաֆ — էլոգոգրաֆոս 4
 էլոգոքետ — էլոգոքետի 127
 էլոգոքետ դիմեկոնի — էլոգոքետի տե՛ս յե-
 նակոն 77, 79, 81, 91, 97, 188, 201
 էլոգոքետ դրոմոսի — էլոգոքետի տե՛ս որո-
 մոս 149, 161, 167, 173, 176

էլոգոքետ ստրատորական — էլոգոքետի
 տե՛ս էլոգոքետի 175
 էլոգոքետ սրբոս դրոմոսի — էլոգոքետի
 տե՛ս որոմոս 168
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 94, 185,
 196
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 107, 127
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 90, 91, 107,
 130, 141, 149, 155, 158, 160, 184,
 191
 էլոգոքետ — էլոգոքետ 155
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 155
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 150
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 67
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 94
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 126, 173
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 105, 106
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 109
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 16, 155, 161, 162, 166,
 179
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 123,
 199
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 199, 209
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 62, 70, 76, 83,
 100, 103, 142, 148, 156, 158, 166
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 80
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 90
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 36, 93, 124, 149, 185
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 10
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի տե՛ս
 էլոգոքետի 5, 8
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի տե՛ս էլո-
 գոքետի 11
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 181, 187, 199
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 112
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 181
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 54,
 61, 63, 87, 164
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 6, 105,
 124, 204, 205
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 130
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 199
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 101
 էլոգոքետ ֆիլարս — էլոգոքետի 81

- ճյուպոսեւորակներիլ — *ὀπισθοεὐαγγέλιος* 133
- ճագիսորիանոս — *μαγιστριανός* 74
- ճագիսորոս — *μαγιστρος* 5, 12, 110, 125, 153, 168, 176, 178, 204, 211
- ճայորդոմ — *προοικος* 112
- ճիլիարեւիոն — *μιλιαρτίσιον* 123
- ճիրիագոգ — *μυριαγωγος* 90
- ճոգ — *μοισιν* 130
- ճոնսուտրատեգոս — *μυνοστράτηγος* 108, 128, 130, 139, 188
- ճօբելիսիմոս — *νοβελισμας* 155, 161, 166
- ճոտար — *νοταριος* 88, 157, 167
- պալիոն — *παλλειν* 155
- պալսոս — *πάχτων* 6, 14, 67, 70, 140, 182
- պայլ — *βαγυλος* 176
- պատրիկ — *πατρικιος* 8, 9, 12, 52, 53, 55, 62—64, 67, 78, 80, 82, 84, 90, 92, 93, 96, 107, 110, 122, 124, 125, 130, 131, 142, 149, 152, 153, 162, 167—169, 173—177, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 200—204, 206, 212, 213
- պատրիմոնիս — *πατριμόνιον* 120
- պարադիմսուտեոն — *παραδουαστευων* 188
- պարակիմոմեոն — *παρακοιμωμενος* 164
- պարիկոս — *πάροικος* 195, 199
- պրասիոսներ — *πρασινοι* 7, 11
- պրիմիկերիոս — *πρωιακήριος* 167
- պրոմոսկրիցիոս — *προμοσκηριος* 198
- պրոսելիտ — *προσέλυτος* 195
- պրոտոպսեկրեոս — *πρωτοψαχρητης* 95, 110
- պրոտոկուրսոր — *πρωτοκούρτωρ* 8
- պրոտոպատրիկ — *πρωτοπατρικιος* 93
- պրոտոսպարար — *πρωτοσπαθαριος* 107, 149, 157, 164, 175, 176, 178—180, 203
- պրոտոսուրսուոր — *πρωτοστρατωρ* 95, 149
- րեգիոն — *ρεγεών* 81
- րեքս — *ρηξ* 67, 112, 113, 160, 167, 175, 184, 187
- սակելլարիոս — *σακελλωριος* 46, 79, 81, 166, 167, 175, 189, 196
- սակրա — *σακρα* 197
- սեկրեոս — *σεκρετον* 154
- սեմիսիոն — *σημισιον* 130, 155
- սիգիլիոն — *σιγυλιον* 209
- սիլենտիարիոս — *σιλενταριος* 126
- սիբրրոնոս — *σύνθρονος* 118, 152
- սիկելլիոս — *σύκελλος* 3, 117, 118, 172, 196
- սիֆոն — *σίφων* 65, 106, 210
- սիսլարիոս — *σισλαριος* 148, 173, 175, 186
- սկարամանգիոն — *σκαρμαγγιον* 31
- սկրիբոն — *σκριβων* 11
- սկրիցիոն — *σκηριών* 11
- սոլեա — *σολαια* 152
- սպարիւր — *σπαθάριος* 90—93, 102—105, 107, 108, 127, 149, 150, 162, 166, 177, 180, 186, 195, 197, 203
- ստամա — *στομα* 8, 153
- ստրատելաիտ — *στρατηλατης* 10, 30, 49, 61
- ստրատոր — *στρατωρ* 100, 115, 162
- սուբսիլուբա — *συνυποσύβα* 9
- սրոսսուտիկոս — *σροσσοτικος* 7
- սֆենդոն — *σφενδόνη* 81
- սիսիլիկոս — *βασιλικος* 179, 194
- վեցեոներ — *βένετσι* 80
- վիգլա — *βιγλα* 22
- վիգլա կայսերական — *βιγλα βασιλική* 203
- վիկարիոս — *βικαριος* 44, 166
- տագմա — *ταγμα* 19, 153, 158, 161, 167, 173, 179, 183, 184, 188, 194, 203, 205, 211
- տաղանդ — *τάλαντον* 7, 120, 194, 201, 204, 206, 211
- տարսաուտիոն — *ταρστων* 207
- տարսաուոս — *ταρστος* 36, 95, 97, 98, 100, 158, 197
- տեսարափել — *τεσραβηλον* 206
- տիրոն — *τίρων* 11
- տրիբունալիոն — *τριβουναλιον* 110, 118, 155, 161, 213

տրիբրա — τριβρης 90, 96
 տրիկլին — τρικλινος 155, 178, 205
 տրիմիսիա — τριμυσια 155
 տուլդոն — τουλδον 24, 30, 89, 179,
 186, 197, 213
 տուրմարիս — τουργαρχης 31, 32, 35, 91,
 100, 175, 180

րուսուես — ξεστης 130
 րիդուաանիւրու — ξυλοπανοουρον 145
 րվետոր — κυαιστωρ 94, 188, 195
 օրիոս — οβολός 190
 օրկոտիւն — ὀλοκοστινιον 123
 օրնաւորիւն — ορνατωριον 95
 Ֆորուս — φορος 81, 139

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:

3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

4. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ, Նվլիյա Չելերի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:

5. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոսիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

6. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

7. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Դ: Թարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:

8. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:

9. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Ա, Հովսեպոս Փյսլիոս, Դիոն Կասսիոս: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

10. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Ալիլիլլես: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

11. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իբն ալ-Ասիր: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

12. Ստաբ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 12: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Քեոփանես Խոստովանողը, նրա «Փամանակագրութիւնը» և հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները VII—VIII դդ.	V
Քեոփանես Խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրութիւն	1
Ս ա ն ո թ ա գ ր ու թ յ ու ն ն ք	215
Հ ա պ ա վ ու մ ն ք ի ր ա ն ա լ ի	311
Ց ա ն կ ք	335
Ա ն ձ ն ա ն ու ն ն ք	335
Տ ե դ ա ն ու ն ն ք	349
Ց ե դ ա ն ու ն ն ք, ա դ ա ն դ ն ք և ա յ լ ն	356
Բ յ ու գ ս ն դ ա կ ա ն տ Եր մ ի ն ն ք	357

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 13

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԽԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձևավորումը Կ. Կ. Ղաֆաղաբյանի
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ջ. Կ. Նսրանյան

Հանձնված է շարվածքի 2. 09. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 4. 04 1983 թ.:
ՎՋ 06833 Չափր 60X90¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր տպա-
գրություն: Տպագր. 26,0 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 26,35 մամուլ: Տպաքանակ 2000:
Հրատ. № 5815: Պատվեր № 949: Գինը 4 ո. 25 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բազրամյանի պող. 24 գ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բազրամյանի պող. 24:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.